

Լեզվի եվ ուժի
ՀԱՐՑԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Հ. Անառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ՝ ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս
Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ, ՀՍՍՀ ԳԱ բրբ. անդամ Ա. Ա. ԱՅՐԱ-
ՀԱՄՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ
Ս. Ա. ԷԼՈՅԱՆ, Ե. Կ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ բա-
նասիրական գիտությունների դոկտորներ Ռ. Ա. ԻՇԽԱՆՅԱՆԸ,
Վ. Ա. ՔՈՍՅԱՆԸ, բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ
Լ. Ս. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԸ, Խ. Գ. ԲԱԴԻԿՅԱՆԸ, Հ. Գ. ՀԱՈՐՑՅԱՆԸ,
Ռ. Խ. ՄԿՐՏՉՅԱՆԸ

Ժողովածուում ղեկավարած են զրաբարի բառապաշարի և քերա-
կանական կառուցվածքի, ինչպես նաև ժամանակակից գրական
արևելահայերենի բառակազմության և շարահյուսության առանձին
խնդիրներին նվիրված ուսումնասիրություններ: Հանգամանորեն
քննվում են V—XI դարերի զրաբարի նախագրությունները, բնու-
թյամբով են XVII դարի զրաբարի բառապաշարային շերտերը, ռեա-
կան ու քերականական առանձնահատկությունները: Առաջին անգամ
հետազոտվում են ժամանակակից հայերենի դիպվածային ու պո-
տենցիալ բառերը, ինչպես նաև կոշականի քերականական հատկա-
նիշների և ռեական առանձնահատկությունների գնահատման հար-
ցերը:

Գիրքը նախատեսվում է հայոց լեզվի պատմության հարցերով
զբաղվողների համար

4602010000

1 ————— 53—82

703 (02)—83

Գ. Բ. ԹՈՍՈՒՆՅԱՆ

ԳՐԱՐԱՐԻ ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (V—XI դդ.)

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Դասական գրաբարն ունի վեց հոլով (ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական), որոնցով արտահայտվում են առարկայական զանազան հարաբերություններ: Բայց այդ հարաբերությունները չափազանց շատ են ու բազմազան: Չնայած մի հոլովը ունի բազմաթիվ կիրառություններ, բայց և այնպես բոլոր հարաբերությունները միայն հոլովների միջոցով հնարավոր չէ արտահայտել: Հոլովների այդ պակասը մասամբ լրացնում են նախդիրներն ու նախադրությունները: Վերջիններս արտահայտում են նաև այնպիսի հարաբերություններ (տարածական, ժամանակային, բաղդատական, բացառման և այլն), որոնք հոլովները չեն կարող արտահայտել: Բացի դրանից, նախդիրներն ու նախադրություններն արտահայտում են ավելի որոշակի հարաբերություններ:

Հիշյալ բառերը հին հայերենում ունեցել են շատ լայն կիրառություն: Ըստ այդմ հայ քերականագիտական մտքի ձևավորման վաղ շրջանից դրանք գիտակցվել են իբրև առանձին խոսքի մաս՝ «նախդիր» կամ «նախադրություն» անվամբ: Հետագայում նույն խոսքիմասային շրջանակներում առանձնացվել են նախադրությունները որպես հոլովառու սպասարկու բառեր:

Գրաբարի հոլովառու բառերը կամ նախադրությունները քննության հատուկ առարկա չեն դարձել: Այդ պատճառով քնն ուսումնասիրվել (կամ գրեթե չեն ուսումնասիրվել) նախադրությունների՝

ա) շարահյուսական հատկանիշները (ցույց է տրվել միայն յուրաքանչյուրի արտահայտած հիմնական նշանակությունը)։

բ) դերը նախադասության անդամների արտահայտման գործում։

գ) տեսակներն ըստ առաջացման աստիճանի։

դ) տեսակներն ըստ կազմության։

ե) առնչությունը մյուս խոսքի մասերի (նյութական և ձևական) հետ.

զ) տեսակներն ըստ իմաստի (այս ուղղությամբ կատարվել է բավական աշխատանք, բայց տրված դասակարգումները ճշտման ու լրացման կարիք ունեն)։

Մենք փորձել ենք ըստ հնարավորին սահմանադատել նախադրությունների և որպես նախադրություն գործածվող բառերի այն իմաստներն ու իմաստային նրբերանգները, որոնք դրսևորվել են V—XI դարերի գրաբար մատենագրության մեջ։

Մեր քերականների կողմից համեմատաբար ավելի մանրամասն է քննվել նախադրությունների հոլովառության հարցը, բայց դասագրքերի շրջանակներում. քերականները չեն անդրադարձել նախադրության դերում հանդես եկող բոլոր բառերին։

Նկատի ունենալով վերոհիշյալ և նման այլ հարցերի հետազոտման կարևորությունը՝ ձեռնամուխ եղանք նշյալ սպասարկու բառերի ամբողջական-մենագրական ուսումնասիրմանը գրաբարի լեզվական տարբեր մակարդակներում։ Այս հարցերին է նվիրված սույն աշխատությունը։

ՆԱԽԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայ քերականության պատմությունն սկզբնավորվում է Դիոնիսիոս Բրակացու «Արվեստ քերականության» աշխատության թարգմանությամբ և մեկնությամբ, Բրակացին ապրել է մ. թ. ա. II դարում (180—145 թթ.)։ Նրա աշխատությունը թարգմանվել է հայերեն հունաբան դպրոցի կողմից։ Այդ դպրոցը, ըստ հայ հետազոտողների կարծիքի, ստեղծվել է V դարի 3-րդ քառորդին, 450—475 թվականներին¹։ Թարգմանությունը կատարել է փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթը, որից մնացել է նաև «Մեկնութիւն քերականին» աշխատությունը։ Խնչպես իրավացիորեն նշում է ակադ. Գ. Զահուկյանը, դա ոչ թե օոսկ թարգմանություն է, այլ փոխադրություն², որովհետև հայերենի երևույթները հարմարեցված են հունարենի առանձնահատկություններին։ Բրակացին հունարենի համար ընդունում է 8 խոսքի մաս, դրանք են՝ անուն, բայ, ընդունելություն, հոդ, դերանուն, նախադրություն, մակբայ, շաղկապ։ Քերականության հայ թարգմանիչը այդ նույն խոսքի մասերն ընդունում է նաև հայերենի

1 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 101—102, Կ. Զաքուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 51։

2 Գ. Զաքուկյան, նույն տեղում, էջ 61։

Համար, Ստորև մենք կանդ կառնենք միայն նախադրություն խոսքի մասի վրա:

Դ. Թրակացու մոտ նախադրություն հասկացությունը շատ ընդհանուր է: Նրա տեսակետով նախադրություն են բոլոր այն բառերն ու մասնիկները, որոնք ունեն նախադաս գործածություն: Ըստ այդմ նա տվյալ խոսքի մասի մեջ է մտցնում ոչ միայն նախադրությունները, արդի ըմբռնմամբ, այլև նախածանցները, նույնիսկ՝ անվան նախադաս լրացումները: Թրակացու մոտ կարդում ենք. «Նախադրութիւն է բառ նախադասեալ յամենայն մասունս բանի ըն բարդութեան եւ բաղդասութեան»³: Այս սահմանումը ճիշտ է հունարենի համար, որովհետև այնտեղ նախադրությունը գործածվում է նաև իբրև նախածանց: Հայերենի համար այն ճիշտ է մասամբ, քանի որ հայերենում նախդիրները և մի քանի նախադրություններ⁴ միայն ունեն նաև ածանցական կիրառություն, այսպես՝ առ իսլառարկութիւն, ընդ ձեզ||ընդարձակ, ըստ քեզ||ըստանձնել (կամ՝ ստանձնել), ի փաղափ, յամի||յանցանք, կամ՝ բաց ի քեզ||բացարձակ, յետ ժամանակաց||յետամնաց և այլն:

Թրակացին հունարենի 18 նախադրությունները բաժանում է երկու տեսակի՝ պարզ (6) և բարդ (12): Այս 18 նախադրության դիմաց քերականության հայ թարգմանիչը հայերենի համար դնում է 50 նախադրություն և երեք հտադրություն: Նախադրություններն են՝ ներ, արտ, ատր, ապ, բաց, նը, ին/ըն, բար, բաղ, շար, շաղ, մուշտ, գով, ջոկ, պատ, նախ, կանուխ, վաղ, առ, արդ, վեր, ըստ, ընդ, ենթ, ստոր, խուն, ունը, զկնի, յետ, տար, մատ, յար, քող, գաւ, թափ, պար, կար, վար, բակ, թեռ, հիռ, հակ, դեր, փոխ, մակ, ֆան, գեր, աւել, վասն, յաղագս: Իսկ հտադրություններն են՝ սակս, կից, որդ⁵:

Հիշյալ ցանկում մենք հանդիպում ենք նախածանցի, վերջածանցի, նախադրության, հտադրության, մակբայի, ածականի: Թարգմանիչը, քանի որ հիմք է ընդունում տեղադրման դիրքը, առանձնացնում է միայն հտադրությունները: Նա գրում է. «Եւ ստորադասք են ի սոցանէ երեք. սակս, կից, որդ»⁶:

Դրանցից մի քանիսը, ինչպես՝ առ, ընդ, ըստ, գործածվում են որպես նախդիր (նախդիր են), մի մասը, ինչպես՝ բաց («հունարան հայերենում») ավելի հաճախ հանդիպում է ածանցական գործածությամբ, գեր, զկնի, յետ, ֆան, վասն, յաղագս, սակս, կիրառվում է իբրև նա-

³ Ն. Աղունց, Դիոնիսոս Թրակացին և նրա հայ մեկնիչները, Պետրոգրադ, 1915, էջ 30:

⁴ Մեկնիչները նախդիր և նախադրություն անվանումների միջև տարբերություն չեն դնում:

⁵ Ն. Աղունց, Եջ. աշխ., էջ 30:

⁶ Նույն տեղում:

խաղրութիւն: Դրանց շարքում կան այնպիսիները, որոնք արհեստական կերպով ստեղծված նախամասնիկներ են և ածանցական ոչ մի դեր էլ չեն խաղացել, ինչպես, օրինակ ատր, մուշտ, քեռ, գաւ, ճիռ, խուն, ունջ: Մի քանիսը մակբայներ են, ինչպես՝ նախ, կանուխ, արդ, վեր և այլն:

Հունաբան հեղինակների գործերում որպես նախածանց, ինչպես նկատել է Գ. Զահուկյանը⁷, գործածվել են նաև հում- և համ- ածանցները, բայց թարգմանիչը դրանք չի զետեղել իր ցանկում:

Հունաբան դպրոցի ստեղծած այդ նախածանցների մոտավորապես կես մասն ունեցավ ակտիվ բառակազմական նշանակություն. հայոց լեզուն հարստացավ 23 նախածանցներով, դրանք են՝ ապ-, առ-, արտ-, բաղ-, բաց-, գեր-, դեր-, ենթ-, հակ-, հոմ-, մակ-, հար-, ներ-, շաղ-, շար-, պար-, ստոր-, վեր-, տար-, տրամ-, փաղ-, փար-, փոխ-⁸:

Դավիթ Անհաղթը ևս նախադրություն խոսքի մասի մեջ է մտցնում նաև նախածանցները: Ահա նրա սահմանումը. «նախդիր ասի աչնր աղազաւ, զի նախ իղեալ լինի քան զանուն եւ զբայ եւ քան զընաւ տեղիս իբրեւ զսպասաւոր: Իսկ զի ոչ է քան զսոսա պատուական, աստանաւոր անցեալ ունի զխոնարհ տեղի, նմանութեամբ իմն կարապետի թէ և անկեալ յառաջ, այլ ոչ զպատիւ թագաւորին կամ զանուն նորա կրասցէ բերել»⁹: Դավիթ Անհաղթի այս սահմանումը ուշագրավ է նրանով, որ նա արդեն ըմբռնել է նախադրություն խոսքի մասի սպասարկու դերը. դա երևում է նրա բերած պատկերավոր համեմատությունից: Դավիթ Անհաղթը նախադրությունը համեմատում է թագավորի ծառայի հետ, որը, չնայած գնում է թագավորից առաջ, բայց նրանից բարձր չէ, որովհետև կատարում է սպասավորի դեր:

Դ. Թրակացու քերականության մյուս մեկնիչները նախադրություն խոսքի մասի վերաբերյալ ոչինչ չեն ավելացնում: Այստեղ հետաքրքիր է միայն Ստ. Սյունեցու (VIII դ.) տեսակետը. նա շեշտում է նախադրության նախադաս գործածությունը: Դա երևում է նախադրությանը տված նրա սահմանումից, այսպես՝ «Իսկ նախադրութիւնդ առաջադրութիւն ասի, վասն զի են վանգք ինչ, որ ըստ ինքեանց ոչինչ նշանակեն, բայց դնին նախերգանք այլոց մասանց»¹⁰: Այստեղ ուշադրու-

⁷ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 75:

⁸ Ա. Ղաբրյան, Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն, Երևան, 1937, էջ 160, Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 178, Ա. Մուրադյան, Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971, էջ 138:

⁹ Ն. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 118:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 203:

թյան արժանի է նաև այն, որ, ըստ Սյունեցու, նախադրություններն առանձին վերցրած շունեն բառական իմաստ, բայց դրվելով այլ բառերի սկզբից՝ նրանց տալիս են որոշակի նշանակություն:

Դարեր շարունակ հայ քերականական գրականությունը գոյություն է ունեցել իբրև մեկնողական գրականություն: Դ. Թրակացու «Արվեստ քերականության» աշխատության հիման վրա Դավիթ փիլիսոփան, Մովսես Քերթոզը (նախադրությունը նրա մոտ կոչվում է նախասկզբն)¹¹, Անանուն Մեկնիչը, Ստ. Սյունեցին, Գրիգոր Մագիստրոսը, Համամ Արեւելցին և ուրիշներ կաղմել են իրենց քերականությունները: Այդ պատճառով էլ հիշյալ բոլոր աշխատությունները «զուտ» քերականություններ չեն, որովհետև դրանցում քերականական հարցերի հետ արժարժվել են ճարտասանական և փիլիսոփայական բնույթի հարցեր:

XII—XIII դարերում արդեն փորձեր են արվում գրելու ինքնուրույն քերականական աշխատություններ: Այս տեսակետից հայ քերականական գրականության մեջ հատուկ տեղ են գրավում XIII դարի քերականագետ Վարդան Արեւելցու «Մեկնութիւն քերականի» և «Վասն բանին մասանց» աշխատությունները: Վերջինս, ինչպես խորագրից էլ կարելի է կռահել, խոսքի մասերին վերաբերող զուտ քերականական աշխատություն է: Վարդան Արեւելցին ևս պահպանում է խոսքի մասերի ավանդական անվանումներն ու քանակը: Չնայած գործածում է նախդիր և նախադրություն անվանումները, բայց տվյալ խոսքի մասի վերաբերյալ ոչ մի նոր բան չի ասում: «Վասն բանին մասանց» աշխատության մեջ նախադրությանը տված նրա սահմանումից շատ հեշտությամբ կարելի է եզրակացնել, որ նա նախադրություն է համարում նաև անվան նախադաս լրացումները (որոշիչ, հատկացուցիչ), իսկ նախդիր՝ նախածանցները: Ահավասիկ նրա սահմանումը. «Վեցերորդ մասն բանին նախադրութիւնն է, որ է ճոխաբանութիւն, յորժամ հէզ ինչ դնես յառաջ բանին՝ բարի թագաւոր, իմ ապաւէն պարոն, քրիստոսապահ Թորոս: Կամ շարամանելն, շար նախդիր է մանելն իրեն»¹²:

Ստ. Սյունեցու նման՝ Վարդան Արեւելցին ևս շեշտում է նախադրության սպասարկու դերը: Նրա «Մեկնութիւն քերականի» գրքում կարգում ենք. «Նախդիր ասի այսր աղագաւ, զի նախ եղեալ լինի յառաջ քան զանուն և զբայ և յամենայն տեղիս՝ ո՛չ իբրև զպատուաւոր, այլ իբրև զսպասաւոր, զի վասն այսորիկ յետոյ եղաւ տեղեաւ, զի սպասաւոր է: Եւ իբրև զկարապետ նախադասեալ լինի յամենայն մասունս բանի, որ չէ

¹¹ Նույն տեղում, էջ 169:

¹² Լ. Խաչիկյան, Վարդան Արեւելցու «Վասն բանին մասանց» աշխատությունը. Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի, № 2, 1943, էջ 87—88:

պատուական քան զթագաւոր, և յաղագս զարդու և գեղեցկութեան իմացեալ եղև նախադրութիւնս»¹³:

Մինչև XVII դարը հայ քերականները՝ Հովհաննես Երզնկացին, Յսայի Նչեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Առաքել Սյունեցին, ճախադրութեամբ խոսքի մասի վերաբերյալ նորութիւն չեն մտցնում:

Սկսած XVII դարից հանդես են գալիս ինքնուրույն քերականական աշխատութիւններ: Բայց այս անգամ էլ հայ քերականական միտքը կրում է լատիներենի ազդեցութիւնը. հայկական քերականական աշխատութիւնները կազմվում են լատիներենի հիման վրա, այսինքն՝ հայերենը ձևվում է լատիներենի վրա այնպես, ինչպես մի ժամանակ ձևվում էր հունարենի վրա: Լատինաբան քերականները նախադրութիւնների մասին խոսելիս որպէս հիմք ընդունում են լատիներենի նախադրութիւնները, նախ բերում են լատիներենի նախադրութիւնը, հետո՝ նրա հայերեն թարգմանութիւնը:

1624 թ. լույս է տեսնում Յրանցիակո Ռիվոլայի քերականութիւնը, այնուհետև՝ Կղեմես Գալանոսի, Ոսկանի և Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցու քերականութիւնները, որոնք բոլորն էլ կրում են լատիներենի խոր ազդեցութիւնը: Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցու գիրքը՝ «Քերականութիւն լաթինական հայերէն» խորագրով, լույս է տեսել 1675 թվականին, Հոռմում: Ինչպես մյուս քերականների, այնպես էլ Հովհ. Կոստանդնուպոլսեցու մոտ նախադրութիւնների հարցում որոշակիութիւն գոյութիւն չունի: Նա ևս տվյալ խոսքի մասի մեջ է մտցնում նաև շատ մակբայներ ու նախածանցներ: Կատարում է նախադրութիւնների դասակարգում, բայց այստեղ էլ նրա մոտ ճիշտ չի ստացվում, տրոլհետև դասակարգումը միևնույն սկզբունքով չի տանում: Նախադրութիւններն ըստ կազմութեան ստորաբաժանում է երկու տեսակի՝ բաղադրական և անբաղադրական, իսկ վերջիններս իրենց հերթին բաժանում է երեք տեսակի՝ հայցական, բացառական և հայցական ու բացառական հոլովներ պահանջող նախադրութիւններ, ինչպես՝ հայցական հոլով պահանջողներ՝ Ad-առ, յ, ի, Apud-առ, առնթեր, մերձ, հապ, Ante-յառաջ, առաջի, Vertus-հանդէպ, յանդիման, դէպ, դէմ և այլն: Բացառական հոլով պահանջողներ՝ A-ի, Ab-յ, Abs-ի և այլն: Երբեմն հայցական, երբեմն բացառական հոլով պահանջողներ՝ In-ն, ըն, ի, յ, ներ, Sub-ենք, ստորև, ի ներքոյ, Subter-ստորև, ընդ, ենք և այլն¹⁴:

Նման սկզբունքներով են կառուցված նաև Սկրոդերի և Միքիթար Սեբաստացու քերականութիւնները, թեև նրանք, առանձնապես Սե-

¹³ Վարդան Արևելցի, Մեկնութիւն քերականի, Երևան, 1972, էջ 139:

¹⁴ Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի, Քերականութիւն լաթինական հայերէն, Հոռմ, 1675, էջ 152—153:

բաստացիքն, աշխատում են զերծ մնալ լատինաբանությունից: Սեբաստացին, ելնելով նախդիրների և նախադրությունների կատարած դերից, դրանք բաժանում է երկու տեսակի՝ հոլովակերտ (ի, յ, առ, ց, գ, ներ, ն, ըն) և հոլովառու (ներքոյ, ի ներքոյ, ենք, ստորև, ի մեջ, ի միջի, ի միջոյ, ի վերայ և այլն)¹⁵: Չնայած Սեբաստացին աշխատում է նախդիրներն առանձնացնել նախադրություններից, բայց դա նրան չի հաջողվում, որովհետև իր նախորդների նման նախադրություն է համարում նաև շատ նախածանցներ, ինչպես՝ աւն-(անարատ), ապ-(ապարդին), տ-(տկար), ենք-(ենթադրութիւն), բաղ-(բաղկացուցիչ), դեր-(դերանուն) և այլն¹⁶:

Հայերենի խոսքի մասերի քանակն ու անվանումները անփոփոխ են մնում նաև հետագա հայ քերականների գործերում: XVI դարի վերջին հանդես եկող քերական Պաղտասար Դպիրը ևս ընդունում է նշյալ ութ խոսքի մասերը: Հիշատակության արժանին այն է, որ նա նախադրությունը, որը նրա մոտ կոչվում է նախդիր, բավական հաջող է սահմանում, այսպես՝ «նախդիրն է վեցերորդ մասն բանի, որ առադրի անուան և այլ հոլովական մասանց բանին, և նշանակութիւն ինչ արտաքին յաւելու ի նոսա: Որպէս ասել. ի վերայ երկրի, վասն պահելոյ, առաջի նորա և այլն»¹⁷:

Դպիրը տարբերություններ է նկատում նախդիր, նախադրություն և նախածանց հասկացությունների միջև և փորձում է հիմնավորել դրանք: Նա թվարկում է նախադրությունները մեկ առ մեկ և բերում համապատասխան օրինակներ, իսկ հետո շարունակում, որ, բացի դրանցից, կան տառերից կամ վանկերից կազմված մասնիկներ, որոնք կոչվում են հոլովական նախդիրներ, որոնք են՝ ի, յ, գ, ց, առ, ըն, ընդ, ո՛վ¹⁸:

Դպիրը ևս նախածանցներն առանձնացնում է նախադրություններից, բայց չի կարողանում գտնել դրանց տարբերակման հիմունքը: Եվ այդ պատճառով նախածանցները համարում է նախադրությունների մի ենթատեսակը, դրանք անվանելով բաղադրական մասնիկներ, ինչպես՝ աւն-(անզգայ), ապ-(ապերախտ), տ-(տգեղ), բաղ-(բաղադրել), փաղ-(փաղառութիւն), շաղ-(շաղկապ), շար-(շարադրել) և այլն¹⁹:

15 Մ. Սեբաստացի, Քերականութիւն զբարաոի լեզուի հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730, էջ 175—176:

16 Նույն տեղում:

17 Պաղտասար Դպիր, Պարզաբանութիւն քերականութեան կարճառօտ և դիրքիմաց, հ. 1, 4. Պօլիս, 1771, էջ 138:

18 Նույն տեղում, էջ 145:

19 Նույն տեղում, էջ 150:

Այսպիսով, Դպիրը նախադրությունները բաժանում է երեք տեսակի՝ դատական, հոլովական և բաղադրական: Բաժանման համար որպես հիմունք նա ընդունում է դրանց գրության ձևը, թե ինչպես են գրվում իրենց խնդրի հետ:

Գնալով հայ քերականական միտքը զարգանում է: Հայ քերականները խոսքի մասերի բնորոշման հարցում զարգացնում են ավելի ճիշտ դրույթներ:

1779 թ. Վենետիկում հրատարակվում է Միքայել Չամչյանի քերականությունը, որտեղ հեղինակը նախադրությունների մասին խոսելիս անում է մի քանի կարևոր դիտողություններ: Նախադրությունը սահմանում է հետևյալ կերպ. «Հինգերորդ՝ նախադրութիւն, որ իրին պարագայս նշանակէ. ի վերայ նորա, հանդերձ նովաւ, վասն քաջութեան և այլն»²⁰: Այս սահմանումը ցույց է տալիս, որ Չամչյանն ըմբռնել է նախադրությունների հիմնական առանձնահատկությունը, այսինքն՝ առարկաների և երևույթների անունների միջև տարբեր հարաբերություններ դրսևորելու հատկանիշը:

Հոլովակերտ նախադրություններ (այսինքն՝ նախդիրներ) է համարում ի, յ, ի յ, առ, առ ի, ց, ընդ, զ մասնիկները²¹: Հունարան հեղինակների ստեղծած մի քանի նախածանցներ համարում է գործածությունից դուրս եկած մասնիկներ: Այս մասին նա գրում է. «Գտանին և այլ նախդիրք ինչ ի գիրս Դաւթի Անյաղթին, և այլուր ևս. որք են սոքին. և, ընը, ըն, ըմ, ենք, ապ, բայց սոքա ոչ են ի գործածութեան. և խափանեալ են»²²: Հոլովառու և հոլովակերտ նախադրությունների դասակարգման հիմքում դնելով դրանց շարահյուսական հատկանիշները՝ հոլովառու տեսակի մեջ է մտցնում նաև մի քանի նախդիրներ, ինչպես՝ առ, առ ի, ընդ, ըստ: Նրա բերած նախադրությունների ցանկում հանդիպում ենք այնպիսի բառերի, որոնք նախադրություններ չեն, ինչպես, օրինակ, ի ճամբարի, ի կարգի և այլն. դրանք գոյականի տրական հոլովաձևեր են՝ գործածված ի նախդրի հետ:

Չամչյանը կարևոր դրույթներ է զարգացնում մինչ, մինչև, մեռն, ճուպ, մօտ նախադրությունների՝ առ, ի և ց նախդիրների հետ ունեցած զուգահեռ գործածության, նախադրության խնդրի, զ և ի նախդիրներով կազմված զկնի, յաղագս և այլ նախադրությունների շարադասության վերաբերյալ²³:

XIX դարում հայ քերականական միտքն է՛լ ավելի է զարգանում: Քերական Գաբրիել Ավետիքյանն արդեն նշում է «նախադրություն» հա-

20 Մ. Չամչյան, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1779, էջ 1:

21 Նույն տեղում, էջ 118:

22 Նույն տեղում:

23 Նույն տեղում, էջ 118—123:

մակարգի ամենահիմնական առանձնահատկությունները: Ըստ նրա կարծիքի, նախադրությունը՝ ա) պետք է լինի մասնիկ կամ շոշովովող բառ, բ) պետք է բառի առաջը դրվի և գ) պետք է փոխի մոտի բառի հոլովը կամ նշանակությունը: Այսպիսով, նախադրությունը, ըստ Ավետիքյանի, կատարում է երկու դեր. 1) փոխում է միայն բառի հոլովը, դրա համար էլ կոչվում է հոլովակերտ կամ նախդիր և 2) փոխում է կամ որոշում բառի նշանակությունը. սա էլ կոչվում է հոլովառու նախադրություն²⁴:

Քերական Մեսրոպ Տեր-Հարությունյանը, եթե իր «Քերականութիւն հայոց լեզուի» գրքի առաջին հատորում նախդիրների շարքն է դասում նաև ն, ըն, նեւ, ապ մասնիկները²⁵, ապա երկրորդ հատորում հոլովակերտ նախդիրներ է համարում գ, ի, յ, առ, առ ի, ց, ընդ մասնիկները, որոնք կազմում են զանազան հոլովներ²⁶: Իսկ հոլովառու նախադրություններն ըստ իմաստի բաժանում է 13 տեսակի՝ տեղի, դասական, ժամանակի, պատճառի, նմանական, ներհակական, զատական, կցորդական, փոխարինական, ծածկական, գերադրական, բաղդատական, միջնորդական:

Հովհաննես Եղիազարյանը նախադրությունները դասակարգում է՝ ճշնելով նրանց կատարած պաշտոնից: Այդ պատճառով նախադրությունների շարքն է դասում նաև առ, ընդ, ըստ նախդիրները²⁷:

Նուսրի մասերի բնորոշման հարցում նոր կարևոր քայլ է կատարում քերական Արսեն Բագրատունին: Նա ևս ընդունում է ութ խոսքի մաս, որոնք բաժանում է երկու խմբի՝ «փոփոխելի» (անուն, դերանուն, բայ, դերբայ) և «անփոփոխ» (նախդիր, մակբայ, շաղկապ, ձայնարկություն)²⁸, իսկ նախադրությունները բաժանում է երկու տեսակի՝ նախդիր և հոլովառու բառեր:

Ա. Բագրատունին բավականին ճիշտ է բնորոշում նախդիրը, այսպես՝ «Բուն նախդիր են տառքն և պարզ ձայնքն գ, ի, յ, ց, առ, ընդ, ըստ, որք եղեալ ի սկիզբն անուանց և հոլովից նոցա՝ ի պէսպէս միտս փոփոխեն զնոսա»²⁹: Նա ճիշտ դրույթ է առաջ քաշում նախադրությունների շարադասության վերաբերյալ. նույն նախադրությունը կարող է գործածվել և՛

24 Կ. Ավետիքյան, Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815, էջ 101—102:

25 Մ. Տեր-Հարությունյան, Քերականութիւն հայոց լեզուի, Կ. Պօլիս, 1826, էջ 132:

26 Նույն տեղում, էջ 401:

27 Հովհաննես Եղիազարյան, Քերականութիւն հայերէն լեզուի, Մոսկով, 1839, էջ 60:

28 Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 5:

29 Նույն տեղում, էջ 95: Տե՛ս նաև նույնի՝ «Տարերք հայերէն քերականութեան», Վենետիկ, 1874, էջ 48—56:

նախադաս, և՛ ետադաս, ինչպես՝ սակս ձեր||քակելոյ սակս, հանդերձ մարքն||եղբարքն հանդերձ և այլն³⁰:

Քերական Արիստակես Մամբրեյանը նախադրությունների մասին խոսելիս մի արժեքավոր միտք է հայտնում: Դա այն է, որ շնայած հոլովառու բառերն ունեն նշանակություն (իմաստ—Գ. Թ.), բայց ինքնուրույնաբար նախադասության անդամ չեն կարող դառնալ, այլ այն բառի (նախադրության խնդրի—Գ. Թ.) հետ, որի վրա դրվում են, լինում են նախադասության մեկ անդամ: Ուշադրության է արժանի նաև այն, որ նրա բերած նախադրությունների ցանկում չկա ոչ մի նախածանց³¹:

Արսեն Այտընյանի «Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի» գրքով սկիզբ է դրվում արևմտահայ աշխարհաբարի գիտական քերականությանը: Այդ գիրքն ունի մի հավելված՝ «Համառօտ տեսութիւն գրաբար հայերէն լեզուի» խորագրով, որտեղ խիստ ամփոփ ձևով նկարագրված են գրաբարի խոսքի մասերը: Այտընյանն այդտեղ նշում է նախադրությունների մի քանի հատկանիշները՝ նրանց նախադաս և ետադաս գործածությունը, նախադրությունների և մակբայների տարբերությունը, ի նախդրի երկու տարբերակների փոխհարաբերությունը և այլն³²: Նա գրում է, որ միևնույն անփոփոխ բառը բայի հետ գործածվելիս մակբայ է, իսկ անվան հետ՝ նախադրություն: Ի տարբերություն իր բոլոր նախորդ քերականների՝ Այտընյանը իրավացիորեն նշում է, որ առանձին չ նախդիր գոյություն չունի, այլ դա նույն ի-ն է, որը ձայնավորից առաջ վերածվում է յ-ի:

Այս տեսակետներին ավելի մանրամասն և հիմնավորված ձևով հանդիպում ենք Վ. Չալքիսյանի՝ Ա. Այտընյանի աշխատակցությամբ հրատարակված քերականության մեջ³³:

Ա. Դարազաշյանի գրքում հռոմվակերտ և հռոմվառու անվանումներին բոլորովին չենք հանդիպում: Նա օգտագործում է նախդիր և նախադրություն անվանումները, ըստ որում, նախդիրները համարում է նախադրության մի ենթատեսակը: Տվյալ խոսքի մասը սահմանում է՝ ելնելով այդ բառերի կատարած շարահյուսական դերից: Նա նշում է, որ դրանք ցույց են տալիս գործողության պարագաները՝ տեղը, ժամանակը,

30 Ա. Բագրատունի, նշվ. աշխ., էջ 119:

31 Ա. Մամբրեյան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Կոստանդնուպօլիս, 1856, էջ 70—74:

32 Ա. Այտընյան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1886, էջ 467—471: Տե՛ս նաև նույնի 1883 թ. հրատարակությունը, էջ 239—242:

33 Տե՛ս Վ. Չալքիսյան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վիեննա, 1885, էջ 129—149:

եղանակը, պատճառը և այլն³⁴։ Որպես նախդիրներ ընդունում է ի, յ, զ, առ, ընդ, ըստ, ց մասնիկները։

Գրաբազայանն անդրադառնում է «նախադրության խնդիր» հասկացությանը։ Նրա տեսակետով նախադրության պատկանող բառը կոչվում է նախադրության խնդիր, իսկ նախադրությունն իմաստ է՝ ստանում իր խնդրի հետ միասին³⁵։

Իր նախորդ քերականների հետ համեմատած նախդիրներն ավելի մանրամասնորեն է քննում Ս. Մալխասյանցը իր «Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները» գրքույկում, որը լույս է տեսել 1891 թվականին։ Նախդիրները կոչում է մասնիկներ և սահմանում է հետևյալ կերպ. «նախդիր կոչվում են զ, ի (յ), ց, առ, ընդ, ըստ մասնիկները, որոնք առանձին առնված նշանակություն չունին, բայց հոլովվող բառերի առաջ դրվելով՝ ստանում են այլևայլ նշանակություններ, ինչպես՝ տեղը, պատճառը, ժամանակը և այլն»³⁶։

Այդ աշխատության մեջ Ս. Մալխասյանցը խոսում է նաև նախդիրների ածանցական դերի մասին։ Նա նշում է, որ շատ վաղուց ի (յ), առ, ց, ընդ, զ նախդիրները ունեցել են ածանցական գործառություն, ինչպես՝ յ-առնեմ, յ-առաջեմ, զ-արթնույ, առ-անձինն, ց-այդ, ընդ-ունիմ և այլն³⁷։ Թեև նա ճիշտ է բնորոշում նախդիրների ածանցական գործառությունը, բայց հետևելով իր նախորդ քերականներից շատերի, մասնավորապես հունաբանների արտահայտած կարծիքին՝ սխալմամբ նախածանց է համարում նաև ըն-ը և ն-ն։

Հաջորդ տարին հրատարակվում է նրա «Գրաբարի համաձայնությունը» գիրքը, որի մեջ Մալխասյանցը քննության է առնում նաև նախադրությունները։ Ելնելով նախադրությունների շարահյուսական կիրառությունից՝ նախադրություն է համարել նաև առ և ընդ նախդիրները։ Դա երևում է նախադրություններին տված նրա սահմանումից և բերած օրինակներից, այսպես՝ «նախադրություններն անփոփոխ մասնիկներ են, որոնք իրենցից հետո պահանջում են լրացուցիչ բառեր կամ խընդիրներ, ինչպես. յետ աուրց, հեռի ի նոցանէ, առ աշակերտսն, ընդ գետ և այլն»³⁸։ Միաժամանակ նա նշում է նախադրությունների և նախդիրների միջև եղած հիմնական տարբերություններից մեկը. նախդիր-

34 Ա. Մ. Գաբազայան, Դպրութիւն կամ նոր քերականութիւն հայերէն, Կ. Պօլսոս, 1881, էջ 53։

35 Նույն տեղում, էջ 56։

36 Ս. Մալխասյանց, Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նախդիրները, Թիֆլիս, 1891, էջ 47։

37 Նույն տեղում։

38 Ս. Մալխասյանց, Գրաբարի համաձայնութիւնը, Թիֆլիս, 1892, էջ 69։

ներն առանձին վերցրած նշանակություն չունեն, իսկ նախադրություններն ունեն։ Այնուհետև հիշյալ գրքում նա գրում է նախադրությունների խնդրառության մասին։

XX դարի առաջին կեսի քերականական աշխատությունները մեջ գրեթե ոչ մի նորություն չենք հանդիպում գրաբարի նախադրությունների վերաբերյալ։ Այդ ժամանակաշրջանում հայ բազմավաստակ գիտնական Մ. Արեղյանն իր աշխատություններում քննելով աշխարհաբարի քերականական կարգերը՝ որոշ նշումներ է անում նաև գրաբարի նախադրությունների վերաբերյալ։ Նա աշխարհաբարի համար ընդունում է կապ անվանումը և այդ խոսքի մասը բաժանում է երկու տեսակի՝ նախադրություն և ետադրություն³⁹։

2. Դադրաշյանը նախդիր անվանման նմանակությամբ աշխարհաբարի համար գործածում է ետդիր անվանումը⁴⁰։ Հետագայում այս անվանմանը հանդիպում ենք նաև մեր մյուս լեզվաբանների գործերում։ այսպես, օրինակ, ակադ. Գ. Ղափանցյանը գործածում է նախդիր-ետդիր⁴¹, Գ. Սևակը՝ ետադրություն և ետդիր անվանումները⁴²։

Մ. Արեղյանը նշում է, որ կապերը կատարում են հոլովների նման դեր, լրացնում են հոլովների թերին։ Գրաբարի նախադրությունների մասին էլ խոսելիս նա գործածում է կապ անվանումը և տարբերություն չի դնում նախդիրների ու նախադրությունների միջև։ Նա գրում է. «Գրաբարի կապերը դրվում են իրենց գոյականից առաջ, ուստի կոչվում են նախդիր կամ նախադրություն. նախդիրներն են զ, ի(յ), ց, առ, ընդ, ըստ, իբրև զ, քան զ, մինչև, բաց կամ բայց, հանդերձ, վասն»⁴³։

Արեղյանն իր քերականական աշխատություններում հանգամանորեն քննում է աշխարհաբարի կապերը։

Ակադ. 2. Աճառյանն իր «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» բազմահատոր աշխատության 5-րդ հատորում քննում է լիբելոդ խոսքի մասերը, այդ թվում նաև՝ նախդիր և նախադրություն խոսքի մասը։ Նա նշում է, որ «նախդիր» և «նախադրություն», մասնավանդ «նախադրություն» և «մակբայ» հասկացությունները թե՛ միևնույն լեզվի մեջ և թե՛ լեզվից լեզու հաճախ շփոթվում են։ Այդ պատճառով դրանց

39 Տե՛ս Մ. Արեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 69—70։

40 2. Դադրաշյան, Արեւիահայ աշխարհաբարի քերականությունը, Թիֆլիս, 1913, էջ 103—104։

41 Գ. Ղափանցյան, Հնդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Երևան, 1939, էջ 197—198։

42 Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 319։

43 Մ. Արեղյան, Գրաբարի համառոտ քերականություն, Վաղարշապատ, 1907, էջ 164։

սահմանները որոշելու համար նա տվյալ խոսքի մասերը քննում է ավելի մանրամասնորեն: Աճառյանի տեսակետներին ծանոթանալու համար բերենք հիշյալ սպասարկու բառերին տրված նրա սահմանումները, այսպես՝ «նախդիր են կոչվում մի կամ երկու և երեք ձայներից բաղկացած այն բառիկները, որոնք իբրև բառ առանձին գոյություն չունին և որոնց իմաստն էլ շատ ընդհանուր և շարժական է. սակայն միանալով գոյականների և դերանունների զանազան հոլովների հետ՝ ստանում են որոշ և հաստատուն նշանակություն»⁴⁴: Այս սահմանումից հեշտությամբ կարելի է եզրակացնել, որ Աճառյանը նախդիրները համարում է ինքնուրույն իմաստ չունեցող միավանկ բառ-մասնիկներ, որոնք զանազան նշանակություն են ստանում, երբ դրվում են գոյականի և դերանվան տարբեր հոլովների վրա: Բայց հոլովվել կարող է գոյականաբար գործածված ամեն մի բառ: Հետևաբար, հարկավոր է ասել, որ նախդիրները դրվում են ոչ միայն գոյականի ու դերանվան զանազան հոլովաձևերի, այլ նաև՝ գոյականաբար գործածված ամեն մի բառի վրա:

«Իսկ նախադրությունը այն անփոփոխ բառն է, որ ունի առանձին իմաստ և միանալով գոյականների և դերանունների հետ, որոշում է նրանց այս կամ այն պարագան և այս հանգամանքով կապում նրան բայի հետ»⁴⁵: Այս սահմանումը ցույց է տալիս, որ չնայած նախադրությունները, ի տարբերություն նախդիրների, ունեն իրենց բառական իմաստը, բայց և այնպես նրանք պաշտոն կարող են կատարել որևէ հոլովի հետ միասին:

Աճառյանը տալիս է նախադրությունների առաջացման ուղին. ըստ նրա ստուգաբանության, մեր նախդիրներն ու մակբայները հնդեվրոպական հիմք լեզվի գոյականների այլևայլ հոլովներից առաջացած ու բաբացած ձևեր են⁴⁶: Նախադրությունների առաջացմանը կանդադառնանք առանձին:

Պրոֆ. Ս. Ղազարյանն իր «Գրաբարի դասագիրք»⁴⁷ ձեռնարկում խոսում է միայն նախդիրների մասին, նշելով յուրաքանչյուրի հոլովառությունն ու կիրառությունը, իսկ նախադրությունների մասին ոչինչ չի ասում:

XX դարի 40-ական թվականների լեզվաբանական գրականության մեջ գրաբարի նախդիրների և նախադրությունների մասին մասնակի տեղեկությունների ենք հանդիպում: Տվյալ բառերի մասին խոսում են

44 Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 5, Երևան, 1965, էջ 60:

45 Նույն տեղում:

46 Նույն տեղում, էջ 61:

47 Տե՛ս Ս. Ղազարյան, Գրաբարի դասագիրք, Երևան, 1951, էջ 80—85:

պրոֆ. Ա. Առաքելյանը և բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վ. Առաքելյանը⁴⁸;

50-ական թվականների սկզբներին նախդիր և նախադրություն խոսքի մասը նորոգվի է քննում պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը: Նախ նա տալիս է տվյալ խոսքի մասի հիմնական առանձնահատկությունները, նախդիրների և նախադրությունների տարբերությունները, այնուհետև ամենայն մանրամասնությամբ քննում յուրաքանչյուր նախդրի կիրառությունները: Իսկ նախադրությունները ստորաբաժանում է ըստ հոլովառության, նշում ամեն մի նախադրության արտահայտած հիմնական իմաստները և բերում համապատասխան օրինակներ⁴⁹:

50—60-ական թվականներին հայ առանձին լեզվաբաններ աշխարհաբարի կապերը կամ մյուս լիթերալ խոսքի մասերը քննելիս որոշ մտքեր են հայտնել նաև գրաբարի նախադրությունների վերաբերյալ: Այդ տեսակետից հիշատակության արժանի են Վ. Առաքելյանի, Ա. Մարգարյանի, Ս. Աբրահամյանի և այլոց աշխատությունները⁵⁰:

ՆԱԽԱԳԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐԻ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍՍԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ

Լեզվաբանական գրականության մեջ խոսքի մասերի դասակարգման ժամանակ առաջադրվել են տարբեր տեսակետներ: Կան լեզվաբաններ, որոնք առաջարկում են խոսքի մասերը դասադասել ըստ իմաստային հատկանիշների, մյուսները՝ դասակարգման հիմունք են համարում բառերի ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշները, ոմանք՝ իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշները¹, իսկ ոմանք էլ՝ բառերի լեզվական-իմացաբանական ընդհանուր իմաստը²:

48 Տե՛ս Ա. Առաքելյան, Գրաբարի դասագիրք, Երևան, 1944, էջ 29—31, նույնի՝ Գրաբարի ինքնուսուցման ձեռնարկը, Երևան, 1937, էջ 152—155, Վ. Առաքելյան, Գրաբարի հոլովումը և խոհարհումը, Երևան, 1945, էջ 77:

49 Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1952, էջ 259—305:

50 Տե՛ս Ա. Մարգարյան, Արդի հայերենի կապերը, Երևան, 1955, Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957, Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի լիթերալ խոսքի մասերը, Երևան, 1959:

1 Տե՛ս Է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, 1952, էջ 353:

2 Տե՛ս Գ. Սեակ, Խոսքի մասերի ուսմունքը, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. 11, 1939, էջ 231, նույնի՝ Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1939, էջ 131:

Գրաբարի խոսքի մասերի դասակարգման հիմունք ընդունվել են նախ բառերի իմաստային, ապա ձևաբանական հատկանիշները: Ըստ այդմ գրաբարում հենց սկզբից զիտակցվել է ութ խոսքի մաս, դրանք են՝ անուն, բայ, ընդունելություն, հոդ, դերանուն, նախադրություն, մակբայ և շաղկապ:

XIX դարի խոշոր քերական Ա. Բագրատունին այդ ութ խոսքի մասերը, ինչպես արդեն նշվել է, բաժանել է երկու խմբի՝ փոփոխելի (անուն, դերանուն, բայ, դերբայ) և անփոփոխելի (նախդիր, մակբայ, շաղկապ և ձայնարկություն)³: Նման բաժանման համար, ինչպես բաժանումից էլ երևում է, իբրև հիմունք ծառայել է բառերի թեքականության հատկանիշը, այսինքն՝ եթե բառը հոլովվել կամ խոնարհվել է, Բագրատունին մտցրել է փոփոխելի տեսակի մեջ, իսկ եթե ոչ՝ անփոփոխելի:

Հետագայում այս հարցում արվեց նոր քայլ. աշխարհաբարի խոսքի մասերը, ըստ իրենց կատարած հիմնական գործառության, բաժանվեցին երկու խմբի՝ նյութական իմաստ ունեցող կամ հիմնական խոսքի մասեր (գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ) և երկրորդական խոսքի մասեր կամ սպասարկու բառեր (կապ, շաղկապ, ձայնարկություն և եղանակավորող բառեր):

Երկրորդական խոսքի մասերը (այդ թվում նաև գրաբարի նախադրությունները) ունեն հետևյալ առանձնահատկությունները⁴. դրանք՝

1. նյութական իմաստից զուրկ են.
2. իրենք հարաբերություններ չունեն, այլ արտահայտում են նյութական խոսքի մասերի հարաբերությունները.
3. չթեքվող բառեր են, այսինքն՝ ոչ հոլովվում են և ոչ էլ խոնարհվում.
4. նախադասության անդամ չեն դառնում: Բայց նախադրությունները, ինչպես նաև աշխարհաբարի կապերը, այս տեսակետից հանդես են բերում մի յուրահատկություն. իրենց խնդրի հետ միասին լինում են նախադասության մեկ անդամ:

Սպասարկու բառերի շարքում առանձնանում է նախադրությունների համակարգը: Նախադրությունները ցույց են տալիս հոլովվող և գոյականաբար գործածվող բառերի հարաբերությունները տարբեր բառերի (գոյական, ածական, մակբայ) միջև, որոնցից նրանք կախված են:

Դ. Թրակացու «Արվեստ քերականության» գրքի հայ թարգմանիչն ու մեկնիչները նախադրություն խոսքի մասը բնութագրել են՝ ելնելով

3 Տե՛ս Ա. Բագրատունի, նշվ. աշխ., էջ 5:

4 Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1939, էջ 134:

նրա շարադասութիւնից, այսինքն՝ նախադաս գործածութիւնից. նախադրութիւնը դրվում է իր խնդրից առաջ⁵: Այդ պատճառով էլ նրանք տվյալ խոսքի մասի մեջ են մտցրել նաև նախածանցները, իսկ մեկնիչներից ոմանք նախադրութիւն են համարել նույնիսկ անվան նախադաս լրացումները (որոշիչը, հատկացուցիչը): Այսպես է վարվել XIII դարի քերական վարդան Արեւելցին իր քերականական, մասնավորապես «Վասն բանին մասանց» աշխատութեան մեջ⁶:

Հետագայում մեր քերականները նախադրութիւնները⁷ հիմնականում դասդասել են շարահյուսական սկզբունքով: Ըստ այդմ նրանք նախադրութիւնները բաժանել են երկու տեսակի՝ հոլովակերտ և հոլովառու: Հոլովակերտ կոչվել են այն մասնիկները, որոնք դրվել են տարբեր թեք հոլովածների վրա և նրանց տվել հոլովական նշանակութիւն, կերտել հոլովը, որտեղից էլ ստացել են իրենց անվանումը: Իսկ հոլովառու (հոլով առնող) այն բառերն են, որոնք պահանջում են պատրաստի որևէ հոլով, որի վրա դրվելով, նրան տալիս են զանազան իմաստներ: Հոլովակերտ բառերը, արդի ըմբռնմամբ, նախդիրներ են, իսկ հոլովառու բառերը՝ նախադրութիւնները:

Ի տարբերութիւն նախդիրների, նախադրութիւնները պահպանել են իրենց ընդհանուր բառական իմաստները: Բայց տարբեր նախադրութիւնների բառական իմաստը տարբեր է. ծագմամբ հին նախադրութիւններինը ավելի ընդհանուր ու վերացական է, իսկ համեմատաբար նորակազմ նախադրութիւններինը՝ ավելի ցայտուն ու որոշակի, ինչպես՝ ի պատճառս, պատճառաւ, յեռեսաց, նման, չափ, յանուն, յօգուտ, ի փառս, ի յիշատակ և այլն:

2, Ի(յ), ց նախդիրները կապակցութիւններից դուրս իսպառ կորցրել են իրենց բառական արժեքը, իսկ մյուսները (առ, ընդ, ըստ) թեև պահպանել են, բայց շատ աղտոտ. դրանցում իշխում է քերականական իմաստը, որն էլ, սակայն, դրսևորվում է հոլովական կապակցութիւնների մեջ: Օրինակ՝ ընդ-ը ունի ինչ-որ միասնութեան իմաստ՝ «հետ» նշանակությամբ, բայց երբ ասում ենք՝ խօսէր ընդ նմա, այդ իմաստը դառնում է պարզ ու որոշակի: Առաջացման տեսակետից հին նախադրութիւնների իմաստն էլ շնայած շատ վերացական է, բայց ավելի որոշակի է, քան վերոհիշյալ երեք նախդիրներինը: Օրինակ՝ վառն նախադրութիւնը հոլովական կապակցութիւնից դուրս էլ գրաբարին ծանոթ ամեն մարդու մտքում ամենից առաջ առաջացնում է «համար» կամ «մասին» գաղափարը:

5 Ն. Աղանց, նշվ. աշխ., տե՛ս համապատասխան տեղերում:

6 Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի, № 2, 1943, էջ 87—88:

7 Այստեղ և նման այլ դեպքերում նկատի է առնվում նախադրութիւն (կապ) խոսքի մասը և ոչ թե նրա միայն մի տեսակը:

Այսպիսով, նախադրությունները բառական այնպիսի միավորներ են, որոնք ինքնուրույն նյութական բովանդակություն չունեն, այլ արտահայտում են վերաբերական զանազան հարաբերություններ տարբեր առարկաների ու երևույթների անունների միջև: Ահա սա էլ տվյալ բառերի հիմնական առանձնատկությունն է: Օրինակ՝ «Եւ հՀան զԱդամ, և բնակեցոյց յանդիման դրախտին փափկութեան» (Ս. Գ., Գ. 1, էջ 12) նախադասության մեջ յանդիման նախադրությունն արտահայտում է տարածական հարաբերություն, այսինքն՝ դրսևորում է Ադամ և դրախտ առարկաների միջև եղած հարաբերությունը:

Հայ քերականները հոլովառու բառերը (նախադրությունները) դասակարգել են տարբեր սկզբունքներով, որոնք հիմնականում կարելի է բաժանել հետևյալ երեք տեսակների.

ա) ըստ իմաստի՝ տարածական, ժամանակային, պատճառի, միասնության, նպատակի, բաղդատության, հակադրության, փոխարինության և այլ հարաբերություններ արտահայտող նախադրություններ⁸.

բ) ըստ խնդրառության՝ սեռական, տրական, հայցական, բացուական և գործիական խնդրով նախադրություններ⁹.

գ) ըստ ծագման: Ըստ այդմ Ա. Այտընյանը աշխարհաբարի նախադրությունները բաժանել է երեք տեսակի՝ բուն նախադրություններ, գոյականից առաջացած և մակբայից առաջացած նախադրություններ¹⁰.

Իսկ ումանք (օրինակ՝ Հ. Աճառյանը)¹¹ նախադրությունների մասին խոսելիս ոչ մի դասակարգում չեն կատարում, այլ դրանք քննում են այբբենական կարգով:

Նախադրությունների համակողմանի ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է կատարել տարբեր բնույթի դասակարգումներ՝ ըստ իմաստի, ըստ խնդրառության, ըստ ծագման, ըստ կազմավորման աստիճանի, ըստ շարահասության և այլն, որոնց կանդրադառնանք ստորև, յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին: Բայց, իհարկե, այս բոլոր տեսակի դասակարգումների մեջ ամենից կարևորը ըստ իմաստի դասակարգումն է, որովհետև նախադրություններն ամենից առաջ քերականական հարաբերություններ արտահայտող սպասարկու բառեր են: Օրինակներ. «Եւ

8 Տե՛ս Պաղտատար Դպիր, Պարզաբանութիւն քերականութեան..., էջ 138—140, Մ. Տեր-Հառությունյան, Եջվ. աշխ., էջ 137:

9 Վ. Զալբէյան, Քերականութիւն..., էջ 136—146:

10 Ա. Այտընյան, Քննական քերականութիւն..., էջ 119, Ստ. Պալտաւեյան, Քերականութիւն մայրենի լեզուի, Տիփլիս, 1894, էջ 180—182:

11 Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզվի, Գ. 5, էջ 120—121:

նստան շուրջ զբերդան ամիսք երեքտասան» (Բուզ., էջ 144): «Ումանք ի նոցանէ ի հրոյ էութենէ ասեն զբնութիւն աշխարհիս, վասն զարեգակն առանել զարմանալի համարելոյ» (Եղն., էջ 227): Առաջին օրինակով շուրջ նախադրութիւնը ցույց է տալիս տեղի, իսկ երկրորդով վասն-ը՝ պատճառի հարաբերութիւնը:

Մեր շրջապատում կան բազմաթիւ առարկաներ ու երևույթներ, որոնք միմյանց նկատմամբ գտնւում են փոխադարձ կապի և հարաբերութիւնների մեջ: Առարկաների ու երևույթների միջև եղած հարաբերութիւններն արտահայտւում են առաջին հերթին հոլովների միջոցով: Սակայն դրանք այնքան շատ են, որ հոլովների միջոցով հնարավոր չէ արտահայտել բոլորը: Զնայած մի հոլովը կիրառւում է տարբեր գործառութիւններով, բայց նորից կարիք է զգացւում ինչ-որ բառերի և միջոցների՝ այդ բոլոր հարաբերութիւններն արտահայտելու համար: Այդ հարաբերութիւնների մի մասն էլ արտահայտւում է այնպիսի բառերի միջոցով, որոնք սպասարկում են հոլովման համակարգին¹² և դրաբարի քերականության մեջ կոչւում են նախդիրներ և նախադրութիւններ: Ուրեմն, տվյալ սպասարկու բառերն արտահայտում են այնպիսի հարաբերութիւններ, ինչպիսիք՝ հոլովները: Բայց դրանք չեն նույնանում, որովհետև քննարկվող բառերն արտահայտում են ավելի որոշակի, առավել տարբերակւած հարաբերութիւններ: Բացի դրանից, կան այնպիսի հարաբերութիւններ (տարածական¹³, ժամանակային, բաղդատական, բացառման և այլն), ինչպես՝ «ամեջ», «միջև», «ներքև», «առաջ», «հետո», «պես», «նման», «առանց», «բացի» և այլն, որոնք կարող են արտահայտվել միմիայն նշյալ սպասարկու բառերի միջոցով: Սակայն այդ հարաբերութիւնները նախդիրներն ու նախադրութիւններն ի վիճակի են արտահայտելու հոլովների հետ, որովհետև նրանք, ինչպես արդեն այդ մասին ասվել է, ինքնուրույնաբար նախադասության անդամ չեն դառնում, այլ այն բառի հետ, որի վրա դրվում են (իրենց խնդրի), լինում են նախադասության մեկ անդամ:

Նախադրութիւններն ու հոլովական վերջավորութիւնները իրարից տարբերվում են նաև իբրև լեզվական միավորներ. նախադրութիւնները հիմնական ձևութիւններ են, բառեր, իսկ հոլովական վերջավորութիւնները՝ երկրորդական ձևութիւններ, մասնիկներ:

12 Ա. Աբրահամյան, *Եզրած ձևներ*, էջ 259:

13 Հմմտ. Վ. Առաքելյան, *Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցութիւնների իմաստային առումները*, Երևան, 1957, էջ 177:

Գրաբարի նախդիրներն ու նախադրություններն ունեն մի քանի ընդհանուր գծեր, որոնց հիման վրա միավորվում են մեկ խոսքի մասի մեջ: Այդ նմանությունների համաձայն գրաբարի քերականության պատմության մեջ դրանք ճանաչվել են որպես խոսքիմասային մեկ կարգ, մի ընդհանուր՝ նախդիր կամ նախադրություն անվամբ: Այնուհետև ըստ իրենց շարահյուսական հատկանշի դրանք բաժանվել են երկու խմբի՝ հոլովակերտ և հոլովառու բառերի: Հոլովակերտ բառերը նախդիրներն են, իսկ հոլովառու բառերը՝ նախադրությունները:

Ե՛վ նախդիրները, և՛ նախադրությունները հիմնականում արտահայտում են նման քերականական հարաբերություններ: Նախդիրների և նախադրությունների միջև եղած ընդհանրությունները կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերի տակ:

1. Ի տարբերություն նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերի, նախդիրներն ու նախադրություններն արտահայտում են հարաբերական իմաստ: Բայց միաժամանակ ղատվում են հարաբերական իմաստ արտահայտող մյուս խոսքի մասից՝ շաղկապից. առաջիններն այդ հարաբերությունը դրսևորում են բառերի միջև, իսկ շաղկապները՝ բացի բառերից, նաև նախադասությունների: Այնուհետև, եթե շաղկապներն արտահայտում են և՛ համադասական, և՛ ստորադասական հարաբերություններ, ապա նախադրությունները՝ միայն ստորադասական¹⁴ (տե՛ս նաև 5-րդ կետը):

2. Ի տարբերություն մյուս սպասարկու խոսքի մասերի, նախդիրներն ու նախադրությունները գրվելով որևէ հոլովածեի վրա՝ որոշում են նրա պաշտոնը նախադասության մեջ կամ նրան տալիս են լրացուցիչ իմաստներ:

3. Դրանք շփեցվող բառեր են, այսինքն՝ ոչ հոլովվում են և ոչ էլ խոնարհվում:

4. Իրենք չունեն հարաբերություններ, այլ արտահայտում են հոլովվող բառերի ղանադան հարաբերություններ¹⁵, լրացնում են հոլովներին:

5. Նախդիրներն ու նախադրությունները չեն կարող ինքնուրույնաբար դառնալ նախադասության առդամ, այլ իրենց խնդրի հետ միասին լինում են նախադասության մեկ անդամ: Դրանով նրանք սահմանա-

¹⁴ Տե՛ս Ս. Արաճապյան, Ժամանակակից հայերենի շփեցվող խոսքի մասերը, Երևան, 1959, էջ 143:

¹⁵ Տե՛ս Գ. Սեախ, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, գիրք Ա., Երևան, 1939, էջ 134:

զատվում են նաև մյուս շթերվող խոսքի մասերից (բացառյալ մակ-բայները)՝ շաղկապներից, ձայնարկություններից և եղանակավորող բառերից, որովհետև վերջին երեքը նախադասության անդամ չեն լի-նում:

6. Ինչպես նախդիրները, այնպես էլ նախադրությունները (սակավ բացառությամբ) նախադաս դիրք են ունենում, որի հիման վրա էլ ստացել են իրենց անվանումը:

Սակայն նախդիրներն ու նախադրությունները նաև տարբերվում են իրարից, նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատուկ գծե-րը: Նախդիրների (առ, զ, ի(յ), ց, ընդ, ըստ) բնորոշ գծերը, որոնցով նրանք սահմանադատվում են նախադրություններից, հետևյալներն են¹⁶, նախդիրները՝

ա) կորցրել են իրենց բառական իմաստը և պահպանել են քերա-կանական արժեքը, որն էլ, սակայն, դրսևորվում է բառերի կապակ-ցությունների մեջ.

բ) հոլովվող բառին տալիս են հոլովական նշանակություն.

գ) ունեն նախադաս գործածություն.

դ) հավասարապես կարող են արտահայտել խնդրային և պարա-գայական հարաբերություններ.

ե) դրվում են միայն թեք հոլովաձևերի վրա.

զ) կազմությամբ միավանկ արմատական ձևություններ են.

է) շատ հին ժամանակներից հանդես են եկել ածանցական դերով (առուել, ըն(դ)կեր, զառամ, ընդունել, յաջող, ցանկ և այլն).

ը) մի նախդիր կարող է գործածվել մի քանի թեք հոլովների հետ, բացի ց-ից, որը գործածվում է միայն հայցականի հետ:

Իսկ նախադրություններն էլ ունեն իրենց յուրահատկություննե-րը¹⁷, ի տարբերություն նախդիրների, նախադրությունների՝

ա) հոլովական կապակցություններից դուրս էլ պահպանել են իրենց բառական անկախությունը, այսինքն՝ ունեն բառական ար-ժեք.

բ) պահանջում են պատրաստի որևէ հոլովաձև.

գ) հիմնականում գործածվում են նախադաս, բայց կան նաև այնպիսիները, որոնք գործածվում են ետադաս.

դ) մեծ մասամբ արտահայտում են պարագայական հարաբերու-թյուններ.

16 Տճ՝ Ա. Արաքսյան, նշվ. ձեռնարկը, էջ 260—261:

17 Նույն տեղում, էջ 298—299:

է) ընդհանրապես դրվում են թեք հոլովաձևերի վրա, բայց կան նաև մի քանի նախադրություններ, ինչպես՝ իբր, իբրև, որպէս և այլն, որոնք կարող են գործածվել նաև ուղղականի հետ.

զ) ծագում են նյութական խոսքի մասերից՝ գոյականից, ածականից և մակբայից: Ըստ որում, եթե նախդիրները կայուն կազմ ունենան արդեն իսկ դասական գրաբարի շրջանում (նշանակում է՝ նրանց կազմավորումն ավարտվել էր դեռ նախագրաբարյան դարերում), ապա նախադրությունները շարունակ ապրում էին կազմավորման պրոցես. գրաբարը համարվում էր նորանոր նախադրություններով, ինչպես՝ ի ձեռն, ի միջոց, ի միջոցի, ի տեղի, չափ, պատճառաւ, ի պատճառս, պատճառաւոք, ի պէտս, յերեսաց և այլն (հմմտ. «Ի ձեռն տայր նմա դանձն ամենայն գաւառովն իւրով»-Կոր., էջ 74: «Իսկ ուր աստուածային յայտնութիւնն ի վերայ նորա լինէր, ի ձեռն գաւազանին գործէր զմեծամեծ սբանշխիսն»-Յդ., էջ 107: «Հարկ է ի պատճառս շարեացն զալ և ցուցանել՝ թէ... չէ պատճառ շարեաց Աստուած»-Յզն., էջ 25: «Որ հայի ի կին մարդ ի պատճառս ցանկութեան՝ անդէն շնացաւ ընդ նմա ի սրտի իւրում»-Փար., էջ 191): Տե՛ս նաև Ը կետը.

է) ածանցական դեր չունեն.

ը) մի նախադրություն սովորաբար կարող է գործածվել մեկ հոլովի հետ:

Վերոհիշյալ առանձնահատկությունների հիման վրա սահմանենք «նախդիր» և «նախադրություն» հասկացությունները:

Այն բառ-մասնիկները, որոնք հոլովական կապակցություններից դուրս չունեն բառական իմաստ, բայց, դրվելով հոլովվող բառերի թեք հոլովաձևերի վրա, նրանց տալիս են հոլովի որոշակի նշանակություն կամ լրացուցիչ այլ իմաստներ, կոչվում են նախդիր:

Այն անփոփոխ բառերը, որոնք հոլովական կապակցություններից դուրս էլ պահպանում են իրենց բառական ընդհանուր իմաստը և, զբր-վելով թեք հոլովաձևերի վրա, արտահայտում են վերաբերական զանազան հարաբերություններ ու տվյալ բառը (նախադրության խնդիրը) կապում լրացյալին (հիմնականում բային), կոչվում են նախադրություն:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՅՆ ԽՈՈՔԻ ՄԱՍԵՐԻ
ԱՂԵՐՍԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նախադրություններն ու որպես նախադրություն գործածվող բառերը լեզվական տարբեր մակարդակներում առնչվում են ինչպես նյութա-

կան, այնպես էլ ձևական խոսքի մասերին, մասնավորապես՝ գոյական-
նին, ածականին, մակբային, շաղկապին:

Դոյականի մի քանի հոլովածներ ու այլ կազմութիւններ, ինչպես՝
ի քիկունս, ի քիկանց, գրիկամբք, ի կողմն, ի կոյս, ի կողմանս, ի
պատճառս, պատճառաւ, ի պէտս, ի տեղի, յերեսաց, ի յիշատակ, հե-
նուկս, շափ, զօրէն, զօրէնս և այլն, շախհոյսական-կիրառական մա-
կարդակում կարող են հանդես գալ նաև որպէս նախադրութիւն՝ խնդիր
ընդունելով տարբեր հոլովներով: Օրինակներ. «Ամենեքեան ընդ նմա
անցեալ գնացին ի կողմն Ատրպատականի» (Թ. Ա., էջ 224): «Եւ ի
սաստկանալ պատերազմին՝ փախստական լինի Շամիրամ յերեսաց
Ջրաղաշտի ի Հայս» (Խոր., էջ 56): «Եւ գոթ տուեալ յանձնիր որջարա-
նաց զօրէն մեղուացն ի մեղուանոցացն արտաքս դիմեալ ի ժամանակս
խաղացման ծննդոցն» (Թ. Ա., էջ 414): Ընդգծված բառերը գործածվել
են որպէս նախադրութիւն և ոչ թի գոյական են, որովհետև արտահայ-
տում են քերականական այլևայլ հարաբերութիւններ և անկախ ձևով
նախադասութեան անդամ չեն դառնում, այլ իրենց խնդիրների հետ
միասին լինում են նախադասութեան մեկ անդամ՝ պատասխանելով
մեկ հարցի: Այսպես, օրինակ, «Եւ ինքն խաղացեալ գնայր ի կողմն
ամրոցի իւրոյ» (Ղեւոնդ, էջ 140) նախադասութեան մեջ ի կողմն կազ-
մութիւնը գործածվել է իբրև նախադրութիւն. ցույց է տալիս ուղղու-
թիւն՝ «դեպի» նշանակութեամբ, և իր խնդրի (ամրոցի) հետ միասին
լինում է տեղի պարագա, պատասխանելով յո՞հարցին:

Շարահոյսական մակարդակում նախադրութիւններն առնչվում են
նաև ածականներին: Որոշ ածականներ կարող են գործածվել նաև որ-
պէս նախադրութիւն, ինչպես՝ ընդհատ, կից, հակառակ, համաձայն,
համեմատ, հանգոյն, հաւասար, հուպ, մերձ, միաբան, նման և այլն:
Օրինակներ. «Որ համեմատ նմա այլ ոչ գտանէր» (Բուզ., էջ 43): «Որ-
պէս Եգիպտացիք թուեն հաւասար Մովսիսի՝ Հեփեստոս, Արեգակն,
Կոռնոս» (Խոր., էջ 27): «Եւ ոչ ինչ ընդհատ յայցս պատուոց տայ դայե-
կին իւրում Սմբատայ, բայց միայն յերկուց գնդացն և ի կարմիր
կօշկէ» (Ն. տ., էջ 174): «Մարտիրոսանալ դատերն արքայի Սանդըխ-
տոյ հուպ ի ճանապարհն» (Ն. տ., էջ 157):

Նախադրութիւններն ու որպէս նախադրութիւն գործածվող բառե-
րը ամենից շատ առնչվում են մակբայներին: Եվ այս հանգամանքն էլ
ստիպել է շատ քերականներին, որպէսզի նրանք անդրադառնան այդ
խնդրին: Հայ քերականներ Պաղտասար Դպիրը, Ա. Այտընյանը, Վ.
Չալքիսյանը և ուրիշներ իրենց աշխատութիւններում շոշափել են նա-
խադրութիւնների և մակբայների փոխհարաբերութեան հարցը: Այտըն-

յանի մոտ կարողում ենք. «Միենույն անփոփոխ մասնբանի հոլով առած՝ նախադրություն է, իսկ բայի վրա՝ մակբայ է, ինչպես՝ Շուրջ զնովաւ և շուրջ գալ»¹⁸: Նույն տեղում նա նշում է, որ կան մի քանի բուն մակբայներ, որոնք խնդիր ընդունելիս դառնում են նախադրություն (իհարկե, ավելի ճիշտ կլինեիր ասել՝ գործածվում են իբրև նախադրություն), ինչպես՝ յետուստ (յետուստ խորանին), յետոյ (յետոյ նորա կայր), ի՛վերոյ (ի վերոյ երկնից), ի ներքուստ (ի ներքուստ ձեռինն), յայսկոյս (յայսկոյս գետոյն), արտաքոյ (արտաքոյ այգւոյն), ակամայ (ակամայ Մովսիսի), մեկուսի (մեկուսի յամբոխէն), զանխով (զանխով ի Մանուէլէ) և այլն¹⁹:

Այս տեսակետին հանդիպում ենք նաև Պաղտասար Դպիրի և Վ. Զաւրխյանի քերականություններում²⁰:

Հետագայում այս խնդիրը նույն ձևով է լուծում նաև ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանը: Նա գրում է. «Եթե շլինի այդ խնդիրը (նախադրության խնդիրը—Գ. Բ.) և նախադրությունը խնքնին կապվի բային, կը դառնա մակբայ: Այսպես, եթե ասենք՝ նա առաջ անցավ, առաջ բառը մակբայ է դառնում»²¹:

Շարահյուսական մակարդակում նախադրություններն առնչվում են նաև շաղկապներին: Դրանք երկուսն էլ արտահայտում են նման քերականական հարաբերություններ: Նախադրություններն այդ հարաբերությունները դրսևորում են բառերի միջև, իսկ շաղկապները՝ նաև նախադասությունների, ինչպես՝

Նա շոգաւ ի գիւղն, զի տեսցէ զեղբայր իւր:

Նա շոգաւ ի գիւղն վասն տեսանելոյ զեղբայր իւր:

Առաջին նախադասության մեջ զի շաղկապը արտահայտում է նրպատեղային այնպիսի հարաբերություն, ինչպիսին արտահայտում է վասն նախադասությունը երկրորդ նախադասությունում: Բացի դրանից, եթե նախադրություններն արտահայտում են միայն ստորադասական հարաբերություն, ապա շաղկապները՝ նաև համադասական, ինչպես՝ «Որք վասն նորա սիրոյն և զկեանս աշխարհիս արհամարհեցին» (Յզն., էջ 240): «Այլ հայեցեալ ընդ նոսա՝ փառաւորեմք զկարգիւն նոցա և զյօրինիչ, զի մեզ ի պէտս են» (Ն. տ., էջ 14): «Անդ էր այնուհետև շարքենալ գինով, այլ առաւելով հոգով» (Կոր., էջ 82): Այս օրինակներում վասն նախադրությունը արտահայտում է ստորա-

18 Ա. Այտրեյան, Քննական քերականութիւն..., էջ 471:

19 Նույն տեղում:

20 Պաղտասար Դպիր, Պարզաբանութիւն քերականութեան..., էջ 182—186, Վ. Զաւրխյան, Քերականութիւն..., էջ 453:

21 Հ. Աճառյան, Կիսկատար քերականութիւն հայոց լեզվի, հ. 5, էջ 61:

դասական, և, այլ շաղկապները՝ համադասական, իսկ զի-ն՝ ստորագասական հարաբերություն:

Նախդիրների, մակբայների և շաղկապների առնչության հարցը քննել են ռուս և օտար շատ լեզվաբաններ, որոնք դարգացնում են տարբեր տեսակետներ: Լեզվաբան Մ. Դ. Ստեպանովան տվյալ հարցը ստուգաբանական կտրվածքով քննում է գերմաներեն լեզվում: Նա նշում է, որ մակբայներից առաջանում են նախդիրներ և շաղկապներ, որոնք կարող են առաջանալ նաև այլ խոսքի մասերից, բայց անցումը սպասարկու բառերի շարքն անմիջականորեն չի կատարվում, այլ մակբայների վրայով²²:

Այս խնդրի մասին բոլորովին այլ տեսակետի է ռուս մեծ լեզվաբան, ակադեմիկոս Վ. Վ. Վինոգրադովը: Նա նախդիրներն ու շաղկապները համարում է խոսքի մասնիկներ (частицы) և առաջարկում է դրանք հանել խոսքի մասերի շարքից²³:

Իսկ դանիացի լեզվաբան Օ. Նապերսենը, նախդիրներից և շաղկապներից բացի, մասնիկների մեջ է մտցնում նաև մակբայներն ու ձայնարկությունները²⁴:

Հայ լեզվաբանության պատմության մեջ նման տեսակետի հանդիպում ենք Գ. Ղափանցյանի աշխատություններում: Շաղկապները, նախդիր-հետդիրները, կապական բառերը, եղանակիչ բառերը և այլևայլ բառ-մասնիկներ նա համարում է ձևական մասնիկներ²⁵:

Որպես եզրակացություն կարող ենք նշել, որ նմանությամբ հանդերձ՝ նախադրություններն ու մակբայները կամ նախադրություններն ու շաղկապները ունեն նաև մեծ տարբերություններ, որոնց հիման վրա առանձնացվում են որպես տարբեր, ինքնուրույն խոսքի մասեր:

Մի շարք բառեր դեռևս դասական գրաբարում վերածվել էին համանունության, այսինքն՝ նույն հնչյունախմբով կազմված այդ բառերը դեռ այն ժամանակ դարձել էին անկախ բառական միավորներ և պատկանում էին տարբեր խոսքի մասերի: Այսպես, օրինակ, իբր, իբրև, իբրու բառերը գրաբարում գործածվում են որպես նախադրություն, մակբայ, շաղկապ, շատ հազվադեպ՝ նաև որպես եղանակավորող բառ: Յուրաքանչյուր խոսքի մասի վերաբերյալ համապատասխանաբար բերենք մեկական օրինակ: «Շրջէր խրատէր և ուռուցաւէր զեկեղեցիս Հայոց ընդ ամենայն տեղիս իբրև զիւր վարդապետն զներսէս» (Բուզ., էջ 92):

22 Տե՛ս՝ Մ. Д. Степанова, Словообразование современного немецкого языка, М., 1953, էջ 342—343:

23 Տե՛ս՝ В. В. Виноградов, Русский язык (грамматическое учение о слове), М.—Л., 1947, էջ 663:

24 О. Есперсен, Философия грамматики, М., 1958, стр. 96—100.

25 Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Երևան, 1939, էջ 196—197:

«Եւ իբրեւ առ ժամանակ մի խաղաղացաւ երկիրս Հայոց, ապա ետ հրաման թագաւորն Հայոց Խոսրով, տալ պարգևս արանցն քաջացն» (Ն. տ., էջ 16): «Իբրեւ ոչ եթէ զամուսնութիւնն ինչ աղտեղի համարէր, այլ կասկածէր նա ի տեսլենէն՝ զոր ետես» (Ն. տ., էջ 10): «Երանի իցէ յայնմ, որ հաւատայ յիս՝ իբրեւ ոչ իցէ նորա տեսանել զիս» (Խոր., էջ 150):

Մինչ և մինչև բառերը գործածվում են իբրեւ նախադրություն, մակբայ և շաղկապ: Օրինակներ. «Ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչ ի վախճան աշխարհի» (Ագաթ., էջ 51): «Ասէ. մինչ տղայն էի, իբրեւ զտղայ խորհէի» (Եզն., էջ 231): «Զամենայն թշնամանս յաճախեցեր, մինչ իշխեցեր Վս մեզ ասել անասունս» (Ագաթ., էջ 38):

Բայց և բայց միայն կաղմությունները գործածվում են որպէս նախադրություն և շաղկապ: Օրինակներ. «Թագաւորն Տրդատ յայնժամ դեռ ևս էր յամենայն կերպարանս խոզի, բայց միայն ի մարդկապէսն խօսելոյ» (Ագաթ., էջ 396): «Ոչ այլ ինչ ամենեկն՝ որ ինչ ի պէտս մարդկան լինիցի. բայց միայն քար և աւաղ ապառաժ» (Բուղ., էջ 77):

Որպէս բառը գործածվում է դերանվան, նախադրության, շաղկապի և մակբայի դերում, ինչպես՝ «Որպէս թագաւորութեանն չէ աստղն պատճառ նոյնպէս և ոչ զօրութեանն» (Եզն., էջ 160): «Իջցեն որպէս զվէմս ի ջուրս բազումս» (Ագաթ., էջ 41): «Զի փառքն ոչ եթէ անձնաւոր ինչ են, այլ ի յաջողութենէ ուրուք անուանին փառք, որպէս ի շաջողութենէ ուրուք անուանի թշուառութիւն» (Եզն., էջ 119): «Ունիմք և ...զընորհապատում գրեալսն, եթէ որպէս մեծարեալք ի միմեանց» (Կոր., էջ 34):

Քան բառը գործածվում է որպէս նախադրություն և շաղկապ: Օրինակներ. «Այլ ինչ էր անջրպետ՝ ընդ մէջ երկոցուն մեծ քան զերկոսին» (Եզն., էջ 23): «Լաւ էր լեալ՝ թէ նոյնպիսի կացեալ էր անհեղեղ և անարգասաւոր, քան զալ յարգասիսն և ի կերպարանս, և լինել պատճառ շարեաց այլոց» (Ն. տ., էջ 29):

Զառաջեալ բառը հանդես է գալիս որպէս նախադրություն և մակբայ: Օրինակներ. «Եմուտ մայրն նորա նստաւ զառաջեալ նորա՝ իւր որդւոյն» (Բուղ., էջ 132): «Զբազում զախոյանից զգլուխս բերէր զառաջեալ» (Ն. տ., էջ 173):

Ընդդէմ բառը գործածվում է նախադրության, ածականի և մակբայի արժեքով: Օրինակներ. «Ապա քառասուն հազարաւ երանէր Վասակ զօրավարն ընդդէմ նոցա» (Բուղ., էջ 125): «Զոր ինչ գործեացն ընդդէմ էր հրամանաց թագաւորին Յունաց» (Ն. տ., էջ 206): «Իսկ նա ընդդէմ բարբառեալ ասէր. Չես արժանի, հի՛մ գաս, մի՛ գար ի ներքս» (Ն. տ., էջ 28):

Թող բառը գործածվում է որպէս բայ (հրամայական եղանակի), նախադրություն և եղանակավորող բառ: Օրինակներ. «Թող զխորհուրդս և զբանս՝ որ սնոտիս ընթանան» (Եզն., էջ 305): «Ապա մկրտէր

իբրեւ հաղարս երկուս. քող ղկանայս իւրեանց և զմանկտի» (Բուզ., էջ 8): «Ասէին՝ քող ընդ նոսա պայքար յանդիմանութեան հակառակութեան լիցի, արբայ» (Բուզ., էջ 81):

Չափ բառը գործածվում է իբրեւ գոյական և նախադրություն, ինչպես՝ «Եւ ի շափ հասեալ Երուանդայ՝ լինի սրտեայ և անդամովք յաղթ» (Խոր., էջ 162): «Պարտ է կրօնաւորին արեամբ շափ հակառակ կալ ընդդէմ մարմնական ցանկութեանց» (Եղն., էջ 310):

Վերոհիշյալից կարելի է եզրակացնել, որ քննարկված բոլոր բառերը դեռևս դասական գրաբարում իսկ տարբերակվել էին որպես առանձին խոսքի մասերին պատկանող բառեր, այսինքն՝ հանդես էին գալիս որպես համանուն բառեր:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄՆ ՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

Պատմահամեմատական լեզվաբանությունն ապացուցել է, որ նախադրություններն ու մակբայներն առաջացել են հիմք լեզվի գոյականների տարբեր հոլովաձևերից¹: Դա նշանակում է, որ լեզվի զարգացման ընթացքում գոյականի զանազան հոլովաձևեր, զրկվելով իրենց նյութական իմաստից, ձեռք են բերել չթեքվող խոսքի մասի իմաստ և այդպիսով վերածվել մակբայի կամ նախադրության: Մինչդեռ քերական Վ. Չալրիսյանը նախադրություններին վերագրել է հոլովվելու հատկանիշ: Նա գրում է. «Տեղական նախադրություններին ոմանք կը հոլովին»²: Ակադ. Հ. Աճառյանը շնայած իր գրքում ունի «նախադրությունների հոլովումը» գլուխը, սակայն նախադրությունները հոլովվող բառեր չի համարում: Դրանում համոզվելու համար վերցնենք նրա հետևյալ միտքը: Խոսելով ի միջի, ի միջոյ, յետոյ, ի վերայ և այլ նախադրությունների մասին, նա գրում է. «...սրանք ո՛չ թե նախադրություններ են, որ հոլովվել են, այլ գոյականներ, որոնք այսինչ կամ այնինչ հոլովյալ ձևի տակ նախադրություն են դարձել»³: Ինչպես արդեն ասվեց, նախադրությունները ոչ թե հոլովվում են, այլ տարբեր հոլովաձևերի փարացած ձևերն են:

1 Հ. Աճառյան, նշվ. հատորը, էջ 61:

2 Վ. Չալրիսյան, Քերականութիւն..., էջ 148:

3 Հ. Աճառյան, նշվ. հատորը, էջ 181:

Հայտնի է, որ բազմիմաստ բառերը, բացի իրենց հիմնական իմաստից, ունենում են նաև երկրորդական, ածանցյալ իմաստներ: Խոսքի մասերի փոխանցման ժամանակ ածանցյալ իմաստն աստիճանաբար ակտիվանում է, իսկ հիմնական իմաստը՝ թուլանում: Ահա այս ճանապարհով տվյալ բառն անցնում է նոր խոսքի մասի կարգը: Այս նույն բանը տեղի է ունենում նաև այն բոլոր գոյականների հետ, որոնք վերածվում են մակբայի կամ նախադրության: Օրինակի համար վերցնենք գրաբարի աղագաւ կամ յաղագս նախադրությունները:

Դրանք ծագել են աղագ («ճանապարհ») բառից, որը երկրորդաբար նշանակել է «միջոց», «հնար»⁴:

Լեզվի դարգացման ընթացքում այս գոյականի եզակի դործիակաւնը՝ աղագաւ («պատճառով», «համար») և հոգնակի հայցականը (ի նախդրի հետ)՝ յաղագս («համար» իմաստով), գործածվել են նաև որպես նախադրություն: Աստիճանաբար այդ բառը զրկվել է իր բուն նյութական իմաստից և ձեռք բերել սպասարկու բառի հատկանիշ ու վերածվել է նախադրության: Ահա այս ճանապարհով էլ առաջացել են մյուս այն նախադրությունները, որոնք սերվում են գոյականներից:

Կապերի առաջացման ընթացքը նույնն է նաև այլ լեզուներում, օրինակ, ռուսերենում, գերմաներենում և այլն: Ռուս լեզվաբան Ա. Մ. Պեշկովսկին ցույց է տալիս, որ սպասարկու բառերն առաջանում են հիմնական խոսքի մասերից, իսկ անցումը հիմնականում կատարվում է մակբայի միջոցով, օրինակ՝ край գոյականի նախդրային (предложный) հոլովից առաջացել է кроме մակբայը, իսկ սրանից էլ՝ кроме կապը: Այսպես էլ внутри, среди և այլ բառերի անցումը կապի նույնպես կատարվել է նույն ուղիով, այսինքն՝ գոյական—մակբայ—նախդիր: Պեշկովսկին միաժամանակ նշում է, որ ռուսերենում դեռևս շատ մակբայներ գործածվում են մերթ որպես մակբայ, մերթ որպես նախդիր, ինչպես՝

Ядро лежит внутри // ядро лежит внутри ореха.

Я приеду после // я приеду после обеда⁵.

Այս երևույթը նույն ձևով է տեղի ունենում նաև մյուս լեզուներում: Ռուս լեզվաբան Մ. Դ. Ստեպանովան գրում է, որ գերմաներենում

⁴ Տե՛ս Զ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, 1926, էջ 111—113, Ս. Մախառյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, 1944, էջ 36: (Վերջին իմաստով գործածված է, օրինակ, Ազաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» գրքում. «Թերևս երկպառիկ ելի աղագս գտանել կարացնեն» (էջ 4):

⁵ А. М. Пешиковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1938, стр. 157—158.

սպասարկու բառերն առաջանում են ինքնուրույն խոսքի մասերից՝ մակ-բայից, գոյականից, ածականից, դերբայից, նախդրավոր կապակցու-թյուններից⁶:

Հին հայերենում էլ կազմավորման տեսակետից նախադրություննե-րի միջև մեծ տարբերություններ կային: V դարում արդեն տվյալ բառե-րի մեծ մասն ամբողջությամբ վերածվել էր նախադրության, մյուս մասը գտնվում էր փոխանցման պրոցեսում, իսկ որոշ բառեր էլ նոր-նոր էին սկսում գործածվել նաև իբրև նախադրություն:

Գրաբարի նախադրությունները ըստ առաջացման աստիճանի կա-րելի է բաժանել երեք խմբի. ա) բառեր, որոնք կազմում են նախադրու-թյուն խոսքի մասի համակարգը, բ) գոյականների, մակբայների, ածա-կանների, որոնք կիրառվում են նաև իբրև նախադրություն, գ) գոյակա-նի մի քանի հոլովաձևեր, որոնք նոր են սկսում գործածվել նախադրու-թյան դերում:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են՝ աղագաւ, յաղագս, առանց, զա-ռաջեալ, առընթեր, արտաքոյ, բաց, բայց, գունակ, յանդիման, դէմ յանդիման, դէպ, գկնի, գհեռ, ընդ դէմ (ընդդէմ), իբր, իբրև, իբրու, հանդերձ, հանդէպ, ի հետէ, ի ձեռն, մինչ, մինչև, յետ, ներքոյ, շուրջ, որպէս, պէս, սակս, ի սակս, վասն, ի վերայ, ի վերոյ, փոխանակ, փո-խաբէն, քան և այլն: Սրանք ավելի վաղ են վերածվել նախադրության և V դարի մատենագրության մեջ հիմնականում գործածվում են նա-խադրության արժեքով: Բայց սրանց մեջ կան նաև այնպիսի բառեր, որոնք միաժամանակ կիրառվել են նաև ուրիշ խոսքի մասի արժեքով: Այսպես, օրինակ, իբրև-ը գործածվել է որպես նախադրություն, մակ-բայ, շաղկապ և եղանակավորող բառ, զառաջեալ-ը՝ իբրև մակբայ, նախադրություն և այլն: Նման դեպքերում մենք դորժ ունենք համա-նունության հետ և ոչ թե բառի բազմիմաստություն:

Երկրորդ խմբին պատկանում են գոյականի տարբեր հոլովաձևեր, ածականներ և մակբայներ, որոնք կիրառվում են նաև իբրև նախա-դրություն: Սրանք նախորդներից տարբերվում են նրանով, որ իրենց խոսքիմասային հիմնական ու սկզբնական արժեքով մտնում են գոյա-կանի, ածականի կամ մակբայի մեջ: Դրանք են՝ ի բացեայ, բացագոյն, գաղտ, ի դէմս, յերեսաց, զատ, ընդ աջմէ, ընդ առաջ, ի թիկունս, ի թիկանց, զթիկամբք, թող, լու ի լու, կից, ի կողմն, ի կողմանս, ընդ կողմն, գկողմամբ, յայնկոյս, յայսկոյս, հակառակ, համաձայն, հաւա-սաւ, հեճուկս, հեռի, հուպ, ընդ ձեռն, ընդ ձեռամբ, ի ձեռս, ի ձեռանէ, ի ձեռաց, մեկուսի, մերձ, մերկ, միաբան, ի միջոց, ի միջոցի, մօտ, յետոյ, յետուստ, ի ներքսագոյն, ի ներքուստ, նման, որիշ, ուրոյն,

⁶ М. Д. Степанова, *Узл. азб.*, стр. 344—348.

շափ, պատնառաւ, ի պատնառս, պատնառանօք, ի պէտս, ի ստորեւ, ի վերուստ, ի տեղի, զօրէն, զօրէնս և այլն: Սրանք իբրեւ նախադրութիւն գործածվում են տարբեր հաճախականութեամբ. ավելի հաճախ հանդիպում ենք ընդ առաջ, յայնկոյս, յայսկոյս, յերեսաց, հակառակ, հաւասար, նման, պատնառաւ, ի պատնառս, զօրէն բառերին, իսկ մյուսները որպէս նախադրութիւն ավելի քիչ են գործածվում:

Սրորորդ խմբի մեջ մտնող բառերը գոյականի մի քանի հոլովաձեւեր են, որոնք դասական շրջանի մատենագրութեան մեջ նոր-նոր են սկսում գործածվել նախադրութեան դերում: Այդպիսի բառերից են՝ մասամբ, շնորհիւ, ի պատիւ, ի փառս, ի յիշատակ, յօգուտ, օրինակ, զօրինակ և այլն:

Վերջին երկու խմբերին պատկանող բառերը նախադրութիւն են այն ժամանակ, երբ դրվում են որեւէ հոլոված բառի (նախադրութեան խնդրի) վրա և նրա հետ միասին լինում են նախադասութեան մեկ անդամ՝ արտահայտելով քերականական դանաղան հարաբերութիւններ:

Ստորեւ կանգ կառնենք յուրաքանչյուր նախադրութեան և որպէս այդպիսին գործածվող բառերի առաջացման վրա:

Առանց. այս նախադրութիւնը առաջացել է անց («անցնելը», «ճանապարհ», «նեղութիւն», «դիպված», «վիժված») բառի⁷ եղակի հայցականից և առ նախդրից, այսինքն՝ առ անց-առանց՝ «անցումով», «անցնելով» նշանակութեամբ: Իսկ առ-ը, ինչպէս հայտնի է, գալիս է par-նախաձեւից, որի բունն է pera («առաջի») բառը⁸:

Առաջ բառի առանձին հոլովաձեւերով և ընդ ու գ նախդիրների հավելմամբ կազմվել են առաջի, ընդ առաջ, զառաջեաւ, զառաջեւ, զառաջեօք նախադրութիւնները: Այս բոլոր բառերի հիմքում ընկած է աջ («աջ», «աջ կողմը») բառը, որն ունեցել է տեղի նշանակութիւն⁹:

Ընդ-ը ծագել է հիմք լեզվի anti ձեւից, որը ant («երես», «ճակատ») բառի ներդոյականն է: Հայերենում նախապէս եղել է անդ, որը, երբ սկսել է գործածվել իբրեւ սպասարկու բառ, զրկվել է շեշտից և դարձել ընդ¹⁰:

Այս ընդ նախդրով և մի քանի այլ բառերով կազմվել են ընդ առաջ, ընդ դէմ, ընդհատ, ընդ ձեռն, ընդ ձեռամբ, առընթեր նախադրութիւններն ու իբրեւ նախադրութիւն գործածվող բառերը:

7 Ա. Անտոյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 380—383:

8 Նույն տեղում, էջ 481:

9 Նույն տեղում, էջ 274—278: Իսկ «նոր հայկադյան բառարան»-ը (տե՛ս հ. 1, վե-նետիկ, 1836, էջ 289) առաջի բառի ծագումը դնում է ալջ, ակն բառից, որի հետ լի կարելի համաձայնել, քանի որ շ-ն ջ-ի չէր կարող վերածվել:

10 Ա. Անտոյան, Հայերեն արմ. բառարան, հ. 2, էջ 1035:

Առընթեր նախադրությունը ծագել է քերարմատից և կրկնակի նախդիրներից: Թեք նշանակել է «մոտը», «կողքը», «կողքին», «կից»: Սկզբում եղել է առ ընդ քեր, այնուհետև՝ առ ընդքեր, որտեղ ք-ի ազդեցության տակ դ-ն դուրս է ընկել, և ստացվել է առընթեր, որին գրաբարում հանդիպում ենք կից և անշատ գրություններ:

Արտաբոյ նախադրությունը ծագել է արտ («հանդ», «դուրս») արմատից և -աբ մասնիկից, այսինքն՝ նախ կազմվել է արտաբ գոյականը, որի սեռականի արտաբոյ ձևը դարձել է նախադրություն: Այս արմատից է նաև արտաբա ֆան բաղադրյալ նախադրությունը:

Անել արմատից, որն անկախ գործածություն չունի, առաջացել են մի քանի բառեր, որոնց թվում նաև՝ անելի ֆան և առանել ֆան հարադրական նախադրությունները: Այս արմատը, չ. Աճառյանի օտուզաբանմամբ, բնիկ հայկական բառ է՝ հիմք լեզվի obhel ձևից, որն ունեցել է «մեծացնել», «ավելացնել», «շատացնել», «աճեցնել», «ուռեցնել» իմաստները¹¹:

Բանալ բայի հիմքից ծագել են բաց և բայց նախադրությունները, որոնցից հետագայում առաջացել է բացի կապը:

Բաց արմատից սերվում են նաև ի բացեայ և բացագոյն բառերը, որոնցից առաջինը, ստուգաբանորեն, բացի ձևի բացառական հոլովն է, իսկ բացագոյնը՝ բաց ածականի բաղդատական աստիճանը:

Գեք արմատը ծագել է հիմք լեզվի uer ձևից, որը նշանակել է «բարձրանալ»¹²: Սրանով կազմվել են մի քանի հարադրական բարդություններ, ինչպես՝ գեք ի վերոյ, գեք ի վերոյ ֆան, գեք ֆան, որոնք գործածվում են որպես նախադրություն:

Դէմ-ը պահլավական փոխառություն է, որը նշանակում է «երես», «կերպարանք», «առարկայի առջևի կողմը», «դեպի», «դեմ»: Այս գոյականի եզակի հայցականը (ընդ նախդրի հետ)՝ ընդ դէմ, հոգնակի հայցականը (ի նախդրի հետ)՝ ի դէմս, բացառականը՝ ի դիմաց, հանդես են գալիս նաև իբրև նախադրություն:

Յանդիման բառը փոխառություն է պահլավական andeman ձևից, որի արմատը, ըստ Աճառյանի, պահլավական dem-ն է¹³: Դէմ բառը հավելադրվելով յանդիման և ընդդէմ նախադրություններին՝ կազմել է դէմ յանդիման և դէմ ընդդէմ հարադրական բարդությունները:

Դէմ բառի իմաստին մոտ իմաստ է արտահայտում դէպ-ը, որի ստուգաբանությունը հայտնի չէ: Դէպ նշանակում է «դեպի», «դեպի այն

¹¹ Նույն տեղում, հ. 1, էջ 807:

¹² Նույն տեղում, հ. 2, էջ 142:

¹³ Նույն տեղում, հ. 4, էջ 1241: Իսկ «Նոր հայկազյան բառարան»-ը բառիս ծագումը դնում է դէմ բառից (տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 324):

կողմը: Սկսած Ղազար Փարպեցուց գործածվել է դեպ ի կազմութեամբ, որից էլ առաջացել է աշխարհաբարի դեպի կապը:

Դէպ արմատից հան-նախածանցի միջոցով կազմվել է հանդէպ նախադրութիւնը:

Զ նախդրով և որեւէ այլ արմատով կամ բառով կազմվել են զատ, զկնի, զհետ, զանխով, զառաջեալ, զօրէն, զօրինակ նախադրութիւններն ու որպէս նախադրութիւն գործածվող բառերը:

Հ. Աճառյանը ենթադրում է, որ այդ զ-ն պետք է ծագած լինի հիմք լեզվի ց'ի-ից, որը հայերենում նախ տվել է ձ: Բաղաձայնից առաջ ձ-ն վերածվել է զ-ի: Հետագայում այս երևույթը ընդհանրացել է, և զ-ն դրվել է նաև ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ¹⁴:

Զատ նախադրութիւնն առաջացել է հատանել բայի հատ արմատից (զ նախդրով), որի հ-ն ընկել է՝ զհատ-զատ:

Հատ արմատից ընդ նախդրի միջոցով կազմվել է ընդհատ բառը, որը գործածվում է նաև իբրև նախադրութիւն:

Կինք գոյականը նշանակել է «ոտքի ներքան», «հետք»: Սրա կին արմատից (որն անկախ գործածութիւն չունի) դրամորթութեամբ առաջացել է կնի բառը, որից էլ (զ նախդրով)՝ զկնի նախադրութիւնը:

Հետ գոյականի եզակի հայցականից (զ նախդրի հետ) առաջացել է զհետ նախադրութիւնը: Հետ բառի գլխավոր նշանակութիւնն է «ոտք»: Այն նշանակել է նաև «հետք», «ճանապարհ», «ետեկից», «հետո», «հետ», «միասին» և այլն: Աստիճանաբար թուլացել է տվյալ բառի գլխավոր իմաստը, և դրա փոխարեն ակտիվացել են երկրորդական իմաստները, որի հիման վրա էլ այն վերածվել է նախադրութիւն:

Պրոֆ. Աճառյանը նշում է, որ հետ-ը ծագել է հնդեվրոպական pedo ձևից¹⁵:

Հետ արմատի մի տարբերակն է յետ նախադրութիւնը: Այս յետ բառից են ծագել յետոյ և յետուստ որպէս նախադրութիւն գործածվող բառերը:

Խով նշանակում է «խով», «ականջը չսող»: Այս արմատից անժխտական նախածանցով և զ նախդրով կազմվել է զանխով բառը, որն ունի «ծածուկ», «գաղտնի», «լռիկ» իմաստները: Այն գործածվել է իբրև ծածական, գոյական, մակբայ և նախադրութիւն:

Իբր բառն արդի լեզվամտածողութեամբ դիտվում է իբրև պարզ բառ: Բայց այն բարդ բառ է, կազմված է ի («ինչ») և բար («բարք», «եղանակ») բաղադրիչներից և նշանակում է «որպես», «ինչպես», «պէս», «երբ»: Բառս եղել է գոյական և հոլովվել է, որի եզակի սեռա-

14 Հ. Աճառյան, Հայերեն արմ. բառարան, հ. 2, էջ 881—882:

15 Նույն տեղում, հ. 5, էջ 286:

կանը, հայցականը և գործիականը (իբրու, իբր, իբրեւ) գործածվել են որպես մակբայ, նախադրություն, շաղկապ, հաղվադեպ՝ եղանակավորող բառ:

Լիս արմատի մի ձայնդարձն է լու-ն, որի կրկնությունը և ի-ով առաջացել է լու ի լու կազմությունը, որը հանդես է գալիս որպես մակբայ և նախադրություն:

Համար բառը փոխառություն է պահլավական hamar ձևից: Դրա հիմնական նշանակությունն է «հաշիվ», «թիվ», «չափ» և այլն, իսկ երկրորդական նշանակությունները՝ «համար», «պատճառով»¹⁶: Այս բառի եզակի հայցականից (ի նախդրի հետ) հայերենում կազմվել է ի համար նախադրությունը, որի հնագույն գործածությունը հանդիպում ենք Մ. Խորենացու գրքում (երեք անգամ):

Այս նախադրությունից է առաջացել աշխարհաբարի համար կապը:

Պահլավական փոխառություն է նաև հանգոյն նախադրությունը, որը նշանակում է «նման», «պես» և այլն:

Հետաքրքիր կազմություն ունի հանդերձ նախադրությունը, որը բաղադրված է համ- («կից») և դարձ կամ դիրս բաղադրիչներից¹⁷: Բառս ունեցել է «հագուստ», «զգեստ» հիմնական և «միասին», «մեկտեղ», «հետ» երկրորդական իմաստները: Լեզվի դարգացման ընթացքում տվյալ բառը աստիճանաբար ղրկվել է իր նյութական իմաստից, և նրանում ուժեղացել է երկրորդական նշանակությունը: Եվ այդպիսով, հանդերձ բառը դարձել է նախադրություն (իսկ նախնական իմաստը պահպանվել է բառակազմություններում, ինչպես՝ հանդերձաճ, հանդերձաբան, խազհանդերձ և այլն): Հ. Աճառյանն այդ բառի հանբաղադրիչը, որն ունի համ-, հոմ-, ան- տարբերակները, փոխառություն է համարում իրանյան համապատասխան ձևից¹⁸: Նա գրում է, որ հանդերձ բառը ծագում է պահլավական hamdarz ձևից¹⁹, որի դարձ բաղադրիչը բնիկ հայկական բառ է՝ հնդեվրոպական dhergh արմատից, որը նշանակել է «ամրացնել»²⁰:

Պահլավական փոխառություն է հաւստար բառը, որն ունի «հավասար», «նման» իմաստները: Այն հանդես է գալիս որպես ածական, գոյական, մակբայ և նախադրություն:

Բնիկ հայկական են հեռի (այն կազմված է հեռ արմատից և ի մասնիկից) և հույլ բառերը, որոնք համապատասխանաբար ծագել են

16 Նույն տեղում, հ. 4, էջ 63—64:

17 Նույն տեղում, էջ 114—115:

18 Նույն տեղում, էջ 51—52:

19 Նույն տեղում, հ. 2, էջ 514:

20 Նույն տեղում, էջ 458—459:

par-²¹ և sub-²² հնդեվրոպական արմատներից: Դրանք արտահայտում են միմյանց հակադիր տարածական իմաստներ:

Ձեռն գոյականի եղակի և հոգնակի հայցականից (ի և ընդ նախդիր-ների հետ), բացառականից և եղակի գործիականից առաջացել են մի քանի նախադրություններ և որպես այդպիսիք գործածվող բառեր, ինչպես՝ ի ձեռն, ընդ ձեռն, ի ձեռս, ի ձեռանէ, ի ձեռաց, ընդ ձեռամբ: Ձեռն բառը, բացի իր հիմնական «ձեռք» իմաստից, ունեցել է նաև «միջոց», «օգնություն», «պաշտպանություն», «իշխանություն» և այլ իմաստներ: Վերջին իմաստների ամրապնդման շնորհիվ էլ հիշյալ կազմություններն անցել են նախադրությունների շարքը:

2. Աճառյանի ստուգաբանմամբ ձեռն բառը ծագել է հնդեվրոպական g'her և g'hers ձևերից, որոնք նախապես ունեցել են «բռնել» իմաստը: Առաջինից սերվում է ձեռ (օրինակ՝ գործիականի ձեռք ձևը), իսկ երկրորդից՝ ձեռ-արմատը, որից էլ՝ ձեռն և ձեռք գոյականները²³:

Կոյս գոյականից, որ նշանակում է «կողմ», առաջացել են մեկուսի, յայնկոյս, յայսկոյս բառերը, որոնք գործածվում են նաև իբրև նախադրություն:

Մեկուսի բառը կազմված է մի, կոյս և ի բաղադրիչներից: Այն սկզբնապես ունեցել է միակոյս ձևը, որը հոլովվել է և սեռականում դարձել է միակոյսի, որի մեջ իա-ն ավանդական հնչյունափոխությամբ տվել է ե, իսկ ոյ-ը շեշտից զրկվելով՝ դարձել է ու, և ստացվել է մեկուսի: Մի-ն ծագել է հիմք լեզվի sem- արմատից, որը նշանակում է «մի», «ամբողջ», «մի ամբողջություն»²⁴:

Հետաքրքիր ծագում ունի մերկ ածականը. այն սերվում է հնդեվրոպական nogu- արմատից և -ro մասնիկից²⁵: Ձախդարձի օրենքի համաձայն օ-ն վերածվել է e-ի, և բառը դարձել է negu-ro, այնուհետև ո-ն փոխվել է m-ի, և ստացվել է meg-ro, դրափոխութամբ՝ մերկ: Այս ածականը գործածվում է նաև որպես նախադրություն:

Ջարգացման յուբօրինակ ճանապարհ է անցել մերձ բառը, այսպես՝ մերձի-մերձի-մերձ: Այս ի-ն կա մերձեցնալ բայի կազմում, որովհետև նրանում եղած ե-ն երբեմնի իա-ն է:

Մեջ գոյականն արտահայտում է տարածական հարաբերություն՝ «որևէ տարակայնի մեջ՝ ներսում» իմաստով: Տվյալ բառի եղակի տրական, հայցական և բացառական հոլովական ձևերը ի կամ ընդ նախդիր-ների հետ միասին քարացել են և վերածվել նախադրության, ինչպես՝

21 Նույն տեղում, հ. 4, էջ 259:

22 Նույն տեղում, էջ 401:

23 Նույն տեղում, էջ 482:

24 Նույն տեղում, էջ 1025:

25 Նույն տեղում, էջ 995:

ի միջի, ի մէջ, ընդ մէջ, ի միջոյ: Հյուսիսային ստուգաբանմամբ մէջ-ը ծագել է հիմք լեզվի me'dyos ձևից²⁶:

Մինչ բառը կազմվել է մի և -նչ բաղադրիչներից, ինչպես որ՝ ի-նչ-ը²⁷: Իսկ մինչ-ից առաջացել է մինչև բառը:

XIX դարի հայ քերականներ Գ. Ավետիքյանն ու Ա. Բագրատունին գտնում են, որ մինչ-ը ծագում է մի և ինչ բառերից²⁸: Այս բառի առաջացման մասին նման կարծիք է հայտնում նաև ակադ. Ա. Ղարիբջանը, նա գրում է, որ մինչև-ը կազմված է մի, ինչ և չև բառերից²⁹:

Մօտ բառը ծագել է մատ աղմատից, որի ալ-ը ավանդական հընչ-յունափոխությամբ վերածվել է օ-ի:

Հնդեվրոպական ծագում ունեն նաև հայերեն յար և ներ արմատները, որոնք համապատասխանաբար ծագել են ar³⁰ (ի նախորդի հավիլմամբ, որը ձայնավորից առաջ վերածվել է յ-ի) և ner³¹ ձևերից:

Ի ներքս, ներքոյ, ի ներքոյ, ներքուստ, ի ներքուստ կազմությունները վկայում են այն մասին, որ ներ(f) գոյականն սկզբում հոլովվել է, և նորա սեռական, հայցական, բացառական հոլովաձևերը քարացել են ու վերածվել մակբայի կամ նախադրության: Իսկ ներքազոյն բառը կազմությամբ ածանցավոր է, կազմվել է ներքս բաղադրյալ հիմքից և -զոյն վերջածանցից (բաղդատական աստիճան):

Վերահիշյալ բոլոր բառերի հիմքում ընկած է ներ արմատը, որն այս ձևով որպես նախդիր գործածվել է հոմաբան հեղինակների գործերում, ինչպես՝ ներ տեղուք, ներ ի տան, ներ մարմնուք և այլն, որոնցում արտահայտում է «մեջ», «ներսում» գաղափարը:

Նման ածականը, որ գործածվում է նաև որպես նախադրություն, փոխառություն է պահլավական nimān ձևից³²:

Հայերենի զարգացման ներքին օրենքի համաձայն շուտ կամ շուտ արմատից ք-ի հավելադրմամբ առաջացել է շուրթն (հմմտ. քեր-քերք) բառը, այնուհետև ջ-ի հավելմամբ կազմվել է շուրջ բառը (հմմտ. լուրթ և լուրջ ձևերը)³³:

Որպէս-ը կազմվել է որ և պէս ձևութներից: Որ-ը սերվում է հիմք լեզվի k^u-օ- ձևից և r մասնիկից, ինչպես որ՝ ի-իր³⁴: Իսկ պէս բա-

26 Նույն տեղում, էջ 1012:

27 Նույն տեղում, էջ 1041:

28 Գ. Ավետիքյան, Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815, էջ 106,

Ա. Բագրատունի, Նշված աշխ., էջ 119:

29 Ա. Ղարիբջան, Հայոց լեզվի դասականի մեթոդիկա, Երևան, 1954, էջ 366:

30 Հ. Աճառյան, Հայերեն արմ. բառարան, հ. 4, էջ 1258:

31 Նույն տեղում, հ. 5, էջ 96:

32 Նույն տեղում, էջ 145:

33 Նույն տեղում, էջ 428:

34 Նույն տեղում, էջ 555:

որ պահլավական փոխառությունն է, որն արտահայտել է «ձև», «կերպ», «եղանակ» և այլ իմաստները: Գրաբարում իբրև նախադրություն գործածվել է նաև պէս առանձին բառը (օրինակ՝ խոզից պէս):

Չափ գոյականը, որի ստուգաբանությունը պարզ չէ, ցույց է տալիս ինչ-որ քանակ: Այս բառը գործածվում է նաև որպես նախադրություն՝ «չափ», «մինչև» նշանակությամբ: Այսպես՝ «Միաբան հասանելի չափ հասակին Քրիստոսի» (Կոր., էջ 34): «Պարտ է կրօնաւորին արեամբ չափ հակառակ կալ ընդդէմ մարմնական ցանկութեանց» (Յզն., էջ 310): Առաջին նախադասությունում չափ-ը գոյական է, իսկ երկրորդում գործածվել է իբրև նախադրություն:

Պատճառ գոյականի եղակի գործիականը և հոգնակի հայցականը (ի նախորդի հետ) գրաբարում գործածվում էին նաև որպես նախադրություն:

Հին հայերենում սակ-ը բաղմիմաստ բառ էր. նախ նշանակում էր «պայման», «կարգ», «օրենք», «հաշվ», որից էլ առաջացել են սակս, ի սակս նախադրությունները, և ապա՝ «տուրք», «հարկ»: Առաջին նշանակությամբ բառի ստուգաբանությունը հայտնի չէ, իսկ երկրորդը պահլավական sāk «տուրք» իմաստով ձևից փոխառությունն է³⁵:

Վառն նախադրությունը, որն ունի «համար», «պատճառով», «շրնորհիվ» իմաստները, Ա. Մեյլեն համարում է իրանյան համանուն ձևից ուղղակի փոխառություն: Պարսկերենում կա vāsna՝ «շնորհիվ», «կամքով» նշանակությամբ բառը: Այս փաստը ևս հաստատում է բառիս պարսկերենից փոխառյալ լինելը³⁶:

Հնդեվրոպական uper ձևից, որն էլ իր հերթին ծագել է upo- (հայերեն՝ հույլ (արմատից, առաջացել է մեր վեր՝ «վերև», «վերևի կողմը» նշանակող բառը³⁷: իբրև գոյական ալն հոլովվել է, և նրա եղակի տրականը ի նախորդի հետ (ի վերայ), հայցականը (ի վեր), բացառականը (ի վերոյ), ինչպես նաև քան բաղադրիչի հարադրմամբ կազմված ի վեր քան և ի վերոյ քան բաղադրյալ կազմությունները գործածվել են իբրև նախադրություն³⁸:

Տեղ բառը սերվել է հնդեվրոպական sedlo ձևից, իսկ վերջինս առաջացել է sed «նստել» արմատից և lo-մասնիկից³⁹: Հայերենում ալն նախ տվել է ետղ հնագույն ձևը, որից էլ դրափոխության օրենքի հա-

35 Նույն տեղում, հ. 6, էջ 28—30:

36 Նույն տեղում, էջ 563:

37 Նույն տեղում, էջ 637—638:

38 Հունարան հեղինակների գործերում վեր-ը գործածվել է նաև որպես բառակազմական մասնիկ՝ «վերստին», «կրկին», «երրորդ», «դարձյալ» իմաստներով, ինչպես՝ վերածել, վերագրել, վերաբերել և այլն:

39 Հ. Անալյան, Հայերեն արմ. բառարան, հ. 6, էջ 856:

մածայն առաջացել է տեղ գոյականը: Սկզբում հոլովվել է ի և ո հոլովմամբ: Հետագայում սեռականի տեղի ձևը դարձել է սկզբնական և իր հերթին ենթարկվել հոլովման: Տեղի գոյականի եզակի հայցականը ի նախդրի հետ (երբեմն էլ տրականը՝ ի տեղում) գործածվել է իբրև նախադրություն՝ «փոխարեն», «փոխանակ» իմաստներով: Աստիճանաբար տվյալ կազմությունը որպես քերականական համանունություն առանձնացվել է գոյականից, զրկվել իր նյութական բովանդակությունից և վերածվել է նախադրության:

Փոխ գոյականը հին հայերենում նշանակել է «փոխ առնված որևէ բան, մանավանդ՝ դրամ»: Այս արմատից ծագել են մի շարք բառեր, որոնց թվում նաև՝ փոխան, փոխանակ, փոխառէն նախադրությունները⁴⁰,

Փոխ արմատի ստուգաբանությունը պարզ չէ: Ոմանք (Կարստ, Պետերսեն և ուրիշներ) այն համարում են ասորերեն pōxu, pūxu «փոխարինություն» իմաստով բառից փոխառություն⁴¹:

Հիմք լեզվի kañ կամ kañ ձևից ծագում է մեր ֆան բառը⁴²: Բացի ինքնուրույն գործածությունից, այն հանդես է եկել նաև մեկ տասնյակից ավելի բաղադրյալ նախադրությունների կազմում, որպես բաղադրիչ, ինչպես՝ անդր ֆան, առաւել ֆան, արտաբոյ ֆան, արտաքս ֆան, աւելի ֆան, գեր ֆան, գեր ի վերոյ ֆան, յառաջ ֆան, յառաջագոյն ֆան, ճախ ֆան, ի վեր ֆան, ի վերոյ ֆան և այլն:

Պահլավական փոխառություն են հայերեն օրէն(f) («օրենք», «իրավունք», «կարգ ու կանոն») և նրանից ծագող օրինակ բառերը⁴³: Այս գոյականների եզակի (երբեմն էլ՝ հոգնակի) հայցականը զ նախդրի հետ գործածվում է իբրև նախադրություն՝ «պես», «նման» նշանակությամբ:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ քերականության պատմության մեջ նախադրությունների կազմության հարցը երկար ժամանակ հետազոտման հատուկ առարկա չի դարձել: XVIII դարի վերջերին քերական Պաղտասար Դպիրը նախադրությունների իմաստային տեսակների մասին խոսելիս որոշ նշումներ է անում նաև նրանց կազմության վերաբերյալ: Հիմք ընդունելով նախադրությունների գրության ձևը իրենց խնդրի հետ, դրանք նա բաժանում է երեք տեսակի՝ զատական, հոլովական և բաղադրական: Նրա

40 Հունարան շրջանից սկսած փոխ արմատը կատարել է նաև բառակազմական դեր, ինչպես՝ փոխաբերական, փոխադրական, փոխաբերաբար և այլն:

41 Զ. Աճառյան, Հայերեն արմ. բառարան, հ. 6, էջ 1251—1253:

42 Նույն տեղում, էջ 1382:

43 Նույն տեղում, էջ 1610, 1614:

տեսակետով դատական են այն նախադրությունները, որոնք իրենց խնդրից անջատ են գրվում, այսպես՝ ի վերայ երկրի. հոլովական նախադրությունները գրվում են որևէ հոլովաձևի վրա, օրինակ՝ բաց ի քէն, իսկ բաղադրական նախադրությունները գրվում են բառին կից, ինչպես՝ առարկել, ընդունել, բացատրել և այլն⁴⁴։ Ինչպես նրա բաժանումից էլ երևում է, այստեղ որոշակիություն չկա, որովհետև բաժանման հիմքում Դպիրը միասնական սկզբունք չի դրել։ Նա հաշվի է առել ինչպես նախադրությունների գրության ձևը (իրենց խնդրի հետ), այնպես էլ նրանց կիրառությունը։ Բացի դրանից, նա տարբերություն չի դրել նախդիրների, նախադրությունների և նախածանցների միջև։

Այնուհետև գրաբարի նախադրությունների կազմության խնդրին ոչ ոք չի անդրադարձել։

Հին հայերենի նախադրությունները ըստ կազմության կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների՝ պարզ կամ արմատական, բարդ, ածանցավոր, բարդ ածանցավոր, բարդ նախդրավոր, թեքման ձևերից առաջացած և նախդրավոր կազմությամբ։

Կազմությամբ պարզ կամ արմատական են այն նախադրությունները և նախադրության արժեքով գործածվող բառերը, որոնք ներկայացնում են մեկ արմատ կամ հիմք, ինչպես՝ բաց, բայց, դեմ, դէպ, հանդերձ, հանգոյն, հանդէպ, հաւասար, հույ, մերկ, մերձ, մօտ, յանդիման, նման, շուրջ, չափ, պէս, վասն, քան և այլն։ Դրանցից դէմ, դէպ, հանդերձ, հանգոյն, հանդէպ, հաւասար, յանդիման, նման, պէս, վասն բառերը փոխառություն են, իսկ մյուսները՝ բնիկ հայկական բառեր։

Առաջին խմբին պատկանող նախադրություններն առաջացել են ավելի վաղ և արտահայտում են վերացական ավելի շատ հարաբերություններ։

Բարդ են այն նախադրություններն ու նախադրության դերում հանդես եկող բառերը, որոնք կազմված են մեկից ավելի (սովորաբար երկու) արմատներից կամ բառերից, ինչպես՝ իբր, իբրև, մինչ, մինչև, որպէս և այլն։ Դրանք բոլորն էլ կցական բարդություններ են։

Ածանցավոր են այն նախադրություններն ու իբրև նախադրություն գործածվող բառերը, որոնք կազմված են բառարմատից և որևէ ածանցից (կամ ածանցներից)։ Դրանք են՝ առանց, առընթեր, գառ, զանխով, առաջի, յառաջ, յետ, ընդհատ, հեռի, յետուստ և այլն, որոնց կազմում հանդես են գալիս առ-, գ-, յ-, ան-, ընդ- նախածանցները և ի վերջածանցը։ Որոշ նախադրությունների կազմում առկա են երկու տարբեր ածանցներ, ինչպես՝ գ և ան (զան-խով), ի(յ) և առ (յառաջ), առ և

44 Պաղատաւ Դպիր, Պարզաբանութիւն քերականութեան..., էջ 150։

ընդ (առընդ) բեր) և այլն: Ածանցավոր են նաև բաղդատական աստի-
ճանի -գոյն վերջածանցով կազմված բացագոյն, զկնիագոյն, հեռագոյն
նախադրության դերում հանդես եկող բառերը: Այս խմբին են հարում
նաև փոխանակ և փոխաբեմն նախադրությունները:

Մեկուսի որպես նախադրություն գործածվող բառը կազմված է
երեք բաղադրիչներից՝ մի, կոյս, ի: Այդ պատճառով էլ այն ըստ կազ-
մության բառի ածանցավոր է:

Նախադրության դերում հանդես եկող յայսկոյս և յայնկոյս բառե-
րը կազմված են երկու բառարմատներից և ի(յ) նախդրից: Այդ տեսակը
պետք է կոչել բառի նախդրավոր:

Դարերի ընթացքում խոսքի մասային փոխանցման միջոցով նա-
խադրություն սպասարկու բառերը հարստացել են ի հաշիվ նյութական
խոսքի մասերի: Թեքման տարբեր ձևերի փոխանցումից, այսինքն՝ հո-
լովման և խոնարհման առանձին ձևերի քարացումից (առավելապես
առաջինից և հաճախ ի նախդրի հետ), առաջացել են զգալի թվով նա-
խադրություններ:

Թեքման ձևերից առաջացած⁴⁵ նախադրություններն ու որպես այդ-
պիսիք գործածվող բառեր են՝ աղագալ, առաջի, յաջմէ, արտաքոյ, ի
դիմաց, թող, իբրև, իբրու, յերեսաց, ի ձեռաց, ի ձեռանէ, ի միջոյ, յե-
տոյ, ներքոյ, ի ներքոյ, պատճառաւ, ի պէտս, ի վերայ, ի վեր, ի վերոյ,
սակս և այլն: Այս խմբին են հարում նաև նախդրավոր կապակցություն-
ներից առաջացած նախադրություններն ու իբրև նախադրություն հան-
դես եկող բառերը, որոնք ստորև կներկայացվին իբրև առանձին տե-
սակ՝ նախդրավոր կազմութեամբ նախադրություններ անվամբ: Թեքման
ձևերից առաջացած նախադրություններից և նախադրության դերում
գործածվող բառերից միայն թող-ն է, որ ծագել է բայից (թողում բայի
հրամայական եղանակի եզակի թվից), իսկ մյուսները նախադրու-
թյունների շարքն են անցել գոյականի տարբեր հոլովաձևերից: «Թո՛ղ
զայլ բազում թարմատարսն» (Նժն., էջ 250) օրինակում թող-ը բայ է
(եզակի հրամայական), իսկ՝ «Ձի երիւ ընդ միոյ պատրաստեսցէ առ մի
մի ի նոցանէ, թող զայլն ամենայն» (Նղ., էջ 96) օրինակում նախադրու-
թյուն է:

⁴⁵ Պրոֆ. Ս. Աբրահամյանը աշխարհաբարի կապերի կազմությունը քննելիս այդ-
պիսիները կոչում է քերականական ձևերից առաջացածներ (տե՛ս նրա «Զթեքվող խոսքի
մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժա-
մանակակից հայերենում» գիրքը, Երևան, 1965, էջ 301): Նկատի ունենալով, որ այդպի-
սի նախադրությունները առաջացել են միայն հոլովման և խոնարհման տարբեր ձևերի
քարացումից, այդպիսիները զրաբարում մենք անվանում ենք րեքման ձևերից առաջացած-
ներ:

Գրաբարի նախադրությունների մի դպարի մասն առաջացել է գոյականի թեք հոլովածներից: Ստորև տեսնենք, թե ո՞ր հոլովով ի՞նչ նախադրություններ են կազմվել: Նախ, որպես ընդհանուր դիտողություն, նշենք, որ դրանց մեծ մասը ծագել է հայցականից: Ի դեպ, եզակի հայցականից ավելի շատ նախադրություններ են առաջացել, քան հոգնակի, այսպես՝ զկնի, յառաջ, զնեւ, ի համար, ի ձեռն, ի մէջ, ի միջոց, ի վեր, ի տեղի, զօրէն, զօրինակ, իսկ հոգնակիից ծագել են յաղագս, ի դէմս, ի ձեռս, ի պատճառս, ի սակս, զօրէնս բառերը:

Եզակի սեռականից ծագել են արտաքին, առաջի, ներքին, յետոյ նախադրությունները, եզակի տրականից (և նախդրից)՝ ի միջի, ի միջոցի, ի տեղոյ, ի հանդիպոյ, ի վերայ, եզակի բացառականից՝ ի ներքին, ի ներքուստ, ի հանդիպէ, ի ձեռանէ, ի միջոյ, ի վերոյ, հոգնակիից՝ ի դիմաց, յերեսաց, ի ձեռաց, եզակի գործիականից՝ աղագաւ, զառաջեաւ, զառաջեւ, յառաջեւ, պատճառաւ, հոգնակիից՝ զառաջեօք, զքիկամբք, զկողմամբք, պատճառանօք և այլն:

Այսպիսով, գոյականի բոլոր թեք հոլովներից էլ (սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական) խոսքիմասային փոխանցմամբ գոյացել են նախադրություններ ու իբրև այդպիսիք գործածվող բառեր:

Ինչպես նկատվեց, թեքման ձևերից առաջացած նախադրությունների մեծ մասի կազմում հանդես են գալիս մեկ կամ մեկից ավելի նախդիրներ: Այդ պատճառով այդ տեսակը կարելի է կոչել նախդրավոր կազմութեամբ նախադրություններ: Դրանք են՝ ընդ առաջ, ընդ աջմէ, արտաքին քան զ..., ի բացեայ, գեր ի վերոյ, գեր ի վերոյ քան զ..., դէմ յանդիման, ընդ դէմ, դէմ ընդդէմ, դէպ ի, ընդ ձեռն, ընդ ձեռամբ, յառաջ քան զ..., նախ քան զ..., ի ներքս քան զ..., ի վեր քան զ..., ի վերոյ քան զ... և այլն: Դրանք բոլորն էլ հարադրական բարդություններ են⁴⁶:

Այս ցանկում կան բաղադրյալ այնպիսի նախադրություններ, որոնք կազմվել են դէմ կամ քան նախադրություններից և որեւէ այլ բաղադրիչից (կամ բաղադրիչներից), ինչպես, օրինակ, դէմ ընդդէմ, դէմ յանդիման, արտաքին քան, գեր ի վերոյ քան, յառաջ քան, նախ քան, ի ներքս քան, ի վեր քան, ի վերոյ քան և այլն:

Գրաբարի նախադրությունների և իբրև նախադրություն գործածվող բառերի առաջացման ու կազմութեան ուսումնասիրութեանից կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները.

46 Երբեմն փոխանակ և փոխառէն նախադրությունների հետ գործածվում է ընդ նախդիրը: Բայց այս դեպքում հարադրական բարդություն չի առաջանում, որովհետև այստեղ նախդիրն ունի ռեական կիրառություն:

1. Գրաբարի նախադրություններն մեծամասնութիւնն առաջացել է գոյականից, ըստ որում, անցումը հիմնականում կատարվել է մակբայի վրայով:

2. Որպես նախադրութիւն գործածվող բառերը (գոյականի զանազան հոլովածներ, ածականներ, մակբայներ) ավելի շատ են, քան բուն նախադրութիւնները:

3. Բոլոր թեք հոլովներից էլ խոսքիմասային փոխանցմամբ առաջացել են նախադրութիւններ և իբրև նախադրութիւն գործածվող բառեր, բայց ամենից շատ (երկու տասնյակից ավելի)՝ հայցականից:

4. Բացի ըստ-ից, մյուս նախդիրները գործում են նախադրութիւնների կազմում, բայց բոլորից շատ նախադրութիւններ կազմվել է ի-ով:

5. Գրաբարի նախադրութիւնների մեծամասնութիւնը հնդեվրոպական ծագում ունեցող բառեր են, միայն շուրջ մեկուկես տասնյակը փոխառյալ բառեր են:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Հայ քերականական գրականության մեջ հիմնականում կատարվել է նախադրութիւնների երկու տեսակի դասակարգում՝ ըստ տեղադրման և ըստ իմաստի:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ՏԵՂԱԴՐՄԱՆ

Ինչպես նշվել է, դեռևս հունարան հեղինակները, այսինքն՝ Դ. Թրակացու «Արվեստ քերականության» գրքի թարգմանիչն ու մեկնիչները, խոսել են գրաբարի նախադրութիւնների տեղադրման մասին: Նրանք հայերենի համար ընդունել են 50 նախադրութիւն-նախածանց և 3 հտադրութիւն-վերջածանց¹:

Այնուհետև դարեր շարունակ նախադրութիւնների շարադասության հարցը քննարկման առարկա չի դարձել: Նրբեմն առանձին քերականներ կատարել են մասնակի նշումներ: Այս խնդրի վերաբերյալ արժեքավոր դիտողութիւնների ենք հանդիպում XVIII դարի վերջին քառորդի քերական Մ. Չամչյանի դրքում: Նա նշում է, թե որոշ նախադրութիւններ երբեմն գրվում են իրենց խնդրից հետո², իր միտքը հաստատելու համար նա հաջող օրինակ է ընտրում Գր. Նարեկացու անմահ պոեմից՝ «Չարին զկնի միտեցայ» (ՄՈ, ԲԱՆ Կէ, Բ.):

XIX դարի քերական Գ. Ավետիքյանն իր նախորդներից առաջ

1 Ն. Ազնց, նշվ. աշխ., էջ 30:

2 Մ. Չամչյանց, նշվ. քերականութիւնը, էջ 254:

անցնելով՝ գրում է, որ բոլոր նախադրությունները, ինչպես՝ առ, ընդ, ըստ, քան, իբրև, բայց, առանց, մինչ, երբեք իրենց խնդրից հետո չեն գրվում, իսկ մյուսները կարող են դալել³, Հանդերձ, ի վերայ և այլ նախադրությունների հտադաս գործածության մասին խոսում է քերական Տեր-Հարությունյանը⁴:

Նոր հայկադյան բառարանը նախադրությունների շարահասության մեղաբերյալ եղածի վրա ոչ մի նոր բան չի ավելացնում: Բառարանագիրներն արձանագրում են Դ. Թրակացու քերականության թարգմանչի ու մեկնիչների տեսակետը⁵:

Այս խնդիրը համեմատաբար ավելի մանրամասնորեն է քննել XIX դարի երկրորդ կեսի հայ քերական Ա. Բազրատունին: Նախադրություններն ըստ դիրքի նա բաժանել է երեք տեսակի՝ նախադաս, հտադաս և նախադաս ու հտադաս, ինչպես՝ իբրև զմարդ, ոգով չափ, վասն է՞ր կամ է՞ր վասն և այլն⁶:

Հայ անվանի քերական Ա. Այտընյանը նախդիրների և նախադրությունների շարահասության մասին խոսելիս զարգացնում է ավելի ճիշտ տեսակետ: Նա գրում է, որ նախդիրները միշտ նախադաս են լինում, իսկ նախադրությունները կարող են լինել և՛ նախադաս, և՛ հտադաս⁷:

Քերական Ա. Գարագաշյանն իր նախորդներից առաջ անցնելով՝ կոնկրետ կերպով թվարկում է, թե ո՞ր նախադրություններն են գրվում իրենց խնդրից հետո: Նրա կարծիքով նախադրություններն առհասարակ ունեն նախադաս գործածություն, բացառությամբ աղագալ, հետե, չափ և կոյս բառերի, որոնք լինում են հտադաս⁸:

Վերոհիշյալ տեսակետին գրեթե մույնուկամբ հանդիպում ենք Վ. Զալրիսյանի՝ Ա. Այտընյանի մշակմամբ հրատարակված քերականության դրքում: Այնտեղ ասված է, որ նախդիրները միշտ նախադաս են լինում, իսկ նախադրությունները՝ ընդհանրապես նախադաս, երբեմն էլ՝ հտադաս⁹: Ահա այս դրույթն էր, որ վերջնականապես հայ քերականության մեջ հաստատվեց իբրև ճիշտ տեսակետ:

Որպես եղրակացություն կարող ենք ասել, որ գրաբարի նախդիրներն ու նախադրությունները դրվել են իրենց խնդրից առաջ, այսինքն գործածվել են նախադաս, որի համաձայն էլ ստացել են իրենց անվա-

3 Գ. Ավետիքյան, նշվ. աշխ., էջ 524:

4 Մ. Տեր-Հարությունյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 43:

5 Նոր բառարանը հայկադեան լեզուի, հ. 2, էջ 487:

6 Ա. Բազրատունի, նշվ. աշխ., էջ 119—130:

7 Ա. Այտընյան, Քերական քերականութիւն..., էջ 468—470:

8 Ա. Մ. Գարագաշյան, Դպրութիւն կամ նոր քերականութիւն..., էջ 212—213:

9 Վ. Զալրիսյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

նումը: Նախադրությունների մասնակի շեղումներն այս օրինաչափությունից երևան են եկել հետագայում, աստիճանաբար:

Ն. Մառը նախդրավոր բառերը (предложные слова) բաժանում է երկու տեսակի՝ նախադրության (предлоги) և հետադրության (последлоги)¹⁰:

Գրաբարյան այս անվանումները՝ նախդիր, նախադրություն, գործածվել են նաև աշխարհաբարի քերականություններում: Այսպես, օրինակ, նախդիր, հետդիր, հետադրություն անվանումներին հանդիպում ենք լեզվաբաններ Հ. Դադբաշյանի, Գ. Ղափանցյանի, Գ. Սևակի և այլոց աշխատություններում:

Հայ մշակույթի մեծ երախտավոր Մ. Աբեղյանը աշխարհաբարի նախդիրներն ու նախադրությունները, ելնելով դրանց շարահյուսական հատկանշից, անվանեց կապ, որն էլ դարձավ աշխարհաբարի տվյալ խոսքի մասի անվանումը: Կապերի՝ ըստ շարադասության տիպավորման հարցում նույնպես մեծ է Մ. Աբեղյանի ծառայությունը: Նա կապերը բաժանեց նախադրությունների և հետադրությունների¹¹:

հետադրություն անվանումը կազմվել է ի հակակշիռ նախադրություն անվանման:

Ելնելով կապերի խոսքիմասային առանձնահատկություններից, պետք է նշել, որ հետադրություն անվանումը ճշտորեն է արտահայտում աշխարհաբարի տվյալ հասկացությունը, քանի որ աշխարհաբարում մի շարք հետադրություններ բարձրացան կարգայինի աստիճանի:

Նախադրությունների շարադասության յուրահատկություններին ավելի հանգամանորեն կանոնադառնա՞նք հաջորդ՝ «Նախադրությունների հոլովառությունը» բաժնում:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԻՄԱՍՏԻ

Հայ քերականները նախադրությունները դասակարգել են նաև ըստ իմաստի:

Արդեն նշել ենք, որ նախադրություններն արտահայտում են շարահյուսական զանազան հարաբերություններ: Ըստ որում, միևնույն նախադրությունը կարող է արտահայտել մեկից ավելի քերականական հարաբերություններ: Այդ պատճառով նախադրությունների դասակարգման ընթացքում միասնականություն հանդես չի բերվել, այն է՝ միև-

¹⁰ Н. Марр, Грамматика древнеармянского языка, этимология, СПб., 1903, стр. 281.

¹¹ Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի շարահյուսություն, Վաղարշապատ, 1912, էջ 131:

նույն նախադրութիւնը տարբեր քերականների մոդմից զետեղվել է տարբեր խմբերի մեջ:

Հայ քերականութեան պատմութեան մեջ նախադրութիւնները դասակարգվել են տարբեր սկզբունքներով: Գոյութիւն ունեցող բոլոր դասակարգումները հիմնականում կարելի է խմբավորել հետևյալ երեք տեսակների մեջ՝ ըստ իմաստի, ըստ հոլովառութեան և ըստ ծագման:

Ըստ իմաստի, այսինքն՝ ըստ արտահայտած հարաբերութեան, նախադրութիւնները ստորաբաժանվել են մի քանի խմբերի: Այսպէս, օրինակ, Պաղտատար Դպիրը նախադրութիւնները բաժանել է հետևյալ 13 տեսակների՝ տեղական (ի վերայ, ի վերոյ, արտաքին, դէպ և այլն), դասական (առաջի, զկնի, յետ, յետ քան և այլն), գերադրական (գեր քան, ի վեր քան, անդր քան և այլն), պատճառական (վասն, սակս, յազգս, աղագաւ), նմանական (ըստ, որպէս, իբրև, իբր և այլն), բացատրական (բաց, զատ, հետի, մեկուսի և այլն), հատկացական (հետ, ըզհետ, հանդերձ), փոխարինական (փոխանակ, փոխարէն), ծածկական (գաղտ, գանխով, ծածուկ), բացարձական (թաց, առանց), բաղդատական (քան), ընդդիմական (ընդդէմ) և միջնորդական (ի ձեռն)¹²:

Այս դասակարգմանը գրեթէ նույնութեամբ հանդիպում ենք Մ. Չամչյանի քերականութեան գրքում: Չամչյանն ընդունում է նախադրութիւնների հետևյալ տեսակները՝ պատճառական, ժամանակական, տեղական, դասական, հանգումական, ներհակական կամ ընդդիմական, զատական, փոխարինական, միջնորդական, կցորդական կամ միասնական, բաղդատական և գերադրական¹³:

Գ. Ավետիքյանը նախադրութիւնները ըստ իմաստի չի բաժանում, որովհետև, նրա կարծիքով, նախադրութեան տեսակը որոշվում է նրա գործածութիւնից, այն բանից, թե ինչ բառի վրա է դրված և ոչ թե իրենից՝ նախադրութիւնից (բացի քան, վասն և այլ նախադրութիւններից)¹⁴:

Քերական Տեր-Հարութիւնյանը նախադրութիւնները բաժանում է հետևյալ տեսակների՝ տեղական, դասական, ժամանակական, պատճառական, նմանական, ներհակական, զատական, կցորդական, փոխարինական, ծածկական, գերադրական, բաղդատական, միջնորդական¹⁵:

12 Պաղտատար Դպիր, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 138—140:

13 Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., էջ 250:

14 Գ. Ավետիքյան, նշվ. աշխ., էջ 115:

15 Մ. Տեր-Հարութիւնյան, Քերականութիւն հայոց լեզուի, հ. 1, էջ 135—137:

Հովհ. Նղիազարյանն ընդունում է նախադրությունների 7 տեսակ՝ առավելական (ֆան, առաւել ֆան, աւելի ֆան և այլն), պատճառական, կցորդական, դատական, նմանական, ժամանակական և տեղական¹⁶։

Ա. Գարագաշյանն այս խնդրում հանդես է բերում ավելի ճիշտ մոտեցում. նախադրությունները նա դասակարգում է ըստ նրանց արտահայտած հարաբերությունների, այսպես՝ տեղ ցույց տվող նախադրություններ (առաջի, առընթեր, զկնի, ի մէջ, ի վերայ և այլն), ժամանակ ցույց տվող (յառաջ, յետ, նախ ֆան), մերթ տեղ, մերթ ժամանակ ցույց տվող (մինչև ի, մինչև ց), եղանակի պարագայի նախադրություններ (ի ձեռն, ընդդէմ, հակառակ, հանդերձ, փոխանակ), պատճառի կամ նպատակի պարագա ցույց տվող (վասն, յաղագս, սակս, առ ի)¹⁷։ Բայց, ինչպես բաժանումից էլ երևում է, Ա. Գարագաշյանը շատերի նման նախադրությունների դասդասումը միասնական սկզբունքով չի կատարում. նա հաշվի է առնում ինչպես նախադրությունների արտահայտած հարաբերությունները, այնպես էլ նրանց կիրառությունները։ Դրա հետևանքով նրա դասակարգումը ճիշտ չի ստացվում։ Այնուհետև, նա ճիշտ չի վարվում, երբ նախադրությունների շարքն է դասում առ և ի նախդիրների զուգադիր գործածությունը։

Նախադրությունների խոսքիմասային հիմնական առանձնահատկությունը առարկաների անոճների միջև զանազան հարաբերությունների արտահայտելն է։ Այդ պատճառով էլ ամենակարևորը նախադրությունների իմաստային դասակարգումն է։ Ըստ այդմ նախադրությունները կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, նպատակի, պատճառի, միասնության, չափ ու քանակի, միջոցի, վերաբերության, ընդդիմության, փոխարինության, բացառման, անշատման, հանգաման և այլն, որոնց կանոնադաշտներ ստորև։

Քերականներից ումանք նախադրություններն ստորաբաժանել են ըստ հոլովառության։ Նկատի ունենալով, որ նախադրությունները խոնդիր են առնում բոլոր թեք հոլովներով, նրանք ընդունել են նախադրությունների 7 տեսակ՝ սեռական, տրական, նախդիրի հայցական, հայցական, բացառական, գործիական և պարառական խնդրով նախադրություններ¹⁸։

16 Հովհաննես Նղիազարյան Սիմեոն Աղայանց Պայագիտեցի, Քերականութիւն հայկական լեզուի, Մոսկով, 1839, էջ 60։

17 Ա. Գարագաշյան, Դպրութիւն կամ նոր քերականութիւն..., էջ 53—56։

18 Տե՛ս Մ. Սեբաստացի, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազեան սեռի, էջ 175—176։ Վ. Զալբյան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, էջ 146։

Որոշ քերականներ էլ նախադրությունները դասակարգել են ըստ ծագման: Ա. Այտընյանը աշխարհաբարի նախադրություններն ըստ ծագման բաժանել է երեք տեսակի՝ ա) բուն նախադրություններ, բ) գոյականից առաջացած նախադրություններ և գ) մակբայից կազմված նախադրություններ¹⁹:

Վերոբերյալ դասակարգումներից դժվար չէ հղրակացնել, որ մեր քերականները նախադրությունները դասակարգելիս միասնական ելակետ չեն ունեցել: Այդ պատճառով էլ տրվել են միմյանցից տարբեր դասակարգումներ:

Վերոհիշյալ երեք դասակարգումներն էլ պետք է ընդունել, բայց, իհարկե, դասակարգելիս պետք է ելնել միևնույն սկզբունքից: Այսպես՝ ըստ իմաստի դասակարգումը պետք է կատարել նախադրությունների արտահայտած հարաբերությունների հիման վրա, ըստ ծագման դասակարգման ժամանակ պետք է հաշվի առնել նախադրությունների ստուգաբանությունը, իսկ ըստ հոլովառության դասակարգման ժամանակ՝ նախադրությունների խնդրառությունը: Ստորև կանգ կառնենք նախադրությունների տեսակների վրա ըստ հոլովառության և կիրառությունների:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈԼՈՎԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր քերականները, ելնելով նախադրությունների շարահյուսական հատկանշից, դրանք անվանել են հոլովառու բառեր, որ նշանակում է «հոլով առնող», որովհետև յուրաքանչյուր նախադրություն խնդիր է առնում որևէ հոլովով:

Գրաբարում նախադրությունները խնդիր են ընդունում բոլոր թիվ հոլովներով (սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական):

ՍԵՌԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՎ ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հին հայերենում նախադրությունների մոտ կես մասը խնդիր է ստանում սեռական հոլովով: «Հենց սա էլ ապացույց է այն բանի, որ այդպիսի նախադրությունների և նրանց խնդրի հարաբերությունը ըս-

¹⁹ Ա. Այտընյան, Քերական քերականություն..., էջ 119, Ս. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզուի, Տիֆլիս, 1894, էջ 180—182:

կըզբնապես եղել է հատկացյալի և հատկացուցչի հարաբերություն, որտեղ պահպանվում է նախադրություն բառական անկախությունը¹։

Գրաբարում սեռական հոլովով խնդիր են ընդունում հետևյալ նախադրություններն ու իբրև այդպիսիք գործածվող բառերը՝ աղագաւ, յաղագս, առանց, առաջի, զառաջեաւ, արտաքոյ, դէմ, ի դէմս, յերեսաց, զկնի, զհետ, ընդ աջմէ, ընդ առաջ, ընդ դէմ (ընդդէմ), ի թիկանց, ի թիկունս, զթիկամբք, ի կողմն, ի կողմանս, զկողմամբք, մասամբ, յայնկոյս, յայսկոյս, ի համար, հաճեղպ, ի ձեռն, ի մէջ, ընդ մէջ, ի միջոյ, ի միջոց, ի միջոցի, յաճողման, յաճուն, յետ, յետոյ, ներքոյ, ի ներքոյ, ի ներքուստ, ի ներքագոյն, շնորհիւ, պատնառաւ, ի պատնառս, պատնառանօք, ի պէտս, սակս, վասն, ի վերայ, ի վերոյ, գեր ի վերոյ, ի վերուստ, ի պաթիւ, ի տեղի, փոխանակ, փոխարէն, ի փառս, յօգաւտ, զօրէն, զօրէնս, զօրինակ և այլն։

Այս նախադրություններից և իբրև նախադրություն առնված բառերից յուրաքանչյուրը գործածվել է տարբեր իմաստներով² և տարբեր հաճախականությամբ։ Ստորև կանգ կառնենք դրանցից յուրաքանչյուրի վրա, նշելով նրանց բոլոր այն իմաստներն ու իմաստային նրբերանգները, որոնք դրսևորվել են V—XI դարերի մեր մատենագիրների գործերում։

Աղագաւ. միշտ դրվում է իր խնդրից հետո (ետադրություն է) և արտահայտում է պատճառի կամ նպատակի հարաբերություն՝ «պատճառով» կամ «համար» նշանակությամբ։ Դասական շրջանի ինքնուրույն մատենագրության մեջ հանդիպում ենք եզակի օրինակների. Կորյունն ու Ագաթանգեղոսը ոչ մի անգամ չեն գործածել, Եզնիկը գործածել է մեկ անգամ, իսկ Բուզանդը՝ մի քանի անգամ։ Վերջինիս մոտ էլ ավելի շատ հանդիպում է զի՞ հարցական դերանվան սեռական հոլովի հետ գործածված, որից էլ առաջացել է է՞ր աղագաւ գրեթե կայունացած կապակցությունը։ Օրինակներ. «Բայց ի թագաւորէն Յունաց յայտնի և անարգել անգամ բանիք լիշխէր, և ոչ սակաւ համարձակել ի նա, թող թէ մահու աղագաւ» (Բուդ., էջ 181)։ «է՞ր աղագաւ նա դայս արդեւ գործեաց» (Ն. տ., էջ 209)։ «Եւ այնր աղագաւ պատուիրէր նմա վասն իւր յաշտ առնել» (Եզն., էջ 129)։

Ետդասական շրջանի մատենագրության մեջ ևս աղագաւ-ը ունի անհամաչափ գործածություն, այսինքն՝ ոմանց գործերում հաճախակի

1 Ա. Ա. Աբրահամյան, նշվ. ձեռնարկը, էջ 299։

2 Մեր քերականներն ու լեզվաբանները նախադրությունների մասին խոսելիս նշել են դրանց արտահայտած հիմնական իմաստները միայն։ Դրանցից յուրաքանչյուրի արտահայտած հիմնական իմաստը սույն աշխատանքում մենք նշում ենք առաջինը։ Իսկ մյուս իմաստները հիմնականում ներկայացվում են առաջին անգամ։

է հանդիպում (օրինակ, Մ. Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» գործում գործածված է 17 անգամ), իսկ ոմանց երկերում (օրինակ, Նղիշէի, Ղ. Փարպեցու) բուռնովին չի գործածված: Նորաստական գրաբարում ևս գործածվել է նույն իմաստներով, ինչ դասական գրաբարում, այսինքն՝ արտահայտել է պատճառական կամ նպատակային հարաբերություն: Օրինակներ. «Չարին աղագաւ, որպէս ասացեալ է, գտանի արտասահմանեալ» (Խոր., էջ 15): «Որոյ աղագաւ ազգք օտարածնաց օտարացոցին զմեզ ի բնակութենէ մերմէ» (Ա. Ա., էջ 21): «Եւ ամու աղագաւ կարաց շէն պահել զերկիրն շատամարդկութեամբ» (Թ. Ա., էջ 101):

Նույն աղագ արմատից ծագած յաղագս նախադրությունն ունի նախադաս գործածություն և ցույց է տալիս՝

ա) պատճառ՝ «պատճառով» նշանակությամբ, ինչպես՝ «Վասն որոյ Մերովպս ամենեքին կոչին յաղագս բարբառոյն բաժանելոյ» (Նղն., էջ 207): «Մի՛ թշուառական աշխարհս Հայոց յաղագս քո կորիցէ» (Բուզ., էջ 94): «Արկաղեայ կայսեր թագաւորեալ ամս ԻԳ մեռանի սաստակոծ պատուհասիւ յաղագս մեղանացն առ Յոհան Ոսկեբերան» (Թ. Ա., էջ 125).

բ) նպատակ՝ «համար» իմաստով: Օրինակներ. «Եւ ինքեանք կային ի մարտի պատերազմին յաղագս շինութեան աշխարհին Հայոց յամենայն կողմանց ընդ թշնամիս և ընդ սահմանակիցս» (Բուզ., էջ 209): «Զի տայցէ ինչ յաղագս իւրոյ փրկութեանն» (Խոր., էջ 139).

գ) վերաբերություն՝ «մասին», «վերաբերյալ» իմաստներով: Օրինակներ. «Պատմութիւն... յաղագս գիւտոյ հայկական դպրութեան արարեալ ի Կորին վարդապետէ» (Կոր., էջ 22): «Այլ իբրև մեռաւ մեծ սպարապետն Մանուէլ, հրամանն զոր տայր յաղագս կոծոյն շղեկոյ՝ այնմ ինչ ոք ոչ անսաց» (Բուզ., էջ 128): «Եւ հարցեալ ցնա յաղագս մահուանն Յովսէփոս» (Թ. Ա., էջ 307):

Հազվադեպ է ետադաս գործածությունը. այս դեպքում ի նախդիրը կամ կրկնվում է և կամ անջատվում է նախադրությունից ու անցնում խնդրից առաջ: Օրինակներ. «Բայց երկոքեան կողմանքն զինն ի ներքոյ պարսաւանաց, թէպէտ և ի բարեպաշտութեան յաղագս մոլորեցան» (Թ. Ա., էջ 269): «Կամիմ զմանկամարդացդ՝ ամուսնանալ, որդիս ծնանել, տնարարս լինել, և մի՛ ինչ պատճառս տալ հակառակորդին՝ ի հայհոյութեան աղագս» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 533):

Իսկ երբ նախադրության խնդիրը զեղչվում է, յաղագս բառը կատարում է շաղկապի դեր: Այս ճանապարհով առաջացել է յաղագս թէ բաղադրյալ շաղկապը, ինչպես որ վասն զի, քանզի, թան թէ շաղկապ-

ներք: Օրինակ՝ «Յաղագս քէ յուղարկեաց զքոյր իւր Տիգրանուհի ի Տիգրանակերտ» (հոր., էջ 4), այսինքն՝ յաղագս այնր՝ Թէ...:

Առանց. այս նախադրութիւնը միշտ դրվում է իր խնդրից առաջ և դրսևորում է բացառական հարաբերութիւն, արտահայտելով՝

ա) խնդրի բացառումը, որեւէ հատկանշից զուրկ լինելը, ինչպես՝ «Արեգակն... առանց օդոյ խառնուածոյ այրիչ և ցամաքեցուցիչ է» (Եղն., էջ 110): «Զի մի՞ առանց մեր կատարեացին» (Բուզ., էջ 73): «Եւ խաչեաց զՔրիստոս ի տարապարտուց առանց քոյոյ հրամանի» (հոր., էջ 155): «Առանց նորա կորացուցեալ խորտակէր Աստուած զզօրութիւն թշնամուցն» (Փար., էջ 149): «Եւ նա երթեալ առանց մեր հրամանի թափաւորեաց» (Սեբ., էջ 80).

բ) բացառում, ժխտում. այսպիսի կիրառութեամբ արտահայտում է ան՝ ժխտական նախածանցին համադր իմաստ. Օրինակներ. «Առանց յապաղանաց՝ ամենայն արարածք սպասաւորականք զհրամանսն կատարիցեն» (Ագաթ., էջ 142): «Առանց թուոյ և առանց շարի» (Բուզ., էջ 73): «Եւ այնոյ ցուցանէ՝ Թէ տկար էր Զրուանն և կարօտ և առանց գիտութեան» (Եղն., էջ 120): Այս օրինակներում նախադրութիւնն իր խնդրի հետ նշանակում է՝ անյապաղ, անքիւ, անչափ, անգէտ: Նման կիրառութեամբ ավելի շատ հանդես է գալիս անորոշ դերբայի հետ, այսպես՝ «Առանց յապաղելոյ զառաջի եղեալն մատենագրել» (Կոր., էջ 22): «Առանց բաժանելոյ» (Ագաթ., էջ 473), այսինքն՝ անյապաղ, անբաժան: «Առանց զբաղելոյ» (Կոր., էջ 82), այսինքն՝ անզբաղ, «առանց յիշելոյ» (Եղն., էջ 177)՝ անյիշելի, «առանց վրիպելոյ» (Եղ., էջ 202)՝ անվրէպ և այլն.

դ) «հակառակ» զադափարը, ինչպես՝ «Առանց Աստուծոյ կամաց ի ծառոյն ճաշակիցէ» (Եղն., էջ 49): «Այլ զի առանց կամացն Աստուծոյ գործին իրք ինչ՝ լինին չար» (Ն. տ., էջ 50): «Ուր են առանց Աստուծոյ գոռուեալքն» (Փար., էջ 180).

դ) գործողութեան կատարման ձևը, օրինակ՝ «Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնելոյ խաղացաք քնացաք յերկիրն Յունաց, և առանց գործոյ պատերազմի սիրով մարդասիրութեամբ նուաճեցաք զամենայն երկիրն մեզ ի ծառայութիւն» (Եղ., էջ 9):

Առաջի. գրաբարում հաճախակի գործածութիւնն տւնեցող նախադրութիւններից մեկն է, որը դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է՝

3 Այս երևութի ճիշտ բացատրութիւնը տվել են՝ Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, գիրք 2, էջ 459, Ա. Գաբազաշյան, Դպրութիւն կամ նոր քերականութիւն հայերէն, Կ. Պօլիս, 1881, էջ 272, Վ. Առաքելյան, Դրաբարի հատընտիր, Երևան, 1946, էջ 14 (ծան. 1):

ա) դադարման գաղափար՝ «առջև», «առաջ» իմաստներով: Օրինակներ. «Առաջի թագաւորաց... զամենափրկչին Յիսուսի անուն կրեաց յանձին» (Կոր., էջ 78): «Ամենայն որ խոստովանեցի յիս առաջի մարդկան, խոստովանեցից եւ ես զնմանէ առաջի Հօր իմոյ որ յերկինս է» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 24):

բ) «առջևից», «առջևով» գաղափարը, ինչպես՝ «Փախստեայ լինէր առաջի նոցա» (Ագաթ., էջ 18): «Այժմ մերկ գլխով եւ ոտամբ առաջի գերլացն զնան» (Ա. Լ., էջ 31):

գ) շարժման ուղղութիւն (տեղաշարժ արտահայտող բայերի մոտ), ինչպես՝ «Եւ ի միւսում աւուրն ածին զնա առաջի նորա» (Ագաթ., էջ 65): «Մատուցեալ Արհմենի առաջի Զրուանայ՝ ասէ. ցնա» (Եզն., էջ 115): «Եւ եկն առաջի Փարաւոնին» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 80): «Տամիմբ զդոսա առաջի թագաւորին» (Եզ., էջ 181): «Ելեալ եւ նա զնաց առաջի թագաւորին» (Ա. Լ., էջ 62):

դ) «ներկայութեամբ», «մոտ», «զիմաց» իմաստները, ինչպես՝ «Բազում անգամ զծառայ այլ առաջի նորա գան հարկանեն» (Եզն., էջ 82): «Որպէս ասենն առաջի ձեր՝ յանձինս իւրեանց ընդունի զհատուցումն» (Փար., էջ 23): «Ոչ խաղան մանկունք առաջի ծնողաց» (Ա. Լ., էջ 60):

ե) ընդդիմութեան հարաբերութիւն՝ «դեմ», «ընդդեմ», «հակառակ» նշանակութեամբ: Օրինակներ. «Զայս եւ բազում եւ աւելի քան զսոյնս խօսեցաւ առաջի Արշակայ արքայի եւ առաջի ամենեցուն» (Բուզ., էջ 217): «Իշխեաց... յանդգնել եւ խօսել առաջի մեր» (Փար., էջ 81):

Գտնում ենք նաեւ հետադաս գործածութեամբ, ինչպես՝ «Որք ոչ միզ միայն, ո՛ւլ թագաւոր, այլ յորժամ քո առաջի զմատեանդ ընթեռնուցուն՝ յայտնի է» (Ագաթ., էջ 470): «Իսկ իմ առաջի ընթերցան զգիրս մոլորութեան ձերոյ» (Եզ., էջ 13): «Եւ երթեալ, որ գլխաւորն էր նոցա բերդին առաջի, սկսաւ բանս ինչ խօսել առ որ ի բերդին իշխանն էր» (Ա. Լ., էջ 117):

Քովմա Արծրունու գրքում մեկ անգամ գործածված է առաջ ձևով, որն արտահայտում է տարածական հարաբերությունը, այսպես՝ «Նոյն ժամայն ածեալ լինի սուրբն առաջ Շապհոյ» (էջ 115):

Երբեմն սրան հավելադրվում է յանդիման նախադրությունը, օրինակ՝ «Զերբակալ արարեալ՝ ածեալ յանդիման առաջի կայսերն կացուցանէր» (Ագաթ., էջ 29):

Շատ սակաւ դեպքերում խնդրի փոխարեն նախադրության վրա դրվում է ստացական հոդ: Օրինակ՝ «Զքոյին իսկ զհոգիդ տեսանես հանապաղ մեռեալ առաջիդ» (Փար., էջ 182), այսինքն՝ առաջի քո:

Ձառաջեալ բառն իբրև նախադրութիւն գործածվելիս արտահայտում է՝

ա) դադարում՝ «առջևը», «մոտը», «դիմացը» իմաստներով: Օրինակներ. «Որք սնան զառաջեալ թագաւորին Հայոց» (Բուզ., էջ 10): «Եւ կային զառաջեալ արքային ամենայն մեծամեծք նախարարք իւր» (Սեբ., էջ 42):

բ) ուղղութիւն՝ շարժում արտահայտող բայերի մոտ, ինչպես՝ «Ապա կուեն զՄուշեղ զառաջեալ արքային» (Բուզ., էջ 63): «Եւ զոմն յառաջին կապելոցն Պարսկաց լուծեալ և ածեալ զառաջեալ նախարարացն, խօսէին ընդ նմա և ցուցանէին զամենայն վնասն որ եղև» (Եղ., էջ 81): «Հրաման տային ածել զերանելի սեպուհն Սիւնիաց զՅազդ ի նմին աւուր զառաջեալ իւրեանց» (Փար., էջ 139): «Եւ եմուտ ի խորանն, զառաջեալ արքայի եւթն արամբք» (Սեբ., էջ 45):

գ) «առջևից», «առջևով» իմաստները, ինչպես՝ «Յայնժամ արկեալ ի միտս իւր նենգաւոր արքային Քուշանաց՝ երթեալ անցանէր զառաջեալ նորա սակաւ արամբք» (Սեբ., էջ 62)⁴:

Նույն իմաստով և կիրառութեամբ շատ հազվադեպ հանդես է գալիս նաև յառաջ բառը: Օրինակ՝ «Վասն այնորիկ նա մի՛ հասցէ առ այն՝ որով սպառնացան, այլ խափան լիցի իւր յառաջն նմա բազում մակարդ մեղացն իւրոց գործելոց» (Բուզ., էջ 98):

Արտաբոյ. այս նախադրութիւնը գործածվում է նախադաս և նըշանակում է՝

ա) «դուրս», «դուրսը»: Օրինակներ. «Եւ երինջն՝ զոր արտաբոյ բանակին սպանանէին յողջակէզ, ըստ որոց օրինակի և Քրիստոս արտաբոյ քաղաքին շարշարեցաւ» (Եղն. էջ 282): «Հանեալ այնուհետև զմարդն... արտաբոյ դրախտին բնակեցուցանէր» (Ագաթ., էջ 150): «Արդ ել նստաւ Դենշապուհ արտաբոյ բանակին յատենի» (Եղ., էջ 159): «Զգործս քաջութեան... թէ կամիցիս՝ արտաբոյ յայտրիկ գրոց կարգեսցուք, և կամ թողցուք. ապա թէ ոչ ի սմին» (Խոր., էջ 42): «Եւ քարշեալ արտաբոյ տանցն՝ գլխատեցին» (Սեբ., էջ 115): «Ապա ելեալ բանակեցան արտաբոյ քաղաքին» (Թ. Ա., էջ 154):

բ) «հեռու», ինչպես՝ «Զհետ հալածէին զմնացեալսն փախուցեալսն արտաբոյ իւերաւոց սահմանացն» (Բուզ., էջ 122):

գ) «հակառակ», «անկախ», «դուրս». այսպիսի գործածութեամբ արտահայտում է ընդդիմութեան հարաբերութիւն: Օրինակներ. «Արդ

⁴ Ձառաջեալը, որն ունի նաև զառաջն ձևը, խնդիր է վերցնում նաև գործիական հոլովով, որի մասին տե՛ս ստորև:

անասատութիւնն ևեթ որ արտաբոյ Աստուծոյ կամացն գործիցի պատ-
ճառ շարեաց իմանալի է» (Եղև., էջ 44): «Արտաբոյ գրոց սրբոց բար-
բանքն» (Ն. տ., էջ 260): «Եթէ յանկարծ մեռանէր ոք, ոչ ոք իշխէր ան-
յուսութեամբ արտաբոյ կարգի կանոնի եկեղեցւոյ լալ զմեռեալն» (Բուզ.,
էջ 193): «Եւ ըկարացեալ տանել դայթաղութիւնն՝ արտաբոյ Քրիստոսի
կանոնին վարեցաւ» (Փար., էջ 187): «Ձնոյն գրեցաք, և զոր արտաբոյ
սոցա է՝ ոչ գիտելով թէ որպէս էր» (Թ. Ա., էջ 520): «Եւլանէ արտաբոյ
կանոնական կարգաց, և կոչէ զայրս զայս յառաջ և առնէ այր իւր» (Ա.
Լ., էջ 52):

դ) «դուբս» (անշատման իմաստով), ինչպես՝ «Եւ զխորխն խոզի
արտաբոյ մարմնոյն իւրոյ ի բաց ընկնոյր» (Ագաթ., էջ 401):

Միատեսակ կիրառութիւնն ունեն յանդիման, դէմ յանդիման, դէմ
ընդդէմ, հանդէպ նախադրութիւնները, որոնք դրվում են իրենց խընդ-
րից առաջ և արտահայտում են «դեմ», «դիմաց», «առջև» իմաստները:
Օրինակներ. «Յանդիման դրախտին բնակեցուցանէր» (Ագաթ., էջ 150):
«Որ կայ դէմ յանդիման լերինն մեծի՝ որում Յովն անուանեալ կար-
դան» (Բուզ., էջ 33): «Եւ բանակեցաւ դէմ յանդիման նորա» (Սեբ., էջ
27): «Կային ճակատեալք երկոքեան կողմանքն դէմ ընդդէմ միմեանց,
Պարսից և Հայոց» (Փար., էջ 134): «Եւ դարձցին բանակեսցին դէմ
յանդիման հանգրուանին... հանդէպ Բէհզսպիոնեայ. յանդիման նոցա
բանակեսցիս առ ծովեղբրն» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 134): «Կայցէ արեգակն
հանդէպ ձորոյն Գաբառնի» (Եղև., էջ 189):

Իբրև նախադրութիւն գործածվում է նաև ի դէմ կազմութիւնը,
որն արտահայտում է «դեմ», «ընդդէմ» իմաստները, ինչպես՝ «Եւ գնա-
ցին ինքեանք անդէն ի փղզմանս Թրակացւոց աշխարհին ի դէմ թըշ-
նամտյն» (Սեբ., էջ 72):

Այս նախադրութիւնները շատ հազվադեպ հանդես են գալիս նաև
ետադաս գործածութեամբ: Օրինակներ. «Որոց յանդիման կացոյց զինքն
կենդանի յետ շարշարանացն իւրոց» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 242): «Եւլանիցէք
մերկք միմեանց դէմ ընդդէմ» (Ն. տ., հ. 3, էջ 452):

Որպես նախադրութիւն գործածվում է նաև ի հանդիպէ կազմու-
թիւնը, ինչպես՝ «Եւ յայնկոյս Յորդանանու ի հանդիպէ Երեքոյի» (Ս.
Գ., հ. 1, էջ 459):

Յանդիման-ը երբեմն խնդիր է առնում տրական հոլովով, ինչպես՝
«Բայց նախ յանդիման նմա հրամայէր փողոտել զորդին նորա, ապա
յետոյ զնա գլխատել» (Բուզ., էջ 206): «Եւ յանդիման նմին զկին նորա
Վարդանոյ խայտառակեալ իցէ» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 689):

Նախադրութեան դերում հանդես է գալիս նաև ի դէմս կազմութիւ-
նը, որը դասական շրջանի մատենագրութեան մեջ ունի սահմանափակ

կիրառութիւնն: Այն սովորաբար գործածվում է անձ ցույց տվող բառերի հետ և արտահայտում է՝

ա) «դեմ», «դիմաց», «առջև» իմաստները, ինչպես՝ «Պսակ փառացն ունեւում ի դէմս իւր» (Ա. Լ., էջ 56)։

բ) «դիմաց», «ներկայութեամբ» գաղափարը, օրինակ՝ «Որպէս ասէն յիրաւի ի դէմս նոցա նոյն երգողին մարգարէութիւն» (Ագաթ., էջ 324)։

գ) «միջոցում» իմաստը, ինչպես՝ «Եւ զի յայտ արասցէ, եթէ անտի մարգարէացաւ՝ զնովիմբ ածեալ և ի դէմս աշակերտացն» (Ագաթ., էջ 241)։ «Որ և ծագեաց իսկ ի սիրտս մեր ի լուսաւորութիւն գիտութեան փառացն Աստուծոյ ի դէմս Յիսուսի Քրիստոսի» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 438)։

Իբրև նախադրութեան է գործածվում նաև ի դիմաց կազմութիւնը, որը նշանակում է «կողմից», «անունից», «փոխարեն»։ Օրինակներ. «Ասաց մարգարէն ի դիմաց Տեառն» (Ագաթ., էջ 174)։ «Եւ եղև զկնի երից ատուրց անցանելոյ ետուն թուղթ մի տանել առ Գուրգէն, գրեալ Բովսայի ըի դառնութեամբ, կնքեալ մատանեալ արքայի, իբրև այն թէ ի դիմաց արքային և յարքունուստ եկեալ» (Թ. Ա., էջ 248)։

Յերեսաց հոլովածը հանդես է գալիս նաև իբրև նախադրութիւն, որն արտահայտում է պատճառի իմաստ՝ «պատճառով» նշանակութեամբ։ Օրինակներ. «Յերեսաց քոց ես յո՞ փախեալց» (Ագաթ., էջ 147)։ «Եւ երկիր խախտեցաւ յերեսաց նորա» (Ն. տ., էջ 239)։ «Աստուած զազգսն զայնոսիկ ջնջեաց յերեսաց որդւոցն Իսրայէլի» (Խոր., էջ 25)։

Յերեսաց-ը արտահայտում է նաև անջատում, ինչպես՝ «Եւ ի սաստկանալ պատերազմին՝ փախստական լինի Շամիրամ յերեսաց Զրադաշտի փ Հայս» (Խոր., էջ 56)։ «Խոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա, և զնայր նա փախստական» (Սեբ., էջ 4)։ «Եւ ի խմբել պատերազմին՝ փախստական լինի Սմբատ զօրօքն հանդերձ յերեսաց այլազգեացն» (Թ. Ա., էջ 453)։

Գրաբարում սրանով արտահայտվում էր նաև ներգործող խնդիրը, ինչպես՝ «Ապա ի պարտութիւն մատնեցան զօրքն Պարսից յերեսաց նոցա, դարձան ի փախուստ» (Բուդ., էջ 125)։

Որպես նախադրութեան հանդես է գալիս նաև յերեսս ձևով, օրինակ՝ «Եւ խոնարհեցի հպարտութիւն Իսրայէլի յերեսս նորա» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 439)։

Զկնի և զհետ հոմանիշ նախադրութիւններն արտահայտում են՝

ա) «ետևից» գաղափարը։ Օրինակներ. «Որ զկնի իմ գայ՝ առաջի իմ եղև» (Ագաթ., էջ 208)։ «Հեծեալք իբրև զմարդիկ զհետ երէտյ արշաւիցեն» (Եզն., էջ 107)։ «Գնացին զհետ նորա հանդերձ կանամբք և որդւովք»

(*Խոր.*, էջ 310): «Եւ ընդոստուցեալ դառնութեամբ Խոսրով՝ արձակէ զկնի նոցա զար» (*Սեբ.*, էջ 46).

բ) «Հետո» (ժամանակի առումով) գաղափարը: Օրինակներ. «Զկնի իսկ եկելոցս մարգարէիւք ամեներումք ծանօթս տայ» (*Ագաթ.*, էջ 185): «Զկնի Խոսրովու Փոքու թագաւորէ Տիրան որդի նորա» (*Թ. Ա.*, էջ 107): «Սա զնետ հօրն իւրոյ զառաքելական յաջորդէր» (*Բուդ.*, էջ 26).

գ) «Հետ», «միասին» դաղափարը: Օրինակներ. «Տեսանէի և ահա-լասիկ անիւ մի յերկրի զնետ գաղանացն շորեցունց» (*Ս. Գ.*, հ. 3, էջ 703): «Ուր ենն երթամ, դու՝ ոչ կարես այժմ գալ զկնի իմ, բայց ապա եկեսցես զկնի իմ» (*Ն. տ.*, հ. 4, էջ 216):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից էլ, այս նախադրությունները հիմնականում ունեն նախադաս գործածություն, այսպես, օրինակ, Մ. Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» գրքում զկնի-ն 40 անգամ գործածված է նախադաս, 3 անգամ հտադաս, զնետ-ը՝ 14 անգամ նախադաս, 1 անգամ հտադաս, Ղ. Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց» գրքում զկնի-ն 27 անգամ գործածված է նախադաս, 2 անգամ հտադաս, զնետ-ը՝ 14 անգամ նախադաս, 1 անգամ հտադաս, Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» գրքում տվյալ նախադրությունները գործածված են միմիայն նախադաս (զկնի-ն՝ 14 անգամ, զնետ-ը՝ 6):

Այժմ բերենք հտադաս գործածության օրինակներ. «Ի վերայ պատուարին եօթնևտասն այր նետիւք հարեալ՝ վերուստ ի վայր հոսեաց միմեանց զկնի, իբր ի սաստիկ իմն մորկէ վաղահասուկ թզենեաց» (*Խոր.*, էջ 308): «Զորոյ զնետ յաջորդեաց զթոռ հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց, հրամանաւ երանելոյն Մաշտոցի՝ սուրբն Յովսէփ» (*Փար.*, էջ 33):

Զկնի և զնետ նախադրությունների զ նախդիրը հաճախ անջատվում է բառից և անցնում է խնդրից կամ նախադասության այլ անդամից առաջ, այսպես՝ «Հոմերոս զրաբանեալ, զնորին հետ երթեալ, պաճուճեալ բանիւք զնոյնս ճամարտակէ» (*Եզն.*, էջ 240): «Մի զմիոյ կնի ընթացուցանէր դեսպանս հրովարտակօք պատարագօք» (*Թ. Ա.*, էջ 74):

Երբ հիշյալ նախադրությունները գործածվում են հտադաս, սովորաբար զ նախդիրը դրվում է նաև խնդրի վրա: Օրինակներ. «Վասն որոյ ածէ զնորին զկնի, թէ յափշտակեցաւ այնպիսին ի դրախտն» (*Եզն.*, էջ 262): «Եւ դեսպանս ստէպ ստէպ յորդոյն նորա ի Պապայ զմիմեանց զկնի ի շաբաթու եկեալ հասանէին» (*Բուդ.*, էջ 144—145): «Որ կուռ զմիմեանց զկնի ի վերայ գային» (*Խոր.*, էջ 11): «Զորոց զկնի հետաժուտ եղեալ Սմբատ որդի Աշոտի զօրօքն իւրովք՝ կամէր արկանիլ

զփախատեայան ի սուր սուսերի» (Ղեւոնդ, էջ 25): «Մեք զգրոց սրբոց զնեւ երթիցուք» (Եղն., էջ 211): «Ի պէտս սրբոց հաղորդեցարու՛ք. զհիւրասիրութեան զնեւ երթայք» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 393): «Զխաղաղութեան զնեւ երթայք ընդ միմեանս՝ և զսրբութեան» (ն. տ., էջ 524):

Երբ միեւնուրեւ նախադրությունը վերցնում է բաղմակի խնդիրներ, նա դրվում է միայն առաջին խնդրի վրա, իսկ մյուսների հետ կրկնվում է զ նախդիրը: Օրինակներ. «Ե՛րթ զնեւ արդարութեան, զհաւատոյ, զսիրոյ, զխաղաղութեան, զսրբութեան» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 539): «Ե՛րթ զնեւ արդարութեան, զաստուածաշատութեան, զհաւատոյ, զսիրոյ, զհամբարութեան, զհեզութեան» (ն. տ., էջ 535): Այսինքն՝ զնեւ արդարութեան, զնեւ աստուածաշատութեան, զնեւ հաւատոյ, զնեւ սիրոյ և այլն: Այս օրինակները ցույց են տալիս, որ հիշյալ նախադրությունների կազմում զ-ն իբրև նախդիր գլխակցվել է, տարրորոշվել:

Շատ հազվադեպ՝ խնդրին փոխարինում է ստացական հոդը: Օրինակ՝ «Եւ երթայր Յիսուս առաջի քան զնոսա, և զարմացեալ էին որ զնետն երթային» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 93), այսինքն՝ որ զնեւ նորա երթային:

Նախադրության դերում հանդես է գալիս նաև զկնիագոյն ձևը, որը կազմում է զկնի-ի համեմատական աստիճանը, այսպես՝ «Որ կայ զրկնիագոյն եպրսկոպոսին Նաեբի» (Բուզ., էջ 83):

Որպես նախադրություն գործածվում է ի նետոց կազմությունը, որն արտահայտում է «ետևից», «թիկունքից», «հակառակ կողմից» իմաստները: Օրինակ՝ «Միշնչե ցե՞րք ոչ ապիցես ժողովրդեանն դառնալ ի նետոց եղբարց իւրեանց» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 75):

Ընդ աջմէ. երբ հանդես է գալիս իբրև նախադրություն, դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է «աջից», «աջ կողմից» գաղափարը: Օրինակներ. «Եւ զՈրդին ընդ աջմէ Հօր Աստուծոյ այս գործով արժանի եղև տեսնել» (Բուզ., էջ 66): «Եւ նստաւ ընդ աջմէ ծնողին իւրոյ Աստուծոյ» (Ագաթ., էջ 195): «Եւ նստաւ ընդ աջմէ հայրենի աթոռոյն» (Եղ., էջ 148)⁵:

Նույն կիրառությամբ երբեմն հանդես է գալիս յաջմէ բառը, ինչպես՝ «Խաղաց եկն էջ յաջմէ աթոռոյ անտի» (Բուզ., էջ 68): «Նստելովն յաջմէ աստուածութեան քոյ» (Ագաթ., էջ 83):

Ընդ առաջ մակերայր հաճախ գործածվում է նաև որպես նախադրություն, որը սովորաբար լինում է նախադաս և արտահայտում է «դեմ»,

⁵ Նույն իմաստով գործածվում է նաև բացառական խնդրով, ինչպես՝ «Կայցէ զշատ ընդ աջմէ կողմանէ իւրոյ զնգին պատրաստ լինել ընդդէմ Հայոց զօրավարին» (Եղ., էջ 116):

«դիմաց», «առջև» գաղափարը: Օրինակներ. «Եւ ելանէր ընդ առաջ նոցա սուրբ տիկինն Թակղէս դարդարեալ մեծապայծառ» (Բուզ., էջ 86): «Աստ աճապարեալ Արտաշէս մեծապէս ընծայիւք իջանէ ընդ առաջ նորա» (Խոր., էջ 185): «Փութացան եւ ելին ընդ առաջ նորա վաղվադակի արք և կանայք» (Նդ., էջ 190): «Եւլանէին ընդ առաջ նորա ի քաղաքաց» (Ղեւոնդ, էջ 111):

Ունի նաև ետադաս գործածութիւն: Օրինակներ. «Եւլանէին միմեանց ընդ առաջ մեծաւ ուրախութեամբ» (Բուզ., էջ 87): «Երթեալ թագաւորին ընդառաջ», վստահութիւն տայր բանից» (Ա. Լ., էջ 28):

Երբեմն խնդիր է ընդունում տրական հոլովով, ինչպես՝ «Ընդ առաջ նմա վերանալ» (Ագաթ., էջ 387): «Յորժամ յնկեղեաց կամ ի Կարին ելանես, քեզ ընդառաջ գայ» (Ա. Լ., էջ 28):

Ընդ դէմ նախադրութիւնը (որին մեր մատենագրութեան մեջ ավելի հաճախ հանդիպում ենք կից գրութեամբ) դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է՝

ա) դադարման գաղափար՝ «դեմ», «դիմաց», «առջև», «առաջ» իմաստներով: Օրինակներ. «Կարգէր և զիւր դունդն երանելի զօրավարն Հայոց Վարդան, ըստ բաւականին այրուծիոյն իւրոյ, ընդդէմ նոցա» (Փար., էջ 65): «Վասն որոյ աղաղակ բարձեալ՝ քաջալերէր շուրջ զիւրեաւ զզօրս Արեաց, որք գտնողի առեալ կային ընդդէմ զնդին Վարդանայ» (Նդ., էջ 118): «Իսկ ընդդէմ լերինն Կապասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ և զհզօր աղզն» (Խոր., էջ 114): «Կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանդերձ գումարտակ զնդաւ» (Ն. տ., էջ 287):

բ) ուղղութեան գաղափար՝ «դեմ», «դեպի» և նման այլ իմաստներով. այսպիսի կիրառութեամբ գործածվում է տեղաշարժ ցույց տվող բայերի հետ: Օրինակներ. «Թագաւորն Յունաց... շու արարեալ գայր հասանէր յերկիրն Հայոց ընդդէմ թագաւորին Պարսից» (Բուզ., էջ 47): «Եւ նա խաղացեալ գայր ի վերայ Հայաստան երկրին ընդ դէմ սոցա» (Ն. տ., էջ 123): «Իսկ ի բաղիսն զմիմեանս՝ եղև ի վերայ հովանի ամպոց, և հողմ սաստիկ ի մերօցն կուտէ ընդդէմ պարսկականին փշեալ» (Խոր., էջ 304):

գ) «հակառակ», «ենդհակ», «ընդդեմ» գաղափարը (ընդդիմութեան իմաստով): Օրինակներ. «Մեք ընդէ՞ր դառնայցեմք ընդդէմ հրամանացն» (Նդ., էջ 162): «Եւ ոչ ոք եկաց ընդդէմ ձեր մինչև ցայսօր» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 464): «Որ հակառակն էին ընդդէմ աստուածատուր շնորհացն» (Թ. Ա., էջ 510):

6 Ա. Լատիվերտցու «Պատմութիւն» գրքում այս բառը հանդես է գալիս որպէս կցական բարդութիւն:

դ) հանգամանքադատարար, ինչպես՝ «Եւ հասեալ ընդդէմ միմեանց՝ դարձան հասին ի բանակն իւրեանց» (Թ. Ա., էջ 241)։

ի) «փոխարեն», «դիմաց» գաղափարը, օրինակներ. «Որք իշխեցին ընդդէմ Աստուածորդոյն խոտտանալ» (Ագաթ., էջ 289)։ «Եւ առցէ յարենէ զուարակին, և ցանեացէ մատամբ իւրով ի վերայ քառութեանն ընդ կողմն արեւելից ընդդէմ քառութեանն» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 228)։

Շատ սակաւ դեպքերում դրվում է իր խնդրից հետո։ Օրինակներ. «Եւ նոցա ընդդէմ կայցեն ընդ նորա թագաւորութեանն» (Ագաթ., էջ 17)։ «Դարձեալ անդրէն առ միմեանս միմեանց ընդդէմ ի մի վայր ժողովէին» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 564)։

Երբեմն սրան համեմատվում է դէմ բաղադրիչը, այսպես՝ «Եւ եղ զնոսա դէմ ընդ դէմ միմեանց» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 29)։

Նախադրության դերում հանդես է գալիս նաև ընդդիմակ ձևը, որն արտահայտում է ընդդիմության գաղափար, օրինակ՝ «Կեանք ցաւագինք քան թէ առողջութիւն ընդդիմակ մահու յաջորդին» (Թ. Ա., էջ 398)։

Ի թիկանց, ի թիկունս, զթիկամբ կազմությունները գործածվում են նաև իբրև նախադրություն և արտահայտում են տեղի գաղափար՝ «թիկունքից», «ետևից», «ետևի կողմից» նշանակությամբ։ Օրինակներ. «Ի պատիւ գլխոյ ի վերայ գազաթանն ի թիկանց արծուոյն՝ հանգոյցք թագի կապեալ աշխարհաւանդ հանգոյց» (Բուզ., էջ 207)։ «Բանակեցան Եգիպտացիքն ի թիկանց նոցա» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 135)։ «Եւ չափեաց երկայնութիւն անշրպեալին ընդդէմ խորշիցն ի թիկանց տանն» (Ն. տ., հ. 3, էջ 788)։ «Եւ հայեցաւ Բենիամին ի թիկունս իւր» (Ն. տ., հ. 1, էջ 516)։ «Դարձեալ ի յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ ի կղզիս Աղթամար ի դուռն սուրբ Խաչիս շինեաց գեղեցիկ և մեծանիստ տեղեալք ի թիկունս սուրբ Խաչին զժամատունն մեծ յաւուրս ձմերայնոյ» (Թ. Ա., էջ 523)։ «Ապա երանէ՛ արքայ զթիկամբ Մասեաց առնել որսս իւրում սիրեցեալ գաւառին ի Կոզայովտի» (Խոր., էջ 283)։ Վերջինս երբեմն գործածվում է զթիկամբն ձևով, ինչպես՝ «Բայց Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսիւ ելանէ առ ափն ծովուն Գեղամայ, զթիկամբն Արագածն կռեցեալ լերին» (Խոր., էջ 170)։

Ի կողմն, ի կողմանս, ի կողմանէ կազմությունները երբեմն հանդես են գալիս նախադրության դերում, տրոնք, բացի սեռական հոլովով խնդիր ընդունելուց, հոլովակաճ գողություն օրենքի համաձայն՝ խընդիւր կարող են ստանալ նաև կողմն բառի հոլովով։ Դասական գրաբարում դրանք հիմնականում պահպանում են հատկացուցչի և հատկացյալի հարաբերություն։ Տվյալ բառերը, երբ գործածվում են որպես նախա-

⁷ Այսպիսի կիրառությունից էլ առաջացել է ընդդէմ կամ հարադրությունը։

դրություն, ցույց են տալիս տեղ՝ «կողմում», «կողմերում», «կողմից» նշանակութեամբ: Օրինակներ. «Ջսուրըն Գալիանէ ի կողմն հարաւոյ, իւրոյ մարտիրոսութեանն երկու ընկերօքն զնէր ի վկայարանի տաճարին» (Ագաթ., էջ 399): «Որ կայ ի կողմանս գետոյն Եփրատայ» (Բուզ., էջ 9): «Եւ եկին ի հարաւոյ կողմանէ» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 123):

Որպէս նախադրություն է գործածվում նաև ընդ կողմն կազմությունը, ինչպէս՝ «Եւ մեծ մասն զօրոն հատեալ ասպատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից» (Ղեւոնդ, էջ 7):

Նախադրութեան դերում հանդես է գալիս նաև զկողմամբ բառը, որն արտահայտում է շարժման կամ դադարի դադարիար՝ «կողմերը», «կողմերում» նշանակութեամբ: Օրինակներ. «Իսկ Սմբատայ տեղի տուեալ Գնաց զկողմամբ Ասորեստանի» (Խոր., էջ 183): «Եւ ելեալ ասպատակ սփռէր զկողմամբ Ատրպատական աշխարհին» (Ղեւոնդ, էջ 133):

Յայսկոյս և յայնկոյս բառերը հիմնականում գործածվում են իբրև մակրայ: Երբեմն դրանք կիրառվում են նաև որպէս նախադրություն. այդ դեպքում արտահայտում են տարածական հարաբերություն:

Յայսկոյս բառը արտահայտում է «այս կողմը», «այս կողմում», «առաջը» դադարիար: Օրինակներ. «Նա և զհամբարապետն իսկ և բազումս ի շանց յայսկոյս որմոյն ընկենոյր ի մէջ զօրացն» (Ագաթ., էջ 28): «Արդ առեալ զպատուաւորս քո զօրուդ ըստ թուոյ աղջկանցս իմոց՝ ա՛նց յայսկոյս գետոյս» (Ղեւոնդ, էջ 39):

Իսկ յայնկոյս-ը արտահայտում է «այն կողմը», «այն կողմում», «մյուս կողմում», «դիմացը» իմաստները: Ըստ որում, սա ավելի հաճախակի է հանդիպում: Օրինակներ. «Եւ կէսքն անկեալ երին յայնկոյս չրոյն» (Ագաթ., էջ 385): «Տարեալ անցուցանէին զքաղումս ի զօրացն Պարսից յայնկոյս Կուրն գետոյն» (Փար., էջ 134): «Որ է յայնկոյս Յորդանանու» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 100): Նախադրությունն առաջին երկու օրինակում արտահայտում է շարժման, իսկ երրորդում՝ դադարի իմաստ:

Ի համար նախադրությունն ունի նպատակի իմաստ՝ «համար», «նպատակով» նշանակութեամբ: Օրինակներ. «Եւ միայն զառաջին որդին իւք, որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար թագաւորութեան» (Խոր., էջ 118): «Թէպէտ և էր ի համար Արտաշիւրի՝ այլ ոչ տեսանէ զնա» (Ն. տ., էջ 235): «Ձայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնոյ... յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի որօշուածովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդիստոյ» (Ն. տ., էջ 242):

Հաւասար ածականը, երբ գործածվում է որպէս նախադրություն, արտահայտում է բաղդատական հարաբերություն՝ «նման», «պէս»,

«հալածար» նշանակութիւնով: Ունի՛ւ և՛ նախադաս, և՛ ետադաս շարահասութիւն: Օրինակներ. «Զի ոչ որ է առաջին քան զնա... և ոչ ընկեր հաւասար նորին» (Եզն., էջ 6): «Եւ շափեաց զկողական վեց վեց զկամարօք դրանն հաւասար ձողոյն. և զերկայնութիւն կողակին հաւասար ձողոյն, և զլայնութիւն նորին հաւասար ձողոյն» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 784): «Եւ երթայր հողմն ուռուցեալ լերինն հաւասար» (Ագաթ., էջ 424):

Ի ձեռն, ի ձեռս, ի ձեռանէ, ի ձեռաց, ընդ ձեռն, ընդ ձեռամբ նախադրութիւններն ու որպես նախադրութիւն գործածվող բառերը հիմնականում ցույց են տալիս աջն առարկան, որի միջոցով կամ օգնութիւնով կատարվում է գործողութիւնը: Օրինակներ. «Ի ձեռն առն միոյց հցոյց զսքանչելիս» (Ագաթ., էջ 11): «Եւ գանձս բազումս և անթիւս վասն զմիտս հաճել թագաւորին Արշակայ, ի ձեռս Վարդանայ և որք ընդ նմա էին, առաքէր» (Բուդ., էջ 88): «Արդ՝ ի վերայ նոցա այր մի ընտիր, ի ձեռանէ Մովսիսի, հրամանաւ Աստուծոյ զօրավար և առաջնորդ կացուցեալ» (Ագաթ., էջ 162): «Արդ՝ եթէ դու եղալ ես պատճառքո կորստեանդ և այնչափ բազմութեանն որ կորեան ընդ քո ձեռն՝ դու այսօր հարցման արժանի էիր, և պատուհասի և շարաշար մահու» (Փար., էջ 172): «Յատուր յորոմ մատնեաց Տէր Աստուած զԱմովրհացին ընդ ձեռամբ որդւոցն Իսրայէլի» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 435):

Կրավորական կառուցվածքի նախադասութիւնների կազմում զբաղւմք արտահայտում են «կողմից» իմաստը: Օրինակներ. «Ի ձեռն դորա շնորհեցաւ բազում խաղաղութիւն» (Բուդ., էջ 167): «Իբրեւ ետես Անտիոքոս եղբայր Դեմետրեայ, եթէ ըմբռնեցաւ Դեմետրիոս ի ձեռս Արշակայ արքայի՝ ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորաց և Ասիաստանի» (Սեբ., էջ 8):

Բացառականից կազմված ձևերն իբրեւ նախադրութիւն գործածվելիս արտահայտում են նաեւ անջատման հարաբերութիւն, ինչպես՝ «Ասէ՛ Աստուած Հօր իմոյ օգնական իմ, և ապրեցայց զիս ի ձեռաց փարաւոնի» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 142): «Ո՞վ է Աստուած որ փրկէ զձեզ ի ձեռաց իմոց» (Ա. Լ., էջ 93):

Ձեռն գոյականից առաջացած նախադրութիւններն ու որպես այդպիսիք գործածվող բառերը արտահայտում են նաեւ պատճառական հարաբերութիւն, օրինակ՝ «Զոր օրինակ սոռացան հարբն դոցա զանուն իմ ի ձեռս Բահաղու» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 568):

Երբեմն խնդիրն ընկնում է նախադրութիւն բաղադրիչների միջև: Օրինակներ. «Յորոյ ձեռն բղխեցէ աղբիւր մկրտութեան» (Ագաթ., էջ 390): «Զամենայն ընդ Մովսիսի ձեռն պատուիրեաց» (Ղեոնդ., էջ 56):

Ետադաս գործածութիւն ժամանակ ի նախդիրը դրվում է նաեւ խնդրի վրա: Նման կիրառութիւն հանդիպում ենք բարդ նախադասու-

թյան կազմում: Այդ դեպքում երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ կապվում է ու հարաբերական դերանվամբ: Օրինակ՝ «Քրիստոս է որդի Աստուծոյ, յուրոյ ի ձեռն արար նա զաշխարհս» (Ագաթ., էջ 35):

Մասամբ բառը երբեմն գործածվում է իբրև նախադրություն և արտահայտում է սահմանափակման հարաբերություն՝ «կողմից», «տեղանքից» նշանակությամբ: Ունի և՛ նախադաս, և՛ հետադաս գործածություն: Օրինակներ. «Դու ոչ խնայեցեր յաղագայինսն մեր Կամսարականս, որ առաւել քան զիս էին քեզ հարազատագոյնք, դենի ձերոյ մասամբ և աշխարհաւ համաբնական» (Խոր., էջ 299): «Եկեալ Շամուէլի՛ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն, հետեւեալ վարուցն Բրքիշոյի՛ և առաւել ևս ազահութեան մասամբ» (ն. տ., էջ 353):

Ի մէջ, ի միջի, ի միջոյ, ընդ մէջ կազմությունները գործածվում են նաև նախադրության դերում⁸:

Հին հայերենի ամենագործածական նախադրություններից մեկը ի մէջ-ն է, որն արտահայտում է՝

ա) «մեջ» (ներգոյականի առումով), շրջանում՝ իմաստները: Օրինակներ. «Օղս՝ որ ի մէջ գնդից երկնից՝ փակեալ կայ» (Եղն., էջ 192): «Յայնմ ժամանակի ոչ սակաւ ինչ խռովութիւն լինէր ի մէջ Յունաց աշխարհին» (Ագաթ., էջ 86): «Ի մէջ Բաբելոնի վախճանեսցի» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 732): «Իսկ տէր Գրիգոր ի մէջ մարդակերպ գաղանաց ի ժողովս խուժադուժ բարձարոսաց բնակէր» (Թ. Ա., էջ 266):

բ) ուղղության գաղափար. այս դեպքում գործածվում է տեղաշարժ ցույց տվող բայերի մոտ: Օրինակ՝ «Ապա այրն... երթեալ մտանէր ի մէջ ընդանեաց իւրոց» (Բուզ., էջ 226):

գ) «միջև» (տարածական իմաստով) գաղափարը: Օրինակներ. «Բարիոք է արեգակն... իբրև ճրագ մի ի մեծի տան ի մէջ ձեղուան և յատակի լուցեալ» (Եղն., էջ 14): «Ընդ անհնարին պատերազմ մարտնչին ի մէջ բարձրացելոց ջրեղէն լերանց և ի մէջ խոնարհելոց ծովային ձորոց» (Ագաթ., էջ 3):

դ) «միջև» (փոխադարձ կապի իմաստով) գաղափարը: Օրինակներ. «Բայց դեռ բարեկամութիւն էր ի մէջ թագաւորացն երկոցունց, ի մէջ թագաւորին Հայոց և Պարսից» (Բուզ., էջ 42): «Եւ սաստկացաւ պատերազմ ի մէջ նոցա զգ ամս» (Ղեւոնդ, էջ 15):

⁸ Ի միջի-ն ստացական դերանունների հետ գործածվելիս խնդիր է ստանում նաև տրական հոլովով (տե՛ս ստորև):

⁹ Այս իմաստն արտահայտվում է նաև ընդ նախդրի կրկնությամբ: Օրինակ՝ «Վի՛ մեծ է ընդ մեզ և ընդ ձեզ» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 159), այսինքն ի մէջ մեր և ձեր:

Փոխադարձ կապի իմաստը սաստկացնելու և ավելի կոնկրետացնելու նպատակով երբեմն ի մէջ-ը դրվում է բաղմակի իր բոլոր խնդիրները միասին: Օրինակներ. «Ապա թէ ոչ տեսանես դու զիս, խնդրես պատերազմ ի մէջ իմ և ի մէջ քո» (Բուզ., էջ 139): «Եւ եղև խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորացն Յունաց և ի մէջ թագաւորին Պարսից Շապուր» (Ն. տ., էջ 115):

Ի միջի նախադրութիւնը մեծ մասամբ գործածվում է նախադաս և արտահայտում է տարածական հարաբերութիւն՝ «մեջ», «ներսում» նըշանակությամբ: Օրինակներ. «Զի մի՛ ի միջի մերոյ պատմութեանս ընդհատ ինչ երեւեսցի հուն մի, նշանակեցաք» (Բուզ., էջ 5): «Զոր օրինակ ձուկեսցի արծաթ մի ի մէջ բովոյ, այնպես ձուկեսջիք ի միջի դորա» (Ս. Գ. հ. 3, էջ 745): «Զի արիւն նորա ի միջի նորա է» (Ն. տ., էջ 750):

Տեղաշարժի փմաստ ունեցող բայերի հետ գործածվելիս ցույց է տալիս ուղղութիւն: Օրինակ՝ «Զի շեն սովոր դժոխք՝ ընդունել ի միջի իւրեանց զկեանս» (Եզն., էջ 247):

Երբեմն ի միջի-ի բաղադրիչները հեռանում են իրարից, և խնդիրն ընկնում է նրանց միջև: Կրնում են շեղւել էլ, երբ որպէս նախադրութիւն հաղորդում գործածությամբ հանդես է գալիս միջի բաղադրիչը: Օրինակներ. «Կանգնեալ նստաւ ի ժողովոյն միջի» (Կոր., էջ 92): «Որ ի մարդկան միջի ոչ պաշտի» (Եզն., էջ 252): «Յորժամ ուրախութեան միջի իցես՝ չարաց զգոյշ կաց» (Ս. Գ., հ. 4, Յաւելուած, էջ 15):

Ի միջոյ նախադրութիւնն արտահայտում է անջատման հարաբերութիւն, ինչպէս՝ «Եւ հանեալ զոգիսն ի միջոյ նորա, տարաւ յերրորդ երկինսն առ հայրն փր» (Եզն., էջ 248): «Եւ ի բաց բարձ զանուն քրիստոնէութեան ի միջոյ նոցա» (Թ. Ա., էջ 207):

Ընդ մէջ-ն արտահայտում է՝

ա) «միջև», «միջով» գաղափարը (հոգնակի կամ բաղմակի խնդիրներով): Օրինակներ. «Յայտ է՝ թէ այլ ինչ էր անջրպետ ընդ մէջ երկոցոն մեծ քան զերկոսին» (Եզն., էջ 23): «Գլխաւոր գաւառք այս էին՝ Այրարատ, Դարանդէ, Եկեղեաց, Տարօն, Բղնունիք, Մոփք, և որ ընդ մէջ նոցա և որ շուրջ զնոքօք» (Բուզ., էջ 97): «Եւ հերձ ճանապարհ ընդ մէջ կենդանեաց և մեռելոց» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 265):

բ) «միջից», «միջով» գաղափարը: Օրինակներ. «Եւ ինքն հզօրաբար քաջ ուխտակցօքն նման առիծու ընդ մէջ ամենեցուն յայնկոյս ելանէր» (Փար., էջ 152): «Եւ հատանէ անցանէ ընդ մէջ նորա գետ յորդահոսան» (Սեբ., էջ 5):

ի) միջոց. սա երբ գործածվում է որպէս նախադրութիւն, արտահայտում է՝

ա) տեղ՝ «մեջտեղը», «մեջտեղով», «մեջտեղում», «միջով» իմաստ-

ներով, Օրինակներ. «Արշաւալ ի միջոց աշխարհիս մերոյ հասանէին մեծաւ ամբոխիւ» (հոր., էջ 266): «Հասանէ ի միջոց աշխարհիս» (ն. տ., էջ 106): «Եւ այլ ոմանք անդէն ի միջոց աշխարհին բռնացան ի վերայ բազում ամրոցացն» (Եղ., էջ 125): «Եւ յառաջ խաղացին ի միջոց աշխարհին, մարտ եղեալ կոռէին ընդ մեծ ամուրս կապոյտ լերինն» (ն. տ., էջ 125):

բ) Հանգում (այսպիսի կիրառութիւնը խիստ հազվադեպ է), ինչպես՝ «Եւ գունդն, որ էր ի կողմանս Ատրպատականի, ոչ ժամանեաց ձեռն տալ ի միջոց աշխարհին» (Եղ., էջ 79):

Տարածական հարաբերութիւնն է արտահայտում նաեւ ի միջոցի կազմութիւնը, ինչպես՝ «Արքայն Տիտանեան... խորհէր ի միջոցի ամբոխին ամբանալ, մինչև հասցէ բովանդակ զօրն» (հոր., էջ 36): «Որ ի միջոցի աշխարհիս» (ն. տ., էջ 105): «Դրունս պղնձիս կանգնէր ի միջոցի պարսպին» (ն. տ., էջ 165):

Յետ. սա ևս գրաբարի ամենագործածական նախադրութիւններից է, որն ունի նախադաս կիրառութիւն և նշանակում է «հետո» (ժամանակի առումով), «անց», «այնուհետև»: Օրինակներ. «Յետ հազար ամի յաշտ առնելոյ սկսաւ ածել զմտաւ» (Եղ., էջ 113): «Դէպ լինէր յետ վախճանի սրբոյն» (Կոր., էջ 96): «Յետ գնալոյ նորա անտի, յետ Լրկուց աւուրց սատակեցաւ կինն Մանաճերհայ» (Բուզ., էջ 22): «Եւ յետ այսորիկ ետ հրաման» (Ագաթ., էջ 61): «Զի՞ պիտոյ է մեզ բնաւ կեանք անցաւոր աշխարհիս, և կամ ընդէ՞ր տեսանեմք զարեւ յետ մերոց սիրելեացն» (Եղ., էջ 124): «Յետ վեց ամսոյ անցանելոյ փոխի և սուրբ հայրապետն Մշտոց» (Թ. Ա., էջ 132): «Զի կտակ՝ յետ մահու հաստատուն է» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 516)¹⁰:

Յետոյ մակբայը երբեմն գործածվում է իբրև նախադրութիւն, դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է՝

ա) «հետո» (տեղի առումով), «ետևում», «ետևը», «ետևից» իմաստները: Օրինակներ. «Քանզի յետոյ նորա կայր» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 32): «Եւ այս գունդը Գեթստնի՝ յետոյ խորանին ընդ ծովակողմն բանակեսցին» (ն. տ., էջ 263): «Փրկեցեր զանձն իմ զի մի՞ կորեայց, և ընկեցեր յետոյ իմ զամենայն զմեղս իմ» (ն. տ., հ. 3, էջ 385): «Եւ յառաջնումն ամի իշխանութեան նորա երկեցաւ աստղն զարմանալի տեսլեամբ վարսաւոր, զի ճաճանչ նշողիցն սինածև յիւրմէն փողփողէր զլոյսն յետոյ ինքեան» (Դեռնդ, էջ 17):

բ) «հետո» (ժամանակի առումով) գաղափարը, ինչպես՝ «Երեմիս

¹⁰ Այսպիսի կիրառութիւնից էլ առաջացել է աշխարհաբարի հետմահու բառը:

մարդարէ հրամանն ետ առնուլ ի հրոյ անտի յայնմանէ յետոյ նոցա՝ որպէս ցուցանի» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 609)¹¹:

Յետուստ մակբայը գործածվում է նաև որպես նախադրութիւն, որն արտահայտում է ժամանակի և տեղի գաղափար, ինչպես՝ «Վասն բազմութեան անիրաւութեան քոյ՝ յայտնեցաւ յետուստ քո խայտառակեալ զկրկոնս քո» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 549): «Եւ ելեալ զնացիւն բռնութեամբ, հարեալ զՅոյնն և փախստական արարեալ յետուստ իւրեանց» (Սեբ., էջ 80):

Նախադրութեան դերում հանդես է գալիս նաև յետս մակբայը, որն ունի՝ «հետ», «ետևից» իմաստները: Օրինակներ. «Յայնժամ ասէ ցնա Յիսուս. ե՛րբ յետս իմ սատանայ» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 10): «Եւ նա դարձեալ ի Պետրոս՝ ասէ. ե՛րբ յետս իմ սատանայ» (ն. տ., էջ 38):

Ներքոյ. սա իբրև նախադրութիւն գրաբարում շատ սահմանափակ կիրառութիւն ունի: Երբ գործածվում է որպես նախադրութիւն, արտահայտում է տեղի գաղափար՝ «տակ», «ներքև» նշանակութեամբ: Օրինակներ. «Եւ եղ զնա ի Փորոնին ներքոյ սեանն» (Խոր., էջ 238): «Հաւաքեալ ի սայլսն ներքոյ եղեգանն՝ բերեալ թաղեցին ի նոյն հորս» (ն. տ., էջ 296): «Զյարուցեալսն ի վերայ իմ և ներքոյ իմ արարեր» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 26):

Նախադրութեան դերում ավելի շատ հանդես է գալիս ի ներքոյ կազմութիւնը, որն արտահայտում է՝

ա) «ներքև» իմաստը, օրինակներ. «Բարիոք է արեգակն... մեղ և ամենայն արարածոց՝ որ ի ներքոյ երկնից՝ յօգուտ և ի դարման» (Եղն., էջ 14): «Յորում է շոնջ կենդանի ի ներքոյ երկնից» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 16): «Որք վիճակեալք են ի բնակութիւն ի ներքոյ արեգականս» (Եղ., էջ 47):

բ) «տակ» (դադարի կամ շարժման ուղղութեան իմաստով). այսպիսի կիրառութեամբ ավելի շատ է հանդիպում: Օրինակներ. «Եւ եմուտ ի ներքոյ փղին» (Բուզ., էջ 117): «Ի գիշերի կամին ի ներքոյ պարսպին զերկիւն փորել և մտանել ի ներքս» (Ա. Լ., էջ 91):

գ) «տակով», «ներքևով» իմաստները, ինչպես՝ «Անցեալ սա ի ներքոյ անտառախիտ մայրեաց և զաւրաւոր ծառոց... յարձակեալ զոստով ծառոյն՝ բուռն հարկանէր» (Սեբ., էջ 56):

դ) «տակ» (իրավական իմաստով) գաղափարը: Օրինակներ. «Քրիստոս... դնէ զամենայն թշնամիս ի ներքոյ ոտից փոքոց» (Եղն., էջ 273): «Դաւիթ... զամենայն ինչ հնազանդ արարեր ի ներքոյ ոտից նորա» (Թ. Ա., էջ 17):

¹¹ Գործածվում է նաև բացառական խնդրով, այսպես՝ «Եւ թաքիչք անդ զերիս աւուրս, մինչև դարձցին խնդրակցն յետոյ ձերմէ» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 418):

Նորեմբեր Ընդունում է կրկնակի նախդիրներ, ինչպես՝ «Ձմախելացն յիշատակարան պատմեն ամենայն ուրեք առ ի ներքոյ երկնից» (Կոր., էջ 30):

Շատ հազվագեղ է ետադաս գործածությունը, այսպես՝ «Իսկ մարդկանս ի ներքոյ, ի հողեղէն բնակութեան երկրիս, տուան վիճակը» (Ագաթ., էջ 126):

Ի ներքս մակբայի բաղդատական աստիճանը, երբ գործածվում է իբրև նախադրություն, դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է «նեքսը», «նեքսում», «խողքը», «խորքում» գաղափարները: Օրինակներ. «Ի ներսագոյն խորանացն... յերեսին վկայարանսն մէն մի կանգնեաց զսուրբ նշան տէրունական խաչին» (Ագաթ., էջ 399): «Ի ներսագոյն խորանին զսրբոյն հանդիստն յօրինեալ» (Կոր., էջ 94):

Ի ներքուստ մակբայը ևս կարող է գործածվել որպես նախադրություն՝ արտահայտելով անջատման և տարածական հարաբերություն՝ «նեքսից», «տակից», «տակ» նշանակությամբ: Օրինակներ. «Օրհնեալ է Տէր զի փրկեաց զժողովուրդդ ի ներքուստ ձեռինն Եգիպտացոց» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 142): «Միթե սկա՛յք ծնանիցին ի ներքուստ ջրոյ, և ի դրացեաց նորա» (Ն. տ., հ. 3, էջ 299): «Դղրդեցաւ ծովն ի ներքուստ անդնդոց ի վեր» (Սնր., էջ 149): Առաջին օրինակում ունի անջատման, իսկ մյուսներում՝ տեղի իմաստ:

Ետդասական շրջանից սկսած նախադրության դերում հանդես է գալիս շնորհ գոյականի գործիական հոլովաձևը, որն արտահայտում է «միջոցով», «օգնությամբ» իմաստները: Օրինակներ. «Յերկարեալ զուրախութիւն ճաշակմանն միխթարութեան շնորհիւ» (Փար., էջ 89): «Եւ լուեալ զանուն մահուան Մամիկոնէին Վահանայ և քաջի եղբօր նորա Վասակայ՝ քաջալերեալք զօրացան, և լցեալք սուրբ Հոգւոյն շնորհիւ յորդորեցան» (Ն. տ., էջ 120): «Այսպէս և մեք յաւետախաղաց շնորհիւ ցոլացեալ յիմանալի ճառագայթից հոգեւոր հարցն, ըստ հարաւային մասանցն պարայածեալք՝ յնդեսացոցն հասանէաք քաղաք» (Նոր., էջ 344):

Պատճառաւ և ի պատճառս բառերը գործածվում են նաև որպես նախադրություն և արտահայտում են պատճառի գաղափար՝ «պատճառով», «պատրվակով», «համար» իմաստներով: Սրանցից առաջինը սովորաբար դրվում է իր խնդրից հետո, իսկ երկրորդը՝ առաջ: Օրինակներ. «Պարթև... ելեալ երթալը հատուածի պատճառաւ ի կողմանս Հայոց» (Ագաթ., էջ 21): «Աս յարուցեալ իբրև ի ճամիշն երթալոյ պատճառաւ, և դուք պատեսցիք զնովաւ» (Բուզ., էջ 200): «Մի՛ թիւնաթափ լինիր յեղբայրն խրատու պատճառաւ» (Նզն., էջ 303):

Ավելի հաճախակի հանդիպում է ի պատճառս նախադրությունը՝ Օրինակներ. «Առնոյր զթագաւորն մեկուսի նա և եղբայր իւր հարազատ՝ իբրև ի պատճառս ինչ զբօսանաց, իբրև խորհուրդ ինչ խորհել ընդ նմա» (Ագաթ., էջ 22): «Վասն արդարոյն խնային մեղաւորք առ ժամանակ մի և ապրին, և յերկարին յաշխարհիս վասն նոցա կենացն և նոքա ի պատճառս նոցա» (Բուզ., էջ 95):

Նտդասական շրջանում սույն նախադրությունների շարադասութեան վերոհիշյալ օրինաչափությունը խախտւում է. պատճառաւոր գործածւում է նաև նախադաս, իսկ ի պատճառս նախադրութեան խորհրդը ընկնում է նրա բաղադրիչների միջև: Օրինակներ. «Եւ զօրածողով եղեալ Մուսէի պատճառաւ հարկաց արքունի՝ եկն հմուտ յերկիրն Տարօնոյ, տալ պատերազմ ընդ Բագարատայ» (Թ. Ա., էջ 184): «Դարձաւ ի դահիճն կոյս պատճառաւ աղաչելութեան» (ն. տ., էջ 280): «Ոչ միայն դանձանց դատաստան տալոց էք առաջի ահեղ ատենին Աստուծոյ, այլ և բազմաց ամենեցուն՝ որ ի ձեր պատճառս և զնոսա ևս շարչարեցեն» (Եղ., էջ 56): «Եւ զայն տեսեալ ամէնիմաստ հօգօրին՝ խորհուրդ բարձրագոյն ի մէջ առնու, ի հատուածի պատճառս առաքէ առ նա զքեռորդի իւր զՀասան» (Թ. Ա., էջ 422):

Թուվա Արծրունու գրքում հանդիպում ենք նաև ի պատճառ և պատճառանօք ձևերին. «Իսկ Ապումրուանայ ի պատճառ ոստիկանութեան զմանկանն նոցա պատճառելով խաժութիւն հասակի՝ առ սակաւ սակաւ սկսաւ զամուրսն յինքն գրաւել» (Թ. Ա., էջ 374): «Ագեորեալքն մտանէին զառաջեաւ ամիրային, որպէս որսոյ ինչ պատճառանօք հեծեալ յընտիր երիվարս» (ն. տ., էջ 355):

Ի պէտս կազմութիւնն իբրև նախադրություն գործածւելիս արտահայտում է նպատակի («համար», «նպատակով») և պատճառի («պատճառով») գաղափարները: Օրինակներ. «Բայց առաւել կարեւոր է, որ ի պէտս եղբարցն սպասաւորեցէ» (Եզն., էջ 309): «Անդ գտանին և ազգի ազգի արմատք բուսոց ի պէտս օգտակարութեան դեղոց» (Փար., էջ 9) «Եւ ոմանք ի ձորն Արագեղտայ ամրացեալք՝ սփռէին շուրջ զգաւառօքն ի պէտս կերակրոց և անդրէն դառնային յամուրս իւրեանց» (Ղեւոնդ, էջ 144): «Յորժամ... կամէր տրեք երթալ ի պէտս ճանապարհի, յանկարծօրէն ձիւնն ցամաք արջն ընկէր առաջի նորա» (Բուզ., էջ 32): Վերջին նախադասութիւնում ունի պատճառի, իսկ մյուսներում՝ նպատակի իմաստ:

Գործածւում է նաև կրկնակի նախդիրների հետ, ինչպես՝ «Որ արարեր զերկուս լուսաւորս առ ի պէտս շրջմանց տարեաց, ամսոց, ժամանակաց» (Ագաթ., էջ 52): «Եւ զայս խորհէր սուրբն Վարդան, իբրև ոչ առ ի պէտս ինչ օգնականութեան իւրում առաջադրեալ գոր-

ծոյն» (Փար., էջ 59): «Որք և ի ծով անկանելով՝ բղխեն ձկունս մանունս առ ի պէտս վայելչութեան բնակչաց աշխարհին» (Թ. Ա., էջ 476):

Սակս. այս նախադրությունը դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է նպատակի, պատճառի, վերաբերության հարաբերություններ՝ «համար», «պատճառով», «մասին» իմաստներով: Օրինակներ. «Ստորագրութիւն, որ ինչ սակս Բիւրասպեայ հաւաստին» (Խոր., էջ 90): «Սակս նորին և սպանաւ ի նմանէ» (Ն. տ., էջ 174): «Հարքն որ մեղանն՝ նոքին սակս այնր և մեռան» (Ն. տ., էջ 323): «Զայս ոչ եթէ սակս ուրախութեան ինչ ամբաստան լինի զինքենէ, կամ վասն ժողովոցն, այլ զի ոչ յանդիմանեցին զթագաւորն, որ արտաքոյ օրինացն ամբարշտէր» (Թ. Ա., էջ 270):

Գործածվում է նաև ի սակս կազմութեամբ, օրինակ՝ «Վասն այդորիկ ի ձեր սակս, Սիօն արօրադիր լիցի» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 463):

Վասն. գրաբարի ինչպես դասական, այնպես էլ հոդասական մատենագրության մեջ ամենից շատ գործածվող նախադրություններից մեկն է: Այսպես, օրինակ, Ագաթանգեղոսը իր գրքում գործածել է 422 անգամ, Եղիշի՝ 175, Կորյունը՝ 45, Մ. Խորենացին՝ 273 անգամ, որից երկուսը հայցական խնդրով, Եղիշեն՝ 154, Ղ. Փարպեցին՝ 107 անգամ և այլն: Այս նախադրությունն արտահայտում է ավելի շատ ու բազմազան հարաբերություններ, ինչպես՝ նպատակի, պատճառի, վերաբերության և այլն: Այն դրսևորում է հետևյալ իմաստները՝

ա) «համար», «նպատակով»: Օրինակներ. «Դաւիթ... վասն ամենայն ազգաց՝ զվիճակ աստուածատուր օրինացն նշանակէր» (Կոր., էջ 56): «Արար Աստուած զլուսաւորսն մեծամեծս, և եդ զնոսա ի հաստատութեան երկնից՝ լուսատու լինել յերկիր: Ուստի յայտ է՝ թէ վասն լուսատու լինելոյ միայն արարան» (Եզն., էջ 185): «Եւ մեք պատրաստ եմք ի մեռանել վասն սիրոյդ» (Եղ., էջ 76): «Լաւ է մեզ մեռանել վասն անուան Քրիստոսի, քան վայելել ընդ բեզ» (Թ. Ա., էջ 35):

բ) «պատճառով»: Օրինակներ. «Գազանք վասն վնասակարութեանն ի շարէ ումեքէ արարչէ կարծիցին» (Եզն., էջ 146): «Եւ այս ամենայն իրքս վասն ձիոյն եղեն» (Բուզ., էջ 226): «Եւ ոչ որ կարաց ձգել զձեռն իւր վասն որմոյն բարձրութեան» (Ագաթ., էջ 27): «Որք... վասն... բարուցն ճիւղութեան... դժուարամտոյցք էին» (Կոր., էջ 54): «Բայց նա վիրաւորեցաւ վասն մեղաց և պատժեցաւ վասն մեքոյ անօրէնութեան» (Ղեւոնդ, էջ 78): «Բազում փորձութիւն անցին զմեօք վասն ոչ երթալոյ իշխանին առ ամիրայն Ափշին» (Թ. Ա., էջ 448):

դ) «մասին», «վերաբերյալ». այսպիսի կիրառություն ունի ասացական, իմացական բայերի մոտ, ինչպես՝ ասել, խօսել, ճառել, զեկուցանել, հարցանել, գիտել, պատմել, քաղաքել և այլն: Օրինակներ. «Եւ

արդ վասն նորա իսկ սատառնայի հարցցուք» (Եղն., էջ 52): «Պատմեցաւ նոցա յարեայէ վասն գտելոյն ի Դանիէլէ» (Կոր., էջ 44): «Ոչ որ գիտէր վասն նորա» (Ագաթ., էջ 29).

դ) «փոխարեն», «դիմաց», ինչպես՝ «Որ նմա վասն լաւութեանց շնորհեցաւ» (Եղն., էջ 41): «Զիարդ էր՝ զի վասն դոյլն յանցմանն անկանէր ընդ մահուամբ» (Ն. տ., էջ 73).

ե) «համար», «օգտին». այսպիսի կիրառութեամբ արտահայտում է շահի տրականի իմաստ, ինչպես՝ «Յայժմ ես վասն քո յաշտ առնեի, յայսմհետէ դու վասն իմ առնիցես» (Եղն., էջ 115):

Հատուկենտ օրինակներն ենք հանդիպում, որտեղ վասն-ը հանդես է գալիս հոտադաս գործածութեամբ, ինչպես՝ «Փորձելոյ վասն հաստատեալ է զնա աստուծոյ» (Եղն., էջ 182): «Օրէնքն յանցուածոց վասն յաւելան» (Ագաթ., էջ 176):

Լինում են դեպքեր, երբ վասն նախադրութիւնը պահանջում է հայցական հոլովով խնդիր¹²: Դա պատահում է այն ժամանակ, երբ նախադրութեան խնդիրը արտահայտվում է անորոշ դերբայով: Օրինակներ. «Ապա արծակէր զիշխանն պատուականս ի հնազանդութիւն խաղաղութեան վասն դերեղարձ առնել ի կայսերէն միւսանգամ» (Բուդ., էջ 49): «Գանձս բազումս և անթիւս վասն զմիտս հաճել թագաւորին Արշակայ, ի ձեռս Վարդանայ և որք ընդ նմա էին, առաքէր» (Ն. տ., էջ 88): «Ոմնիմ ի մտի և զԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել» (Խոր., էջ 56): «Յորոց միայն ի տեսութենէն զանգիտեալ պարսկական գունդն, սակաւ ինչ և մերն, վասն ոչ կարել հայել ընդդէմ արեգականն ծագման» (Ն. տ., էջ 304):

Բայց Եղնիկի և Կորյունի երկերում վասն նախադրութիւնը անորոշ դերբայով խնդիր ընդունելիս էլ պահանջում է սեռական հոլով, ինչպես՝ «Վասն առաւել սիրելոյ զԱստուած ի բարութ արարածոց Աստուծոյ հրաժարեն» (Եղն., էջ 287): «Աղօթիւք մեծաւք առ Աստուած կանխէին, վասն ամենայն ոգւոց քրիստոսաբեր փրկութեանն հասանելոյ» (Կոր., էջ 42):

Վասն նախադրութիւնն իր մի քանի խնդիրների հետ երկար ժամանակ գործածվելով՝ վերածվել է կայուն բառակապակցութիւնների, և այդպիսով ստացվել են վասն որոյ, վասն այնորիկ, վասն այսորիկ, վասն զի (սրա խնդիրը զեղչվել է)¹³, վասն է՞ր ոճական արտահայտու-

¹² Ղեւոնդ Մեծի գրքում վասն նախադրութեանը մեկ անգամ հանդիպում ենք տրական խնդրով. «Անացից և վասն ապստամբին այնմիկ, զոր նախ առաքէր Արդլա յաշխարհս Հայոց» (էջ 133):

¹³ Այս մասին տե՛ս սույն ուսումնասիրութեան 52-րդ էջի 3-րդ ծանոթագրութիւնը:

թյունները: Հետևյալ օրինակները ցույց են տալիս, թե ինչպես է կատարվում խնդրի դեղշումը, այսպես՝ «Վասն որոյ յուսոյ ամբաստանիմ արքայ ի Հրէիցդ» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 309): «Վասն այսր պատճառաւաց աղաչեաց զձեզ՝ տեսանել և խօսել» (Ն. տ., էջ 316):

Ի վերայ. սա ևս գրաբարի հաճախակի գործածվող նախադրություններից է: Ագաթանգեղոսը գործածել է 213 անգամ, Ղ. Փարպեցին՝ 184, Մ. Խորենացին՝ 148, Եղիշեն՝ 125, Եղեհիկը՝ 42, Ա. Լաստիվերացին՝ 157 և այլն:

Ի վերայ նախադրությունը հանդես է բերում մի ալլ յուրահատկություն ևս. մյուս բոլոր նախադրությունների համեմատությամբ ամենից շատ հարաբերություններ է դրսևորում: Այն սովորաբար դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է՝

1. «վրա» իմաստը. առարկայի մակերեսը, որտեղ կատարվում է գործողությունը. Օրինակներ. «Որ ի վերայ ոչընչի կայ հաստատեալ» (Եղն., էջ 17): «Զի նստէր նա ի գրաստու վերայ և դայր» (Բուզ., էջ 226): «Թո՛ղ տուր ինձ և զնեցից զսինս՝ յորոյ վերայ տոնա հաստատեալ կայ» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 506): «Քանզի հիմունք սորա հաստատութեամբ եղեալ են ի վերայ վիմիտ անշարժութեան, և ո՛չ ի վերայ երկրի» (Եղ., էջ 103)¹⁴.

2. «վրայով» իմաստը, օրինակ՝ «Եւ ի դեռ փրբե հասանէր, կօշկօքն անցանէր ի վերայ ջուրցն գետոցն, և ոչ թանային կօշիկք նորա» (Բուզ., էջ 185).

3. ուղղության գաղափար (տեղաշարժ ցույց տվող բայերի մոտ): Օրինակներ. «Եւ Հոգին ի վերայ նորա իջեալ ի նմանութիւն աղանոյ» (Ագաթ., էջ 61): «Խաղաց զնաց միանգամայն ի վերայ տէրութեան Հոնաց աշխարհին» (Եղ., էջ 11): «Այս այն Վարդան է, յորոյ վերայ եկն ինքն արքայն Պարսից» (Սեբ., էջ 27): «Յորոյ վերայ հասեալ թշնամեացն՝ առժամայն առակեցին զամուրս նորա» (Ա. Լ., էջ 109).

4. վերաբերության իմաստ՝ «մասին», «վերաբերյալ», «նկատմամբ» նշանակությամբ: Օրինակներ. «Զոր խօսեցայ ի վերայ տանն Իսրայելի և ի վերայ տանն Յուդայ» (Ագաթ., էջ 197): «Ի վերայ եկացն և պանդխտաց հրաման կայր» (Եղն., էջ 268): «Եւ քննեալ զնոսա ի մէջ բազմամբոյս հրապարակին՝ հատաւ վճիռ ի վերայ նոցա՝ մերկացուցանել և ընկենուլ ի կիւնիկն (Սեբ., էջ 56).

¹⁴ Երբեմն բայը, որի հետ նախադրությունը կապում է իր խնդիրը, զեղշվում է, բայց մտքից հասկացվում է: Օրինակ՝ «Քանզի անցեալ սա ի ներքոյ անտառախիտ մայրեաց և զարաւոր ծառոց, ի վերայ յաղթանգամ և հզար երիվարին» (Սեբ., էջ 56), այսինքն՝ ի վերայ երիվարին նստեալ:

5. նպատակի գաղափար՝ «համար» իմաստով: Օրինակներ. «Եւ ի վերայ աստուածապաշտ աշխարհի համարձակութեամբ մեռարուք, զի այն ինքն մահ վասն Աստուծոյ է» (Բուզ., էջ 217): «Ես եմ, ասէ, հովիւ քաշ, որ ի վերայ խաշանց իմոց մեռանիմ» (Ագաթ., էջ 228): «Որպէս մարտուցեալ կոռեցան ի վերայ աստուածատուր օրինացն ընդդէմ թագաւորին Անտիոքացոց» (Եղ., էջ 105): «Քաշութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր և ի վերայ ազգիս, և մի՛ տեսցեն աչք մեր կոխան տտից լեալ պղծակից արանց զսրբարանս մեր և զտեղի փառատրութեան Աստուծոյ մերոյ» (Ղեւոնդ, էջ 149): «Յայսմ վայրի ոչ ի վերայ միոյ ազգի և ի վերայ միոյ աշխարհի է լալումն ողբումն և կոծումն, այլ ի վերայ բոլոր ազգաց և աշխարհաց Հայաստանեայց» (Թ. Ա., էջ 208).

6. հանգման գաղափար՝ «վրա» (ենթարկման իմաստով), ինչպես՝ «Տուեալ լիցի քեզ թագաւորութիւնն ինն հազար ամի, և Որմիզդ ի վերայ քո արքայ կացուցեալ» (Եզն., էջ 115): «Ինքն ըստ հաւատարիմ ծառայի թագաւորէ ի վերայ տասն քաղաքաց» (Ն. տ., էջ 312): «Եւ որ թագաւորեաց իսկ յետ նորա, ի վերայ Յունաց աշխարհին և Հոռոմոց» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 534): «Եւ հաւաքեալ զբազմութիւն անթիւ՝ կացուցանէր գործավարս ի վերայ գործոյն» (Ղեւոնդ, էջ 130).

7. «համեմատ», «նկատմամբ» (բաղդատական առումով) իմաստները: Այսպիսի կիրառութիւնը խիստ հազվադեպ է. «Այլ ոմն հաճոյական արուեստիւ ի վերայ... մահուանն կենօք երեւեալ» (Կոր., էջ 24): «Ի վիմէ բա՛րձր արարեր զիս, և այժմ բա՛րձր արա զգլուխ իմ ի վերայ թշնամեաց իմոց» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 33).

8. գործողութեան կատարման ձևի իմաստ, ինչպես՝ «Եւ ասէ Տէր Աստուած ցօձն... ի վերայ լանջաց և որովայնի քոյ զնասցես» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 11).

9. պատճառի գաղափար՝ «պատճառով» նշանակությամբ: Օրինակներ. «Մաշեցայ ի վերայ ամենայն թշնամեաց իմոց» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 16): «Ոչ զատելիս քո Տէր ատեցի, այլ ի վերայ թշնամեաց քոց մաշեցայ» (Ն. տ., էջ 130): «Պակասեաց անձն իմ ի վերայ սպանելոցն» (Ն. տ., էջ 531).

10. հանգման գաղափար. այս դեպքում ցույց է տալիս, որ ենթակայի գործողութիւնը հանգում է նախադրութեան խնդրին: Օրինակներ. «Եկին հասին ի վերայ նորա» (Ագաթ., էջ 19): «Եւ արկ Տէր Աստուած թմբրութիւն ի վերայ Ադամայ» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 10): «Եւ յաւելոյր բարիս ի բարեաց վերայ ազգին իւրեանց» (Ն. տ., հ. 2, էջ 593): «Կատարեցին զովստն առաջի իմ ի տանն յորոյ վերայ կոշեալ է անուն իմ» (Ն. տ., հ. 3, էջ 592).

11. «վերև», «վերևում» իմաստները, ինչպես՝ «Յորժամ լուսաւորէր ճրագ նորա ի վերայ գլխոյ իմոյ» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 301)։
12. «վրաս», «մեջ» (ներգոյականի իմաստով) գաղափարը։ Օրինակներ. «Եւ դու միայն բարձրեալ ես ի վերայ ամենայն երկրի» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 84)։ «Ստուգիւն և ոչ հաւատք զօրացան ի վերայ երկրի» (ն. տ., էջ 540)։
13. «մոտ» (տեղի իմաստով), ինչպես՝ «Եւ ինքն կայր ի վերայ դրանն» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 784)։
14. «վրայով» «վերկից» գաղափարը, օրինակ՝ «Անցուցանէր զըմարդիկ ի վերայ գլխոց մերոց» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 65)։
15. «դիմաց», «փոխարեն», «համար» իմաստները։ Օրինակներ. «Եւ զղջանաւ ի վերայ շարեաց» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 478)¹⁵։ «Զի Հրեայք, որ բնակեալ էին ի գաւառս Պաղեստինացոց՝ ժողովեալ խաչեցին զՔրիստոս առանց իրիք յանցանաց, ի վերայ մեծամեծ երախտեացն, զոր արար առ նոսա» (Խոր., էջ 153)։
16. «մոտ», «ափին», «եզրին» իմաստները. այսպիսի գաղափար է արտահայտում այն դեպքում, երբ նախադրութեան խնդիրը գետի, ծովի կամ լճի անուն է։ Օրինակներ. «Նման իւրոյ քաղաքին շինեաց զքաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրենայ» (Խոր., էջ 166)։ «Զկնի այսորիկ հրաման տայ Սմբատայ՝ երթալ յամուրն Բագարան, որ հուպ ի քաղաքն Երուանդայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ» (ն. տ., էջ 175)։
17. «հետ», «մեկտեղ», «հավելաբար» իմաստները, օրինակ՝ «Այնպէս պարտ էր նմա հպատակ լինել, զի ի պատուոյն վերայ և այլ ևս պարգեւ մեծամեծս գտանէր ի նմանէ» (Եղ., էջ 184)։
18. «հետո» (ժամանակի առումով) գաղափարը։ Օրինակ՝ «Այս Արամայիս կեցեալ ամս՝ ծնանի զորդի իւր զԱմասիա. ի վերայ որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս՝ մեռաւ» (Խոր., էջ 40)։
19. Ի վերայ նախադրութեանը երբեմն իր խնդրի հետ գործածվում է իբրեւ մասնակի բացահայտիչ, ինչպես՝ «Ի մէջ անցեալ՝ յիւրմէ ազգէն իբրեւ ի թշնամոյ վերայ խոստանայր մլրէժ խնդրել» (Ագաթ., էջ 20)։
- Հաճախ, ինչպես երևաց նաև վերոբերյալ մի քանի օրինակներից, ի վերայ նախադրութեան խնդիրն ընկնում է նրա բաղադրիչների միջև, իսկ երբ վերջիններս միմյանցից շատ են հեռանում, նախդիրը դրվում է նաև խնդիրն նախընթաց մյուս անգամների վրա։ Օրինակներ. «Այլ և վիճեալ ևս պնտին ի բանիցն վերայ» (Եղ., էջ 99)։ «Զի յարիցէ ազգ՝ յազգի վերայ, և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ» (Ս. Գ., հ.

¹⁵ Այս օրինակում առկա է նաև պատճառական երանգը։

4, էջ 100): «2եմբ ինչ լաւ մեք քան զառաջինսն, որ յայսր վկայութեան վերայ եղին զինչս և զստացուածս և զմարմինս իւրեանց» (Եւ., էջ 40): «Տեսամեոյր զամենեանս ի նոյն յառաջին բանին վերայ պնդեալ» (Բուլ., էջ 59)¹⁶: Վերջին օրինակով ճիշտ շարադասութեամբ կլինե՞ր ի վերայ նորին առաջին բանին:

Նախադրութեան բաղմակի խնդիրները մոտ երբեմն վերայ բաղադրիչը զեղչվում է, և գործածվում է միայն ի նախդիրը: Օրինակ՝ «Օրինացն աստուած... զու ի մօր կաթն շնորամայէ եփել, և ոչ զհաւ ի ձուոց կամ ի ձառուց վերայ նստեալ՝ ի միասին միանգամայն առնուլ» (Եզն., էջ 277), այսինքն՝ ի վերայ ձուոց կամ ի վերայ ձառուց:

Ի վերայ նախադրութեան հտադաս գործածութեան ժամանակ ի նախդիրը կրկնվում է. այն դրվում է նաև խնդրի կամ նրան նախորդող բառերի վրա: Օրինակ՝ «Եւ յաւուրս ձմեռայնոյն՝ յորժամ... յայնպիսի լերանց ի վերայ ընդ այնպիսի ժամանակի կամէր ուրեք երթալ ի պէտս ճանապարհի, յանկարծօրէն ձիւն ցամաք արջն լինէր առաջի նորա» (Բուլ., էջ 32):

Շատ հազվադեպ խնդրի փոխարեն դրվում է ստացական հոգ: Օրինակ՝ «Զի անթաքուտ լիցին ի վրեժխնդրութենէն որ ի վերայն էր հասանելոց» (Ագաթ., էջ 281), այսինքն՝ ի վերայ նորա:

Երբեմն էլ բաղմակի խնդիրներից երկրորդի մոտ նախադրություն է ամբողջովին զեղչվում, ինչպես՝ «Որ ձգեաց զերկինս միայն, և շրջի ի վերայ ծովու իբրև յատակի» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 280), այսինքն՝ իբրև ի վերայ յատակի:

Ետդասական շրջանի մատենադրութեան մեջ եզակի օրինակների ենք հանդիպում, տրոնցում իբրև նախադրություն գործածվում է միայն վերայ բաղադրիչը, որը ընկում է և՛ նախադաս, և՛ ետադաս: Օրինակներ. «Մատայի իմոյ կոչեսցի անուն նոր, որ օրհնեսցի վերայ երկրի» (Թ. Ա., էջ 236): «Եւ յայնմհետէ տիրեցին Հրէաստանի և Ասորեստանի վերայ» (Ղեւոնդ, էջ 6):

Ի վերայ մակբայը գործածվում է նաև որպես նախադրություն, դրվում է իր խնդրից առաջ և նշանակում է «վերևը», «վերևի կողմը», «վերևում», «վերևի կողմում»: Օրինակներ. «Եւ անջրպետեաց Աստուած ի մէջ ջրոյն որ ի ներքոյ հաստատութեանն, և ի մէջ ջրոյն որ ի վերոյ հաստատութեանն» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 7): «Եւ դու իբրև զեղջերու առանց եղջեր՝ և մեք արծուիք ի վերոյ քո, կուրացուցիչք աչաց քոց» (Թ. Ա., էջ 292):

¹⁶ Այնպիսի դեպքերի վրա ետադրությունը առաջացել է վերայ բաղադրիչի ետադաս գործածությունից:

Իրրև նախադրություն է գործածվում նաև միայն վերոյ բաղադրի-
չը, օրինակ՝ «նա և զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապա-
րանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի,
որ թարգմանի բլուր» (Խոր., էջ 265):

Վերոյ բառը որպէս բաղադրիչ ավելի շատ հանդես է գալիս ի վե-
րոյ քան, գեր ի վերոյ քան և գեր ի վերոյ բաղադրյալ նախադրու-
թյունների կազմում, որոնցից առաջին երկուսը խնդիր են վերցնում
հայցական հոլովով (տե՛ս ստորև):

Գեր ի վերոյ. դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է «ավե-
լի վեր», «շատ» գաղափարները: Օրինակ՝ «Որպէս լուսաւոր վարդա-
պետութիւնն գեր ի վերոյ ամենեցուն շնորհօքն Աստուծոյ յարգեցաւ
(Ագաթ., էջ 11):

Ի վերուստ մակերայլ, երբ գործածվում է որպէս նախադրություն,
արտահայտում է «վերևից», «վերևի կողմից» գաղափարը: Օրինակներ.
«Եւ եկն Դաւիթ ի վերուստ խրամատիցն, և կոտորեաց անդ զայլազ-
գիսն» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 81): «Հրաման ետ ամպոց ի վերուստ և զդունս
երկնից եբաց» (Ն. տ., հ. 3, էջ 78):

Փոխանակ, փոխաբէն, ի տեղի նախադրություններն ունեն միա-
տեսակ կիրառություն. սովորաբար դրվում են իրենց խնդրից առաջ և
արտահայտում են փոխարինության հարաբերություն:

Փոխանակ նախադրությունը համեմատաբար ավելի հաճախակի է
հանդիպում: Այն արտահայտում է՝

ա) փոխարինման գաղափար՝ «փոխարին», «տեղը», «տեղակ» ի-
մաստներով: Օրինակներ. «Արդ՝ փոխանակ բարձրաբերձ և վաղաւեր
աշտարակին՝ խաչն ճշմարտութեան կանգնեցաւ» (Ագաթ., էջ 295):
«Որ հեղու զարիւն մարդոյ, փոխանակ արեան նորա հեղցի արիւն նո-
րա» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 20): «Զի՞նչ հատուցուր մեք աստուածոցն փո-
խանակ այս մեծի յաղթութեանս, որ ոչ որ կարաց ելանել ընդդէմ մեր
պատերազմաւ» (Եղ., էջ 18): «Այլեցան և ի մեզ փոխանակ միոյ տան՝
բազում եկեղեցիք» (Ա. Լ., էջ 77):

բ) նպատակի գաղափար՝ «համար», «դիմաց» իմաստներով: Օրի-
նակներ. «Տացուր զանձինս մեր փոխանակ պատուիրանաց քոց»
(Ագաթ., էջ 57): «Եւ փոխանակեցին զանձինս իւրեանց փոխանակ
աշխարհին Հայոց մեծաց յամենայն ի մարտ ճակատուցն պատերազ-
մաց» (Բուդ., էջ 16): «Ուրախ եղաք փոխանակ ատուրցն որ խոնարհ
արարին զմեզ, և ամացն յորս տեսաք զչարչարանս» (Ս. Գ., հ. 3,
էջ 91):

Օրինակներ փոխաբէն նախադրության վերաբերյալ. «Զի՞նչ ինչ
արդեօք կարիցեմք առնել դարձուածս փոխաբէն բարեացն որ ի քէն»

(Ագաթ., էջ 57): «Բարի արա՛ խոնարհին՝ և մի՛ ձեռն տար ամբարշտին զի մի՛ կրկին շար փռխարէն բարեացն ի նմանէ գտցես» (Ս. Գ., հ. 4, Յաւելուած, էջ 14):

Ի տեղի նախադրությունն արտահայտում է՝

ա) փոխարինման հարաբերություն¹⁷: Օրինակներ. «Եւ հրամանն ետուն մեծ եպիսկոպոսապետին Վրթանէս հանդերձ թագաւորան Արշակայ և Անդովկայ մնուցանել զպատանեակն զԱրտաւազդ, զի կայցէ ի տեղի նախնեացն իւրոց և հօր իւրոյ» (Բուզ., էջ 25): «Ի նմին աւուր և զորդի նորին զՇապուհ, զոր ի տեղի Արշակունւոյ թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհիս՝ անդրէն ի դրանն մարդկանէ դաւով յարքունիքն սատակեցին» (Փար., էջ 19).

բ) բաղդատական հարաբերություն՝ «նման», «պես» իմաստներով: Օրինակ՝ «Եւ է բարեկամ՝ որ քինի ի տեղի թշնամւոյ» (Ս. Գ., հ. 4, Յաւելուած, էջ 9):

Եզակի օրինակների ենք հանդիպում, որտեղ իբրև նախադրություն գործածվում է միայն տեղի բաղդդրիչը, որին զուգահեռ հանդես է գալիս նաև փոխանակ նախադրությունը: Օրինակ՝ «Բայց լուա եպիսկոպոսապետն Կեսարու՝ թէ սպանին զմեծ հայրապետն Ներսէս, և փռխանակ նորա տեղի նորուն զոր կացուցին զՅուսիկ՝ առանց նորա հրամանի եղեալ» (Բուզ., էջ 190):

Եզեիկին վերագրվող «խրատք»-ի մեջ մեկ անգամ գործածված է ի տեղ ձևով. «Տգէտ և անընտրող առաջնորդ... ի սիրոյ տեղ՝ ատելութիւն ցուցանէ» (Եզն., էջ 311):

Փոխանակ և փոխաբէն նախադրություններին զուգահեռ հաճախ գործածվում է ընդ նախդիրը, որը իմաստային որևէ փոփոխություն չի առաջացնում (սեռական հոլովի հետ նույն հարաբերությունն է արտահայտում), այլ պարզապես ոճական արժեք ունի: Օրինակներ. «Մահու պատիժ փռխանակ ընդ վատութեան կրեն» (Եզն., էջ 57): «Սոքա փռխարէն ընդ հողեղէն յարկացն զոր սոցայն շինեցէք աստ՝ պատրաստեցեն ձեզ յարկս լուսեղէնս յարքայութեանն երկնից» (Ագաթ., էջ 376): «Իսկ թագաւորն զմուրհակս գիւղաց կամ զազարակաց գրեալ և կընքեալ դէէին ի վերայ ողինն Յոհաննու փռխանակ ընդ մեղացն իւրեանց» (Բուզ., էջ 228): «Հատուցին ինձ շար փռխանակ ընդ բարւոյ» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 40): «Փռխանակ ընդ այնր յարքունուստ ընումք և զձերոյն պակասութիւն» (Խոր., էջ 319):

¹⁷ Այս իմաստով իբրև նախադրություն երբեմն հանդես է գալիս ի տեղում կազմությունը, ինչպես՝ «Այլ զու ի բա՛ց ոստիր, և մի՛ յամեր ի տեղում նորա» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 156): «Որ կայցէ ի տեղում տգիտին» (Ն. տ., հ. 4, էջ 424):

Փոխանակ նախադրութիւնը գործածվում է նաև ետադաս և անկանոն շարահասությամբ: Օրինակներ. «Այո՛ հղբայր՝ ես քո փոխանակ եղէց ի Տէր» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 549): «Զանձինս փոխանակ տալով ընդ ճշմարտութեանն տեառն, մատուցին ի վերայ եկեղեցեաց» (Բուզ., էջ 24): «Զոր և ընդ նոցայն փոխանակ պատմեալ մարգարէին» (Ագաթ., էջ 251):

Ի փառս, ի պատիւ, յօգուտ, ի յիշատակ հոլովածեքը կիրառվում են նաև իբրև նախադրութիւն՝ «համար», «հանուն», «օգտին» նշանակությամբ: Օրինակներ. «Դու որ օրինօք անեալ ես և կեաս ի փառս կրակաց» (Փար., էջ 96): «Ուստի և բազում սուրբ պաշտօնեայքն զուարթութեամբ կատարեսցեն զսպաս վիճակին իւրեանց, ի փառս Հօրն բոլորեցուն» (Եղ., էջ 5): «Եւ զորդի նորա զանդրանիկ, որում անուն էր Սմբատ, կարգեաց արքայ ի պատիւ հար իւրոյ» (Սեբ., էջ 118): «Եւ ժողովուրդն զհնչիւն փառատրութեանն բարձրացուցանէին ի վեր և զբուրումն անուշահոտութեան խնկոյն, և պայծառութիւն մոմեղինացն և շահիցն առաջի և զկնի բերելով ի պատիւ յաղթող և պատուական խաչին» (Ղեւոնդ, էջ 109): «Եւ ստիպով յիւրաքանչիւր աշխարհ տային հասուցանել վաղվադակի, յօգուտ երկնատր կենդանութեան ընտանեաց միանգամայն և զաւառին» (Փար., էջ 103): «Ամփոփել զոսկերս մեր յօգուտ հոգւոյ իւրոյ տենչացեալ» (ն. տ., էջ 141): «Եւ վաստակս ինչ յօգուտ Արեաց աշխարհիս վաստակել» (ն. տ., էջ 176)¹⁸: «Զի ժողովեալ ի յիշատակ մեծի երանելոյն Յովհաննու... տօնեսցեն» (Ագաթ., էջ 435): «Այսպէս և զբաժակ գինւոյն, ասելով մարմին և արիւն իւր, պատուիրեալ զայս առնել ի յիշատակ իւր, նշանակելով զիւր իբրև զամբիծ և զանարատ դառնն զենումն» (Ղեւոնդ, էջ 83):

Զօրէն և զօրէնս (շատ հազվադեպ) հոլովածեքը գործածվում են նաև որպես նախադրութիւն և արտահայտում են «նման», «պես» իմաստները: Օրինակներ. «Եւ զօրէն հոգեմատեան դիւանին զլեառն արարեալ՝ ուսուցանէր զորդիան Իսրայէլի» (Ագաթ., էջ 160): «Զօրէն գազանաց ի լեւրինս շրջէին» (Բուզ., էջ 230): «Որ զօրէն ազատ էրէոյ շրջէին ի մէջ ծաղկաբեր լեռանց» (Եղ., էջ 194): «Զօրէնս երամոյ թրոււնոց բնակեալ էին սոքա ի ծագս վիմաց» (Բուզ., էջ 230):

Շատ սակաւ դեպքերում որպես նախադրութիւն գործածվում է նույն գոյականի նաև անորոշ հայցականը: Օրինակ՝ «Քանզի բազում ինչ աստ կարգաց և յօրինուածոց տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, և համայն ասել՝ օրէն թագաւորութեան, և որ ինչ շուրջ

¹⁸ Հմմտ. «Այլ նա ում պիտոյ է յալլ իրս, յօգուտ կամ ի վնաս» (Փար., էջ 127), ուր տվյալ բառը հանդես է եկել իբրև գոյական:

զիսագաւորութեամբն—զօրաց, զօրապետաց, կողմանց կողմնակալաց» (Խոր., էջ 109):

Նույն կիրառութեամբ հանդես է գալիս նաև օրինակ գոյականի հայցականը (որոշյալ և անորոշ): Օրինակներ. «Առաջին հարքն որ եղեն օրինակ նորա, յորս Աստուծոյ կերպարանքն նկարեալ կային» (Ագաթ., էջ 215): «Եւ արասցես ինձ ըստ ամենայնի զոր ցուցից քեզ ի լերինն. օրինակ խորանի՜ և օրինակ ամենայն սպասուող նորա» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 154): «Իսկ թզենին բարձեալ ունէր զօրինակ անպտուղ մարդկան» (Ագաթ., էջ 338):

Այսպիսով, սեռական խնդրով գործածվում են ավելի քան ութսուն նախադրություններ և իբրև այդպիսիք առնված բառեր: Ըստ որում, վերջիններս ավելի շատ են (շուրջ հինգ տասնյակ), քան բուն նախադրությունները:

Սեռական հոլով պահանջող նախադրություններից և որպես նախադրություն գործածվող բառերից ավելի հաճախակի են հանդիպում ու ավելի շատ իմաստներ են արտահայտում հետևյալ բառերը՝ ի վերայ, վասն, աղագաւ, յաղագս, առանց, առաջի, արտաքոյ, զկնի, զհետ, ի ձեռն, ի մէջ, յետ, ի ներքոյ, փոխանակ, ընդդէմ, յերեսայ և այլն:

ՏՐԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՎ և ԱՆԽՆԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դասական (և ոչ միայն դասական) գրաբարում տրական հոլովի հետ քիչ նախադրություններ են գործածվում: Դրանք են՝ առ ընթեր, գունակ, պէս գունակ, դէպ, գոյց, ի միջի, լու ի լու, հակառակ, համեմատ, համաձայն, հեճուկս, միաբան, նման և այլն, որոնց մեծ մասը ածականներ են, բայց կիրառվում են նաև իբրև նախադրություն: Դրանք հիմնականում արտահայտում են տեղի, վերաբերության, նմանության, բաղդատության, համապատասխանության և նման այլ հարաբերություններ:

Առ ընթեր. այս նախադրությունը սովորաբար դրվում է իր խընդրից առաջ և նշանակում է «մոտ», «կից», Օրինակներ. «Առ ընթեր նմա զհիւղն դենն» (Եզն., էջ 25): «Եւ դիցէ առ ընթեր սեղանոյն» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 205): «Եւ առեւծն կայր առ ընթեր մեռելոցն» (Ն. ա., հ. 2, էջ 165): «Սկիզբն արասցուք յաղագս պատուականութեան մարդկանն, նախակարգեալ ի գիրսս առընթեր Արտաշիսի» (Խոր., էջ 145):

Ունի նաև ետադաս գործածություն: Օրինակ՝ «Նա և ջուր մաքուր յապակի գուտ և վճիտ արկեալ, ի տապ արեգականն դնելով, և զնիւթ հրոյն առ ընթեր՝ ի շողոյ անտի արևակէզ եղեալ տոշորի նիւթն» (Թ. Ա., էջ 64):

Ծնագրաց գործածության ժամանակ առ նախդիրը դրվում է նաև խնդրից առաջ, ինչպես՝ «Ամաթ... առ եթերացն առ ընթեր լցեալ ուռուցեալ ...դՍրարչին հրամանս կատարին» (Ագաթ., էջ 283):

Գունակ. սա դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է նմանության հարաբերություն՝ «նման», «պես», «ըստ» իմաստներով: Օրինակներ. «Գունակ սմին և Բերեստոս ոմն և Աբիդիոնոս Քաղդէացոց իմաստունք, որք ոչինչ կարի հեռագոյնք ի Մովսէսէ զգիւտ ժամուց և ժամանակաց զմարդկայնոց սեռից կենցաղավարութիւնս կանուխադրեալ դրոշմեցին ի մատենան քաղդէական պատմութեանցն» (Թ. Ա., էջ 19): «Գունակ Կորնային բանակին յանդնդական տունսն զբնակութիւնսն արարին» (ն. տ., էջ 371): «Եւ այնուհետեւ առն ամբարիշտ զօր գումարեալ արս իբրեւ ժգո դիմէ ի վերայ արքայի, գունակ այլոց ոմանց զնա կարծելով» (ն. տ., էջ 490):

Սրան հոմանիշ է պէս նախադրությունը (օրինակ՝ օձից պէս), որը կաղմել է պէս գունակ բաղադրյալ նախադրությունը. «Այլ նա ի վազակաւորն հաստատեալ զաջն, պէս գունակ Տրդատայ Բագրատունւոյ, յիւր տունն անցեալ զնայր» (Խոր., էջ 332):

Դէպ. այս նախադրությունը միշտ լինում է նախագաս և ցույց է տալիս շարժման ուղղություն՝ «դեպի», «դեպի այն կողմը» նշանակություններ: Դասական շրջանի ինքնուրույն (և ոչ միայն ինքնուրույն) մատենագրության մեջ շատ սահմանափակ գործածություն ունի: Կորյունի, Ագաթանդեղոսի և Բուզանդի երկերում սրան բոլորովին չենք հանդիպում, իսկ Եզնիկի երկում գործածված է միայն երկու անգամ: Օրինակներ. «Կայցէ արեգակն հանդէպ ձորոյն Գաբաւտնի, և բուսին դէպ դաշտին էլոնայ» (Եզն., էջ 189): «Յորժամ կշիռ դէպ արեգական պատահիցէ՝ յայնժամ խաւարի արեգակն» (ն. տ., էջ 201): «Թէպէտ և այլոց շիցեմ առաքեալ, բայց դէպ ձեզ եմ. զի կնիք իսկ առաքելութեան իմոյ դո՛ւք էք ի Տէր» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 415):

Ծնդասական շրջանի մատենագրության մեջ ևս քիչ է գործածվում¹⁹: Օրինակ՝ «Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեան՝ փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց» (Խոր., էջ 37):

Ծնդասական շրջանից սկսած որպէս նախադրություն գործածվում է զոյգ ածականը՝ «նման», «պես», «համապատասխան» իմաստներով: Օրինակներ. «Վասն ջրոյն սաստկութեան և վասն ապականութեան երկրի՝ զոյգ հոգեւորացն բարբառին բանից» (Խոր., էջ 13): «Քանզի այր

¹⁹ Ավելի ուշ հանդես է գալիս դէպ ի կաղմությամբ, որը խնդիր է վերցնում հայցական հոլովով:

սրտեայ էր և անդամովք երկար և ընդ իրեարս պատշաճ, զոյգ մարմնոյն և ոյժ սաստիկ ունելով» (ն. տ., էջ 107):

Երբեմն դրվում է իր խնդրից հետո. «Ուժով ոչ զոք ունելով իւր զոյգ» (Խոր., էջ 82):

Տեղ-տեղ զոյգ բառի հետ գործածվում է ընդ նախդիրը, որը հաղորդում է միասնության գաղափար (սհետ, «միասին»): Օրինակ՝ «Եւ ընդ մէջ կտրէր դայրն և զոյգ ընդ պարանոցին զգլուխ երիվարի» (Խոր., էջ 231):

Ի միջի. այս նախադրությունը, ինչպես ասվել է վերևում, բացի սեռականից, խնդիր է ընդունում նաև տրական հոլովով: Այս դեպքում նախադրության խնդիրը հիմնականում արտահայտվում է ստացական դերանուններով, որոնց հետ տվյալ նախադրությունը ավելի հաճախակի է գործածվում: Այն սովորաբար դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է՝

ա) «մեջ», «ներսում», «շրջանում» իմաստները: Օրինակներ. «Երկիր ...ի միջի իւրում ոմի զշուրս» (Եզն., էջ 197): «Որ ի միջի մերում է», (Խոր., էջ 79): «Հաստատել զտաճար բնակութեան քոյ ի միջի մերում» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 695):

բ) «միջև» գաղափարը: Այսպիսի կիրառության ժամանակ խնդիրը դրվում է հոգնակի թվով, իսկ նախադրությունը ցույց է տալիս տարբեր առարկաների միջև եղած փոխհարաբերությունը: Օրինակներ. «Մի՛ ոք լիցի դատաւոր ի միջի մերում» (Եզն., էջ 248): «Տէր կացցէ լսօղ ի միջի մերում» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 495):

Երբեմն խնդիրն ընկնում է նախադրության բաղադրիչների միջև, ինչպես՝ «Եւ վասն սրբոց վկայիցդ Աստուծոյ որ ի ձերում միջի, յաշխարհիդ ձերում փառատրեցան» (Ագաթ., էջ 428): «Որ ի ձերում միջի շարժեցաւ» (Խոր., էջ 293):

Լու ի լու մակբայը երբեմն գործածվում է որպես նախադրություն, որին ավելի հաճախ հանդիպում ենք Աստվածաշնչի մեջ: Լինում է և՛ նախադաս, և՛ հետադաս, նշանակում է «բարձրաձայն», «լսելի ձևով», «լսելի լինելու աստիճան»: Օրինակներ. «Պատասխանի ետ Եփրոն Քեւտացի Աբրահամու՝ և ասէ, լու ի լու որդւոցն Քեւտայ, և ամենեցոն որ մտանէին ընդ դուռն քաղաքի նորա» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 42): «Եւ ցնոսա ասէ՝ ինձ լու ի լու. գնացէք զհետ նորա ի քաղաքն՝ և կոտորեցէք» (ն. տ., հ. 3, էջ 715): «Եւ լու ի լու ամենայն ժողովրդեանն, ասէ ցաշակերտսն» (ն. տ., հ. 4, էջ 169): «Նստեալք առ միմեանս՝ լու ի լու այլոցն զինչպէտս խօսին» (Փար., էջ 201):

Կից ածականը երբեմն հանդես է գալիս նախադրության դերում: Այն դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է միասնության գա-

դափար՝ «հետ», «միասին» նշանակութեամբ: Օրինակ՝ Աղաղակեցին և երկոքին ծերքն կից նմին» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 658):

Հակառակ ածականը ևս գործածվում է իբրև նախադրություն, որն ունի նախադաս և ետադաս գործածություն: Արտահայտում է ընդդիմության հարաբերություն՝ «դեմ», «ընդդեմ», «ենդհակ», «հակառակ» իմաստներով: Օրինակներ. «Որ շար իմն էութիւն հակառակ բարւոյն դընեն» (Եղ., էջ 9): «Արիւն իմ և հարազատութիւն, ընդէ՞ր սնուցանես զՄարըդ Արտաշէս հակառակ ինձ և իմոյ թագաւորութեանս» (Խոր., էջ 163): «Եւ եթէ ելանիցէք ի պատերազմ յերկրի ձերում, ընդդիմակացացն որ կայցեն ձեզ հակառակ, ազդեսջի՞ք փողով և յիշատակեսջի՞ք առաջի Տեառն» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 279):

Ընդդիմության իմաստն է՛լ ավելի սաստկացնելու համար երբեմն մատենագիրները սրան զուգահեռ գործածում են նաև նրա հոմանիշ ընդդէմ բառը: Այսպիսի կիրառության հանդիպում ենք Փ. Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց» գրքում, ինչպես՝ «Եսկ ես ո՞վ եմ, զի աղաչես դու զիս, իբրև թէ ես այր մի տառապեալ կարից եմ հակառակ ընդդէմ կամացն՝ զոր ինչ կամիցի առնել աստուած՝ առնել առ նա աղօթս՝ զի այնու շրջիցեմ զկամս նորա» (Բուզ., էջ 164):

Շատ հազվադեպ՝ հակառակը խնդիր է միեցնում նաև սեռական հորովով: Օրինակ՝ «Ո՞չ լսես որչափ դոքա հակառակ քո մկային» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 63):

Հանգոյն, համեմատ, միաբան, նման, համաձայն ածականները ևս երբեմն, ինչպես արդեն նշվել է, գործածվում են իբրև նախադրություն և արտահայտում են բաղդատական հարաբերություն՝ «նման», «պես», «բոստ» նշանակութեամբ: Համաձայն և միաբան բառերը սովորաբար լինում են ետադաս, իսկ մյուսները կարող են լինել և՛ նախադաս, և՛ ետադաս: Ավելի հաճախ գործածվում են նման և հանգոյն բառերը: Օրինակներ. «Երկրորդն հանգոյն նմին պատուիրէ» (Կոր., էջ 76): «Ոչ հակառակ օրինացն ուսուցանէր, այլ նմին միաբան» (Եղ., էջ 278):

Համաձայն ածականը նախադրության դերում սկսել է գործածվել ավելի ուշ շրջանից. դրան ավելի հաճախ հանդիպում ենք Ա. Լաստիվերտցու գրքում: Արտահայտում է նմանության, համապատասխանության հարաբերություն՝ «նման», «պես», «համաձայն» իմաստներով: Օրինակներ. «Սմին համաձայն և Պօղոս Եբրայեցւոցն ասէ» (Ա. Լ., էջ 113): «Նաև առաքեալ նմին համաձայն գրեալ, ասէ» (Ն. տ., էջ 119):

Հանգոյն և նման իբրև նախադրություն գործածվող բառերը տեղտեղ խնդիր են առնում նաև սեռական հորովով: Օրինակներ. «Հանգոյն սորա և կարապետն Յովհաննէս ասէր» (Ագաթ., էջ 187): «Զի զգիտու-

Թիւն Տեառն ի մէջ անցուցեալ, նորա գիտութեամբ զնորա արարածս ճանաչել՝ նորա նման անուանեցաւ (Ագաթ., էջ 137):

Դրանք, բացառութեամբ հաւգոյն-ի, դրվում են նաև իրենց խնդրից հետո, ըստ որում, նման-ը հտադաս գործածութեամբ ավելի շատ է հանդես գալիս: Օրինակներ. «Զի եթէ իւր որդի էր, նմին նման գոյր և նոյնպիսի» (Նզն., էջ 128): «Սմին նման և առաքեալն գրէ առ Սբրայեցիան» (Ա. Լ., էջ 54):

Աստվածաշնչում համդիպում ենք նաև հաւգոյնս ձևին, որն արտահայտում է «նման», «պես» գաղափարը: Օրինակ՝ «Աշս ունին հաւգոյնս պոռնկաց՝ անդադարս ի մեղաց, պատրեն զանձինս յողորդաց» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 324):

Հին հայերենում վերոհիշյալ նշանակութեամբ իբրև նախադրութիւն գործածվում է նաև հաւգիտակ ածականը: Օրինակ՝ «Եւ զանհոյսն ի նմա դիրածել գետոյն բերիւք՝ հաւգիտակ կղզւոյ առատագիւտս առնէ, շուրջ պարունակելով և ընդ ամենայն հոսելով, տրոհմամբ երկոտասանից վտակաց» (Խոր., էջ 344):

Հեռուի գոյականի հայցական հոլովը²⁰ երբեմն գործածվում է որպես նախադրութիւն, որն արտահայտում է ընդդիմութեան հարաբերութիւն՝ «մեկին կամ մի բանի հակառակ՝ ընդդէմ» նշանակութեամբ: Ունի ի՛նչ նախադաս, և՛ հտադաս գործածութիւն: Օրինակներ. «Զի նմա ալսպէս թուեցաւ՝ եթէ զայն չար ինչ կամացն հեռուիս Ներսիսի առնիցէ ի կենդանեաց առ մեռեալս, վասն թշնամութեանն» (Բուզ., էջ 194): «Եւ առ վայրենի բարուցն իւրոց՝ զոր ունէր յանձին իւրում, իբրև նմա հեռուիս առնելոյ, ութ հարիւր անգամ՝ որ կային ի կապանս առանց յանցման՝ ետ ածել առաջի նորա» (Բուզ., էջ 21)²¹:

Տրակա՛ն խնդրով նախադրութիւններ ռւսումնասիրութիւնը հանգեցնում է հետևյալ եզրակացութիւններին՝

ա) Տրական հոլովով խնդիր պահանջող նախադրութիւններ ի և որպես այդպիսիք գործածվող բառերի կեսից ավելին (շուրջ մեկ տասնյակը) իր խոսքիմասային հիմնական և սկզբնական արժեքով պատկանում է ածականներին, որոնք երկրորդաբար կիրառվում են նաև որպես նախադրութիւններ:

բ) Համեմատաբար ավելի հաճախակի գործածվող նախադրութիւններն ու իբրև այդպիսիք հանդես եկող բառերն են՝ ի միջի, նման, հաւգոյն:

²⁰ Որից էլ ի նախդրի հետ ծագել է աշխարհաբարի ի հեռուի կապը:

²¹ Այսպիսի կիրառութիւնից առաջացել է հեռուիս առնեմ բայական հարադրութիւնը:

Գրաբարում զգալի քանակությամբ նախադրություններ և իբրև նախադրություն գործածվող բառեր պահանջում են հայցական հոլովով խնդիր, խնչպես՝ անդր փան, առաւել փան, անելի փան, արտաֆոյ փան, դեպ ի, քող, իբր, իբրև, իբրու, հուպ, մեծ, մօտ, մինչ, մինչև, յառաջ փան, յառաջագոյն փան, նախ փան, որպէս, ի սակս, ի վեր փան, ի վերոյ փան, փան և այլն, որոնց մեծ մասի կազմում առկա է փան բաղադրիչը: Քան-ով կազմված բոլոր հարադրական նախադրություններն էլ ընդունում են զ նախդիրը կրող հայցականով խնդիր:

Անդր փան. դրվում է իր խնդրից առաջ²² և նշանակում է «այն կողմը (կողմում)», «ավելի այն կողմը (կողմում)»: Օրինակներ. «Զի չէ ևս անդր փան զնա որ» (Ագաթ., էջ 180): «Լեառն մի է յոյժ անհնարին բարձր, որոյ անդր փան զնա չիք բնակութիւն մարդկան» (Թ. Ա., էջ 60):

Առաւել փան, անելի փան. դրանք կիրառությամբ հոմանիշ են, որոնք դրվում են իրենց խնդրից առաջ և ցույց են տալիս համեմատելի հատկանիշ: Օրինակներ. «Զայս ասէր, և առաւել փան զտոյն սաստկացուցանէր զհրամանն արքունի» (Եղ., էջ 115): «Որ սիրէ զկին և զորդիս առաւել փան զիս՝ չէ ինձ արժանի» (Փար., էջ 51): «Սիրեցին զխաւար առաւել փան զլոյս» (Ագաթ., էջ 226): «Զայս և բազում անելի փան զտոյնս խօսեցաւ առաջի Արշակայ արքայի և առաջի ամենեցուն» (Բուզ., էջ 217): «Այլ ոչ ինչ անելի փան զայն հարցանէր զնա յայն օր» (Փար., էջ 172):

Այս նախադրությունները ցույց են տալիս նաև գործողության կատարման չափ ու քանակը՝ «ավելի», «չափ» իմաստներով: Օրինակներ. «Զարշարեցաւ առաւել փան զՏիրան զհայրն քո» (Բուզ., էջ 102): «Եւ մեծացուցանէր զթագաւորն՝ անելի փան զարեգակն» (Եղ., էջ 163):

Արտաֆոյ փան. արտահայտում է տարածական (դուրս), «հեռու») և բացատման («չափ», «բացի», «զերծ») հարաբերություններ: Օրինակներ. «Զոր արտաֆոյ փան զամուրսն գտանէին զբազմութիւն մարդկան» (Եղ., էջ 126): «Մատի՛ք և բարձ՛ք զեղբարս ձեր, հանդերձ պատմուճանօրն իւրեանց յերեսաց սրբութեանցդ՝ արտաֆոյ փան զբանակն» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 212): «Գիտաց՝ թէ գոյ այլ աստուած արտաֆոյ փան զնա» (Եղն., էջ 248): «Բայց Աստուած հոգի կենդանի է ... արտաֆոյ փան զամենայն ճառս» (Ագաթ., էջ 179): Վերջին երկու օրինակնե-

²² Քան-ով բաղադրված բոլոր հարադրական նախադրություններն էլ առհասարակ գործածվում են նախադաս:

րում նախադրութիւնն արտահայտում է բացառման, իսկ առաջինե-
րում՝ տեղի գաղափար:

Նույն իմաստով կիրառվում է նաև արտաքին փառ կազմութիւնը:
Օրինակներ. «Եւ մի՛ ընդ Միմէի ելանել տայք արտաքին փառ զԵրուսա-
ղէմ, և մանաւանդ յածեալ ի խնդիրս որդւոց Հագարու» (Փար., էջ 181):
«Զի չիք ինչ արարած բանաւոր արտաքին փառ դայս երիս ջոկս» (Եղն.,
էջ 97): Առաջին նախադասութիւնում նախադրութիւնը ցույց է տալիս
տեղ, իսկ երկրորդում՝ բացառում:

Ի՛նչպիսի. այս նախադրութիւնն ունի նախադաս գործածութիւն և
արտահայտում է ուղղութիւն հարաբերութիւն՝ «դեպի» նշանակու-
թյամբ: (Վերևում նշել ենք, որ դասական շրջանի մատենագրութիւն մեջ
գործածվում էր դէպ ձևը, որը խնդիր էր ընդունում տրական հոլո-
վով):

Այժմ բերենք օրինակներ դէպ ի-ի վերաբերյալ. «Զուեաց գնաց
Երակոս... և ճանապարհ կալեալ ընդ կողմանս հիւսիսոյ՝ ել դէպ ուղիղ
ի Կարնոյ քաղաք» (Սեբ., էջ 93): «Իսկ նորա ճանապարհ կալեալ ի Հեր
և ի Զարեանդ Գաւառ, դէպ ուղիղ ի Տիղբոն ի վերայ Խոսրովու» (Ն. տ.,
էջ 95): «Եւ գնաց ինքն ղճանապարհս իւր դէպ ուղիղ ի Միջագետս
Ասորոց» (Ն. տ., էջ 101)²³: Դրանք ճիշտ շարադասությամբ կլինեին՝
ուղիղ դէպ ի Կարնոյ քաղաք, ուղիղ դէպ ի Տիղբոն, ուղիղ դէպ ի Մի-
ջագետս:

Մ. Խորենացու գրքում հանդիպում ենք մի դեպքի, որտեղ ի նախ-
դրի փոխարեն գործածվել է առ-ը. «Իսկ ի միջօրեայ կողմանէ դէպ
ուղիղ առ երկին հայեալ՝ քարանձաւ կանգուն անշեղ» (Խոր., էջ 51):

Քող. երբ գործածվում է իբրև նախադրութիւն, դրսևորում է բա-
ցառման հարաբերութիւն՝ «առանց», «բացի», «զատ» նշանակությամբ:
Միշտ ընդունում է զ նախդիրը կրող հայցականով խնդիր²⁴, տրից առաջ
էլ դրվում է: Օրինակներ. «Եւ այլ յայսմ ազգաց և ի խնորհ՝ որ գոր-
ծակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին. քող
զնահապետս մեծամեծս և զտանուեարս՝ որք գործակալք միայն էին,
ինն հարեւր բարձ՝ որ մտանէր ի ժամ տաճարին տւրախութեանն բազ-
մակալացն կարգելոց. քող զտոնկայս գործակալութեանն սպասու»
(Թուղ., էջ 57): «Եւ ի գունդս գունդս զգազանսն բաժանէր, և առ մի մի փիղ
երեք հազար սպառազէնք, քող զայլ զօրսն ամենայն» (Եղ., էջ 115): «Եւ
էին ամենայն Իսրայէլ յերկոտասանամեակից և ի վեր, քող զժառայս
և զաղախնայս. բեւրք շորք, և երեքհազար և երեքհարիւր վաթսուն» (Ս.

²³ Այսպիսի կիրառութիւնից է առաջացել աշխարհաբարի դեպի կապը:

²⁴ Սա պարզ ցույց է տալիս դրանց միջև երեքմիջի գոյութիւն ունեցած «ստորոգյալ—
ուղիղ խնդիր» հարաբերութիւնը:

Գ., հ. 2, էջ 392): «Եւ դէմ եղեալ զնացին յաշխարհն Յունաց ժող արամբք, քող զկանայս և զմանկտիս» (Թ. Ա., էջ 500):

Իբր, իբրեւ, իբրու, որպէս կիրառութեամբ հոմանիշ նախադրութիւններն արտահայտում են բաղդատութեան, նմանութեան հարաբերութիւն՝ «նման», «պես», «ինչպես», «որպես», «չափ», «մոտ» իմաստներով: Բոլորն էլ ունեն նախադաս գործածութիւն, որոնք ընդհանրապէս պահանջում են զ նախդիրը կրող հայցականով խնդիր:

Իբր նախադրութիւնը քննարկվող շրջանի հայ մատենագրութեան մէջ ոմնի սահմանափակ գործածութիւն: Օրինակներ. «Ձի ոմն զգայլոյ կորիւն անուցանէ, և իբր զշան կորիւն՝ առ ընտելութեան ընդ անձն անկանին» (Եղն., էջ 69): «Ի ձեռն էառ իբրեւ զվահան, և ագաւ զնս իբրեւ զգրահ, և եղև իբր զինուոր կատարեալ կամաց նորա» (Եղ., էջ 91): «Մանեան զԱստուած, և ոչ իբր զԱստուած փառաւորեցին կամ գոհացան. այլ նանրացան ի խորհուրդ իւրեանց» (Թ. Ա., էջ 64):

Իբրեւ-ը գրաբարի ամենագործածական նախադրութիւններից մեկն է, որը հիմնականում պահանջում է հայցական հոլովով խնդիր և արտահայտում է՝

ա) «նման», «պես», «ինչպես», «որպես» իմաստները: Օրինակներ. «Եւ դալարեսցին երկինք իբրեւ զմագաղաթ, և ամենայն այստեղք թօթափեսցին իբրեւ զտերեւ յորդոյ» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 377): «Երկինք գալարեսցին իբրեւ զմագաղաթ, և երկիր իբրեւ զմոմ հալեսցի» (Եղն., էջ 272): «Մինչ տղայն էի՝ իբրեւ զտղայ խօսէի, իբրեւ զտղայ խորհէի, իբրեւ զտղայ համարէի» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 423): «Եւ առ յոյժ յիմարութեան իբրեւ զգազան կատաղի յարձակեցաւ ի վերայ աշխարհին Յունաց» (Եղ., էջ 7): «Սպան զառիւծն իբրեւ զուլս այծեաց» (Ղեւոնդ, էջ 143):

բ) «չափ», «շատ» իմաստները: Օրինակներ. «Եւ տեսնի զօրսն Պարսից, զի ոչ գոյր թիւ բազմութեանն, զի էին իբրեւ զաստեղս երկնից, և իբրեւ զաւազ առ ափն ծովու» (Բուդ., էջ 17): «Եւ արարից զգաւակ քո իբրեւ զաւազ երկրի» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 26): «Եւ եթէ եղիցի ժողովուրդն իբրեւ զաւազ ծովու, սակաւ ինչ մնացորդք մնացեն ի նոցանէ» (Ն. տ., հ. 3, էջ 344): «Կուտեսցէ զգերի իբրեւ զաւազ» (Ն. տ., էջ 483): «Եղիցին աւուրք նոցա իբրեւ զաւուրս երկնից ի վերայ երկրի» (Ն. տ., էջ 635):

Օրինակներ որպէս-ի վերաբերյալ. «Որ ի սկզբանէն արար և հաստատեաց զհիմունս երկրի, և ձգեաց զերկինս որպէս զխորան» (Բուդ., էջ 68): «Դնէ ձիւն. որպէս զասր, և զմէզ որպէս փոշի ցանեաց» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 136): «Յայնմ ժամանակի թափուր եղեալ աշխարհիս Հայոց ի տոհմէ նախարարաց՝ մատնէին որպէս զոչխարս ի մէջ գայլոց» (Ղեւոնդ, էջ 35):

Այս նախադրութիւններով ստվորաբար դրսևորվում է բացահայտիչ-բացահայտչալ հարաբերութիւնն: Այդ պատճառով դրանք, բացի հայցականից, նայած նախադասութիւնն այլ անդամների հետ ունեցած առնչութիւն, կարող են խնդիր ստանալ նաև մյուս հոլովներով: Այսպէս՝

ուղղակեանով. «Երկինք և երկիր ետեղակալք են հաստատեալք յարարէն ... և լուսաւորքն իբրև ճրագոնք լուցեալք» (Եղև., էջ 159): «Իբրև հովիւ հովուեսցէ զիսաշինս իւր» (Ագաթ., էջ 212): «Մի՛ յանկարգ իբրև հեթանոսս կոծ կամ աշխատանս որ անյուսութեամբ զնիցէ ինձ» (Բուդ., էջ 218): «Զի իբրև ձորձք ընդ ժամանակաւ մաշեսցին» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 406): «Եւ գովելիք են, որպէս իմաստասիրեալքն» (Խոր., էջ 9):

սեռակեանով. «Սակայն և անդ իբրև ի վերայ որդոց հատուցելոց հայրաբար գթացեալ բարեգործէ» (Ագաթ., էջ 147): «Մարդոյ որպէս խոտոյ են աւուրք իւր, որպէս ծաղիկ վայրի այնպէս ծաղկէ» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 99):

տրակեանով. «Իբրև արդարոյ արժան էր խորհել՝ թէ զի՞նչ օգուտ է զի ես առնեմ»: (Եղև., էջ 259): «Բազում սպասաւորութիւն իբրև հաւասարի որդոյ վարդապետին տանէր» (Կոր., էջ 60): «Տայ նմա ժառանգութիւն զմեծ դաստակերտն Արտաշիսի... և զգաւառն Շիրակ, որպէս ազգականի իւրում և մտերիմ հարազատի» (Խոր., էջ 241): «Ետ հրաման ահի մեծաւ՝ ամենայն ուրեք կանգնել զպատկեր իւր և երկիր պագանել իբրև աստուծոյ» (Թ. Ա., էջ 51):

բացառակեանով. «Գոչէ մարգարէն առ Հայր, իբրև յամենեցունց բերանոյ» (Ագաթ., էջ 321): «Որ արդարեւ անուն բլրակին մարգարէաբար, իբրու յանապակ գինւոյ զմայլեալ ուրախ արար զարբայ» (Թ. Ա., էջ 489): «Աստուածասէրն յիւր կամացն որպէս ի թշնամոյ զգուշանայ» (Եղև., էջ 299): «Դու կալցես զաշխարհս, և բազմաց յինէն հանդիպեսցիս բարութեանց, որպէս ի մտերիմ հարազատէ» (Խոր., էջ 298):

գործիակեանով. «Այլ փակեալ զերկինս իբրև սրահակաւ» (Ագաթ., էջ 277): «Եւ դուք իբրև կերակրով յագեալ կանամբք՝ յորժամ և կամիք՝ թողուք» (Ղեւոնդ, էջ 93): «Բանիւ վկայ Բանին Աստուծոյ, և յօժարութեամբն իւրով որպէս արեամբ պսակեալ» (Խոր., էջ 234): «Են՝ որ բանիւք իւրեանց խոցեն որպէս սրով» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 161):

Այս նախադրութիւնները երբեմն գործածվում են առ, ի, ընդ նախդիրներին կամ այլ նախադրութիւններին զուգահեռ: Այս դեպքում նույնպէս դրսևորում են բացահայտիչ-բացահայտչալ հարաբերութիւն: Օրինակներ. «Թագաւորն... հրամայէր գրել հրովարտակս. և ոչ ևս ըստ սովորութեանն, այլ բանս զայրագինս իբր առ ատելիս և անպիտանս»

(Եղ., էջ 42): «Որ ի վերայ նոցա նստէր ի բարձր դիտանոցին իբրև յամուր քաղաքի» (ն. տ., էջ 118): «Մի՛ խօսիր ընդ մեզ իբրև ընդ տղայս, զի հասակաւ կատարեալ եմք» (ն. տ., էջ 163): (Դիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեռնն իբրև ընդ ցամաք երկիր» (Թ. Ա., էջ 204):

Ինչպես հայտնի է, գրաբարում տարածված էր պեսպիսության երեւութւթը. միեւնույն միտքը կրկնվում էր հոմանիշ բառերով: Քերականական այս իրողությունն արտահայտվում էր նաև հոմանիշ նախադրությունների միջոցով, ինչպես՝ «Եւ զուարճասցին իբրև զխոտ ջրաբքի, և որպէս զուռ ի մէջ ջրոց՝ գնացից» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 394): «Եւ գազանն զոր տեսի՝ նման ընծու, ոտք նորա իբրև զարջու, և բերան նորա որպէս զառիժու» (ն. տ., հ. 4, էջ 571):

Երբ համեմատության մեջ է դրվում երկու տարբեր առարկաների միեւնույն հատկանիշը, իբրև նախադրության խնդիրը զեղչվում է, և նրան փոխարինում է ստացական հոդը, ինչպես՝ «Եւ իմ սիրտս իբրև զձերդ է» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 283), այսինքն՝ իմ սիրտս իբրև զձեր սիրտըն է:

Հույ ածականը, երբ գործածվում է իբրև նախադրություն, սովորաբար վերցնում է առ կամ ի նախդիրները կրող հայցականով խնդիր և նշանակում է «մոտ» (տարածությամբ կամ ժամանակով), «դեպի»: Օրինակներ. «Հեւրովդի հրամայեալ զիւր պատկերն հույ ի կայսերական պատկերն կանգնել ի մհհեանս Հայոց» (Խոր., էջ 143): «Բայց զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հույ ի ճանապարհն» (ն. տ., էջ 177): «Եկեալ հասանէին զունդն Պարսից ի գաւառն Արտազ, հույ ի գեօղն որ կոչի Աւարայր» (Փար., էջ 69):

Օրինակներ ժամանակի հարաբերությամբ. «Նա և ոչ մատենագրութիւնք Դիողորի հույ առ մեզ են» (Խոր., էջ 257): «Մանաւանդ զի աւերեալ էր երկիրն յասպատակէ Պարսից, այն ինչ հույ մեռանելն Երուանդայ և ընդ թագաւորելն Արտաշէսի» (Թ. Ա., էջ 100)²⁵:

Ինչպես երևում է հիշյալ օրինակներից էլ, այս նախադրությունն ընդհանրապես գործածվում է նախադասութեան Բայց հանդիպում ենք նաև ետադաս գործածության դեպքերի, օրինակ՝ «Եւ Յովհանն ընդ նոսա հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց Մովսէս ամենևին ոչ լինէր ի նոսա հույ» (Սեբ., էջ 55), այսինքն, ոչ լինէր հույ ի նոսա:

Տեղ-տեղ գործածվում է նաև տրական խնդրով, որտեղ արտահայտվում է դադարի իմաստ, ինչպես՝ «Որք եկեալ անկարգապէս բանակեցան հույ առ Բագնացն աւանի» (Խոր., էջ 355):

²⁵ Վերջին օրինակում գործածվել է առանց նախդրի:

Մերձ և մօտ նախադրությունները ևս ընդունում են առ կամ ի նախդիրներն ունեցող (առ-ը սովորաբար անձ ցույց տվող առարկաների անունների հետ, իսկ ի-ն՝ իր) հայցականով խնդիր և ցույց են տալիս՝

ա) տեղ՝ «մոտ», «մոտիկ» նշանակությամբ: Օրինակներ. «Եկեալ իշխելին մերձ ի թագաւորական քաղաքն» (Կոր., էջ 54): «Մօտ առ ինքն կոշեալ հարցանէր» (Բուզ., էջ 74):

բ) ժամանակ, ինչպես՝ «Եւ զհիւանդութեան կեղծաւորութիւն մերձ առ մահ եղ առաջի» (Թ. Ա., էջ 360): «Եւ մնացին անդ մինչև մերձ ի զատիկն» (Ա. Լ., էջ 64): «Մօտ ի վախճան յայն սերմանէ կոյս մի ծնանկոց է» (Եզն., էջ 142):

Մերձ-ը ցույց է տալիս նաև գործողության կատարման ձևը, վիճակը, ինչպես՝ «Եւ յետ այսորիկ յառօրսն յայնոսիկ հիւանդացաւ Եզեկիս մերձ ի մահ» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 364): «Եւ արդարև խօթացաւ մերձ ի մահ» (Ն. տ., հ. 4, էջ 479)²⁶:

Մօտ-ը ցույց է տալիս նաև հանգում, ինչպես՝ «Եկն մերձեցաւ հեծեալն մօտ ի նա» (Բուզ., էջ 226): «Հասին մօտ ի շէնն» (Ա. Լ., էջ 102):

Շատ սակաւ դեպքերում ընդունում է ընդ նախդիրը կրող հայցական հոլովով խնդիր, օրինակ՝ «Եւ մօտ ընդ մուտս արևուն թըմբութիւն արկանէր ի վերայ Աբրահամու» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 29):

Երբեմն ի նախդրի փոխարեն գործածվում է առ-ը: Օրինակներ. «Եւ յերկարել գործոյ պատերազմին՝ օրն տարածաւէր, և մօտ առ երեկս կարճատէր» (Եզ., էջ 118): «Եւ զհիւանդութեան կեղծաւորութիւն մերձ առ մահ եղ առաջի» (Թ. Ա., էջ 360):

Երբ նախադրության խնդիրն սկսվում է ձայնավորով, նախադրության հետ գործածվում է առ ի նախդրային հարադրությունը, ինչպես՝ «Իսկ իշխանն Աշոտ և եղբարք իւր խոյս տուեալ զկողմամբն Փոքր Աղբագոյ, մերձ առ յամուրսն Զղմար և Սրինգ» (Թ. Ա., էջ 386):

Մօտ և մերձ նախադրությունները, մանավանդ առ նախդիրն կըցվելիս, խնդիր են ընդունում նաև մյուս հոլովներով, որը կախված է առ-ի խնդրառությունից: Այդ դեպքում արտահայտում են տարածական հարաբերություն՝ դադար կամ ուղղություն (տեղաշարժ): Օրինակներ.

սեռակաճով. կարող է գործածվել նախդրով կամ առանց նախդրի. «Եւ Երակլոս հասեալ բանակեցաւ առ դուրս մերձ Տիգրոն քաղաքին» (Սեբ.,

²⁶ Մերձ ի մահ կապակցությունը աստիճանաբար դարձել է բաղադրություն, որից էլ առաջացել է աշխարհաբարի մերձիմահ ածականը:

էջ 95): «Եւ ի վերայ նորա կանգնէ զԱստղկեան պատկերն, և մօտ նորա գտուն գանձու պաշտպանութեան կոոցն» (Թ. Ա., էջ 98).

տրակաւնով. այս դեպքում նույնպէս կարող է գործածուիլ առ նախադրի հետ կամ առանց նրան: «Եւ բանակ զօրացն Յունաց բանակեալ էր անդէն մօտ առ բանակին Հայոց արքային» (Բուզ., էջ 195): «Ընկալան մերձ առ վիմին դատաւորք նոցա» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 131): «Եւ եկեալ բանակէր մերձ առ նմա» (Ղեւոնդ, էջ 41).

գործիակաւնով (նախդրով կամ առանց նախդրի): «Եւ մերձ առ լերամբն ոչ թողացուցանէր այլում պարապիւ գործոյ» (Խոր., էջ 228): «Եւ բանակեցան... մերձ առ երկրամեծ Եդոմայ» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 329): «Երթեալ անցանէ ընդ Շիրակ և ընդ Վանանդ մերձ քաղաքան Կարնոյ» (Սեբ., էջ 81): «Աւան մի էր ի գաւառին Բասենոյ՝ մերձ առ ստորոտով լերինն տր կոշի Միրանիս» (Ա. Լ. էջ 102):

Այն հանգամանքը, թե մօտ և մերձ նախադրությունները հոմանիշ են, երևում է նաև նրանից, որ դրանք երբեմն գործածվում են նախադասության համազոր անդամների հետ (պեսպիսություն): Օրինակներ. «Եւ ածին փոս դբանակաւն իւրեանց մօտ ի լեռանն ի նպատ մերձ ի գետն Եսփրատ» (Բուզ., էջ 161): «Զի եղ մերձ ի մահ գտուն իւր, և մօտ ի դժոխս՝ ընդ երկրածինս զշաւիղս իւր» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 143):

Գտնում ենք նաև ետադաս գործածությամբ. «Եւ ինքն փութացաւ հանդերձ կաթողիկոսին, եկն բանակեցաւ յամուրն մերձ, ուր էր արգելեալ Դերանիկն» (Թ. Ա., էջ 361):

Երբեմն մերձ և մօտ նախադրություններին զուգահեռ գործածվում են միեւ չ միեւ չ նախադրությունները, որոնք է՛լ ավելի են մասնավորում դրանց արտահայտած իմաստները: Այս դեպքում կրկնակի նախադրություններն իրենց խնդիրների հետ դառնում են նախադասության մեկ անդամ: Օրինակներ, որոնցում դրանք ցույց են տալիս տեղ. «Եւ եղիցի ձեզ կողմն ընդ հարաւ ի սիւնն անապատէ միեւ չ մօտ յԵդոմ» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 329): «Եւ եհան զզօրսն միեւ չ մերձ ի գլուխ լերինն» (Թ. Ա., էջ 297):

Օրինակներ, որոնցում ցույց են տալիս ժամանակ. «Եւ լցան երկօրին նաւքն՝ միեւ չ մերձ յըմկղմիւ նոցա» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 126): «Եւ մընացին անդ միեւ չ մերձ ի գետիկն» (Ա. Լ., էջ 64):

Միեւ չ միեւ չ նախադրությունները պահանջում են առ, ի, ց նախդիրները կողմ հայցականով խնդիր և ցույց են տալիս տեղ կամ ժամանակ: Ավելի հաճախակի գործածվում է միեւ չ-ը: Օրինակներ. «Ի Տարօն հասուցանէին միեւ չ թուն գիւղն յԱշտիշատ» (Կոր., էջ 88): «Որոյ լինիցի գլուխն միեւ չ յերկինս» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 22):

Օրինակներ, որոնցում տվյալ նախադրությունները ցույց են տալիս ժամանակ. «Որ միեւ չ առ մեզ հասեալ շարագրեցին» (Թ. Ա., էջ

19): «Եւ հՀաս ահաւասիկ մինչև առ՝ ձեզ» (Ագաթ., էջ 253): «Կարգ թագաւորացն Յուդայ ձգեցաւ մինչև ցմակաբէացիսն» (Նզն., էջ 160): «Զի վասն գործոյ Տեառն մինչև ի մահ մերձեցաւ, դուն գործեալ ոգւովք շափ» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 479): «Եւ նորա տիրեալ ունէր զիշխանութիւնն Հրէաստանի և Ասորեստանի մինչև ի վախճան կենաց իւրոց» (Ղեւտնդ, էջ 3)²⁷:

Երբ մինչ և մինչև նախադրություններին հաշորդում է մեկ այլ նախադրություն, վերոհիշյալ նախդիրները դրվում են երկրորդ նախադրությունից հետո կամ բոլորովին զեղչվում են, ինչպես՝ «Եւ լցան երկոքին նաւքն՝ մինչև մեռձ յընկղմել նոցա» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 126): «Եւ երկայնեաց դրանն մինչև ի մեջ գիշերոյն» (Ն. տ., էջ 294):

Այս նախադրությունները երբեմն արտահայտում են ժամանակացին կամ տարածական այնպիսի հարաբերություն, ուր նշվում են գործողության կատարման սկիզբն ու վերջը: Ըստ որում, սկիզբնակետը նշող անգամը միշտ դրվում է բացառական հոլովով, իսկ վախճանակետը նշող անգամը՝ հայցականով: Օրինակներ. «Ի մանկութենէ Գնելոյ մինչև յայն ժամանակն թագաւորութեանն Պապայ ոչ էր երթեալ նա ի բանակն արքունի» (Բուդ., էջ 156): «Որ առաջնորդեաց մեզ ի մանկութենէ մերմէ մինչև յօրս և ի ժամս յայտ» (Ագաթ., էջ 92): «Զամենայն եղեւսն յաշտարակգործութենէ մինչև առ մեզ ի հասողութիւն քեզ ի մերումս ածել ջանասցուք պատմութեան» (Խոր., էջ 28): «Եւ տիրեսցէ նա ի ծովէ մինչև ի ծով և ի գետոյ մինչև ի ծագս տիեզերաց» (Ղեւտնդ, էջ 72):

Նշեցինք, որ առ-ը գործածվում է անձ ցույց տվող առարկաների անունների հետ: Բայց երբեմն հանդիպում ենք ի նախդրի գործածության՝ առ-ի փոխարեն: Իսկ նման «շեղումը» կապվում է վերևում նշված իմաստի հետ: Օրինակներ. «Առ հասարակ կլանէր յԱդամայ մինչև ի Մովսէս» (Ագաթ., էջ 175): «Սկսեալ յԱբրահամէ և դայ անցանէ մինչև ի Յովսէփ» (Թ. Ա., էջ 28):

Սակայն նախադրությունը, ինչպես արդեն նշվել է, առհասարակ խնդիր է ստանում սեռական հոլովով: Բայց հանդիպում ենք եզակի օրինակների, երբ այն խնդիր է վերցնում նաև հայցականով. դա հատկապես այն ժամանակ, երբ վերջինս արտահայտվում է անորոշ դերբայով: Օրինակ՝ «Բայց մի՛ ինձ մեղադիր լինիր, տ՛վ ուսումնասէր դու, սակայն ոչ զբովանդակ սորա գործս շարել ի ճառս մանրապատմաս» (Թ. Ա., էջ 314):

Հայցական հոլովի հետ գործածվում է ի սակայն կազմությամբ, այն

²⁷ Այստեղից են մեր օրերի բարբառային մինչև, մինչևի ձևերը:

էլ՝ յայն սակս, յոր սակս կապակցութիւններում: Դրանք ցույց են տալիս՝

ա) պատճառ՝ «պատճառով» նշանակութեամբ: Օրինակներ. «Վասն զի անտեւական են մարմինք՝ յայն սակս մեռանին» (Եզն., էջ 73): «Եւ յոր սակս սպան զնա» (Ս. Գ., Գ. 4, էջ 350).

բ) նպատակ՝ «համար» իմաստով, ինչպես՝ «Յոր սակս և հարքն մեր սուրբ եպիսկոպոսք սահմանեցին կանոնս» (Եզն., էջ 287):

Քան. գրաբարի ամենագործածական նախադրութիւններից մեկն է: Եղիշեն իր երկում գործածել է 114 անգամ, Ղ. Փարպեցին՝ 111, Եղ-նիկը՝ 107, Ագաթանգեղոսը՝ 88, Մ. Խորենացին՝ 94, Ա. Լաստիվերտցին՝ 42, Սեբեոսը՝ 30 անգամ:

Քան նախադրութիւնը դրվում է իր խնդրից առաջ, վերցնում է որոշյալ հայցականով խնդիր և արտահայտում է՝

ա) բաղդատական հարաբերութիւն՝ խնդրի համեմատութեամբ ավելի կամ պակաս, վերջինիս հետ կազմում է ածականի բաղդատական աստիճան, և միասին կատարում են մեկ պաշտոն²⁸. Օրինակներ. «Գտանի հիւղն մեծ քան զնա» (Եզն., էջ 23): «Որ և մարդ իսկ է, և վատթարագոյն քան զամենայն մարդիկ» (Ն. տ., էջ 253): «Մեծացուցէ Աստուած զանուն Սողոմոնի որդւոյ քոյ՝ քան զանուն քոյ, և մեծացուցէ զաթոռ նորա քան զաթոռ քո» (Ս. Գ., Գ. 2, էջ 131): «Յանկալի է նա քան զոսկի՝ և քան զականս պատուականս բազումս. քաղցր է նա քան զմեղու խորիսխ» (Ն. տ., Գ. 3, էջ 27): «Եւ Բէլն Տիտանեան ի վեր կարծէր զինքն քան զամենայն ազգս մարդկան» (Սեբ., էջ 2).

բ) բաղդատական հարաբերութիւն, բայց որոշ յուրահատկութեամբ՝ «նման», «պես», «չափ», «շատ» իմաստներով, ինչպես՝ «Ասիցէ թէ քան զհողմս թեթեւք են» (Եզն., էջ 90): «Ունիցիք հաւատս քան զհաւ մանանխոյ» (Ս. Գ., Գ. 4, էջ 39): «Մի՛ այր քան զընկեր հպարտանայցէք ի վերայ ընկերին» (Ն. տ., էջ 407):

Նոր հայկադայն բառարանում և Հ. Աճառյանի քերականութեան հատորում նշված է, որ քան-ը կարող է խնդիր ստանալ նաև մյուս հոլովներով: Բայց նրանցում բերված փաստերը շին համոզում: Ահա-վասիկ՝ «Հզօր է բորբոքումն նորա քան զհրոյ» (Ոսկ, Յովհ., բ., էջ 27): «Քրիստոնեայն յաղքատութեանն առաւել պայծառանայ քան ի մեծութեանն» (Ոսկ. Երբ.)²⁹: Երկրորդ օրինակում (այն բերված է միայն Հ.

²⁸ Ինչպիսի հայտնի է, գրաբարում դա որակական ածականների համեմատական աստիճան կազմելու եղանակներից մեկն էր (տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1952, էջ 87—88):

²⁹ Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Գ. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 973, Հ. Աճառյան, Լեզվատար քեր. նշվ. հատորը, էջ 180:

Աճառյանի կողմից) շաղկապ է՝ «քան թե» իմաստով, իսկ առաջինում զեղչված է հայցականով խնդիրը՝ քան գործողումն հրոյ:

Քան-ը առանել, աւելի, արտաքոյ, արտաքս, անդր, ի ներքոյ, ի վեր, ի վերոյ, յառաջ, յառաջագոյն, նախ և այլ բառերի հետ կազմում է հարադրութուններ, որոնք կիրառւում են նաև իբրև նախադրութուն: Դրանցից մի քանիսին անդրադարձել ենք վերևում, իսկ ստորև կանգ կառնենք մյուսների վրա:

Ի ներքոյ քան. դրվում է իր խնդրից առաջ և նշանակում է «ներքև», «աւելի ներքև», «տակ», «ցած»: Օրինակներ. «Եւ է մարմին ի վերոյ քան զերական արեանն և ի ներքոյ քան զերական» (Եղն., էջ 197): «Նոյն-պէս և ի ներքոյ քան զնա մարգարէանոցն Յովհաննու» (Բուզ., էջ 32):

Ի վերոյ քան. սա հականիշ է վերոհիշյալ նախադրությանը, այսինքն՝ արտահայտում է «վեր», «աւելի վեր», «աւելի բարձր» իմաստները: Օրինակներ. «Եւ արկ զաթոռ նորա ի վերոյ քան զբազումս ի նոցանէ, որք ի սինհոդոսին յայն էին» (Բուզ., էջ 23): «Եւ ի վերոյ քան զամենայն նախարարութիւնս կարգէ» (Խոր., էջ 204): «Եւ արկ զաթոռ նորա ի վերոյ քան զաթոռս թագաւորացն» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 250): «Եւ անօրէնութիւնք մեր բարձրացան առանել ի վերոյ քան զերկինս» (Ն. տ., էջ 402): «Ի վերոյ քան զամենեսեան բազմեցուցին զնա» (Եղ., էջ 153):

Գեր ի վերոյ քան և ի վեր քան նախադրությունները ցույց են տալիս առարկայի համեմատելի հատկանիշը՝ «բարձր», «աւելի բարձր», «գերազանց» իմաստներով: Օրինակներ. «Որոյ երթեալ՝ լինէր օրինակ բարի, հայրենականօքն վարելով առաքինութեամբք. այլ կուսութեամբ գեր ի վերոյ քան զհարսն» (Խոր., էջ 259): «Ապա թէ անկատար էր, յայտ է, թէ էր ոմն ի վեր քան զնա» (Եղն., էջ 118):

Դրանք ցույց են տալիս նաև գործողության կատարման շափը, ձևը, ինչպես՝ «Եւ այսպէս հպարտացաւ ի միտս իւր ի վեր քան զմարդկային բնութիւն» (Եղ., էջ 12): «Վասն այնորիկ զի գոնեայ ի հրեշտակին խօսակցութենէ ի վեր քան զմարդ սոսկ երկիցի» (Ղեւոնդ, էջ 79):

Յառաջ քան, յառաջագոյն քան (բաղդատական աստիճանի երանգով), նախ քան նախադրություններն տւեն միանման կիրառություն. դրվում են իրենց խնդիրներից առաջ և արտահայտում են ժամանակի գաղափար: Դրանք գործածվում են այնպիսի նախադասությունների կազմում, որոնց բայերը ցույց են տալիս իրար հաջորդող գործողություն: Օրինակներ. «Եւ զայս աղօթս մատուցանէր երէցն յառաջ քան զմատուցանելն պատարագին» (Բուզ., էջ 189): «Որոյ այնչափ վնաս յառաջագոյն քան զմահն իւր արարեալ էր» (Եղն., էջ 268): «Որ նախ

փան զքո երթալն ի դուռն՝ և սպաս մի քո մեծ ծանուցանի արարուածքդ առաջի թագաւորին և ամենայն Արեաց» (Փար., էջ 171):

Երբեմն դրանք ցույց են տալիս նախադրութեան խնդրի միշտոյով արտահայտվող դեպքի, գործողութեան կատարման բացառում: Օրինակներ. «Ընտրեաց զմեզ յառաջ փան զլինելն աշխարհի» (Եզն., էջ 171): «ԶՔրիստոսի մասն կարօտեալ եղբօրն տուր նախ փան զքո ճաշակելն» (Ն. տ., էջ 307): «Եւ անուն նորա Արարիչ երկնի և երկրի. իսկ յառաջ փան զերկին և զերկիր, որպէս ինքնագոյ՝ ինքնանուն է» (Եզ., էջ 30): «Իսկ Աբաս որդի Սմբատայ հպարտացեալ գայ իջանէ ի դաշտն Վաղարշապատ քաղաքի, կամեցեալ յառաջագոյն փան զգալուստն մեծի թագաւորին Հայոց Գագկայ անձինն ինչ ստանալ պարծանս» (Թ. Ա., էջ 489)³⁰:

Երբեմն փան բառը առաջոյ և առաջի մակբայների հետ կազմում է առաջոյ փան, առաջի փան բաղադրյալ նախադրութիւնները: Դրանցից առաջինը, որին մեկ անգամ հանդիպում ենք Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» գրքում, ցույց է տալիս ժամանակ՝ «առաջ», «սկզբից», «շուտ» իմաստներով, իսկ երկրորդը՝ տեղ («առաջ», «առջեւից»): Օրինակներ. «Դուք իբրեւ զհրովարտակս զայս տեսանէք, անխափառ վաղվաղակի ալրուծի գումարեցէ՛ք առաջոյ փան զիս, յանդիման լինիքիք ինձ յԱպար աշխարհին» (Եզ., էջ 10): «Եւ երթալք Յիսուս առաջի փան զնոսա, և զարմացեալ էին որ զհետն երթային» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 93):

Այսպիսով, հայցական խնդրով նախադրութիւնների շուրջ կհոմասի կազմում գործում է փան բաղադրիչը:

Այնուհետեւ, տվյալ հոլովի հետ ամենից հաճախ գործածվում են իբրեւ, փան, մինչև, որպէս նախադրութիւնները:

ԲԱՅԱՌԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՎ ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գրաբարում բացառական հոլովով խնդիր ընդունող նախադրութիւններն ու իբրեւ նախադրութիւն գործածվող բառերը քիչ են: Դրանք են՝ բաց, բայց³¹, բացագոյն (ի բացագոյն), ի բացեայ, գաղտ, զան-

³⁰ Երբ տվյալ նախադրութիւններին հաջորդում է մեկ այլ նախդիր, գ-ն չի դրվում: Օրինակ՝ «Յառաջ փան ի խաչ ելանել եցոյց զթագաւորութիւն իւր» (Եզն. էջ 270): Այս երևույթը իր ժամանակին նկատել է գրաբարի անվանի քերական Վ. Զաւրխյանը (տե՛ս նրա «Քերականութիւն հայկազնեան լեզուի», էջ 449):

³¹ Ղեւտդ Մեծի գրքում բայց-ը մեկ անգամ գործածված է հայցական խնդրով. «Ահա թշնամին է այս, որ որդայ զամալութիւն իւր, որ այլ տեղի փախստեան ոչ եղիտ բայց զանապատն քոյ» (էջ 96):

խաղ, գատ, ընդհատ, լոկ, հեռի, հեռէ, մեկուսի, մերկ, ուրիշ, ուրոյն, ի վեր և այլն:

Բաց և բայց նախադրութիւններն ունեն միատեսակ կիրառութիւն. դրվում են իրենց խնդրից առաջ և արտահայտում են բացառման հարաբերութիւն՝ «բացի», «առանց», «գատ» իմաստներով: Այդպիսի իմաստ ունի նաև երբեմն իբրև նախադրութիւն հանդես եկող լոկ ածականը: Օրինակներ. «Ի խնդիր արկանէր՝ զնոյն գոյն ձի, զնոյն նշան, զնոյն պատկեր, բաց ի մեծութենէ՝ զի այնչափ ուրեք ոչ գտանէր» (Բուզ., էջ 43): «Մի՛ եղիցին քեզ այլ աստուածք բաց յինէն» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 145): «Եւ յայսր ամենայն քաջութեան վերայ ոչ որ անկեալ վիրաւորեցաւ ամենեկին ի նոցանէ, բայց ի միոյ երանելոյ, որ կատարեցաւ նահատակութեամբ ի մեծ պատերազմին» (Եղ., էջ 78): «Զի եթէ լոկ ի բանիցն խօսելոյ ընդ մեզ սիրով նիխորոյ զձեօք այդպէս ամպ մթազին և շափառուկ անկաւ, և չերկիք ի գետնոյդ» (Փար., էջ 163):

Ուշ շրջանի մատենագրութեան մեջ սրանց հանդիպում ենք նաև առանց ի նախդրի³², օրինակ՝ «Զի ոչ ումեք զայդ յանձին կալաւ Աղէքսանդրոս՝ կարծել տիրել ումեք երկրի բաց Աղէքսանդրէ» (Թ. Ա., էջ 82):

Երբ նախադրութեանը հաջորդում է մեկ այլ նախդիր, ինչ չի դրվում. «Եւ մի ումեք պարտապան գտանիցիք, բաց զմիմեանս սիրելոյ» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 394):

Իբրև նախադրութիւն հանդես է գալիս նաև բայց միայն կազմութիւնը, որն ունի նույն կիրառութիւնը, ինչ նախորդները: Օրինակներ. «Ամենայն կառք ի համազգեաց երիվարաց լծին, բայց միայն այսց³³ կառաց» (Եղ., էջ 17): «Արարին զամենայն ժողովուրդս երկրին Հայոց իբրև կարգ միաբանութեան վանականաց համաշխարհի, բայց միայն յամուսնութեան օրինացն» (Բուզ., էջ 63): «Ոչ որ էր զկնի տանն Դաւթի, բայց միայն ի գաւազանէ տանն Յուդայ և Բենիամինի» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 162): «Քանզի և սա ասի թաղաւորեալ ամենայն Ասիաստանի և Լիբէստանի, բայց միայն ի Հնդկաց» (Թ. Ա., էջ 55)³⁴:

Բաց արմատից ծագած ի բացեալ և բացագոյն (ի բացագոյն) մակբայները երբեմն գործածվում են նաև որպես նախադրութիւն՝ «հեռու», «ավելի հեռու» նշանակութեամբ: Օրինակներ. «Հաճի ի գաւառին

32 Վերահիշյալ նախադրութիւնների հետ գործածվող ի նախդիրը դրանց լպետք է վերագրել, որովհետև դրաբարում բացառական հոլովը առանց ի նախդրի չի գործածվում: Միաժամանակ պետք է նկատել, որ աշխարհարարի բացի կապը առաջացել է այդպիսի կիրառութիւնից:

33 Գրքում առանց ի(յ) նախդրի է, որը, հավանաբար, տպագրական վրիպակ է:

34 Զմոռանանք, սակայն, որ ինչպես բայց, այնպես էլ բայց միայն բառերը հանդես են գալիս նաև որպես շաղկապներ:

կարնոյ, շինել զքաղաքն... իբր միշոց վարկուցեալ զվայրսն, ոչ կարի
ի բացեալ ի տեղեացն, ուր Եփրատայ մասինն ինչ բղխեն աղբիւրք»
(Խոր., էջ 338): «Որ կայ դէմ յանդիման լերինն մեծի... ի բազնին
տեղւոյն ի բացագոյն իբրե քարընկէց մի ի ներքոյ կուտէ» (Բուզ., էջ
33): «Ապա անգիտացեալ զօրուն Յունաց անգիտութիւն մեծ՝ զատու-
ցանէին զաղիս բանակին իւրեանց բացագոյն ի նոցանէն բաղում վտա-
ւանօք» (Ղեւոնդ, էջ 5): «Եւ ինքն ձենբակուր սակաւ արամբք բանակէր
բացագոյն ի նոցունց իբրե վտաւանօք ինչ սակաւ» (ն. տ., էջ 39): «Եւ
բնակեն ըստ ազգս ազգս, բացագոյն ի միմեանց» (Թ. Ա., էջ 287):

Փաղտ մակրայլը, երբ գործածվում է նախադրութեան դերում, ար-
տահայտում է «գաղտնի», «գաղտուկ», «ծածուկ» իմաստները: Օրի-
նակներ. «Յորոց ձեռս տայր գաղտ յերանելի սպարապետէն Վարդանայ
նենգաւորն Վասակ զգրեալսն շրջեցուցանել ընդ աշխարհս Հայոց»
(Փար., էջ 68): «Զայս ածաք զմտաւ, թէ գաղտ բնաւ յանդգաստուց
դարհուրեալ՝ դնամք» (ն. տ., էջ 168): «Այլ մանուկն Արտաւազդ ի Մա-
նուէլէ գաղտ եկեալ էր ի ճակատն» (Բուզ., էջ 215)³⁵:

Նույն իմաստով է կիրառութեամբ որպէս նախադրություն հանդե-
ս է գալիս նաև զանխոյ մակրայլը: Օրինակներ. «Այլ մանուկն Արտա-
ւազդ... վառեցաւ կաղմեցաւ և եմուտ զանխոյ ի մանուէլեան գնդէն, առ
ափն Եփրատ գետոյն» (Բուզ., էջ 215): «Եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա
ոչ հանդիպէր՝ զանխոյ ի ժողովրդոցն լինէր, յաղագս ոչ լինելոյ թարգ-
մանիչ» (Խոր., էջ 317):

Զատ նախադրությունը գործածվում է նախադաս և ցույց է տալիս
բացառման, առանձնացման, անջատման հարաբերություն՝ «բացի»,
«զատ», «առանձին», «անջատ» իմաստներով: Օրինակներ. «Զի եթէ
կարող ոք ինչ էր, նախ իւր տեղիս զատ ի նմանէ առնէր» (Եղն., էջ
71): «Ոչ հաւատային ընդանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ և տեսանէին
զգլուի նորուն զատ ի մարմնոյն անտի» (Բուզ., էջ 200): «Հրաման
տայր... զատ ի միմեանց փութալ հասանել ի գեօղն Վարազկերտ»
(Փար., էջ 123): «Երանելի խոստովանողն... ընտրեաց իւր տեղի զատ
յամենայն բաղմամբոյ ժողովրդոց» (Եղ., էջ 191):

Ընդհատ և օտար ածականները հազվադեպ գործածությամբ հան-
դես են գալիս նաև իբրե նախադրություն, որոնք ունեն միատեսակ կի-
րառություն: Դրանք արտահայտում են տարբերակման, առանձնացման
գաղափար՝ «տարբեր», «առանձին» նշանակությամբ: Օրինակներ. «Եւ ոչ
ինչ ընդհատ յայսց պատուոց տայ դայեկին իւրում Սմբատայ, բայց
միայն յերկուց գնդացն և ի կարմիր կոշկէ» (Խոր., էջ 174): «Յաղագս

35 Այս օրինակներում առկա է նաև մակրայական երանգը:

թէ ինչ որ հաւասար, եւ է ինչ որ օտար ի Մովսիսէ պատմեն այլքն հընախօսք, (ն. տ., էջ 22):

Հեռի նախադրութիւնը ավելի շատ հանդիպում է նախադաս գործածութեամբ, նշանակում է «հեռու» և հականիշ է մօտ կամ մերձ նախադրութիւններին: Օրինակներ. «Յորմէ աստուածականն հեռի՝ որ ի վեր է» (Յզն., էջ 123): «Ընկալչիք հաւատս և օրէնս աստուածատուրս հեռի ի ստութենէ» (Թ. Ա., էջ 257):

Գործածվում է նաև հեռագոյն կազմութեամբ (բաղադրական աստիճանի երանգով): Օրինակներ. «Հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսաւ զհիւսիսով՝ նման իւրոյ քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր» (Խոր., էջ 166): Եւ բանակեցան սակաւ մի հեռագոյն ի միմեանց ի վարարատ գաւառին» (Սեբ., էջ 38): «Արքայն Խոսրով նստէր ի մէջ Խորանին իւրում, և զաւրն Պարսից շուրջ զնովաւ բանակեալ, և զաւրն Յունաց հեռագոյն ի նոցանէ աւթիւ միով» (ն. տ., էջ 42): «Եւ մինչ հասեալ առ զօրագլուխսն, այլ ի բացեայ երթայր հեռագոյն ի նոցանէ իբրև երկու մղոնս» (Թ. Ա., էջ 239):

Հետէ. իբրև նախադրութիւն գործածվում է ի հետէ կապակցութեան ձևով, որի նախդիրը դրվում է խնդրից առաջ, իսկ հետէ բաղադրիչը՝ խնդրից հետո: Արտահայտում է ժամանակային հարաբերութիւն՝ «հետո», «ի վեր», «այնուհետև», «այսուհետև» իմաստներով: Օրինակներ. «Զոր է նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ միամտութեամբ առ ձեզ արշակունիս վաստակեալ եմք» (Բուզ., էջ 203): «Որ ի նախնեացն հետէ մոլորեալ դանդաշեցին» (Ագաթ., էջ 259): «Եւ զկնի հնգից ամաց յորմէ հետէ սկսան շինել՝ պայծառացեալ բարձրացաւ շինութիւն քաղաքին առաւել քան զառաւել»³⁶ (Թ. Ա., էջ 480):

Մեկուսի բառը, բացի ածականական և մակբայական կիրառութիւնից, գործածվում է նաև իբրև նախադրութիւն: Դրվում է իր խնդրից առաջ և արտահայտում է տեղի գաղափար՝ «մի կողմ», «հեռու», «դատ», «առանձին» իմաստներով: Օրինակներ. «Ապա բռնադատեաց զնա Յոհան, իշոյց ի ձիոյ անտի. և առ տարաւ զնա մեկուսի ի ճանապարհէն» (Բուզ., էջ 226): «Եւ յանձն առ՝ և խնդրէր պարապ մատնել զնա նոցա՝ մեկուսի յամբոխէն» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 171): «Ընտրեաց երկուս ի նոցանէ, որ համեստագոյնք էին, առեալ մեկուսի յայլոցն և ասէ ցնոսա» (Յզ., էջ 183): «Եւ իսկոյն կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամաղդայ, որ կայր մեկուսի ի քաղաքէն, գետոյ հզօրի ընդ մէջ անցանելով» (Խոր., էջ 233):

³⁶ Այս կիրառութիւնից է առաջացել արևմտահայերէնում գործածվող յորմէ հետէ կապակցութիւնը:

Մերկ ածականը երբեմն գործածվում է իբրև նախադրություն: Սո-
վորաբար դրվում է խնդրից առաջ, ցույց է տալիս բացառման հարա-
բերություն՝ «առանց», «զուրկ», «զերծ», «զատ» իմաստներով: Օրի-
նակներ. «Եւ նորա թողեալ զկտան՝ փախեալ մերկ ի նոցանէ» (Ս. Գ.,
հ. 4, էջ 105): «Եւ մեկնեալ զգօրսն ի նմանէ ընդ կողմն Ասահունեաց,
մերկ ի զինէ և յասպազինէ թողեալ, տշ առնել այլ կողոպուտ, գնացին
աղխիւ և երիւարօք իւրեանց» (Թ. Ա., էջ 358): «Վասն զի ի պատճառս
որսոյ ելեալ շրջէր իշխանն... միանգամայն մերկ ի զինուց» (Ն. տ.,
էջ 424): «Այժմ մերկ գլխով և ոտամբ առաջի գերշացն գնան, մերկ ի
զարդուց» (Ա. Լ., էջ 31):

Հանդիպում ենք նաև հտադաս գործածության օրինակների, այս-
պես՝ «Արդ որ այսպէս և այսքան էին յառաջ ժամանակաւ, այժմ է տե-
սանել... յամենայն բարեփառութենէ մերկ» (Ա. Լ., էջ 56):

Ռեիշ բառը, բացի ածականական և մակբայական կիրառությունից,
շատ հազվագեղ գործածվում է նաև որպես նախադրություն, որն ար-
տահայտում է «տարբեր», «առանձին», «զատ» իմաստները: Օրինակ՝
«Բերիցէ... և թուղն զտեսիլ իւրոյ տերեւոյն և զարար կեղեւոյն և զտարր
մրդոյն ի նմանէ ուրիշ և այլքն ի նմանէ ուրոյնք» (Ազաթ., 330):

Սահմանափակ կիրառությամբ իբրև նախադրություն հանդես է գալիս
ուրոյն մակբայը, որն արտահայտում է բացառման գաղափար՝ «առանց»,
«բացի», «զատ» իմաստներով, ինչպես՝ «Բայց Երուսաղայ շինեալ
զքաղաքն իւր և փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմարայ, ուրոյն ի
կոռն» (Խոր., էջ 166):

Ի վեր. այս նախադրությունը դրվում է իր խնդրից հետո և նշա-
նակում է «վեր», «վերև», «ավելի վեր (բարձր)»: Օրինակներ. «Կարի
անարժան գործ էր, և ի լուսնոյ ի վեր զամենայն ինչ անմահ համարել»
(Եղն., էջ 223): «Եւ բունն ի շորից կանգնոց. և ի բնէն ի վեր ցեղչերսն՝
կանգուն մի» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 793):

Երբեմն որպես նախադրություն է գործածվում և անդր կազմու-
թյունը, որն արտահայտում է ժամանակի գաղափար՝ «հետո», «այնու-
հետև» նշանակությամբ: Օրինակ՝ «Եւ Դանիէլ եղև մեծ առաջի ժողո-
վորդեանն յօրէ յայնմանէ և անդր» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 661):

Այսպիսով, բացառական խնդրով նախադրություններից և որպես
այդպիսիք գործածվող բառերից ավելի հաճախակի հանդիպում ենք
բաց, բայց, զատ, հետէ բառերին:

Գրաբարում ամենից քիչ նախադրութիւններ գործածվում են գործիական հոլովի հետ: Դրանք են՝ զառաջեալ³⁷, հանդերձ, շուրջ, շափ, ի ստորև և այլն: Բացի դրանցից, մի քանի այլ նախադրութիւններ ու իբրև այդպիսիք գործածվող բառեր, ինչպես՝ իբր, իբրև, որպէս, հապ, մերձ, մօտ և այլն, իրենց հիմնական խնդրառութիւնից զատ, խնդիր կարող են ստանալ նաև գործիական հոլովով, որի մասին խոսվել է վերեւում:

Զառաջեալ. այս նախադրութիւնն ունի նախադաս գործածութիւն, ցույց է տալիս տեղ՝ «առջև», «դեմ», «դիմաց» իմաստներով: Օրինակներ. «Զեռնասուն էր սա եպիսկոպոսապետին Ներսէսի, զառաջեալ իւրով զսա էր սնուցեալ, (Բուզ., էջ 89): «Ապա հրաման տայր կոչել զառաջեալ իւրով արքայ Արշակ զամենայն մեծամեծս իւր» (Ն. տ., էջ 114):

Փ. Բուզանդի գրքում նույն կիրառութեամբ հանդիպում է նաև զառաջել ձևը, օրինակ՝ «Եւ ետ ածել զԱրշակ արքայ Հայոց զառաջել իւրով» (Բուզ., էջ 141):

Ետադաս գործածութեան ժամանակ զ նախդիրն անջատվում է բառից և անցնում խնդրից առաջ, իսկ առաջև բաղադրիչը դրվում է խնդրից հետո. «Եւ հրամայէր զնա կապել զիւրով առաջև» (Բուզ., էջ 59):

Զառաջեալ—ին հոմանիշ են առաջի և յանդիման նախադրութիւնները, որոնք, ինչպես ասվել է, խնդիր են վերցնում սեռական հոլովով: Հմմտ. «Եւ ածին զԳրիգորիոս առաջի թագաւորին» (Ագաթ., էջ 30): «Եւ ածին զՏրդատիոս յանդիման թագաւորին» (Ն. տ., էջ 28): «Ապա կոչեն զՄուշեղ զառաջեալ արքային» (Բուզ., էջ 163): «Եւ ետ ածել զԱրշակ արքայ Հայոց զառաջել իւրով» (Ն. տ., էջ 141):

Հանդերձ. սա գրաբարի ամենատարածված նախադրութիւններից մեկն է: Ունի և՛ նախադաս, և՛ ետադաս գործածութիւն, արտահայտում է միասնութեան հարաբերութիւն՝ «հետ», «միասին», «հանդերձ», «մեկտեղ» իմաստներով³⁸, իր ցույց տվող բառերի հետ գործածվելիս արտահայտում է գործիական հոլովի իմաստ: Օրինակներ. «Հնազանդելոց է փրկչին մերում հանդերձ մահուամբ և սատանայ» (Եղև., էջ 184): «Զոր առեալ վահանայ և Հմայեկի... հանդերձ աշխարհական ամբոխի...»

³⁷ Սա խնդիր է վերցնում նաև սեռական հոլովով, որի մասին խոսվել է «Սեռական խնդրով նախադրութիւններ» բաժնում:

³⁸ Եղիշեի գրքում այս իմաստով որպէս նախադասութիւն մեկ անգամ գործածված է հետ բառը. «Եւ եհար եպիսկոպոսին զաջ ուան թիկամբն հետ և զձեռն ի վայր բնկէց» (Եղ., էջ 177):

յՈՂական ելանէին» (Կոր., էջ 94): «Հանդերձ սաղմոսիւք և օրհնութեամբ, կանթիւիւք վառելովք և մեծապաշտմամբք և բազում յիշատակօք զսուրբն յուղարկեցին» (Բուզ., էջ 184): «Զի Հայր ինձ վկայէ Հոգւովն հանդերձ ճշմարտութեամբ» (Ագաթ., էջ 223): «Որ իբրև լուաւ, զմի ի գլխաւորացն հանդերձ զօրու առաքեաց ի վերայ նորա» (Ա. Լ., էջ 106):

Այժմ բերենք օրինակներ հտադաս գործածութեամբ. «Եւ յետ առնելոյ զաշխարհս ել ինքն զօրօքն հանդերձ յերկինս» (Եզն., էջ 243): «Որոյ խոստացեալ այնուհետեւ առնուլ զնոյ ընտանեօքն հանդերձ և ամենայն շնչականօքն ի տապանն» (Ագաթ., էջ 155): «Զի շուեաց խաղաց գնաց Հայկն ի Բաբելովնէ կնան և որդւովքն և ամենայն աղխիւն հանդերձ» (Սեբ., էջ 3): «Որ ի վարմանս կրթեաց զբովանդակ զօրս Պարսից բարբառսօքն հանդերձ» (Թ. Ա., էջ 77):

Հանդերձ նախադրութեան շարահասութեան համար օրինաչափութիւն գտնելը դժվար է, որովհետեւ մի մատենագիր գերադասում է նախադաս գործածութիւնը, մյուսը՝ հտադաս: Այսպես, օրինակ, Ագաթանգեղոսն այն իր գրքում գործածել է 25 անգամ նախադաս, 61 անգամ հտադաս, Կորյունը՝ 30 անգամ նախադաս, 3 անգամ հտադաս, Եզնիկը՝ 17 անգամ նախադաս, 9 անգամ հտադաս, Մ. Խորենացին՝ 117 անգամ նախադաս, 11 անգամ հտադաս, Նղիշեն՝ 17 անգամ նախադաս, 9 անգամ հտադաս, Ղ. Փարպեցին՝ 63 անգամ նախադաս, 9 անգամ հտադաս:

Հանդերձը երբեմն խնդիր է առնում նաև սեռական հոլովով: Օրինակներ. «Ըստ հաւատոցն ձերոց բժշկէ զսա Քրիստոս ծնունդ Աստուծոյ, և բարեմիտ յարիցէ նա առաջի քո. և հանդերձ արքայութեանն նորոգութեանն՝ անմահութեանն յաւերժ բարեաց ևս արժանի արասցէ զձեզ» (Բուզ., էջ 73): «Նոյնպէս և ամենայն զօրք և զօրագլուխք հանդերձ բազմակոյտ կարաւանին զկորստեանն ընկալան զվճիռ» (Թ. Ա., էջ 390):

Նոր հայկազյան բառարանում որպէս սեռական խնդրով օրինակ հիշատակված է Մ. Խորենացու «Հանդերձ առանձինն մտից և ոռճկաց» (Խոր., էջ 137) նախադասութիւնը³⁹: Պրոֆ. Աճառլանն իրավացիորեն այն սրբագրում է այսպես՝ «Հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն և ոռճկաց»⁴⁰: Աճառլանի տեսակետի օգտին է խոսում այն փաստը, որ Մ. Խորենացու գրքում այս նախադասութիւնը մասնակի տարբերութեամբ գործածված է երկու անգամ, ըստ որում, առաջինում ունի յաւելուածով բառը, իսկ երկրորդում՝ ոչ: Ահափասիկ այդ նախադասութիւն-

³⁹ Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 2, Վննտիկ, 1837, էջ 41:

⁴⁰ Զ. Աճառլան, Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզվի, հ. 5, էջ 148:

ներք. «Առաքէ զնոսա բնակել ի գաւառսն... ի նոսա թողլով զշէնս ամենայն, հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն և ոռճկաց կարգելոց յարքոսնուստ» (Խոր., էջ 118): «Սա ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր և զքորս... թողլով ի նոսա զմասն արքունի... հանդերձ առանձինն մտից և ոռճկաց» (ն. տ., էջ 137):

Շուրջ. այս նախադրութիւնը ևս գրաբարում հաճախակի գործածութիւն ունի: Պահանջում է զ նախդիրը կրող գործիականով խնդիր («պարառական հոլով»), որից ընդհանրապես առաջ է դրվում, և նշանակում է «շուրջ», «առարկայի շորս կողմը»: Օրինակներ. «Եւ նրստան շուրջ զբերդան ամիսք երեքտասան» (Բուզ., էջ 144): «Փուշք ի քում յարութեանն շուրջ զքն բուսանիցին» (Ագաթ., էջ 337): «Շուրջ ի ներքոյ զորոմովք խորանին պատեալ պսակէին» (Բուզ., էջ 196): «Եւ ածեալ զուղտերամական՝ մակաղեցին շուրջ զբանական և զվրանաւքն» (Սեբ., էջ 107):

Շատ սակաւ սրան հանդիպում ենք ետադաս գործածությամբ, ինչպես՝ «Ապա ի ժամանակին յայնմիկ յարոյց զգրգռութիւնս սահմանակցօքն շուրջ յամենայն կողմանս զթշնամիս նոցա» (Բուզ., էջ 40): «Եւ զցայգ պահ արկցուք զմեք շուրջ» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 436): «Եւ զգահոյիքն շուրջ՝ որդիքն և բաղմութիւն ազգականացն...՝ ամենեքին կազմեալ զինու հանդերձ, իբր թէ ի պատերազմ ճակատիցին» (Խոր., էջ 190):

Նույն իմաստով գործածվում է նաև շուրջանակի ձևը, որը լինում է և՛ նախադաս, և՛ ետադաս: Սրան հանդիպում ենք նաև առանց զ նախդրի: Օրինակներ. «Բայց դու ածեա պատեա զնովա զամենայն մարդիկս շուրջանակի յոբելինամ, ի լսել ձեզ զձայն եղջեր փողոյ» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 424): «Բանակեցարուք զդովա շուրջանակի» (ն. տ., հ. 3, էջ 624):

Չափ գոյականը գրաբարում հանդես է գալիս նաև նախադրության դերում: Այն դրվում է իր խնդրից հետո, արտահայտում է բաղդատական հարաբերութիւն, ցույց տալով՝

ա) գործողութիւն կատարման չափը՝ «չափ» նշանակությամբ: Օրինակ՝ «Ասացից ձեզ լու ի լու, մինչև քննիցէք զբանս թէ ձեք չափ իմանայցեմ» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 306):

բ) գործողութիւն կատարման չափը՝ «մոտ», «մոտավորապես», «շուրջ» իմաստներով, ինչպես՝ «Քանզի ուստի արժան էր առնուլ հարիւր դահեկանաւ չափ, կրկին առնուին» (Եղ., էջ 23): «Զի հինգ հարիւրով չափ յականէ յանուանէ ճանաչեմ» (ն. տ., էջ 200):

գ) գործողութիւն կատարման ձևը կամ աստիճանը: Օրինակ՝

«Պարտ է կրօնաւորին արեամբ չափ հակառակ կալ ընդդէմ մարմնական ցանկութեանց» (Եղև., էջ 310).

դ) ժամանակ՝ «մօտ» իմաստով: Օրինակ՝ «Դարձեալ հասարակ գիշերաւ շափ՝ ձայնք ահեղք հնչէին» (Եղ., էջ 180).

ե) առարկայի հատկանիշը և իր խնդրի հետ գործածվում է որպէս որոշիչ, Օրինակներ. «Եւ արդար դատաւորօք վրէժ առնուն մահու շափ» (Եղ., էջ 38): «Եւ տայր նոցա գիր երգմամբ շափ ըստ սովորութեանն իւրեանց» (Ղեւտնդ, էջ 36).

զ) գործողութեան կատարման հիմունքը՝ «հանդերձ» նշանակութեամբ, ինչպէս «Իսկ արդ՝ զահ Տեառն գիտելով շափ, զմարդկան ինչ զմիտս հաճեմք» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 439):

ի ստորեւ, ի ստորեաւ, ստորեաւ, ստորեւ, զստորեւ մակբայները շատ հաւաքեալ գործածվում են նաև իբրև նախադրութիւն՝ «նեքքև», «տալ» իմաստներով, ինչպէս՝ «Ընդարձակեցեր զգնացս իմ ի ստորեւ իմով» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 26):

Գործիական խնդրով նախադրութիւններից ամենատարածվածներն են հանդերձ (այն ոչ միայն տվյալ հոլովի հետ գործածվող նախադրութիւնների համեմատութեամբ, այլ առհասարակ), շուրջ, զառաջեալ բառերը:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԽԴԻՐՆԵՐԻ ԶՈՒԳԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

Գրաբարում մի քանի նախադրութիւններ և նախադրութեան դերում հանդես եկող բառեր պահանջում են որևէ նախդիր կրող հոլովով խընդիր: Այսպէս՝ փոխառեալ, փոխառէն նախադրութիւնները վերցնում են ընդ նախդիրը կրող սեռականով, զոյգ բառը՝ ընդ նախդիրը կրող տրականով, թող, իբր, իբրև, իբրու, որպէս, քան բառերը՝ զ նախդիրը կրող հայցականով, դէպ, հուպ, մերձ, մօտ, մինչ, մինչև բառերը՝ առ, ի(յ), ց նախդիրները կրող հայցականով, շուրջ, շուրջանակի բառերը՝ զ նախդիրը կրող գործիականով խնդիրներ¹:

Ինչպէս նշվեց, զ նախդիրը հիմնականում գործածվում է հայցական հոլովով խնդիր ընդունող նախադրութիւնների հետ: Քանի որ հայցական խնդրով գործածվող վերոհիշյալ նախադրութիւններն արտահայտում են բաղդատական հարաբերութիւն, ուստի դրանց խընդիրը դրվում է որոշյալ առմամբ: Օրինակներ. «Եւ ի գունդս գունդս զգա-

¹ Ինչպէս հայտնի է, այդ նախադրութիւններից և որպէս այդպիսիք հանդես եկող բառերից մի քանիսը գործածվում են նաև առանց որևէ նախդրի զուգակցութեան:

զանսն բաժանէր, և առ մի մի փիղ երեք հազար սպառազէնք, քող զայլ զօրսն ամենայն» (Նդ., էջ 115): «Ի ձեռն էառ իբրև զվաճաճ, և ագաւ զնա իբրև զգրաճաճ» (Ն. տ., էջ 91): «Որ ի սկզբանէն արար և հաստատեաց զհիմունս երկրի, և ձգեաց զերկինս որպէս զխորան» (Բուգ., էջ 68):

Հարկ է հիշել նաև այն, որ իբր, իբրև, իբրու, որպէս նախադրությունները կարող են գործածվել և մյուս հոլովների (նաև ուղղականի) հետ: Այս դեպքում նրանք սովորաբար գործածվում են առանց զ նախադրի:

Ընդ նախդիրը սեռական հոլովի հետ արտահայտում է փոխարինության հարաբերություն, ինչպես՝ «Մի՛թէ յորմէ զորդի՞ն խնդրեաց, թէ գուցէ ընդ որդոյն տալոյ՝ զնա բաժ առնուցու» (Նդ., էջ 129): «Նա ինձ չար ընդ բարւոյ հատոյց» (Բուգ., էջ 140):

Այսպիսի հարաբերություն են արտահայտում նաև սեռական խընդրով գործածվող փոխանակ և փոխաբէն նախադրությունները: Օրինակներ. «Արդ՝ փոխանակ բարձրաբերձ և վաղաւեր աշտարակի՞ն՝ խաչն ճշմարտութեան կանգնեցաւ»: (Ագաթ., էջ 295): «Վասն որոյ յուսացեալ յողորմութիւն նորա, զոր նախատեսցեր, եթէ հատուցի քեզ փոխաբէն շարութեանդ քո» (Ղեւոնդ, էջ 107):

Հաճախ այս հարաբերությունը տվյալ նախադրություններն արտահայտում են ընդ նախդիրը կրող սեռական խնդրով, ինչպես՝ «Եւ հատուցին չար փոխանակ ընդ բարւոյ» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 602): «Մոքա փոխաբէն ընդ հողեղէն յարկացն զոր սոցայն շինեցէք աստ՝ պատրաստեսցեն ձեզ յարկս լուսեղէնս յարքայութեանն երկնից» (Ագաթ., էջ 376):

Վերևում նշվել է, որ զոյգ ածականը, երբ գործածվում է որպէս նախադրություն, ընդունում է տրական հոլովով խնդիր և արտահայտում է համապատասխանության հարաբերություն: Օրինակ՝ «Քանզի այր սրտեայ էր և անդամովք երկար և ընդ իրեարս պատշաճ, զոյգ մարմնոյն և ոյժ սաստիկ ունելով» (Խոր., էջ 107):

Տեղ-տեղ զոյգ բառի հետ գործածվում է ընդ նախդիրը, որը տալիս է միասնության գաղափար («հետ», «միասին»): Օրինակ՝ «Եւ ընդ մէջ կտէր զայրն և զոյգ ընդ պարանոցին զգլուխ երիվարին» (Խոր., էջ 231):

Մի քանի նախադրություններ և նախադրության դերում հանդես եկող բառեր գործածվում են հայցական խնդրով և որևէ նախադրով: Ըստ որում, նախդիրը հայցական հոլովին տալիս է տրական հոլովի իմաստ (նախդրիվ տրական)²: Դրանք են՝ դէպ||առ, ի. հուպ, մեքձ, մօտ||առ,

² Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, *Եղված ձեռնարկը*, էջ 302:

ի³. մինչ, մինչև||առ, ի, ց: Օրինակներ. «Տեսանեմք զի դէպ ի մեզ դիմեալ գան» (Փար., էջ 129): «Իսկ հուպ առ միմեանս գոլով՝ երկին իբրև զմի պատկեր» (Թ. Ա., էջ 482): «Եւ պատահէր նմա մերձ ի սանմանս Վրաց հանդէպ խաղիսաղ քաղաքի» (Նդ., էջ 75): «Եւ արքայն Արշակ ընդ առաջ երթալոյ նոցա մինչև ի լեառն» (Բուզ., էջ 62): «Մինչև ցայժմ քո զիշխանութիւնդ առանց իմ հրամանի կալեալ է» (Փար., էջ 114):

9. Նախդիրը գործածվելով գործիական հոլովի հետ՝ արտահայտում է տարածական հարաբերություն՝ «առարկայի շոքս կողմը՝ շուրջը» նշանակությամբ: Օրինակ՝ «Մթարքն՝ որ զբոբ շողայցեն» (Նդ., էջ 6):

Այս նույն հարաբերությունն արտահայտվում է նաև շուրջ նախադրության և շուրջանակի իբրև նախադրություն հանդես եկող բառի միջոցով, որոնք գործածվում են զ նախդիրն ունեցող գործիական խնդրով: Օրինակներ. «Ապա եկին հասին ամենայն զօրքն Պարսից, շուրջ զբերդամ նստելին, պահ արկանէին» (Բուզ., էջ 144): «Անդէն շուրջ զգաղաքան էին» (Ագաթ., էջ 117): «Շուրջ զգաղաքան բղխեն ակունք Սագառիս գետոյ» (Դեառնդ, էջ 157): «Բանակեցարո՛ւք զդավաւ շուրջանակի» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 624):

Այսպիսով, բացի ըստ-ից, մյուս հինգ նախդիրները՝ առ, գ, ի(յ), ընդ, ց, գործածվում են վերոհիշյալ նախադրությունների հետ:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ՄԵԶ

Նախադրությունները շունեն նյութական բովանդակություն, այլ արտահայտում են այդպիսին ունեցող բառերի տարբեր հարաբերությունները: Այդ պատճառով նրանք առանձին վերցրած նախադասության անդամ չեն դառնում, այլ այն բառի (իրենց խնդրի) հետ, որի վրա դրվում են, լինում են նախադասության մեկ անդամ:

«Նախադրության խնդիր» անվանմանը առաջին անգամ հանդիպում ենք Մ. Չամչանցի քերականության գրքում¹: Այնուհետև այդ անվանումն են գործածում մեր մյուս քերականները: Ա. Այտընյանը այն սահմանում է հետևյալ վերապ. «Նախադրության քովի հոլովը նախադրության խնդիր կը կոչվի»²:

³ Խիստ հազվադեպ նույն կիրառությամբ ի նախդիր փոխարեն գործածվում է ընդ-ը, օրինակ՝ «Եւ մօտ ընդ մօտս արևուն թրմբրութիւն արկանէր ի վերայ Աբրահամու» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 29):

¹ Մ. Չամչանց, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, էջ 118:

² Ա. Այտընյան, Քերական քերականութիւն..., էջ 119:

Քերականական տվյալ հասկացությունն իր նախորդների համեմատությամբ ավելի հաջող է սահմանում Ա. Գարագաշյանը. «Նախադրության վերաբերյալ բառը կոչվում է նախադրության խնդիր»³:

Ինչպես գիտենք, խնդիրը նախադասության երկրորդական անդամ է, լրացում: Մինչդեռ այլ է նախադրության և նրա խնդրի հարաբերությունը: Նախադրության խնդիրն այն բառն է, որի վրա դրվում է նախադրությունը, և երկուսը միասին դառնում են նախադասության մեկ անդամ: Իսկ վերջինս կարող է լինել պարագա, խնդիր, որոշիչ, բացահայտիչ և ստորոգելիական վերագիր:

Այդ է պատճառը, որ որոշ լեզվաբաններ աշխարհաբարի համար օգտագործում են կապվող բառ անվանումը՝ կապի խնդիր անվանման փոխարեն: Այդպես են վարվում ակադ. Ա. Ղարիբյանը, պրոֆ. Ս. Աբրահամյանը և ուրիշներ⁴:

Հայտնի է, որ երկրորդական (կամ ձևական) խոսքի մասերը նախադասության անդամ չեն դառնում: Բայց նախադրությունները, ինչպես արդեն նշվել է, ի տարբերություն մյուս սպասարկու խոսքի մասերի՝ շաղկապների, եղանակավորող բառերի և ձայնարկությունների, իրենց խնդրի հետ միասին լինում են նախադասության մեկ անդամ: Ստորև կանգ կառնենք այն հարցի վրա, թե ըստ կազմության ինչպիսին պիտի դիտվի նախադասության այն անդամը, որն արտահայտվում է նախադրությամբ և նրա խնդրով: Այս դեպքում, անշուշտ, խոսքը պիտի վերաբերի նախադասության բաղադրյալ կամ վերլուծական անդամին:

Քերականագիտության մեջ շատ վաղուց ստորոգյալը ըստ կազմության բաժանվել է երկու տեսակի՝ պարզի և բաղադրյալի: Սակայն բաղադրյալ լինելը հատուկ է նաև նախադասության այլ անդամներին:

Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը իր «Վերլուծականությունը հայերենի տարբեր մակարդակներում» ծավալուն հոդվածում⁵, վերլուծականությունը ցույց տալով լեզվի մի քանի մակարդակներում, այդ թվում նաև շարահյուսականում, անդրադառնում է նաև նախադասության անդամի վերլուծական դրսևորմանը: Հոդվածում իրավացիորեն նշվում է, որ, ստորոգյալից բացի, վերլուծական անդամ կարող են լինել նույնպես և խնդիրներն ու պարագաները, որոնք կարող են արտահայտվել նաև երկու կամ ավելի բառույթի կամ բառաձևերի միջոցով: ...Նախադասության անդամի վերլուծականությունը ըստ կապակցության բնույթի և շարահյուսական հա-

3 Ա. Գարագաշյան, Դպրոցի կամ նոր քերականության հայերեն, էջ 56:

4 Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզու (դասագիրք 5—7-րդ դաս. համար), Երևան, 1961, էջ 268, Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի լեզվի խոսքի մասեր, Երևան, 1959, էջ 114:

5 Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 3, էջ 37—58:

բարեության բովանդակության՝ իբրև մեկ ամբողջություն, առտաճայտվում է տարբեր բառայթների կամ բառածների զուգակցումներով (ընդգծումը հեղինակինն է—Գ. Թ.)»⁶։ Հեղինակի տեսակետով վերլուծական անդամներ են նաև կապերի, կապական բառերի և այլ խոսքի մասերի՝ որպես կապի խնդիրների, զուգակցություններով արտահայտվող անդամները։ Օրինակ՝ Ես գնացի դեպի Բաղաբ, Նա խոսելու ժամանակ անընդհատ նայում էր մի կետի, Քարտուղարը ժողովում խոսեց քերականությունների մասին։ Այս նախադասություններում ընդգծված զուգորդությունները մեկական ամբողջական անդամներ են, այն է՝ բաղադրյալ կամ վերլուծական տեղի ու ժամանակի պարագաներ և վերաբերության անուղղակի խնդրի։ Կապի և կապի խնդրի զուգակցությունները կիրառական, շարահյուսական միություններ են և ոչ թե բառային (բառույթային), որովհետև այդ դեպքում նոր բառեր չեն առաջանում։

Վերլուծականության երևույթը գործում է նաև գրաբարի նախադրությունների կիրառական ոլորտում՝ շարահյուսական մակարդակում։ Այնտեղ նախադրությունն իր խնդրի հետ միասին լինում է նախադասության մեկ անդամ՝ վերլուծական կամ բաղադրյալ դրսևորումով։ Այն վերլուծական է, որովհետև բաղադրված է երկու կամ ավելի բաղադրիչներից՝ նախադրությունից ու գոյականից կամ որևէ այլ հոլովված բառից։ Օրինակներ. «Հիմունք սորա հաստատութեամբ եղեալ են ի վերայ վիմին անշարժութեան, ո՛չ ի վերայ երկրի, այլ ի վեր յերկինս» (Եղ., էջ 103)։ «Պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գաեղոյն ի Դանիէլէ» (Կոր., էջ 44)։ «Եւ այս, ասէ, մեծ է ինձ, որ խօսեցայս ընդ քեզ և մեծարանս եղի քեզ, և դու ետուր ինձ պատասխանի իբրև ընկերի» (Ագաթ., էջ 39)։ Այս օրինակներում նախադրություններն իրենց խնդիրների հետ կատարում են մեկ ամբողջական պաշտոն։ Հետևաբար, նախադասության տվյալ անդամները պետք է անվանել վերլուծական կամ բաղադրյալ պարագա, խնդրի և բացահայտիչ։

Վերևում նշվել է, որ նախադրությունները դրսևորում են զանազան իմաստներ և իմաստային նրբերանգներ։ Ստորև կանգ կառնենք այն խնդրի վրա, թե նախադրություններն ու որպես այդպիսիք առնված բառերը ի՞նչ հարաբերություններ են արտահայտում և ի՞նչ դեր են խաղում նախադասության անդամների ձևավորման գործում։

Նախադրությունների և իբրև նախադրություն հանդես եկող բառերի դերակշռող մասն արտահայտում է տարածական հարաբերություն։ Այդ խմբին պատկանող բառերը ցույց են տալիս այն տեղը, որտեղ

⁶ Նույն տեղում, էջ 54։

կատարվում է կամ որտեղից սկսվում է և կամ դեպի ուր ուղղված է գործողությունը: Իրենց խնդիրների հետ պատասխանում են ո՞ւր, ուս-
տի՞, յո՞, յո՞վ հարցերին և լինում են վերլուծական կամ բաղադրյալ
տեղի պարագա: Դրանք են՝ առաջի, զառաջեալ, յառաջեւ, արտաքին,
յանդիման, դէմ յանդիման, դէպ, զկնի, զհետ, ի հետոց, ընդ աջմէ,
ընդ առաջ, ընդ դէմ (ընդդէմ), ի թիկանց, զթիկամբք, զթիկունս, ի
կողմն, ի կողմանս, ի կողմանէ, ընդ կողմն, զկողմամբք, յայսկոյս,
յայնկոյս, ի մէջ, ի միջի, ի միջոյ, ընդ մէջ, ի միջոց, ի միջոցի, յետոյ,
յետուստ, ներքոյ, ի ներքոյ, ի ներքագոյն, ի ներքուստ, ի վերայ, վե-
րոյ, ի վերոյ, ի վերուստ, առընթեր, անդր քան, արտաքին քան, արտա-
քին քան, հուպ, մերձ, մօտ, մինչ, մինչև, ի ներքոյ քան, ի բացեալ,
բացագոյն, հեռի, հեռագոյն, մեկուսի, ի վեր, շուրջ, շուրջանակի, ի
ստորև և այլն: Օրինակներ⁷. «Նախարարքն արտաքին փաղափին սպա-
սէին նոցա» (Ագաթ., էջ 116): «Եւ եկն Դաւիթ ի վերուստ խրամափնցն,
և կոտորեաց անդ զայլազգիսն» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 81): «Հալածական
տանէին մինչև ի սահման Յունաց» (Ագաթ., էջ 24):

Դրանցից մի քանիսը, բացի տարածական հարաբերությունից,
արտահայտում են նաև այլ հարաբերություններ և, բացի տեղի պա-
րագայից, դառնում են նախադասության այլ անդամներ:

Առաջի, արտաքին, ընդդէմ բառերն արտահայտում են նաև ընդ-
դիմություն իմաստ և իրենց խնդիրների հետ լինում են ընդդիմության
անուղղակի խնդիր: Օրինակ՝ «Զի ամբարձ ձեռս ընդդէմ Տեառն, և առա-
ջի Տեառն ամենակալի ընդվզեցաւ» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 287):

Ընդդէմ-ն արտահայտում է նաև նպատակի և հանգման հարաբե-
րություններ:

Զկնի, զհետ, հուպ, մերձ, մօտ, մինչ, մինչև, յետոյ բառերն արտա-
հայտում են նաև գործողության կատարման ժամանակը և իրենց խնդիր-
ների հետ դառնում են ժամանակի պարագա: Օրինակներ. «Յաղագս թէ
որպէս զկնի մեռանելոյն Ներսիսի, թէ որպէս ի նախանձ մտեալ տա-
պալեաց թագաւորն Պապ զամենայն զեղեալսն կրօնսն կանոնիցն»
(Բուզ., էջ 154): «Սասանականքն որդի ի հօրէ կարգաւ առին մինչև
ցայսօր զթագաւորութիւնն» (Եզն., էջ 160): «Յետոյ ամենեցուն գնայր
և նա փախտական» (Սեբ., էջ 64):

Զհետ, զկնի նախադրություններն արտահայտում են նաև միաս-

⁷ Այստեղ և այլուր տրվում են մի քանի օրինակներ միայն, իսկ ավելի մանրամասն
տե՛ս «Նախադրությունների հոլովառությունը» գլուխը, համապատասխան բառերի
տակ:

նության հարաբերությունն և իրենց խնդիրների հետ լինում են միաս-
նության պարագա, ինչպես՝ «Ոչ կարացի ընթանալ և զենտ ընկերացն
ժամանել» (Ագաթ., էջ 108):

Ի մէջ, ընդ մէջ, ի միջի նախադրությունները ցույց են տալիս նաև
տարբեր առարկաների միջև եղած փոխադարձ կապը և իրենց խնդիր-
ների հետ դառնում են անողղակի խնդիր, ինչպես՝ «Եւ եդից թշնամու-
թիւն ի մէջ քո և ի մէջ կնոջդ, և ի մէջ զաւակի քոյ և ի մէջ զաւակի դո-
րա» (Ս. Գ., հ. 1, էջ 11):

Ի վերայ նախադրությունն ունի նաև բազմաթիւ երկրորդական կի-
րառություններ: Այն արտահայտում է նպատակի, պատճառի, վերաբե-
րության, ժամանակի, հանգման, իրավական և այլ հարաբերություններ,
որոնց մասին խոսովել է վերևում:

Ժամանակային հարաբերությունն արտահայտող նախադրություն-
ներն ու որպես այդպիսիք գործածվող բառերն են՝ յետ, յառաջ քան,
յառաջագոյն քան, նախ քան, ի հետէ և այլն: Ինչպես արդեն նշվեց,
բացի տարածական հարաբերությունից, ժամանակային հարաբերու-
թյուն են արտահայտում նաև զկնի, զենտ, հուպ, մերձ, մօտ, մինչ,
մինչև, յետոյ, ի վերայ բառերը: Դրանք իրենց խնդիրների հետ պա-
տասխանում են ե՞րբ, յո՞րժամ հարցերին և լինում են ժամանակի
պարագա՝ Օրինակներ. «Ամենայն ծննդոց յետ ծննդեանն դնին
անուանք» (Եզն., էջ 123): «Յեսուն... նախ քան զխաչելութիւնն իւր
զբազումս յափշտակեաց» (Ն. տ., էջ 266): «Եւ ընդ ձեզ եմ զամենայն
աւուրս կենաց ձերոց՝ մինչ ի վախճան աշխարհի» (Ագաթ., էջ 342):

Նպատակային հարաբերությունն արտահայտող նախադրություններն
ու իբրև նախադրություն գործածվող բառերն են՝ ի համար, ի պէտս,
սակս, ի սակս, վասն, ի յիշատակ, ի փառս, ի պատիւ, յօգուտ և այլն:
Նպատակի հարաբերության իմաստ ունեն նաև աղագաւ, յաղագս, ի
վերայ և այլ բառեր: Դրանք իրենց խնդիրների հետ պատասխանում են
է՞ր աղագաւ, յո՞ր սակս հարցերին և դառնում են նպատակի պարագա-
Օրինակներ. «Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ փոշէր Արշակ, պահէ
առ իւր ի համար թագաւորութեան» (Խոր., էջ 118): «Լերինք արծաթոյ
յայտենցան յաշխարհիս Հայոց առ ի հանել ի նոցունց խանութս արծա-
թոյ զտոյ ի պէտս մարդկան յաւուր իշխանութեան նորա» (Ղեւոնդ, էջ
155): «Զի մատուցես պատարագս Տեառն Աստուծոյ բարձրելոյ՝ վասն
թագաւորին և զօրաց նորա, և արասցես աղօթս վասն կենաց թագաւո-

8 Այս և մյուս բոլոր նման դեպքերում նկատի ունենք, որ նախադրությունն իր խնդրի
հետ միասին լինում է նախադասության վերլուծական կամ բաղադրյալ անդամ:

րին» (Ս. Գ., հ. 2, էջ 397): «Եւ արար դրուագս սեղանոյն ի յիշատակ որդւոցն Իսրայելի» (Ն. տ., հ. 1, էջ 294): «Դու որ օրինօք սնեալ ես և կեաս ի փառս կրակաց» (Փար., էջ 96): «Յայնժամ աւելի ևս հաստատեցին զԿոստանդին ի պատիւ քաղաւորութեան ըստ առաջին բանին» (Սեբ., էջ 92): «Ըստ առաքինութեան իւրոյ՝ իբրև զարս յաղագս Աստուծոյ վիրաւորեալս՝ ամփոփել զոսկերս մեր յօգուտ հոգւոյ իւրոյ տենչացեալ» (Փար., էջ 141):

Աղագաւ, յաղագս, յերեսաց, պատնառաւ, ի պատնառս և այլ նախադրութիւններ ու իբրև նախադրութիւն առնված բառեր արտահայտում են պատնառական հարաբերութիւն: Բացի դրանցից, գործողութիւն կամ եղելութիւն կատարման պատճառն են ցույց տալիս նաև ի պէտս, սակս, ի սակս, վասն և այլ բառեր: Դրանք իրենց խնդիրներին հետ պատասխանում են է՞ր, ընդէ՞ր, է՞ր սակս և այլ հարցերի ու դառնում են պատճառի պարագա: Օրինակներ. «Չարին աղագաւ, որպէս ասացեալ է, գտանի արտասահմանեալ» (Խոր., էջ 15): «Տնխեցան և փտեցան վէրք իմ, յերեսաց անզգամութեան իմոյ» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 44): «Արդ ի պատնառս ձեռ և զմեղ անողորմ դատին» (Եղ., էջ 56): «Եւ թշնամի կոչի՝ վասն զորոմնն ի մէջ ցորենոյն սերմանելոյ» (Եզն., էջ 184): «Քանզի անմարմինք են հրեշտակք և դելք, յայն սակս և ծնունդք ոչ գոն նոցա» (Ն. տ., էջ 97):

Յաղագս, սակս, ի սակս, վասն նախադրութիւններն արտահայտում են նաև վերաբերութիւն հարաբերութիւն և իրենց խնդիրներին հետ լինում են վերաբերութիւն անուղղակի խնդիր: Օրինակներ. «Զոր ինչ խորհեալն էր յաղագս նախաբառացն Հայոց եկելոցն առ նա» (Թ., Ա., էջ 355): «Պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի» (Կոր., էջ 42):

Յերեսաց որպես նախադրութիւն գործածվող բառն իր խնդրի հետ դառնում է նաև ներգործող և անշատման անուղղակի խնդիրներ: Օրինակներ. «Սպառին... որպէս մոմ յերեսաց հոռոյ, եթէ թագաւոր իցէ և եթէ իշխան» (Ա. Լ., էջ 136): «Թէ փախիցէ մարդ յերեսաց առիւծու, և պատահիցէ նմա արջ» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 454):

Գռնակ, պէս, պէս գռնակ, գոյգ, լու ի լու, համածայն, հանգոյն, համեմատ, հաւասար, միաբան, նման, իբր, իբրև, իբրու, որպէս, գաղտ, զօրէն, զօրինակ, օրինակ և այլ նախադրութիւններ ու իբրև այդպիսիք հանդես եկող բառեր արտահայտում են գործողութիւն կամ եղելութիւն կատարման ձեռ, իրենց խնդիրներին հետ պատասխանում են ո՞րպէս,

«ԲՐԳՈՆ, զիս՝ ԲՐԳ Հարցերին և հիմնականում լինում են ձևի պարագա-
Օրինակներ. «Մերթ շանթէր գալարէր իբրև զօձ թիւնաւոր, մերթ պար-
զէր գոշէր իբրև զառիս զալարացեալ» (Եղ., էջ 16): «Եւ եկն առեւծն
առ սուրբն Շաղիտայն ի լեառն... և զօրէն մարդոյ ի վեր առեալ զթա-
թուլն՝ ցուցանէր նմա զվէրն, նշանացէր նմա բժշկել զինքն» (Բուդ.,
էջ 185):

Իբրև, որպէս նախադրութիւններն արտահայտում են նաև բաղդա-
տական հարաբերութիւն և իրենց խնդիրներին հետ գործածվում են իբրև
մասնական բացահայտիչ, ինչպես՝ «Որում և հասեալ ժամանեալ հայ-
րաբարուն Գտայ, որդւոյ Շաբաթայ առն քրիստոսասիրի, բազում
սպասաւորութիւն իբրև հաւասարի որդւոյ վարդապետին տանէր» (Կոր.,
էջ 60):

Դրանցից մի քանիսը իրենց խնդիրներին հետ լինում են նաև որո-
շիչ (տե՛ս ստորև):

Բացառման, բացառման հարաբերութիւն են արտահայտում առանց,
բաց, բայց, մերկ, որիշ, ուրոյն և այլ նախադրութիւններ ու իբրև այդ-
պիսիք գործածվող բառեր, որոնք իրենց խնդիրներին հետ լինում են բա-
ցառման խնդիր: Առանց-ը դառնում է նաև ձևի պարագա (օրինակները
տե՛ս վերևում):

Բացառման իմաստ ունեն նաև տեղ-տեղ որպես նախադրութիւն
գործածվող քանց, քարց, քաւ, քաւ միայն բառերը: Օրինակներ. «Արդ
են քանց սորա առաւօտին ասացեալ սաղմոսքն թուով վեց» (Յովհ. Իմ.,
էջ 20): «Եւ քանց բնութեան զմերն ընկալաւ ի կնոջէ» (Ն. տ., էջ 51):
«Եւ յարեւին նմա այնք, որք եւ բային քարց դիմաց եւ ներխոնաւհու-
թեանց» (Ն. Առոնց, Դիոնիսիոս Թրակացին եւ..., էջ 26): «Որք յաւէտ
կամ նուազ նմին նման գոն և հուպ ժամանակաւ. որպէս Ազաթանդե-
ղոս, Յաճախապատումն Լուսաւորչին, Բիւզանդ՝ քաւ յանոճ կակազելոյն,
Եզնիկ» (Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւն..., էջ 630): «Ձեռնս
մարթ է ասել... ի գիրս Եփրեմի. քաւ միայն ի հեղինական գեղեցկու-
թենէն և հարտարութենէն» (Ն. տ., էջ 632):

Տարբերակման, առանձնացման, սահմանափակման հարաբերու-
թիւն արտահայտող բառերն են՝ ընդհատ, զատ, օտար և այլն: Դրանք
իրենց խնդիրներին հետ հիմնականում դառնում են ձևի պարագա, ինչ-
պես՝ «Հրաման տայր... զատ ի միմեանց փութալ հասանել ի գեօղն
Վարազկերտ» (Փար., էջ 123): «Յաղագս թէ ինչ որ օտար ի Մովսիսէ
պատմեն այլքն հնախօսք» (Խոր., էջ 22):

Ընդդիմութեան հարաբերութիւն են արտահայտում նախադրու-
թեան դերում հանդես եկող հակառակ, հեռուկա բառերը: Ինչպես արդեն
նշվել է, ընդդիմութեան իմաստ ունեն նաև առաջի, արտաքին, ընդդէմ

բառերը: Դրանք իրենց խնդիրների հետ սովորաբար լինում են ընդդիմության անուղղակի խնդիր: Օրինակներ. «Զի թէ Աստուած ի մեր կոյս լինիցի, ո՞վ կարիցէ կալ մեզ հակառակ» (Ա. Լ., էջ 100): «Եւ որչափ ի ձեռս իւրեանց էր՝ արտաֆոյ արքունի հրամանին դիւրութիւն առնէին նոցա» (Նդ., էջ 196): «Եւ յետ այսորիկ սկսաւ գոռալ ընդդէմ քաղաւորին Յունաց» (Ղեւոնդ, էջ 103):

Ընդդիմության նախադրութիւններն ու իբրեւ այդպիսիք առնված բառերը ցույց են տալիս նաեւ գործողութիւն կատարման ձեւը, ինչպես՝ «Արիւն իմ և հարազատութիւն, ընդէ՞ր սնուցանես զՄարըդ Արտաշէս հակառակ ինձ և իմոյ քաղաւորութեանս» (Նոր., էջ 163):

Միջոցի հարաբերութիւնն արտահայտող նախադրութիւններն ու իբրեւ այդպիսիք հանդես եկող բառերն են՝ ի ձեռն, ընդ ձեռն, ընդ ձեռամբ, ի ձեռս, ի ձեռանէ, ի ձեռաց, ի դէմս, շնորհիւ և այլն: Դրանք ցույց են տալիս այն առարկան, որի միջոցով կամ օգնութիւմբ կատարվում է գործողութիւնը և իրենց խնդիրների հետ պատասխանում են որո՞վ, որո՞վք, ի՞նչ, ո՞ր օգնականութեամբ հարցերին ու դառնում են միջոցի անուղղակի խնդիր: Օրինակներ. «Ի ձեռն առն միոջ եցոյց զըսքանչիւս» (Ագաթ., էջ 11): «Եւ զանձս բազումս և անթիւս վասն զմիտս հաճել թագաւորին Արշակայ, ի ձեռս վարդաւայ... առաքէր» (Բուլ., էջ 88): «Պահեալ լինէր նա կենդանի շնորհիւ Տեառն» (Ագաթ., էջ 72):

Ձեռն գոյականից առաջացած նախադրութիւնների և նրանց խնդրի միջոցով զրաբարում արտահայտվում էր՝ ներգործող խնդիրը, ինչպես՝ «Զի ոչ միայն ի ձեռն արանց, այլ և ի ձեռն կանանց սրբոց քարոզեցաւ Աւետարանն կենդանութեան ընդ տիեզերս ամենայն (Ագաթ., էջ 354):

Ի ձեռանէ, ի ձեռաց նախադրութիւնն դերում հանդես եկող բառերն արտահայտում են անջատման հարաբերութիւն և իրենց խնդիրների հետ լինում են անջատման անուղղակի խնդիր: Օրինակներ. «Եւ մի՛ ապրեցցի ի ձեռանէ Երկաթոյ» (Մ. Գ., հ. 3, էջ 293): «Ասէ՛ Աստուած Հօր իմոյ օգնական իմ, և ապրեցայց զիս ի ձեռաց փառաւորի» (Ն. տ., հ. 1, էջ 142):

Փոխարինութեան, փոխարինման հարաբերութիւնն են արտահայտում փոխանակ, փոխարէն, ի տեղի նախադրութիւնները: Դրանք իրենց խնդիրների հետ կատարում են նախադասութիւն այն անդամի դերը, որի փոխարեն գործածվում են: Օրինակներ. «Արդ՝ փոխանակ բարձրաբերձ և վաղաւեր աշտաբակին՝ խաչն ճշմարտութեան կանգնեցաւ» (Ագաթ., էջ 395): «Ի նմին ատուր զորդի նորին զՇապուհ, զոր ի տեղի Արշակունայն թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհիս՝ անդրէն ի դրանն մարդ-

կանէ դաւով յարքունիքն սատակեցին» (Փար., էջ 19): Առաջին օրինակով նախադրութիւնն իր խնդրի հետ տրամաբանական ենթակա է, իսկ երկրորդում՝ ուղիղ խնդիր:

Միասնութեան հարաբերութիւնն են արտահայտում հաւելեռն նախադրութիւնն ու որպէս նախադրութիւն գործածվող կից ածականը: Միասնութեան իմաստ ունեն նաև զենա, զկնի, յեա, յետս բառերը: Դրանք իրենց խնդիրների հետ դառնում են միասնութեան պարագայ: Օրինակներ: «Եւ այնպէս յիւր վանան եկեալ, իսկոյն ի ձի ելեալ՝ հաւելեռն հաւելին ի Սպեր զնաց» (Խոր., էջ 196): «Աղաղակեցին և երկոթին ծերքն կից նմին» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 658):

Քան, առաւել քան, աւելի քան նախադրութիւններն արտահայտում են բաղդատական հարաբերութիւն: Դրանք ցույց են տալիս իրենց խնդրի արտահայտած իմաստին հավասար կամ նրանից ավելի և կամ պակաս հատկանիշ ու նրա հետ դառնում են, այսպէս կոչված, համեմատութեան անուղղակի խնդիր: Օրինակ՝ «Մեծ և բարձր է պատիւ կաթողիկէ եկեղեցւոյ քան զամենայն բարձրութիւնս սրբոցն» (Ագաթ., էջ 389):

Դրանք ցույց են տալիս նաև գործողութեան կամ եղելութեան կատարման չափ ու քանակը, իրենց խնդիրների հետ պատասխանում են ո՞րչափ, ո՞րքան հարցերին և դառնում են չափ ու քանակի պարագայ: Այդպիսի կիրառութիւնն ունի նաև որպէս նախադրութիւն գործածվող չափ գոյականը: Օրինակներ. «Եւ մեծացուցանէր ղթագաւորն աւելի քան զարեգակն» (Եղ., էջ 163): «Ասացից ձեզ լու ի լու, մինչև քննիցէք զբանս թէ ձեւ չափ իմանայցեմ» (Ս. Գ., հ. 3, էջ 306):

Երբեմն դրանք ցույց են տալիս իրենց խնդրի հատկանիշը՝ չափը, քանակը, որպիսութիւնը և այլն: Այս դեպքում իրենց խնդիրների հետ պատասխանում են ո՞րքան, զինչպիսի՞ հարցերին և գործածվում են իբրև որոշիչ: Օրինակներ. «Աւելի քան զեւթն հաւիւր վարդապետս յղէր ընդ նոսա» (Եղ., էջ 51): «Աւելի քան զբաւն առեւծ հանապաղ շրջէին ընդ նմա հանապաղօրդեալք» (Բուզ., էջ 185): «Եւ տայր նոցա զիր երդմամբ չափ ըստ սովորութեանն իւրեանց» (Ղեւոնդ, էջ 36):

Իրենց խնդիրների հետ որոշիչ կարող են դառնալ նաև համեմատ, նման, պէս և այլ նախադրութիւններ ու իբրև այդպիսիք գործածվող բառեր, պատասխանելով զինչպիսի՞ հարցին: Օրինակ՝ «Եկայք արասցուք Ագամայ օգնական նման նմա» (Ագաթ., էջ 144):

Որոշ նախադրութիւններ երբեմն իրենց խնդիրների հետ գործածվում են իբրև ստորոգելիական վերագիր: Օրինակներ. «Որ բարկանայ եղբօրն, և չէ վասն Աստուծոյ, հրեշտակ անողորմ հանդիպի նմա» (Եղն.,

էջ 309): «Ապա ուրեմն լեզուք նշանակի վասն են» (Ս. Գ., հ. 4, էջ 425): «Զի տէրունի հրամանքն՝ ամենեցուն գեր ի վերոյ են» (Ագաթ., էջ 212): «Յղէ ես ուրպէս զլեռլ՝ որ ոչ լսէ, և իբրև զհամր՝ զի ոչ բանայ զբերան իւր» (Ն. տ., էջ 47): «Ահա Ադամ եղև իբրև զմի ի մէնջ՝ ճանաչել զբարի և զկար» (Ն. տ., էջ 148):

Այսպիսով, նախադրութիւններն ու որպէս նախադրութիւն գործածվող բառերը գրաբարում մեծ մասամբ լինում են բայական անդամի լրացումներ, ամենից շատ՝ պարագաներ (տեղի, ժամանակի, ձևի, նըպատակի, պատճառի, միասնութիւն, զիջման, չափ ու քանակի և այլն), այնուհետև՝ խնդիրներ (միջոցի, վերաբերութիւն, ընդդիմութիւն, բացառման, ներդրոժող, անջատման, հայեցման, համեմատութիւն և այլն):

Մի քանի նախադրութիւններ իրենց խնդիրների հետ, բացի բայական անդամի լրացումներ դառնալուց, երբեմն լինում են նաև գոյականական անդամի լրացումներ (որոշիչ, մասնական բացահայտիչ) և ստորոգելիական վերադիր:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հին հայերենը կամ գրաբարը հիմնականում բաժանվում է երկու ենթաշրջանների՝ դասական կամ մեսրոպյան (մինչև 460-ական թթ.) և ետդասական: Գրաբարից մեզ են հասել ինքնուրույն և թարգմանական բաղմամբիվ գործեր: Դասական շրջանի, հատկապէս ինքնուրույն (Սեյիկ Կողբացու, Կորյունի, Ագաթանգեղոսի և Փաւստոս Բուզանդի) ստեղծագործութիւններ լեզուն տարբերվում է ետդասական շրջանի մատենագրութիւն լեզվից: Դասական շրջանում, ինչպես նշում են մեր խոշոր հայագետները, գրական և խոսակցական լեզուները հիմնականում համընկնում էին¹: Այդ պատճառով էլ այս շրջանի գրական լեզվի առանձնահատկութիւններն ուսումնասիրութիւնը շատ կարեւոր է խոսակցական լեզվի օրինաչափութիւնները հասկանալու համար: Ետդասական շրջանում մասամբ լեզվի ներքին զարգացման, մասամբ էլ այլ լեզուներից կատարված փոխառութիւնների ու նորամուծութիւնների հետեւանքով աստիճանաբար մեծանում են գրական և խոսակցական լեզուների տարբերութիւնները:

Ինչպես պարզվեց մեր ուսումնասիրութիւնից, գրաբարի ամբողջ պատմութիւն ընթացքում մեծ փոփոխութիւններ են կատարվել նաև նա-

¹ Տե՛ս Ն. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմութիւն, մաս 2, Երևան, էջ 101: Գ. Բ. Զաքուկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, 1964, էջ 35:

խաղրութիւնների և որպէս նախադրութիւն գործածվող բառերի համա-
կարգում:

Գրաբար մատենագրութիւնը լայն հնարավորութիւններ է ըն-
ձեռում նախադրութիւնների ուսումնասիրութեան համար, որովհետեւ
մեր մատենագիրներն իրենց երկերում առատորեն են օգտագործել նա-
խադրութիւններն ու որպէս այդպիսիք հանդես եկող բառերը:

Գրաբարի նախադրութիւնների և իբրեւ նախադրութիւն գործածվող
բառերի ուսումնասիրութիւնից կարելի է եղրակացնել, որ տվյալ սպա-
սարկու բառերը մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում իրենց առա-
ջացման ու կաղմավորման, քերականական-ձևաբանական և շարա-
հյուսական-կիրառական տեսակետներից:

Դրանք իրենց ծագմամբ հիմնականում քարացած հոլովաձևեր են
կամ այլ կառույցներ, ինչպէս, օրինակ, ի մէջ, ընդ մէջ, ի միջոյ, ի մի-
ջի, ի վերայ, ի վերոյ, ի ներքոյ, առաջի, առաջոյ, զառաջեալ, յետ,
յետոյ, զհետ, ի համար, պատճառաւ, ի պատճառս և այլն, որոնց կաղ-
մավորման գործում ակտիվ դեր են խաղացել նախդիրները: Լեզվի զար-
գացման ընթացքում բառահարաբերական տվյալ ձևույթների թիւը ան-
ընդհատ աճել է ի հաշիվ հիմնական ձևույթների:

Ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ լեզվի զարգացման
ընթացքում աստիճանաբար նախդիրներն իրենց տեղը զիջել են նախա-
դրութիւններին: Այսպէս, օրինակ, ի սմա, ընդ արեգակամբ, զնովալ
(ծիծաղել), ի նմուզի նախդրավոր կապակցութիւններին համապատաս-
խանաբար փոխարինել են՝ ի մէջ սորա, ի ներքոյ արեգական, ի վերայ
նորա, ի վերայ նմուզի նախադրավոր կառույցները: Այնուհետեւ, պարա-
րի որոշ նախադրութիւններ, ինչպէս՝ ի համար, ի մէջ, ի ներքոյ, ի
վերայ, ի տեղի և այլն, աշխարհաբարում վերածվել են հտադրութիւն-
ների՝ ընդունելով համար, մեջ, ներքո, վրա, տեղ ձևերը: Խոսքիմա-
սային փոխանցման հետեանքով լեզվի զարգացման որոշակի աստիճա-
նում լինում են այնպիսի բառեր, որոնք դեռևս չեն կորցրել իրենց բա-
ռական ու իմաստաբանական նշանակութիւնը և չեն խզել կապը «մայր»
խոսքի մասի հետ: Այդպիսի բառերը տվյալ շրջանում գործածվում են
և՛ որպէս հիմնական խոսքի մասերին պատկանող բառեր, և՛ որպէս
սպասարկու բառեր: Խոսքիմասային փոխանցման այս իրողութիւնը
ընդհանուր երևույթ է, այսինքն՝ այն հատուկ է նաև ուրիշ լեզուե-
րի:

Մագումով հին և բուն նախադրութիւնները, ինչպէս՝ վասն, ի վե-
րայ, աղագաւ, յաղագս, առանց, առաջի, արտաքոյ, զկնի, զհետ, ի
ձեռն, ի մէջ, յետ, ի ներքոյ, փոխանակ, ընդդէմ, ի միջի, հանգոյն,
իբրեւ, քան, մինչև, որպէս, բաց, բայց, հետև, հանդերձ, շուրջ և այլն,
ունեն ավելի շատ և բաղմապիսի կիրառութիւններ:

Տվյալ սպասարկու բառերի հիմնական առանձնահատկություններին մեկն էլ այն է, որ նրանք գրեթե բոլորն էլ արտահայտում են պարագայական հարաբերություններ՝ պարզ թե բարդ:

Միայն որոշ թվով նախադրություններ ու որպես այդպիսիք գործածվող բառեր արտահայտում են նաև խնդրային (մի քանիսը՝ միայն խնդրային) հարաբերություններ:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՈՐՊԵՍ ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՈՐԾԱԾՎՈՂ
ԲԱՌԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աղաքալ	Ձոյգ	Ի միջոյ
Անդր քան	Ջստորե	Ի միջոց
Առանց	Ջօրէն	Ի միջոցի
Առաջի	Ջօրէնս	Ի յիշատակ
Առաջի քան	Ջօրինակ	Ի ներքոյ
Առաջոյ քան	Ընդ աջմէ	Ի ներքոյ քան
Առաւել քան	Ընդ առաջ	Ի ներքոստ
Առ ընթեր (առընթեր)	Ընդ դէմ (ընդդէմ)	Ի ներքս
Արտաքոյ	Ընդդիմակ	Ի ներքսագոյն
Արտաքոյ քան	Ընդ կողմն	Ի պատիւ
Արտաքս քան	Ընդհատ	Ի պատճառ
Աւելի քան	Ընդ ձեռամբ	Ի պատճառս
Բայց	Ընդ ձեռն	Ի պէտս
Բայց միայն	Ընդ մէջ	Ի սակս
Բաց	Թող	Ի ստորեալ
Բացագոյն	Ի բացագոյն	Ի ստորե
Գաղտ	Ի բացեալ	Ի վեր
Գեր	Իբր	Ի վերայ
Գեր ի վերոյ	Իբրև	Ի վերոյ
Գեր ի վերոյ քան	Իբրու	Ի վերոյ քան
Գունակ	Ի դէմս	Ի տեղի
Դէմ	Ի դիմաց	Ի տեղւոյ
Դէմ ընդդէմ	Ի թիկանց	Ի փառս
Դէմ յանդիման	Ի թիկունս	Լոկ
Դէպ	Ի կողմանէ	Լու ի լու
Դէպ ի	Ի կողմանս	Կից
Եւ անդր	Ի կողմն	Հակառակ
Ջանխուլ	Ի համար	Համաձայն
Ջառաջեալ	Ի հետոց	Համեմատ
Ջառաջեւ	Ի ձեռանէ	Հանգիտակ
Ջատ	Ի ձեռաց	Հանգոյն
Ջթիկամբ (զթիկամբն)	Ի ձեռն	
Ձկնի	Ի ձեռս	
Ձկողմամբ	Ի մէջ	
Ձհետ	Ի միջի	

Հանդերձ	Յայսկոյս	Որպէս
Հանդէպ (ի հանդէպ)	Յանդիման	Ուրոյն
Հաւասար	Յանուն	Զակի
Հեճուկս	Յաջմէ	Պատճառանօք
Հեռագոյն	Յառաջ քան	Պատճառաւ
Հեռի	Յառաջագոյն քան	Պէս
Հետ	Յետ	Պէս գունակ
Հետէ (ի հետէ)	Յետոյ	Սակս
Հետի	Յետուստ	Ստորեաւ
Հոպ	Յետս	Ստորեւ
Մասամբ	Յերեսաց	Վասն
Մեկուտի	Յերեսս	Վերոյ
Մերկ	Յօգուտ	Փոխանակ
Մերձ	Նախ քան	Փոխարէն
Միաբան	Ներքոյ	Քան
Մինչ	Նման	Քաւ
Մինչև	Շնորհիւ	Քաւ միայն
Մօտ	Շուրջ	Օտար
Յաղագս	Շուրջանակի	Օրէն
Յայնկույս	Որիչ	Օրինակ

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աղաթ.—Աղաթանդեղոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տիփլիս, 1909:

Ա. ի.—Պատմութիւն Արիւտակիսի Կաստիվերոցոյ, աշխ. Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963: Բուդ.—Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883:

Եղն.—Եղնկայ Կոլորացոյ Բագրեանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Եղ.—Եղիշիի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ լաղղատութեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957:

Բ. Ա.—Բովմայի վարդապետի Արժրունոյ Պատմութիւն տանն Արժրունեաց, Թիփլիս, 1917:

Խոր.—Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տիփլիս, 1913:

Կոր.—Կորին, Վարդ Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական և այլ ընթերցվածքներով, թարգմանութեամբ, առաջարկով և ծանոթագրութեաներով ի ձեռն պրոֆ.—դոկտոր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941:

Ղեւոնդ.—Պատմութիւն Հայոց Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

ՄՈ—Դրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, Պուէնոս-Այրէս, 1948:

Յովհ.—Իմ.—Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանցոյ Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1833:

Ս. Գ.—Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց, բաժանեալ ի շորս հատորս, Վենետիկ, 1805:

Սեբ.—Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, աշխ. Ստ. Մալխասեանցի, Երևան, 1939:

Փար.—Ղաղարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Տիփլիս, 1904:

Օգտագործված են նաև Եղնիկի, Կորունի, Աղաթանդոսի երկերի համարաբառներն ու Եղիշիի, Ղ. Փարպեցու և Մ. Խորենացու երկերի բառացանկերը:

XVII ԴԱՐԻ ԳՐԱՐԱՐԸ

ՆԵՐԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

XVII դարի հայ գրական-մշակութային հարուստ ժառանգությունը տարբեր առիթներով՝ ու նպատակներով քննության է առնվել հետադուտողների կողմից:

Սույն աշխատանքը գրաբարի համաժամանակյա ուսումնասիրություն է, ուստի, առավել ուշադրություն է դարձվում ժամանակային կոնկրետ հատվածում գրաբարի օրինաչափությունների ու յուրահատկությունների բացահայտմանը, քան երևույթների փոփոխությունների պատմական ընթացքին:

Սակայն, քանի որ XVII դարում հայերենը դրսևորվում էր մի քանի լեզվավիճակներով (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար, բարբառներ), ապա գրաբարը չէր կարող զերծ լինել նշված լեզվավիճակների ազդեցությունից: Այս հանգամանքը պահանջում է ուսումնասիրության և՛ համաժամանակյա, և՛ տարաժամանակյա մեթոդների կիրառում:

Որոշ փաստերի քննության ընթացքում համադրվում են ինչպես նույն լեզվավիճակի տարբեր փուլերը (XVII դ. գրաբարը վաղ գրաբարի հետ), այնպես էլ տվյալ ժամանակահատվածի տարբեր լեզվավիճակները:

Յուրաքանչյուր դարաշրջանի հոգևոր ժառանգություն ինչ-որ չափով տնտեսական-քաղաքական կյանքի արտացոլումն է: Առանց պատմական իրականության ճանաչման հնարավոր չէ ճիշտ գնահատել մշակույթի (այդ թվում և լեզվական) առանձնահատուկ կողմերն ու զարգացման միտումները: Ի՞նչն էր բնորոշ XVII դարի հայ իրականությանը:

Դարասկիզբը շարունակությունն էր նախորդ երկու դարերի՝ մոռյալ ու արհավիրքներով լեցուն. Հայաստանը բաժանված էր երկու բռնակալ պետությունների՝ Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Ժողովրդի օրհասական վիճակը լավ է նկարագրել ժամանակագիրը. «...եմք և կեամք ի մէջ վեցեկի պատուհասի, որ է սով, սուր, գերութիւն, տարածամ մահ, անօրինաց զրկանքն և սաստիկ հարկապահանջողութիւն...»¹:

¹ Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հ. 1, Երևան, 1951, էջ 181:

Մեծագույն արհամիրբը, սակայն, դեռևս 1514 թվականից սկսած պատերազմն էր Թուրքիայի և Իրանի միջև: Հիմնականում ընթանալով Հայաստանի տարածքում, հաջողակ լինելով պատերազմող մերթ մեկ, մերթ մյուս կողմի համար, այն միշտ կորստաբեր էր հայ ժողովրդի համար:

Հայ ժողովրդի համար սոսկայի շարիք էր XVI դարի վերջում սկսված Զալալիների շարժումը Թուրքիայում²: Աղետաբեր էր (1605—1609 թթ.) շորսամյա դաժան սովը. «Ի սովու կերան հայք զշուն և կատու, էշ և ձի և կաշիք նոցա: Աղբալտքն ժողովէին զերեք շորս տարու շոր ոսկորներն և սղկէին և ուտէին և կուտուց կուտուց մեռանէին...»³: Այդ դառը վիճակն էլ հանգեցրեց մի ուրիշ շարիքի՝ դանգվածային զաղթի: Գաղթի ճանապարհները հասնում էին մինչև Ղրիմ, Ուկրաինա և Լեհաստան⁴: Ահավոր էր բռնադաղթը Արևելյան Հայաստանում: Լսելով Թուրքական բանակի հարձակման լուրը, Շահ-Աբասը որոշում է նահանջել՝ ավերելով գյուղերն ու քաղաքները: Հանուն իր շահերի նա Արևելյան Հայաստանից 1604 թվականին հարյուր հազարավոր հայերի զաղթեցնում է Պարսկաստան: Դա հայոց մեծ զաղթն էր, մեր պատմության սև էջերից մեկը:

1639 թվականին ավարտվեց 125-ամյա պատերազմը: Թուրքիայի և Իրանի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որի համաձայն ամրապնդվում էր Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետությունը բռնի կերպով նվաճված ժողովուրդների, հատկապես Անդրկովկասի ժողովուրդների վրա⁵: Բայց հաշտությունը, հատկապես հայ ժողովրդի համար, բարեբախտություն էր: Հնարավորություններ են ստեղծվում (թեև ոչ լայն) երկրի տնտեսական, հոգևոր զարթոնքի համար, որի նախանշանները նկատելի էին դեռևս 1616 թվականից, երբ պատերազմական գործողությունները տեղափոխվել էին Հայաստանի սահմաններից դուրս:

² Զալալիների շարժման մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Զուլյալան, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966: Այդ շարժման բնույթի մասին ուշագրավ դատողություններ ունի նաև Վ. Հակոբյանը, (տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի օժ դարի հիշատակարաններ» հ. 1, Երևան, 1974, առաջաբանը):

³ Վ. Հակոբյան, Աշ. Հովհաննիսյան, Հայերեն ձեռագրերի օժ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա., Երևան, 1974, էջ 194:

⁴ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Հայերի ուսական կողմնորոշման նախապատմությունից, ՊՐՀ, Երևան, 1958, էջ 70:

⁵ Զ. Նաչալյան, 1639 թվականի Թուրք իրանական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը, Երևան, 1969, էջ 31:

Այդ դարձումները առավել նկատելի էր հայկական գաղթօջախներում, որտեղ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների դարգացման ավելի նպաստավոր պայմաններ կային:

Աշխուժացում էր նկատվում Լվովում, Ամստերդամում: Իսկ բուն Հայաստանին ավելի մոտ գտնվող Պոլիսը արդեն XVII դարում արեմքտահայ հասարակական կյանքի կենտրոնն էր, որի ազդեցությունը տարածվում էր նաև գավառներում: Ազգային կյանքի աշխույժ օջախ էր նաև Նոր Զուղան: Մոտ 12 հազար բնակչությամբ այդ քաղաքը տնտեսական, մշակութային լայն կապեր ուներ Եվրոպայի շատ երկրների հետ: Տեղահանության շարիքը որոշ խմաստով հատուցվում էր: Եվ ճիշտ է Լեոն, գրելով, թե՝ «Շահ-Աբասի գերեմարտությունն ազգային-կուլտուրական վերածնության մի դարագլխի սկիզբն է հայության համար... պատմությունը այնուամենայնիվ պիտի համարի այդ ահեղ տակնուվրայությունը մի տարերային դրդիչ, որ ստեղծեց հայկական կյանքի մեջ նոր քաղաքական և հասարակական պայմաններ, որոնք և սկսեցին, ճիշտ է դանդաղ, բայց հարատև տոկոսնությամբ, նոր ձևեր ձուլել մեր գոյության համար, իսկապես Նոր ժամանակների ազգություն դարձնել մեզ»⁶:

Նոր Զուղան նաև դասակարգային պայքարի ջահակիրներից մեկն էր⁷: Այստեղ աղանդավորական քողի տակ բռնկված շարժումը (Թումիկի շարժումը) իր էությամբ նաև սոցիալական էր⁸:

Սոցիալական խմորումներին զուգընթաց երկրում աճում էր և ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարը: Շփումը եվրոպական երկրների հետ, վերջիններիս և կաթոլիկական եկեղեցու աճող հետաքրքրությունն ու խոստումները ծնում էին ազգային ազատագրության հույսեր, որոնք հատկապես արևմտահայության համար ավելի ու ավելի էին հստականում: Կարծես հասունանում էր զինված պայքարի անհրաժեշտությունը⁹: Բայց տեղի չունեցավ ոչ խաչակրաց պատերազմը և ոչ էլ քրիստոնյա եղբայրների ազատագրումը: Մնաց միայն ոգևորությունն ու սպասումի հույսը:

XVII դարը նաև հայ ազատագրական մտքի առաջին անգամ դեպի Ռուսաստան կողմնորոշման ժամանակաշրջանն էր: Իսկ XVII դարի երկրորդ կեսից, երբ Ուկրաինան միացավ Ռուսաստանին, իրենց քաղաքական հայացքը Մոսկվային ուղղեցին Լեհաստանի, Ղրիմի, Ուկրաինա-

⁶ Լեո, ԺԺ, հ. 3, գիրք 1-ին, Երևան, 1969, էջ 266:

⁷ Հ. Միրզոյան, Սիմեոն Զուղայեցի, Երևան, 1971, էջ 15:

⁸ Նույն տեղում, էջ 76:

⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961:

յի հայ գաղթօջախները¹⁰, XVII դարի վերջից արտահայտվում էին նաև Ղարաբաղի մելիքությունների ազատագրական ձգտումները ընդդեմ պարսից բռնակալության. պատահական չէ, որ հաջորդ դարում Ղարաբաղը դարձավ աղատագրական պայքարի դրոշակակիրը: Զարթոնք էր նկատվում նաև հոգևոր ու մշակութային կյանքում: «Ժէ դարը,—գրում է Հր. Աճառյանը,— հայոց վերածնութեան խմորման շրջանն է. ընդհանուր մեղեկության մէջ առաջին անգամ գլուխ է բարձրացնում Բաղէշի Ամրդուլու վանքը և իր շուրջը լոյսի ցուրբեր արձակում, նրանից յետոյ սկսում է Տաթևի վանքը, որի միաբանութիւնը ձեռք է առնում հայ ուսումնական կեանքի վերանորոգման գործը...: Էջմիածնի հետ միաժամանակ բացւում է հեռու Պարսկաստանում, Նոր Զուղայում Ամենափրկչեան վանքի դպրոցը, շնորհիւ նշանաւոր կեսարացի Խաչատուր վարդապետի, որ նոյն վանքում բաց է անում նաև հայկական տպարան»¹¹: Դպրասկզբին մեծ հռչակ էր վայելում Սյունաց դպրոցը՝ մանավանդ Մովսես և Պողոս վարդապետների եռանդուն գործունեության շրջանում: Այստեղ հարգի էր նաև ոչ կրոնական բնույթի գիտությունների ուսուցումը: Դպրոցական կյանքի առաջընթացը բնականաբար ուղեկցելով էր մատենագրության բուռն վերելքով: Երևան են գալիս պատմագրական, փիլիսոփայական ստեղծագործություններ, բազմաթիվ մանր ժամանակագրություններ, հիշատակարաններ, ձևավորվում է հայ մեմուարային գրականությունը:

XVII դարում, հառկապես առանձին անհատների ճիգերով վերակենդանանում է նաև շատ կարճատև գոյատևած հայ տպագրությունը:

Դարի առաջին կեսին հայերեն գրքերի տպագրության հնարավորություն ուներ միայն Հոռմի պրոպագանդայի բազմալեզվյան տպարանը, շուտով այդպիսի հնարավորություն ստեղծվեց Փարիզում: Սակայն Ամստերդամում էր միայն այդ գործի մեծ առաջընթացը՝ կապված Ոսկան Երևանցու եռանդուն գործունեության հետ: 1664 թվականից սկսած, նա չորս տարում հրատարակում է մոտ 20 անուն գիրք, որոնցից ուշագրավ են հատկապես, Աստվածաշունչը, բերականությունը և Դավրիժեցու պատմությունը:

Եթե փորձենք ուղղակի կապ տեսնել ժողովրդի պատմության և լիզվի միջև, ապա, բնականաբար, երկրի մասնատվածությունը, պետականության, ժողովրդի տարբեր հատվածների սերտ շփման բացակայու-

¹⁰ Աշ. Հովհաննիսյան, Նշվ. աշխ., էջ 99:

¹¹ Հր. Աճառյան, Պատմութիւն հայոց նոր գրականութեան, Վաղարշապատ, 1906, պրակ Ա, էջ 14—15:

Թյունը հանդեցնում էր բարբառային տարբերությունների խորացման, դժվարացնում միասնական լեզվի գոյության հնարավորությունը, իսկ թուրք-պարսկական գերիշխանության հետևանքով, հայերենի մեջ շարունակում էին մուտք գործել թուրքերեն և պարսկերեն փոխառություններ, մյուս կողմից XVII դարի, հատկապես 2-րդ կեսից նկատվող տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային զարթոնքը առաջադրում էր լեզվաքաղաքականության նոր խնդիրներ: Ստեղծագործությունների ժանրային բազմաձևություններն անշուշտ ուղեկցվում են լեզվի գործառական-ոճական նոր դրսևորումներով: Վերանում է նախորդ երկու դարերի գրական «ամլությունը»: Ժողովրդի կյանքի տարբեր բնագավառներում նկատվող վերածնունդը, համախոսմբ ազատագրական պայքարի ձգտումներն ու սաղմնավորվող բուրժուական հարաբերությունները տարբերայնորեն առաջադրում են միասնական լեզվի պահանջ: Պատահական չէ, որ աղգային միասնության մեծ նպատակը իրականացնելու համար, հայ մտավորական գործիչները առաջադրվող կարևոր գործոններից մեկը համարում էին լեզուն¹², որը պետք է դառնար միասնական և բազմագործառելի, բավարարեր ժամանակաշրջանի առաջադրած պահանջները: Գտնվելով զարգացման ակունքներում, աշխարհաբարը այդ դերը չէր կարող կատարել, առավել ևս այն չէր կարող կատարել որևէ բարբառ. աննպատակահարմար էր նաև միջին հայերենը իր ժողովրդախոսակցական բարբառային հիմքով, օտարամուտ բառերի առատությամբ, որը վաղուց կորցրել էր իր պետական ու գրական գործառությունները: Բնականաբար ամենահարմարը գրաբարն էր, որը և դարերի ընդմիջումից հետո «վերածնվում» է XVII դարում: Այդ վերածնունդը ոչ միայն առաջադեմ գործիչների ջանքերի արդյունքն էր, այլ նաև ուներ առարկայական հիմք: Իհարկե, նոր պայմաններում գրաբարը անզոր էր ստանձնելու գրական, պետականություն տնենալու դեպքում նաև պետական լեզվի գործառություններ (մի բան, որ գուցե և չէին կարող հասկանալ այդ ժամանակաշրջանում): Կարևորը տրվյալ դեպքում այդ չէ, այլ այն, որ գրաբարի նոր շրջանառությամբ տարե-րայնորեն առաջադրվում էր հայոց միասնական ու գրական լեզվի պահանջ:

Ինչպիսի՞ն էր XVII դարի գրաբարը:

Անշուշտ, քննվող ժամանակաշրջանում այն իր դասական վիճակով չէր կարող գործառել, որովհետև դարերի ընթացքում կրած օրինաչափ փոփոխություններից հետո, գրաբարը ինչ-որ ջափով կորցրել էր իր դասական հստակությունը ու համակարգայնությունը:

¹² Տե՛ս Ս. Սարխեյան, Հայ գրականության պատմագրության հարցերից, ՍԳ, 1962, № 7, էջ 137:

պատմագրութեան վերածննդի ժամանակաշրջանն էր: Այդ պատմագրութեան մեր բազմադարյան պատմութեան մի ծանր ու բեղմնավոր ժամանակաշրջանի կարևոր ու հավաստի սկզբնաղբյուրն է, որից օգտվիլ և օգտվում են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ: Այդ սկզբնաղբյուրների մեջ թերևս ամենահեղինակավորը Առաքել Դավրիժեցու պատմութեանն է:

Դավրիժեցին ծնվել է XVI դարի վերջին, Թավրիզում: Ուսում է ստացել էջմիածնում և այնտեղ էլ ձեռնադրվել վարդապետ: Պաշտոնի բերումով եղել է շատ երկրներում. հանգամանք, որն անշուշտ օգնել է նրան շատ բան տեսնելու ու լսելու, պատմական փաստեր հավաքելու, որը և հետագայում օգտագործել է իր «Պատմութեան» մեջ¹:

Ժամանակակիցները և հետագա ուսումնասիրողները բարձր են գնահատել Դավրիժեցու երկը²:

Պատմութեան մի սովոր մասը վերաբերում է Շահ-Աբասի արշավանքին և հայոց «մեծ գաղթի» ցնցող պատկերների նկարագրութեանը, հետաքրքիր տեղեկութեաններ կան ջալալիների շարժման, հայ գյուղացիութեան վիճակի մասին: Իրենից առաջ կատարված իրողութեանները արձանագրելիս, Դավրիժեցին ըստ հնարավորին աշխատել է ստուգել փաստերը՝ բանավոր և գրավոր աղբյուրներով: Նրա գրքի գնահատելի արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ հեղինակը հավաստի ու կարևոր տեղեկութեաններ է հաղորդում նաև XVII դարի հայ մշակույթի ու գիտութեան գործիչների մասին: Այսպես՝ ի՞նչ գլխի 401—406 էջերում խոսում է Սիմեոն Զուղայեցու գործունեության, նրա «Քերականության», «Տրամաբանության» արժանիքների, Ստեփան Լեհացու կյանքի և գործունեության, կատարած թարգմանութեանների ու փիլիսոփայական գիտությանը նրանց քաջատեղյակության մասին: Նույն գլխում նա հիացմունքով է փոստում նկարիչ Մինասի մասին:

Դավրիժեցու պատմութեան լեզվական ատաղձը գրաբարն է՝ պարզ և դյուրմբռնելի:

Ինչքան էլ մեծ լինի գրաբար գրելու ձգտումը, սովորական կրթութեան ստացած մի վամականի համար դժվար էր XVII դարում գրել ստեղծագործություն՝ օգտագործելով այն բառապաշարն ու քերականական բազմապիսի ձևերը, որոնք հատուկ են դասական մատենագրությանը. մյուս կողմից՝ ակնհայտ է պատմութեանը ժողովրդին հասկանալի

1 Տե՛ս Լեռ, Եժ, հ. 3, էջ 351:

2 «Պատմութեան Առաքել վարդապետի Դավրիժեցույ (3-րդ տպագր.), Վաղարշապատ, 1896: (Գիրքը առաջին անգամ լույս է տեսել 1666 թ. Ամստերդամում, հեղինակի կենդանության օրոք: 1884 թ. էջմիածնում կատարվում է գրքի 2-րդ տպագր.): Մեր հղումները վերաբերում են 1896 թ. հրատարակությանը:

դարձնելու նրա ձգտումը. սա նաև պայքար էր լատինաբանության դեմ, ուստի բնական է ժողովրդական մտածողությանն հարազատ լեզվի գործառնությունը, բարբառային բառերի կիրառությունը, որն առհասարակ բնորոշ է դարաշրջանի գրաբարին: Հեղինակը օգտագործում է շատ նորակազմ բառեր, որոնք ավանդված չեն գրաբարի վաղ շրջանից: Դրանք հիմնականում համապատասխանում են գրաբարի բառակազմության կանոններին:

Գրքի որոշ հատվածներ զուտ գրաբար են (տե՛ս էջ 54—55, 325—341, 615—620, 650—665...): Ահա մի նմուշ. «Եւ ի նորոգել զեկեղեցիսն սրբուհոյ կուսին Գայիանեայ՝ գտեալ եղև սուրբ նշխարք նորին՝ և նորին ընկերացն և եղև ուրախութիւն և ցնծութիւն անպատում ամենայն հայազին տոհմի իբրև զկանգնումն կործանելոյ թագաւորութեան: Վասն զի ամենեքեան խոկային և խորհէին վասն նշխարաց սրբոց կուսանացն՝ իցէ՞ արդեօք ի տեղին թէ ոչ. քանզի աւագ խորանի ներքոյ շինեալ մատուռն աւերեալ էր բնաւին...» (326): Նման հատվածներում ասելիքի կոնկրետությունը, գրաբարի որոշ խրթին ոճերից խուսափելը, շրջանի լեզվաված շարադասությունը (երբեմն գրաբարին ոչ բնորոշ, հմմտ. **խորանի ներքոյ...**) շարադրանքը դարձնում է հասկանալի: Այդ նպատակով նա դիմում է նաև ոճական այլ հնարանքների: Այսպես, անցյալում կատարված դեպքերը որպես կանոն շարադրում է վաղակատար ժամանակով (անց, դերբայ + օծ. բայ): Այսինքն, այդ ժամանակաձևը հանդես է գալիս պատմական-պատմողական ժամանակի գործառնությամբ³: Բերենք մի քանի օրինակներ. «Յետ այսոցիկ իջեալ են ի մէջ մատուռի գերեզմանին, քաւալեցուցեալ են ի բաց... մինչ հասեալ են ի տապան...» (181): «Եւ Եպիսկոպոսունքն ոչ են թողեալ առնուլ զմասն... և յետ մարտնչելոյն... բարձեալ են զտապանն... և բերեալ են յէջմիածին» (182): Վաղակատարը վաղ գրաբարում հաճախական ու բազմադարձ գործառնություն չունի: Դավրիժեցու կողմից այդ ժամանակաձևի անկաշկանդ գործածությունն, անշուշտ, խոսակցական լեզվի ազդեցությունն է:

Գրքում կան նաև ոչ գրաբարյան հատվածներ: Այդպես է օրինակ թանկագին քարերին վերաբերող հատվածը (էջ 586—605):

Զուտ գրաբար կամ ոչ գրաբար շարադրանքները երբեմն ինքնանպատակ չեն: Դրանք հանդես են գալիս որոշակի իրադրության մեջ: Բառը, ոճն ու դարձվածային միավորը հեղինակը հմտորեն օգտագործում է իրադրությունն ու խոսքը տիպականացնելու համար: Գրքում

³ Դասական գրաբարում այդ գործածությամբ հիմնականում հանդես են գալիս անցյալ անկատար կամ ներկա ժամանակները:

կան բազմաթիվ տճեր, որոնք ժողովրդական մտածողության արգասիք են: Գրաբարյան քերականական կանոններին շահակասող ձևերում էլ զգացվում է ժողովրդական մտածողությունը: Բերենք մի շարք օրինակներ: «Եւ էր վարդապետն Սրապիոն տեղեալ ի քաղաքէն Ուրհայոյ բարեպաշտ ծնողաց և յոյժ մեծատան զաւակ...» (9): «Եւ եկեալ մերձ բերդին Նախշուանու բանակ եղեալ նստաւ, այնքան մերձ, որ թէ քիմնք (հրացան) ձգէին հասանէր (22): «Եւ արդ ծանուցեալ հեծեն, յոգոց հանեն» (70): «Ահա ազգս Հայոց մեծ և փոքր երես դարձուցին յինէն և զքեզ սիրեն» (225): «Առանց երես տեսանելոյ յետուստ կուտէ դրանն խօսեցան...» (145):

Պատմությունը առատ է համեմատություններով, թեւովոր խոսքերով: Ահա մի քանի օրինակներ. «Սկսան անխնայ կոտորել զնոսա որպէս զգայլս, որ մտեալ ի մակաղատեղս խաշանց...» (51) «Եւ Սարգարն ի մէջ իւրում բանակին կայր, բայց վշտազին ցաւօք իբրեւ զկին ծննդական պաղատաւոր երկօք...» (76): «Եւ իբրեւ հասանէր հրաման արքունի ի տեղին՝ առժամայն որպէս հուր բորբոքեալ ընդ եղեգն՝ գումարէին զամենայն հրէայան» (478): «Եւ առին զթագաւորական գանձն, որ էր որպէս զմահարար թոյնս օձի և պատճառ նոցին կորստեան (150)»։ Դավրիժեցին հալելադրություններ, մակդիրների կուտակումներ ավելի շատ է օգտագործում, քան XVII դարի որեւէ այլ հեղինակ:

«Հանապազօրդ հաշէին, մաշէին, հեծէին և հառաշէին, թէ զփարդ արդեօք իցէ հնար փրկութեան սրբոյ նշանին» (513): «Եւ է ձին ճրկայան, բարձրահասակ, հաստաբազուկ, լայնալանջ, երկայնավիզ, կապուտագոյն, գեղեցկատես, սիգանեմ...» (511): «Որ և եկն իսկ ծանր զօրու և արար ըստ հրամանի խոնդքարին հեբքեաց, մեծեաց, հեռացոյց, տաւակացոյց, ուռոյն կացոյց, զատոյց, ի բաց կացոյց, հալածեաց, փախստական արար, վտարեաց, մեկուսացոյց...» (614):

Հետաքրքրական է հատկապես վերջին նախադասությունը՝ 11 հալելադրություն կամ՝ միևնույն իմաստով տասնմեկ բառի ու բառակապակցության կիրառություն, սա ոչ միայն գեղեցկացնում է պատումը, այլև վկայում է հեղինակի բառօգտագործման նուրբ ճաշակի մասին:

Ինչպես նշել ենք, Դավրիժեցին չի խուսափում բարբառային, փոխառյալ բառեր օգտագործելուց: Համապատասխան օրինակները կրենք բառապաշարի քննության ժամանակ:

Ուշագրավ է նաև Զաքարիա Քանաքեռցու երկը: «Սկսայ առնել ի ժամանակի ծերութեան իմոյ և ամի կենաց իմոց՝ ի Թուին ՌՃԼԶ»⁴: Ահա

⁴ «Զաքարիա Սաբկաւացի Պատմագրութիւն», գիրք III, Վաղարշապատ, 1870 թ., էջ 2:

պատմագրի հաղորդած տեղեկությունը իր պատմությունը գրելու և ծննդյան տարեթվի մասին: Ջաքարիան իր պատմությունը շարադրելիս հաճախ է օգտվել Դավրիժեցուց, որ և նշում է բազմաթիվ առիթներով:

Դավրիժեցու շատ տեղեկություններ հավաստի են, նա կարողանում է ընտրություն կատարել խառնիխուռն փաստերի մեջ, Ջաքարիայի համար ընդհակառակը, բոլոր փաստերը կարևոր են: Նահատակների վրա լույս իջնելը, վիշապի աղջիկ կուլ տալը, զանազան ժողովրդական սնոտիապաշտությունները նա ընդունում է որպես հավաստի փաստեր և բերում է իր պատմության մեջ: Նա նաև չափազանց երկարաբան է:

Հաղորդելով որևէ պատմական եղելություն, անպայման այն մասնորամասնում է. այդպիսի բազմաթիվ օրինակներից բերենք մեկը... «Ջայս իբրև լուա Թահմաղն, իսկոյն հսպան զհայր իւր»: Դավրիժեցին ալստեղ կավարտեր իր միտքը, բայց Ջաքարիան շարունակում է. «...ոմանք ասեն լարիւ խեղդեաց, ոմանք ասեն՝ եդ բարձն ի վերայ բերանոյն և նստաւ ի վերայ նորա և շնչարգել արար և մեռաւ: Եւ ոմանք ասեն, իւրով մահուամբն մեռաւ ի խստութենէ վիրին...» (I, 16):

Ջաքարիայի «պատմագրությունը» ընդգրկում է XV—XVII դդ. իրադարձությունները: Եթե ինչ-որ տեղ, իրոք այն «իսկապես պատմություն չէ, սուտ ու ճշմարիտ, առասպել ու իրողություն վայրիվերո, խառնիխուռն ժողովված մի տեղ»⁵, ապա Ջաքարիայի գործը կարևոր է որպես այդ շրջանի բանահյուսության կարևոր սկզբնաղբյուր, մյուս կողմից՝ տարբեր խավերի առօրյա, կենցաղային մանրամասները, թուրք, պարսիկ զավթիչների դաժանությունները, նրանց կիրառած պատժաձևերի նկարագրությունը, ամբողջական են դարձնում դարաշրջանի կյանքի պատկերը: Տարբեր դիրքի ու պաշտոնի մարդկանց՝ տարբեր միջավայրում ունեցած խոսակցությունները, տրոնք հաճախ պատմիչը մեջբերում է ուղղակի խոսքի ձևով, կարևոր են դարաշրջանի լեզվի, տարբեր ոճերի առանձնահատկությունների լուսաբանման համար: Ահա կաթողիկոսի խնդրագիրը շահին. «Հզօր և մեծ թագաւորի ոտաց հողէն յայտ լիցի, զի հրամայեցեր՝ թէ թղթով ծանո մեզ զխնդիրն քո...» (II, 16), կամ՝ շահի խոսակցությունը մի հայ երեցի հետ, որը «համարձակվել էր» պատահաբար աղանատես լինելու շահի հարեմի զբոսանքին.—Ասէ Շահն, հայ ես թէ՞ թուրք, ե՛լ: Եւ ասէ, հայ եմ, երեց, երկնչիմ ի սպանելոյ. վասնորոյ ոչ յառնեմ... Ասէ շահն, վասնզի այրի ես առ յայսմ կանացմէ որոց և հաւանիս: Ասէ երէցն, դոքա իմ մայր, և քոյր և դստերք են: Ասէ շահն, քո մայր և քոյրն և դստերքն այսպէս և այնպէս առնեմ...

5 Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ. Երևան, 1970, էջ 527:

(I, ԻԲ): Պատմութեան մեջ հանդիպում ենք տարբեր օրհանգիստների, անհոգիների:

Ժողովրդական բառ ու բանը, ժողովրդական մտածողությունը չափազանց հարագատ է Ջաքարիային: Թեև նրա շարադրանքում չկան ճոխ նկարագրություններ ու պեսպիստություններ, ինչպես Դավրիժեցու առանձին հատվածներում, բայց դրա փոխարեն Ջաքարիան անհամեմատ ավելի քիչ է օգտագործում թուրք-պարսկա-արաբական փոխառյալ բառեր, բարբառային բառերն ու բառաձևերը նույնպես հաճախական չեն:

Գրաբարի քերականական համակարգում նկատվող շեղումներն էլ ղգալիորեն քիչ են: Այսպես, Ի—ԻԳ գլուխներում հոգնակի բոլոր կազմություններն ու կրավորական ձևերը կանոնիկ են: Երբեմն նա օգտագործում է այնպիսի բառեր, կապակցություններ ու քերականական ձևեր, որոնք նույնիսկ դասական գրաբարում հազվադեպ են կիրառվում: Օրինակ, այսպես կոչված, անմիջական ապառնին գրաբարում, հատկապես Աստվածաշնչի որոշ հատվածներում, արտահայտվում է հանդերձեալ + օծ. բայ + անոռոշ դերբայ կառույցով⁶: Ջաքարիա Սարկավագին նույնպես ծանոթ է այդ ձևը: «Ամենայն բանք մեր զոր գրեցաք, յաղագս այսմ վանաց է, զորմէ հանդերձեալ եմք ճառել: Հեղակարծումն ժամու (I, ԼԴ), դիպան (ի դիպանոշ) (II, ԼԲ)—(«բանտ», «տնային կալանք»), քաղիթք (II, ԻԹ), «ստամոքս», զքալ «վերջ, ավարտ» բառերն ու կապակցությունները խորթ չեն Ջաքարիային:

Ջգացվում է, որ հեղինակը քաջածանոթ է գրաբարին և առանց մեծ ճիգերի, պատեհ առիթով, օգտվում է գրաբարի բառապաշարի ու քերականության գանձարանից: Հանգամանք, որ չենք կարող ասել Գրիգոր Դարանաղեցու մասին:

Դարանաղեցին ծնվել է 1576 թվականին, երկար տարիներ ապրել է Կ. Պոլսում, Երուսաղեմում, եղել է Ղրիմում: Նա իր աշխատությունը⁷ գրել է կյանքի վերջին տարիներին:

Ինչեւիով կենսագրական բնույթի երկ՝ Դարանաղեցու «Ժամանակագրությունը» իր կառուցվածքով ու արժեքով զգալապես տարբերվում է Դավրիժեցու և Քանաբեռցու գործերից: Բայց հաշվի առնելով երկի ծավալը, շարադրանքի բնույթը, ինչպես նաև հայ և դրացի ժողովուրդների պատմությանը վերաբերող բազմաթիվ տեղեկությունները, ուսումնասիրողներից շատերը «Ժամանակագրությունը» դիտում են որ-

⁶ Տե՛ս Ա. Արաճապյան, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953, էջ 281:

⁷ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղեցոյ, Երուսաղէմ, 1915:

պես պատմագրական բնույթի ստեղծագործություն⁸, որտեղ կարևոր տեղեկություններ կան XVII դարի առաջին կեսին Արևմտյան Հայաստանում, հատկապես իր ծննդավայր էրզրումի գավառում կատարված իրադարձությունների, մի շարք գաղթավայրերի մասին: Զգացվում է, որ գրաբար շարադիրը հեղինակի տարերքը չէ: Երբեմն գրաբար գրելու ձգտումը հանգեցնում է խրթնաբանության, նախադասությունների անկապակցության: Ահա մեկ օրինակ. «Եւ էր տէր խաչատուր անուն արեղայս այս ի մեր մանկական ժամանակին, որ երեւալ սորա ի մեր խեղաթիւր կարգ և կրօնք խառնակեալ ժամանակի, այլ խաւարն անգիտութեան շուրջ պատելով զամենեսեան եւ բարեկարգութիւնք քնաւ ոչ ուրեք երեւեալ ի վանորայսն, որ միայն սուտ անուամբ էր վանք և արեղայք, որ աշխարհականաց տունք շատ լաւք էին քան սուտանուն վանորայքն...» (505): Նման հատվածներ շատ կան (տե՛ս էջ 54, 78, 111, 130...): Դրանք աչքի են ընկնում երկարաշունչ նախադասություններով՝ դերբայների ու դիմավոր բայերի զուգորդմամբ, բուն մտքի հետ չկապվող շեղումներով, քերականական ժամանակների անհամաձայնությամբ, ավելորդ նախդիրների (նախադրությունների) օգտագործմամբ և այլն:

Դարանաղեցին նույնիմաստ նախդիրներ ու նախադրություններ կողք-կողքի շատ է կիրառում: Օրինակներ. «Եւ այս Ղազարիս ոչ եղեն կատարեալ աշակերտք, ոչ վասն ծոյլ եւ պղերգ լինելոյ աղագաւ, այլ վասն վաղամահ լինելոյ սակս...» (356) «Վասն ագահութեան արտից աղագաւ անհաշտ թշնամութիւն ունի ընդ մեզ» (411): «Եւ յետ քանից աւուրց յետոյ...» (548): «Վասն անպարտ սպանմանն պատճառին» (550) «Եւ նա բարկացեալ ասաց թէ յինչ սակս պատճառին տամ» (275): «Նա նստեալ առ աղբերին վերայ հացիկ ճաշակէր» (534): Նման կիրառությունները մի կողմից տվյալ դարաշրջանում գրաբարի շատ քերականական կարգերի ու խոսքի մասերի ոչ հստակ գործածության, մյուս կողմից էլ հեղինակի կողմից դրանց ճիշտ գործածությունը չմանալու արդյունք են: Գրքում բաղմամբիվ են գրաբար-աշխարհաբար ոչ միայն քերականական, այլև բառային զուգաձևությունները: «Բամբակ ունինք ցանած և շատ ալգիք ունիմք (529), մենք-մեք, չենք-չեմք, եկեռ են-եկեալ... և այլն:

Առանձին տեղերում էլ, որտեղ գրաբարը կանոնիկ է, զգացվում են ընդօրինակումներ: Գրքի շատ հատվածներ սկսվում են «Եւ դարձեալ դարձեալց ի յոճ կարգի պատմութեան...» (308), «Դարձեալ դարձեալց

⁸ Դարանաղեցու կյանքի և նրա աշխատության մասին տե՛ս Առ, Եժ, հ. 3, գիրք 1-ին, ինչպես նաև «Ժամանակագրության» հրատարակիչ Մեղրոպ վարդապետ Նշանյանի ընդարձակ առաջարանը:

յառաջի յոճ կարգի (239), «Եւ էր ոմն... (այլ, վարդապետ, անուն...) և այլն: Նման ոճերը անշուշտ, ընդօրինակումներ են մեր մատենագիրների գործերից:

Գրքում գերիշխող են ոչ գրաբար (աշխարհաբար, բարբառային) հատվածները, որոնք ժամանակագրության լեզվական ատաղձն են:

* * *

XVII դարի պատմագրությունը ներկայացնում են հիմնականում այս հեղինակները⁹: Սրանց գործերը կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում տվյալ դարաշրջանի հայ (ինչպես նաև դրացի ժողովուրդների) կյանքի բազմաթիվ բնագավառների վերաբերյալ:

Դրանք հավաստի ու կարևոր նյութ կարող են տալ նաև ժամանակաշրջանի լեզվի քննության համար: Իհարկե, և՛ պատմագրության արժանիքների, և՛ շարադրանքի լեզվի հստակության ու մաքրության տեսակետից նշված գործերը հավասարարժեք չեն:

Դավրիժեցին առավել հավաստի ու քննախույզ պատմագիր է: Հայ վերածնվող պատմագրության լավագույն ներկայացուցիչներից մեկը, իսկ նրա ստեղծագործության լեզուն գրաբարն է: Աշխարհաբարն ու բարբառը հեղինակն այնքան հմտորեն ու տեղին է օգտագործում, որ չի խախտվում նրա ստեղծագործության լեզվական հենքը՝ գրաբարը: ավելին՝ ալն, կարծես, ձեռք է բերում կենդանի լեզվի հատկանիշներ:

Ջաբարիա Քանաքեռցին որպես պատմագիր դիջում է Դավրիժեցուն, բայց նրա գրաբարը ավելի «գրական» է, իսկ աշխարհաբար-բարբառային տարրերն էլ համեմատաբար քիչ: Դասական մատենագրությանը բնորոշ բառերն ու ոճերը, այլև քերականական ձևերը նա օգտագործում է անկաշկանդ ու նպատակասլաց:

Դարանաղեցու ժամանակագրությունը, ընայած իր ծավալին, և՛ պատմագրական, և՛ լեզվական տեսակետից (նկատի ունենք գրաբարը) զիջում է նախորդ երկուսին:

* * *

Պատմագրության մեջ կարելի է զետեղել նաև մանր ժամանակագրությունները. վերջիններս սովորաբար փոքրածավալ են, դրանց հաղորդած տեղեկությունները վերաբերում են տվյալ ժողովրդի պատմության համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածի այս կամ այն իրա-

⁹ Ինչպես նշել ենք, ուսումնասիրողները Դարանաղեցուն համարում են և՛ ժամանակագիր, և՛ պատմագիր: Նույնպես և Ծ. Քյոմուրճյանին կարելի է համարել և՛ պատմագիր, և՛ տարեգիր:

դարձության: Բայց տվյալ դարաշրջանի մանր ժամանակագրությունները, հատկապես իրենց ամբողջության մեջ, արժեքավոր փաստեր են հաղորդում պատմության, դարաշրջանի լեզվավիճակների քննության ու լուսաբանման համար: Չի կարելի անտեսել նաև ազգագրական, բանահյուսական, աշխարհագրական տեղեկությունները:

Հայ բազմադարյան մատենագրության մեջ զգալի թիվ են կազմում մանր ժամանակագրությունները, այդ թվում և XVII դարում գրվածները¹⁰:

Թեև ժամանակագրության ժանրային հիմնական առանձնահատկություններից մեկը փոքր ծավալն է, բայց երբեմն որևէ կոնկրետ իրադարձություն հաղորդող տեղեկության հետ հանդիպում ենք ավելի ծավալուն հաղորդման: Լեզվական քննության տեսակետից վերջիններս ավելի նպատակահարմար ու փաստառատ են: Ժամանակագրություններն մի մասում գերիշխողը զրաբարն է, միջին հայերենի, աշխարհաբարի ու բարբառային տարրերի սակավ գործածությամբ Անանուն ժամանակագիր, Անանուն Լիվոնացի, (ՄԺ, I), Անանուն Վանեցի, Դավիթ Բաղիշեցի (ՄԺ, II) և այլն: Իսկ Հակոբ Կարնեցու, Բարսեղ Գրիչի, (հ. 1), Խաչատուր Կաֆայեցու, Դարբիել Թոխաթեցու ժամանակագրություններում զրաբարը ետին պլան է մղված:

Երբեմն միևնույն իրադարձությունը մի հեղինակ շարադրում է զրաբարով, մի ուրիշը՝ աշխարհաբարով: Անշուշտ նման դեպքերում գերունի հեղինակի լեզվական նախասիրությունն ու զրաբարի իմացությունը: Նկատելի է, որ ավելի վաղ կատարված իրադարձությունները հաճախ ներկայացվում են զրաբարով, իսկ իրենց ապրած ժամանակներն մասին խոսելիս հեղինակները սկսում են օգտագործել աշխարհաբար, բարբառային ու փոխառյալ բառեր:

Այսպես, Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրության հին ժամանակներին վերաբերող հատվածները գրված են ընտիր զրաբարով: Հեղինակը ոչ միայն օգտվել, այլև, ինչպես ինքն է խոստովանում, ծաղկաքաղ է արել մեր պատմիչներից: Անցյալի իրադարձությունները նկարագրելիս Բաղիշեցու լեզուն նմանվում է այն հեղինակի լեզվին, որը ներկայացրել է տվյալ ժամանակաշրջանը, և որից օգտվել է նա:

Իսկ երբ հեղինակն անցնում է XVII դարի դեպքերին, ապա զգացվում է դարաշրջանի լեզվի ազդեցությունը. Ներսէսի Ռէրապետի (362),

¹⁰ Մանր ժամանակագրությունների հավաքման և հրատարակման շնորհակալ ու գծվար աշխատանքին վաղուց ձեռնամուկ է եղել ԳԱ պատմության ինստիտուտը, այժմ հրապարակի վրա է երկու հատորը, տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ. (հ. 1, Երևան, 1951, հ. 2, Երևան, 1956) հատորները կազմել և ծանոթագրել է Վ. Հակոբյանը:

գումբէքներն, զխցերն (358), դուլ, շաուլ (363), արգ առին (362) և այլն:

Գրաբարը գերիշխող է նաև Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրության մեջ, բայց փոքր ծավալը և շարադրանքի ձևը (իրադարձությունները սոսկ ժամանակագրական կարգով թվարկելը) հնարավորություն չեն ընձեռում նշելու այս հեղինակի լեզվական առանձնահատկությունները:

Չնայած փոքր ծավալին, ժամանակագրություններում նույնպես ըզգացվում է ոճական տարբեր հնարանքների առկայությունը: Միևնույն փաստը մեկը կարող է արձանագրել միայն, մյուսը՝ դրա հետ միասին արտահայտել իր զգացմունքները. առանձին դեպքերում, որոշ հատվածներ գեղարվեստական արձակի երանգավորում են ստանում:

Նման լավագույն նմուշ է Անանուն հեղինակի մի ժամանակագրությունը (տե՛ս ՄԺ., հ. 1, էջ 181—188):

Այն ընդամենը 8 էջ է և վերաբերում է հիմնականում 1604—1608 թթ. իրադարձություններին: Այդ դեպքերը նկարագրել են և՛ Դավրիժեցին, և՛ Դարանաղեցին, և՛ Քանաքեռցին, բայց Անանունի նկարագրությունը ուրույն է: Ահա Արաքսն անցնելու տեսարանը. «...Եւ ապայ զինուորացն զամենեսեան ժողովեցին ի յափն Նրասխայ և զի սակաւ էր նաւն ի յանցուցանելն, քեցեցին զամբոխն աշխարհաժողով և ի գետն մղեցին և սկսաւ ջուրն լինել նոցա գերեզման և յուղարկաւոր... Ապայ յուսահատեալ հարց և մարց մանկանց ասէին լերանց, թէ «անկերուք ի վերայ մեր և բլրոց թէ ծածկեցէք զմեզ» (183):

Ավելի հուզիչ է Սպահան հասած հայերի վիճակի նկարագրությունը. «Մերքն հիւանդաքայլ ոտիւք տարակոյս տկարութեամբ ի հնութենէ ժամանակին, երիտասարդք փոխանակ ուրախութեան և ձայնիւ երգոյն, ի մոնչիւն լարոյ հեծեծէին, նորասէր առագաստի հարսն ու փեսայն փոխանակ ցնծութեան և խրախութեան, զգուժիւ զգածեալ և ծանրացեալ, ծարրասեր և սնգորասէր, ամրածածուկ, քողածիգ, պարկեշտ կուսանքն և օրփորդքն հոլանի եղեալ զիւղաթոր մի ցցունս և վարսս յանդգնաբար մերկացեալ և խայտառակեալ, հովասնունդ և փափկասուն գեղամօթղած և ողջախոս...»¹¹ բարդ բառերի (երբեմն նորաստեղծ) նրբաճաշակ օգտագործումը ժամանակագրության ոճական առանձնահատկություններից մեկն է:

Ձանձրալի չեն երկարաշունչ նախադասությունները, որովհետև հեղինակը նրանք կապակցում է հմտորեն, խուսափում ոչինչ շասող բառակոտակումներից:

¹¹ Նույն տեղում:

XVII—XVIII դարերում վանում կատարված իրադարձություններին է վերաբերում Անանուն վանեցու ժամանակագրությունը: Այստեղ փոխառությունները զգալիորեն քիչ են, գրաբարից շեղումներն էլ՝ հազվադեպ:

Մանր ժամանակագրությունները շատ ընդհանրություններ ունեն, ուստի բոլորին անդրադառնալը նպատակահարմար է: Խնդրո առարկա չենք դարձնում նաև ոչ գրաբարագիր ժամանակագրությունները: Վերջիններիս ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ է աշխարհագրի սկզբնավորման, պատմական բարբառագիտության որոշ հարցերի լուսաբանման համար, որը դուրս է սույն աշխատանքի շրջանակներից:

2. ՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դարաշրջանի հայ փիլիսոփայական մտքի առաջընթացը կապված է հատկապես Ստեփանոս Լեհացու և Սիմեոն Զուղայեցու հետ: Սրանց մասին, և ընդհանրապես փիլիսոփայության պատմության վերաբերյալ, կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Առաքել Դավրիժեցին:

Ստ. Լեհացին ծնվել է Լվովում, «Որ էր ինքն ի մայրաքաղաքէն Իլովայ և յազգէն հայոց... որ ի տիս տղայութեան իրոյ վարժեցաւ ի դպրատունս Իլովացոց՝ գրով և լեզուան կատինացոց և ուսաւ զարուեստ քերականութեան և զարտաքին գիրս փիլիսոփայից...»¹², Հավանորեն մանկության տարիներին հայերեն չի իմացել, այլ սովորել է հետագայում՝ էջմիածնում, որտեղ և ձեռնամուխ է լինում թարգմանության գործին: Նրա կարևոր թարգմանություններից են «Ի գրոց պատճառաց Արիստոտելի կամ ոմանց թուի Պրոկլի», «Գիրք բնազանցական Արիստոտելի և լուծմունք նորին», «Հայելի վարուց որ կոչի Ֆրանկաց Հարաւնց վարք», կրոնական շատ գործեր, այդ թվում և Ղուրանը¹³:

Ս. Զուղայեցին ստեղծագործել է XVII դարի առաջին կեսին: Զուղայեցին օգտվել է համաշխարհային փիլիսոփայական մտքի լավագույն ներկայացուցիչներից՝ Պլատոնից, Փլոնից, Պորփյուրից, Պրոկլից, Թովմա Արմինացուց և շատ ուրիշներից¹⁴: Վերականգնելով հայ փիլիսոփայության նոսրացած ավանդույթները, նա խոր հետք է թողնում ինչպես հայ, այնպես էլ վրաց փիլիսոփայական մտքի զարգացման հետագա ընթացքի վրա¹⁵: Նա հեղինակ է նաև քերականության, որը ժամանակի լավագույն դասագրքերից է:

¹² Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն..., Իթ, 407:

¹³ Տե՛ս Լեո, ԵԺ, հ. 3, էջ 410:

¹⁴ Հ. Միքայել, Սիմեոն Զուղայեցի, Երևան, 1971, էջ 35:

¹⁵ Նույն տեղում:

Նշանակալից երևույթ էր նաև նրա տրամաբանությունը, որը ընդօրինակվել և ցայսօր էլ պահպանվել է հարյուրավոր ձեռագրերում:

Բնականաբար, մեզ առաջին հերթին հետաքրքրում է փիլիսոփայական գործերի լեզուն¹⁶:

Ակնհայտաբար, սրանք զերծ են բարբառային և փոխառյալ բառերից (խոսքը վերաբերում է թուրք-պարսկերեն-արաբերեն նոր փոխառություններին): Դարերի ընթացքում ինչպես ինքնուրույն երկերի ստեղծմամբ, այլև՝ հին հունական փիլիսոփայության նշանավոր գործերի թարգմանությամբ գրաբարը զրոսեորվել է նաև որպես փիլիսոփայության լեզու: Այդպիսին էր և XVII դարի գրաբարը: Ստեղծված հարուստ գրականությունն ու փիլիսոփայական տերմինաբանությունը անշուշտ օժանդակել են փիլիսոփայական մտքի զարգացմանը՝ նոր պայմաններում: Ուրեմն փիլիսոփայական երկերի լեզուն բնականաբար հակված է դեպի «հինը»: Այլ կերպ ասած, բարբառային-ժողովրդական, նոր օտար փոխառությունների նվազ գործածումով, պահպանելով գիտական լեզվի պատշաճ մակարդակ, այն ավելի շատ ընդհանրություններ ունի վաղ գրաբարի հետ: Գրաբարի դասական քերականության ավանդների օգտագործման միտումը փիլիսոփայական գործերի լեզվի դիսավոր առանձնահատկություններից մեկն է:

Անշուշտ դարաշրջանի ազդեցությունն էլ կա. նորակազմություններ, աշխարհաբար որոշ ձևեր, գրաբարին խորթ կազմություններ, լատինաբան ձևեր. ինչպես՝ «գլխի կենցաղումս ոչ կարեմք զնոսա գիտել»: (Ստլ. 12): «Նիւթ իմանալի դնի ի սահմանում քանակութեան» (Ստլ. 42): «Երբայցիցի գտլն Պօղոսի ոչ կարե բառնիլ ի նմանէ» (տրմբ. 22): «Երբորդն է զենթակայէ և նենթակայում...» (տրմբ. 30): «Չորրորդն է զենթակայէ և ոչ նենթակայում, որ է մասնաւոր գոյացութիւն...» (տրմբ. 30):

Սակայն այս ձևերը հաճախական և որակակազմ չեն:

16 Քննության ենթ առել Զուղայեցու և Ստ. Լեհացու մի շարք ինքնուրույն և թարգմանական գործեր՝ Մատենադարանի № 5074 ձեռագիրը, որտեղ զետեղված են «Դիոն Արիսպաղացույ մատենագրութիւնք» (թրգմ. Ստ. Լեհացու) «Երբոց պատճառաց Արիստոտելի կամ Պրոկղի» և Ստ. Լեհացու «Բանք իմաստասիրականք և աստուածականք»-ը: Օգտագործել ենք նաև № 2303 ձեռագիրը (Ս. Զուղայեցու մի շարք թարգմանություններ՝ «Մեկնութիւն Պրոկղի», «Յաղագս նշանակութեանց բառից տրամաբանականաց» և այլն): Հղումների դեպքում կնշենք ձեռագրերի համարը և էջը: Տպագիր գրքերից մեր ձեռքի տակ է եղել Զուղայեցու «Քերականությունը և Տրամաբանությունը» (Կ. Պոլիս, 1728): Իհարկե լեզվական քննության համար առավել կարևոր են ինքնուրույն, քան թարգմանական գործերը, բայց քանի որ թարգմանություններն էլ կատարվել են նույն դարաշրջանում՝ նույն հեղինակների կողմից, ուստի և մենք չենք կարող շրջանցել դրանք:

Թեև Ս. Զուղայեցուն կարելի է համարել լատինաբանության դեմ առաջին ընդվզողներից մեկը, այդուհանդերձ, ինչպես նկատելի է հենց վերոգրյալ օրինակներից, լատինաբան գրաբարի որոշ ձևեր կիրառվել են նաև նրա կողմից:

XVII դարի փիլիսոփայական գործերի ընդ որոշ հատկանիշներից մեկն էլ նրանց պարզությունն ու հասկանալիությունն է, պայմանավորված՝ ոչ թե փիլիսոփայական ըմբռնումների ու շոշափվող հարցերի մակերեսային քննությամբ, այլ բարդ հասկացությունները ըստ հնարավորին պարզ ու մատչելի ներկայացնելու, ընթերցողին հասկանալի դարձնելու մտադրությամբ: Այսպես, ամենաթուրքիկ համեմատությունից իսկ նկատելի է, տր Ստ. Սյունեցու (VIII դար)՝ Դիոնիսիոս Արիսպագեցու թարգմանությունը շատ ավելի խրթին է, քան նույն գործի՝ Ստ. Լեհացու թարգմանությունը:

Փորձենք առանձնացնել փիլիսոփայական երկերի լեզվական մի շարք առանձնահատկություններ, որոնցով նրանք տարբերվում են այդ դարաշրջանի այլ գործերից:

Առաջին հերթին պետք է նշել բառապաշարը: Այն չի ընդգրկում պետական-հասարակական կյանքի զանազան բնագավառները՝ կենցաղը, մարդկանց առօրյա կյանքն ու աշխատանքը, այստեղից էլ՝ այն պարզ հետևությունը, որ փիլիսոփայական երկերի լեզուն և հատկապես բառապաշարը դարաշրջանի կյանքի լեզվական անմիջական արտացոլումը չի տալիս: Բառապաշարը հիմնականում ընդգրկում է փիլիսոփայական, աստվածաբանական, տրամաբանական հասկացություններ: Վերացական հասկացությունները (և դրանք՝ արտահայտող բառերը) ավելի զերակշիռ են, քան կոնկրետ առարկայական իրողություններ արտահայտողները:

Ներքոգրյալ և նման կարգի բառերը ամենահաճախականն են: Անորոշելի, աստուած, աստուածաբար, արարիչ, արարչական, արարողական, բազմադիմի, բացայայտեմ, բացասութիւն, բացերեւութիւն, բղջախոհութիւն, գերագոյ, գերակայ, զգայական, իմաստակ, իմաստասէր, հակակայ, համազոյ, ներտրամադրեմ, նիւթ, նիւթեղէն, սահման, սահմանեմ, տրամաբանութիւն, փաղանոս...

Զգալի թիւ են կազմում բարդ բառերը: № 5074 ձեռագրի միայն 67 բ և 68 ա էջերում օգտագործված են ավելի քան 20 բարդ բառեր, որոնցից են՝ աստուածամեմեմ, աստուածամեմանալէս, աստուածատեսակարար, դիւրամուտ, դիւրանցագոյն, դիւրաջեռն... ահա այլ օրինակներ՝ անփոխագործութիւն (74), դուզնաբանագոյն (328), հեշտակալալելուլ (75):

Նույնպես շատ հաճախական է միևնույն արմատից կազմված բառաձևերի կողք-կողքի գործածությունը. «Եւ տես զի իմանալի է իմացողն և իմացական իմացեալն (Ստղ., 235բ): Եւ զգերագոյն գերագոյապէս ահաբանել» (անդ, 326): «Ուստի ամենայն կամ անհակադարձական է, կամ ինքնադարձական կամ այլադարձեալ (№ 5074, 155բ): «Զի ոչ է անշարժ և ինքնաշարժ, այլ միայն շարժելի (անդ, 166բ): «Դրութիւն դրելոյն է և դրեալն դրութեամբն է» (տրմբ., 49): «Թե քեատորինն է և քեատուն քեովն է քեատու» (անդ., 50):

Ինչպես և այլ շրջանի փիլիսոփայական գործերում, Զուղայեցու և Լեհացու մոտ բավական տարածված են ածանցավոր բառերը:

Ան.-Անիմացական (15), անհառելի (15), անմարմնոցն (14), անմատչելի, (14), աննմանք (14), անկատար (21), անսահմանելի (17), անսրբազան (21):

Գեր.-Գերագոյ (71) գերագոյն (70ա), գերապետագոյն (71), գերադարդաբար (71), գերալոյս (326բ), գերասերտիչ (301բ)¹⁷:

Ներ.-Ներածեմ (446բ), ներգործութիւն (72), ներիմացում (417բ), ներհակ (443բ),

Ական.-Ճշմարիտն է սահման և ելը իմացականին և բարին է սահման ցանկականին (429բ): Ազնուական, ամբողջական (447բ), բնական (429բ), գործնական (430բ), մասնական (430), մարմնական (ն. տ.), յաւիտենական (429բ), յարամնայական (447բ), նիւթական (430բ):

Բար.-ամբողջաբար (38), ընաւորաբար (26), նախկնաբար (28), նուաղաբար (67), պետաբար (53, 54) քահանայապետաբար (55):

Գոյն.-առաւելագոյն (329), բազմաբանագոյնք (328), դուզնաբանագոյն (328), ընտանեգոյն (329բ), հեռագոյն (328բ), մերձաւորագոյն (328բ)...

Նկատելի է դերբայների առատ կիրառությունը, հաճախական են հատկապես լի-ով ապառնիները. Օրինակներ. «Դնելի ընդունեն» (20): «Ամենայն նիւթ գոլ իմանալի» (20): «Յաղագս որոց բանս է վարկանելի» (63): «Որպէս հասանելի է պատմել զառի յաստուածանմանութիւն» (71): «Բայց սկսանելի է բանիս և խուզելի խորհրդական» (76): «Պատասխանի տալի է ճշտապէս» (240): «Թոյլ տալի է ահաբանիլ» (302): Վաղ գրաբարում այս ձևերը, հատկապես որոշ բառերի համար, այնքան էլ տարածված կիրառություն չունեին:

Փիլիսոփայական երկերի լեզվին, թերևս նաև այդ դարաշրջանի

17 Հղումները ըստ էջերի վերաբերում են № 5074 ձեռագրին:

գրաբարին բնորոշ պետք է համարել բայանունների առատ գործածությունը (հրբեմն՝ անորոշ դերբայի փոխարեն): «Ելումն որդւոյն է ի ձեռն գործոյ իմացման, իսկ ելումն հոգւոյն սրբոյ է ի ձեռն կամաց» (404բ): «Ջարմացումն է տեսակ երկիւղի» (408բ): «Հաւանումն պատահի երեք կերպիւր...» (424բ): «Ամենայն բարձմունք շարաց բարի են... Դաւթի զԴոդիաթ սպանելն և Սամուելի զԱգագ սպանանելն են բարձմունք շարաց»¹⁸ (տրմբ., 154):

Նկատելի են հոնտորական հարցի, միադիմի բայերի բազմաթիվ գործածություններ: Եթե օրէն է, պարտ է, պիտոյ է... ձեռքը տարածված են նաև վաղ շրջանի գրաբարում, ապա՝ օրինաւոր է, անկար է և նման այլ ձևեր ավելի շատ բնորոշ են ուշ շրջանին: «Եթե օրինաւոր է ինձ ասել» (22): «Անկար է գոլ անդամ մարմնոյ միոյ, այլ մարմնոյ» (տրմբ. 39):

Փիլիսոփայական-տրամաբանական դործերին բնորոշ պետք է համարել նախ... ապա կառույցների, պատճառի, հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասություններով բարդ նախադասությունների առատությունը, սահմանումների, դատողությունների բնույթ կրող ձևակերպումները: Օրինակներ, «Նախ զի որպէս բանն հօր... երկրորդ զի ճշմարտագոյն և կատարելագոյն դմեզ լուսաւորէ...» (6): «Նախ մաքրիլ և ապա լուսավորիլ» (26): «Եւ ուրն է ոչ է տեղի. զի տեղին ոչ ցուցանէ դառնակալ ինչ գոլ ընդ տեղեալ» (տրմբ., 66) «Գինեմոլն ոչ է սիրօղ իմաստութեան, ուրեմն զինեմոլն ոչ է փիլիսոփայ» (տրմբ., 160): «Շարամանութիւն է բաղհիսութիւն պարզ ձայնից, առ ի յայտաբերել զներտրամադրեալն» (անդ. 90):

Տարբեր խոսքի մասերի (նույնիսկ նախադասությունների) առարկայացումը ոճական բնորոշ միջոց է Զուղայեցու մոտ:

«Եւ այս յայտ է, զի որ ի զինչէումն ստորոգի գոյացութիւն է. իսկ գոյնն զսպիտակէն ի զինչէումն ստորոգի» (տրմբ. 82)¹⁹, «Իսկ Ոչն է հանգէտ ոչ ոքին»: «Եւ ոչ ոչոքն է հանգէտ ումին» (113): «Որք են կարճառօտ պատասխանիք հակասականք, յոքն ստորական և ոչն բացասական» (164): «Մարդ է կենդանի երկոտանի՝ կարօղ նաւել»: «Ահա կենդանին և երկոտանին են գոյացականք, իսկ կարօղ նաւելն է պատահական» (156):

Քվարկված հատկանիշներն էլ իրենց ամբողջության մեջ կարելի է համարել գործառական ոճի յուրատեսակ արտահայտություն:

¹⁸ ՆՁԲ-ն Բարձմունք բառը չունի:

¹⁹ Այս շարքի բոլոր հոգւմները վերաբերում են Ս. Զուղայեցու «Դիրք տրամաբանութեանը»:

Ստ. Լեհացու և Զուղայեցու մոտ, անշուշտ, նկատելի են լեզվական այլ հատկանիշներ, սակայն դրանք բնութագրական են ոչ թե փիլիսոփայական երկերին, այլ դարաշրջանի լեզվական մտածողությանը:

3. ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ մատենագրության սկզբնավորման շրջանից իսկ հանդիպում ենք հիշատակարանային (մեմուարային) գրականության առանձին արտահայտությունների՝ վարքագրություն (կորյուն), պատմական հուշագրություն (նդիշե), և հիշատակարաններ (սփռված տարբեր ձևագրերում):

Հիշատակարանային (մեմուարային) գրականության բուռն զարգացումը բնորոշ է սակայն վերածնության շրջանին: Հայ գրականության մեջ այդ ժանրի վերելքի շրջան կարելի է համարել XVII դարը²⁰: Նշված շրջանում երևան եկան ոչ միայն առանձին ստեղծագործություններ ու նոթեր, այլ ժանրը դրսևորվեց համարյա իր բոլոր տարատեսակներով: Դարաշրջանի հիշատակարանային գրականության ուսումնասիրությունը ոչ միայն գրականագիտական ու լեզվական, այլ նաև պատմագիտական հարուստ նյութ կարող է տալ: Անժխտելի է նաև նրա ճանաչողական արժեքը: Անդրադառնա՞նք հիշատակարանային գրականության տեսակներին ու որոշ ստեղծագործություններին:

ա. Ուղեգրություն

Բազմադարյան պատմություն ունեցող հայ մատենագրության մեջ, տարբեր դարաշրջաններում կարելի է հանդիպել ուղեգրական-ճանապարհորդական տարբեր տեղեկությունների ու վկայությունների: Առաջին վկայությունը ըստ երևույթին պատմահայր հորենացու Նդեսիանգի:պտոս-Ալեքսանդրի-Իտալիա-Աթենք կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունն է²¹:

XVII դարի ուղեգրական-ճանապարհորդական օրագրության լավագույն նմուշը Սիմեոն Լեհացու ուղեգրությունն է²²:

20 Մեմուարային և հատկապես հայ մեմուարային գրականության մասին տե՛ս Կ. Դանիելյան, Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից, Երևան, 1961:

21 Տե՛ս «Մովսիսի հորենացու Պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1913, Գիրք 3, գլ. ԿԲ: Հետագա շրջանի մատենագրության մեջ նույնպես հանդիպում ենք ճամփորդական զանազան նոթերի:

22 «Սիմեոն Դպրի Լեհացույ Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք». ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսէս վ. Ակինեան: (Առաջին անգամ հրատարակվել է ՀԱ-ի և 1932-35 թթ. համարներում, իսկ 1936 թ.՝ առանձին գրքով):

Լեհացիին ծնվել է 1584 թ. Լեհաստանում: Նա մեծ վաստակ ունի բազմաթիվ ձեռագրերի ընդօրինակման գործում:

Լվով, Երուսաղեմ, Պոլիս, Իզմիր, Կրետե, Վենետիկ, Կահիրե՝ ահա այն բնակավայրերն ու լրիվ ցանկը, որտեղ եղել է Լեհացիին XVII դ. առաջին տասնամյակում սկսած իր 12-ամյա ճանապարհորդության ընթացքում: Իր տղեգրության մեջ էլ ամփոփված են այցելած երկրների ու ժողովուրդների մասին բազմաթիվ կարևոր ու հավաստի տեղեկություններ: Նա XVII դարի առաջին հայ հեղինակն է, որ վկայում է լեհ-օսմանյան (1622), լեհ-շվեդական (1635), լեհ-ռուսական (1632) պատերազմների մասին: Մեզ համար առավել կարևոր են հայ կյանքին վերաբերող տեղեկությունները, որոնք սփռված են նրա ստվարածավալ գրքի բազմաթիվ էջերում: Գերիշխողը այս գրքում ժամանակի աշխարհագրան է, խոսակցական լեզուն՝ օտար, այդ թվում և եվրոպական լեզուներից: Կատարված փոխառություններով: Դժվար է առանձնացնել գրաբար փոքր ի շատե ծավալուն հատված: Որոշ գրաբարյան քերականական ձևեր ու բառակապակցություններ էլ հանդես են գալիս աշխարհագրի հետ գիրքընդխառն, իսկ սա հենց ժամանակի աշխարհագրի առանձնահատուկ կողմերից մեկն է:

Գրաբարի նվաղ գործածությունը (որպես համակարգ փաստորեն գրաբարը չի դրսևորվում) պայմանավորված չէ միայն հեղինակի գրաբարի իմացության աստիճանով կամ լեզվավիճակի ընտրության նրա նախասիրությամբ, այլ առաջին հերթին բխում է երկի բնույթից: Տարբեր միջավայրերի ու բարքերի (երբեմն իրար հակոտնյա), հասարակության տարբեր խավերի նկարագրությունները, նոր (երբեմն օտար) հասկացությունները տվյալ դարաշրջանում գրաբարի օգտագործման համար մեծ դժվարություններ են ստեղծում: Եթե պատմագրական երկերում իսկ գրաբարն արդեն իր տեղն էր գիշում աշխարհագրաբարին, ապա ճամփորդական բազմատեսակ մանրամասների նկարագրության ժամանակ գրաբարն առավել ևս գործառնելի չէր: Պատահական չէ, որ Լեհացու գրքում եղած գրաբար հատվածները բուն ուղեգրական նկարագրություններ չեն, այլ՝ միջանկյալ հատվածներ՝ հիշատակարաններ, նամակներ, գրքային ոճեր: Ահա մայրապետի խոսքերն ուղղված իր սաներին: «Ով որդեակք, մինչև ցայս տխմար եւ տգէտք էիք. եւ արդ իմաստուն եւ կատարեալ էք. որ գիտէք զչարն եւ զբարին. զի մեք վասն Աստուծոյ սիրուն պահեցաք զձեզ և սնուցաք եւ որպէս մայր զամենայն շարշարանս ձեր յանձն առաք... Արդ այժմիկ ասացէք մեզ զի՞նչ է կամք ձեր. կամի՞ք աստ մնալ եւ ծառայել Աստուծոյ մինչև ի մահ, թէ աշխարհս մտանէք եւ ամուսնանայք...» (64—65): Ներքոգրյալը սուլթանի նամակն է Լեհաց թագավորին. «...Սուլթան Օսման հզօր եւ մեծ, յաղթող ամենայնի և ոչ ումեքէ յաղթահարեալ... զոր ունիմ զՆՐԱ կողմ աշխարհիս ընդ իշխանու-

թեամբս իմով, հարկատու արարեալ զամենայն ազգս եւ զազինս...» (358): Նման դեպքերում է միայն հեղինակը դիմում գրաբարին:

XVII դարում է գրված նաև Ավգուստինոս Բաջեցու «Ճանապարհորդութիւն Յեւրոպայ»²³ գիրքը: Բաջեցին Ռուսաստանի վրայով հասնում է Եվրոպա, լինում է մի շարք երկրներում՝ հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդելով այդ մասին:

Ուղեգրության լեզուն անպաճուճ է, զերծ ավելորդ մանրամասներից: Ի տարբերություն ժամանակակից հեղինակների մեծ մասի, Բաջեցին ակնհայտորեն խուսափում է օտար փոխառություններից: Դրան զուգընթաց նա առատորեն օգտագործում է բարբառային բառեր ու բառակապակցություններ: Դուս արին, ասանէ դուս եկեալ, քոլ «թուփ», յեղն «հետո» (?) : Եթե ժամանակի գրաբարը ներկայացնելու հարցում այս ուղեգրության արժեքը մեծ չէ, ապա հակառակ դրան, այն զգալի է բարբառային փաստերի ներկայացման տեսակետից:

* * *

XVII դարի գրաբարագիր ուղեգրական գործերից է Դավիթ Երեցի Երուսաղեմ կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունը՝ գրված 1635—1651 թվականներին²⁴: Ուղեգրությունը իր ծավալով զգալիորեն փոքր է վերը հիշատակվածներից, բայց այդ փոքր ծավալի մեջ զգացվում է հեղինակի գրաբար գրելու ձգտումը: Միայն մեկ անգամ ենք հանդիպում ոչ-գրաբարյան բառի ու մտածողության՝ կարմունքին վերայ: Առօրյա, ոչ գրեային արտահայտություններն էլ հեղինակը շարադրում է գրաբարով՝ «Եւ ես գիշերն ամենայն զմտաւ ածեալ զգնալն իմ սուրբ յԵրուսաղեմ լաւագոյն համարեցայ քան առ Ըստամպոլ»: Անշուշտ, եթե այս գործի ծավալն ու ընդգրկման շրջանակներն էլ մեծ լինեին, ապա ի հայտ կգար աշխարհաբարը, հնարավոր կլիներ մանրամասնել նաև լեզվական իրողություններ:

* * *

XVII դարի մի այլ ուղեգրություն²⁵ մեջ պատմաաշխարհագրական տեղեկություններ են հաղորդվում Եթովպիայի և Եթովպացիների մասին: Դա Հովհաննես Թաւրունջիի ուղեգրությունն է: Մեզ հասած երկու տարբե-

²³ Այն հրատարակել է Բ. Պատկանյանը: Տե՛ս «Նշխարհք մատենագրութեան հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1884:

²⁴ Տե՛ս «Յուդեակ հայերէն ձեռագրաց», կազմեց հ. Յակովլբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 840—841:

²⁵ Ուղեգրությունը տե՛ս Ա. Ալոյսյանեան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հապեշիստան Ժէ դարուն, Գահիրե, 1946: Ուղեգրության վերնագիրն է՝ «Պատմութիւն հապաշիստանայ գնալոյ եւ գալոյ ճանապարհին ի թուին Քսի 1678»: Ուղեգրության Պոլսի

րակները՝ Պոլսի և Երևանի, լեզվական տեսակետից էական տարբերություններ ունեն։ Երևանի օրինակը ավելի հղկված ու մշակված է, գրաբարյան ձևերը աշխարհաբարի համեմատությամբ ավելի հաճախական։ Համադրության համար բերենք երկու փոքրիկ հատվածներ։

Պոլսի տարբերակ—այլ եւ կայ ծառ մի մեծ որ բարձր է քան զգանկակատունն Փիզայու և տակն այնքան հաստ է որ բոլորն կու փորեն՝ 15 և 20 կամարաւ կուշիննն. եւ զլուխն փոքր ճուղ ունի, եւ պտուղ ունի, որպէս թարում փշատի նման է եւ թթվաշ ունին զայն...

Երևանի տարբերակ—Բայց կայ և ծառ մի որ ոչ ինչ գտանի ի նա, և է բարձր որպէս զանկակատուն Պիշահու և տակն այնքան հաստ է, որ Ժէ կամար և (ն) շինել ի ծառէն. և ի զլուխն ունի սակաւ ճիւղ, և պտուղն որպէս դդում և մէջն է իբրև զփշատ թըթվաշ, և մարդիկը ուտեն զայն։

Երկու տարբերակների համադրումը հետաքրքրական է հատկապես բառային հոմանիշների օգտագործման, դրանց բարբառային պատկանելության տեսակետից։ Ըստ երևույթին բնագիրը Պոլսի օրինակն է, որը հետագայում ընդօրինակվել և «գրականացվել» է այլ գրչի կողմից։

Հիմնականում վերոհիշյալ գործերն են ներկայացնում XVII դարի հայ ուղեգրական գրականությունը՝ դարաշրջանի հասարակական-պատմական, մշակութային կյանքի ուրույն արտացոլմամբ։

բ. Օրագրություն

XVII դարի հիշատակարանային գրականության մեջ առանձին խումբ են կազմում օրագրությունները։

Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը²⁶ ընդգրկում է 1647—1681 թվականները։

Օրագրությունն անշուշտ արժեքավոր է XVII դարի պատմության որոշ հարցերի լուսաբանման համար, իսկ նրա լեզվական քննությունն էլ լրացուցիչ փաստեր կարող է տալ հայ բարբառների, հատկապես Ջուղայի բարբառի վերաբերյալ։ Թեպետ գրքի առաջաբանում օրագրության լեզուն դիտվում է որպես ժամանակի հայ վաճառականների խոսակցական լեզու, որը մի խառնուրդ է՝ գրաբարի և Ջուղայի բարբառի յուրահատուկ արտասանությամբ և ուղղագրությամբ, սակայն, պետք է ասել, որ այնտեղ

և Երևանի տարբերակները զետեղված են նաև Հ. Անտյանի «XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում» գրքում, Երևան, 1961 թ., (էջ 301—311), Ըստ Հ. Անասյանի Թուրքիայի դեպի Եթովպիա ուղևորության նպատակը պիտի լինեի անպայման քաղաքական և կապ ունենար ազատագրական խնդիրների հետ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 202)։

²⁶ Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը, Երևան, 1938 (Օրագրության գիտական տեքստը հրատարակել է Թ. Ավդալբեկյանը)։

գրաբար համարյա չկա, կան միայն հատուկներ բառեր ու քերականական ձևեր, այն էլ երբեմն ոչ կանոնիկ (հմմտ. կամիւ, հանդիբեցէ, դարձեալ... են)։

XVII դարում է գրված նաև Մինաս Ամդեցու Օրագրութիւնը։

Հնարավոր չէ խոսել այս գործի պատմական և հատկապես լեզվական արժեքի մասին, որովհետև հիշյալ աշխատանքը ամբողջապես մեզ ծանոթ չէ²⁷։

XVII դարի օրագրային ստեղծագործութիւններից ամենաուշագրաւը Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւնն» է²⁸։ Քյոմուրճյանը ծնվել է 1637 թվականին, Կ. Պոլսում։ Ստացել է կրոնական կրթութիւն²⁹։ Քաջատիղյակ քաղմաթիւ լեզուների (հունարեն, լատիներեն, եվրոպական մի շարք լեզուներ, թուրքերեն), հաղորդակից լինելով եվրոպական քաղաքակրթութեանը և ականատեսը՝ թուրքական բռնապետութեան, Քյոմուրճյանը լայն հասարակական-քաղաքական, գիտական ու գրական գործունեութիւն է ծավալում, որի հիմնական աղբալը թուրքական տիրապետութեան տակ ապրող հայ ժողովրդի ծանր վիճակն է։ Բաղմաբնույթ են Երեմիա Քյոմուրճյանի ստեղծագործութիւնները։ Նա գրել է կրոնական, աշխարհագրական-տոմարական, պատմական երկեր, տաղեր, ձոներ, ողբեր, ուղերձներ։ Կատարել է քաղմաթիւ թարգմանութիւններ։ Համառոտակի անդրադառնանք «Օրագրութեանը», որը բարձր են գնահատել շատ ուսումնասիրողներ. օրագրութիւնը ընդգրկում է 1648—1662 թվականները։

Այս գործը ունի ժանրի բոլոր առանձնահատկութիւնները, միևնույն ժամանակ հասարակական-քաղաքական, կրոնական, կենցաղային կյանքի փաստագրումն ու վերլուծութիւնը, պատմական քաղմաթիւ տեղեկութիւնները իրավունք են տալիս այն դիտելու որպէս պատմագրական երկ։ Քյոմուրճյանը ինքը իր օրագրութիւնը անվանել է ժամանակագիր և Պատմութիւն³⁰։

27 Ամդեցու Օրագրութեան համառոտ բնութագրումը և բովանդակութիւնը տալիս է Մ. Նշանյանը իր հրատարակած՝ Ե. Զեկալիի «Օրագրութեան» առաջաբանում, էջ 21-22-ի։

28 «Օրագրութիւն Երեմիա Զէլէպի Բէօմիւրճեանի», հրատ. Մեսրոպ. արքեպիս. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939։

29 Քյոմուրճյանի կյանքի և գործունեութեան մասին տե՛ս «Ստամպոլի պատմութեան», հրատարակել է Վ. Թորգոմյանի առաջաբանն ու ընդարձակ ծանոթագրութիւնները, «Օրագրութեան» հրատարակել է Մ. Նշանյանի ներածութիւնը, ինչպիս նաև՝ Լեռ, Եժ, հ. 3, էջ 357—362, Ն. Ակիւնյան, Երեմիա Զէլէպի Քեօմիւրճեան, ՀԱ, 1932, № 7—9։ Առավել ամբողջական է ու գիտական Հ. Սահակյանի «Երեմիա Քյոմուրճյան» մենագրութիւնը, Երևան, 1964։

30 Տե՛ս Մ. Նշանյանի ներածութիւնը, էջ ԺԴ։ Մենք այն քննում ենք օրագրութեան բաժնում, հաշիւ առնելով հատկապէս կառուցվածքը։

Ժամանակագրական առումով հեղինակի պատմագրական երկերից առաջինը՝ Օսմանյան թագավորության պատմությունն է՝ «Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն...»: Այս պատմությունը անտիպ է, նրանից մի հատված գետեղված է Հ. Անասյանի «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին» գրքում (Երևան, 1957, էջ 82—88): Պատմագրական կարելի է համարել նաև «Ստամպուլոյ պատմութիւնը», որը հրատարակել է Վ. Թորգոմյանը: Հիմնականում Կ. Պոլսի նկարագրությունն է: Գրված է գրաբարով, առատորեն օգտագործված են թուրքերեն բառեր, որոնք ամենայն հավանականությամբ գործածվել են պոլսահայերի առօրյա լեզվում: Այս երկերը մենք չենք տեղագրել Ժէ դարի պատմագրության բաժնում, որովհետև գրված են չափածո, մի բան, որը բնորոշ է պատմագրությանը:

Լինելով իր ժամանակաշրջանի զարգացած անձնավորություններից մեկը, Քյոմուրճյանը չէր կարող բավարարվել սոսկ օրագրային նշումներով: Անձնական կյանքի դրվագները նա դնում է ժամանակաշրջանի կարևոր իրադարձությունների ոլորտում, հանդիսանալով վերջիններիս ոչ միայն արձանագրողը, այլ նաև գնահատողն ու վերլուծողը: Օրագրությունը գրված է գրաբարով:

Օրագրային ժանրին բնորոշ է այս կամ այն իրադարձության կարճ ու շոր «արձանագրումը»: Քյոմուրճյանը նույնպես չի խուսափում նման ոճից: Ահա փաստագրման մի տիպական օրինակ, որը բնորոշ է օրագրային ժանրին:

Յունվար ամիս օր Եշի:

Ուրբաթս (2 յունուար) թագաւորն խիւլայեաց զղեսպանն Պարսից և ետ հրաման երթալ առ տէրն իւր:

Շաբաթ (3 յունուար), Կաթողիկոսն ի սուրբ Աստուածածին ժողով արար Զ եկեղեցով հանդերձ եւ ձայնեաց զԳարբիէլ վարդապետն անդ, եւ զբերեալ թուղթն կարդալ ետուր... (էջ 223):

Քյոմուրճյանը շատ փաստագրություններ ընդարձակում է, մանրամասնում: Նման գրելաձևը բացահայտում է երկի ոչ միայն պատմական ու ճանաչողական արժեքը, այլև լեզվական առանձնահատկությունները: Ճոխ խոսքի, երկարաշունչ ու գեղեցիկ նկարագրությունների բազմաթիվ օրինակներ կարելի է գտնել Քյոմուրճյանի օրագրության մեջ: Ահա նավագնացության մի նկարագրություն. «Եւ կացեալ զգիշերն ի բուն անդէն, առաւօտեան պահու հանդարտ հողմով երերեալ ծփայաք ի մէջ ծովուն և ի շերմութենէ արփույն խորշակահար տօթոյն շունչը մեր նուաղէին և նեղէին ի ծարաւոյ, և էին անկեալք իբրև զկոճղ մի ի գետնի և բնաւին ի կղզեացն յառաջ քան զմղոնս Բ ոչ կարէաք երթալ... իբր զթևաւոր ընթանայր և հովանի լինէր նստելոցն, և ի քաղցրաշունչ օդոյն զովացեալ լինէին ի խորշակէն» (357—358):

Իր խոսքը գրավիչ դարձնելու միտումով նա երբեմն ընդօրինակում է հին պատմիչներին: Ապստամբների և զինվորականների ընդհարման նկարագրությունը, անշուշտ, ընդօրինակված է Նիդհեից: Ավելորդ համարելով բերել ամբողջական հատվածներ, բերենք միայն առանձին նախադասություններ:

Եղիշե (VI եղանակ)	Քյոմուրճյան (էջ 5)
1. Քաջին խիղախէին և նահատակք գողէին: 2. Անդ էր տեսանել շտապ մեծի տագնապին և դաղէտս անբաւ: 3. Ի բազմութենէ սաղաւարտիցն և ի փայլիւն պատենազէն վառելոցն իրբեւ նշոյլք ճառագայթից արեղական հասանէին:	1. Քաջին խիղախէին և արիացեալքն գողէին: 2. Աստ էր տեսանել զաղէտ և զտագնապ կորստեան նոցա: 3. Ի բազմախուռ նիղակացն և ի փայլմանէ պատենազէն վառելոցն՝ ընդ ճառագայթից արեղական սոսոռսային:

Ընդօրինակման ու պատճենման փաստն ակնհայտ է, բայց ուրույն գեղեցիկ նկարագրություններ ու համեմատություններ կարելի է գտնել գրքի բազմաթիվ էջերում:

Քյոմուրճյանի օրագրության մեջ շատ են թուրքերեն բառերը, որոնք հիմնականում թուրքական իրականությանը վերաբերող անվանումներ են, բառապաշարային այնպիսի շերտեր, որոնք անխուսափելիորեն պետք է գործառնեն: Նրանց հայերեն թարգմանությունը դժվար, թերևս անհնարին կլինեն Ժէ դարի մտավորականի համար, ինչքան էլ նա խորը տիրապետեր գրաբարին: Թերևս թարգմանելու անհրաժեշտություն էլ չկար, որովհետև ժամանակի ընթերցողի համար այն դժվար ընկալելի կլինեն:

Բայց լեզվական օտարամոլությունը Քյոմուրճյանի տարերքը չէ. այդ են հաստատում նրա օրագրության շատ հատվածներ և այլ ստեղծագործություններ, որոնք չեն առնչվում թուրք իրականությանը: Նրա ողբերը, ուղերձներն ու նամակները գերծ են օտարաբանությունից:

Քյոմուրճյանի գործերում, այդ թվում և օրագրության մեջ, չնայած լեզվական տարբեր վիճակների առկայությանը, հիմնականը գրաբարն է:

Քաջատեղյակ լինելով դասական մատենագրությանը, նա հմտորեն է օգտվում գրաբարի գանձարանից: Դասական ոճերի ու քերականական ձևերի կիրառումը նրա մոտ արհեստական չէ, այլ բխում է լեզվի խոր իմացությունից. Ի պատասխանի (205), ի հասարակել զիշերոյն... (241): Տրական հոլովով ենթակա, դերբայների գործածություն դիմավոր բայերի փոխարեն, հին ու գրքային այս ձևերը խորթ չեն Քյոմուրճյանին: Ճեւ մեր

նկատելի էր դուրս տեսնել զի եկեղեցի մեր էր» (24): «Եւ կրկին ասացեալ շարական քահանայից և դպրաց մինչ ի դրունս...» (54): «Եւ զայս լուեալ վէշերին այլ ոչ կարացեալ խօսել» (228): «Ժ-իս օր Նշի թագաւորն ձայնեալ զվէշերն ի ներս, իւրում պալատի խեղդամահ արարեալ և ընկեցեալ արտաքս» (36):

Գրաբարի համակարգում կան նաև անկանոնութիւններ: Ահա մի քանի օրինակներ. ի ներսն (118), փխն՝ ի ներքս, չտեսի աւօք (37) փխն՝ ոչ տեսի, իմ վերայ հանգլի առաջնորդութիւն (33), փխն՝ ի վերայ իմ: Քաղցրասցի գրածն ի վերայ ստեղծուածին իրոյ (57) և այլն: Նրա լեզուն գերծ չէ նաև աշխարհաբար, բարբառային ձևերից:

Գուցե և Քյոմուրճյանն էլ աշխարհաբարը շրջանցելու նպատակը չունի: Լինելով առաջին հայ գրողը, «որը կրում էր իր մեջ նոր ժամանակներին, եմբողջական հասկացողութեամբ, գրական ճաշակ ու պահանջներ»³¹, նա հմտորեն օգտագործում էր և աշխարհաբարը՝ ստեղծելով համապատասխան ոճեր՝ համապատասխան իրադրութեան մեջ:

Ուսումնասիրության կարևոր նյութ են նաև ձեռագրերի հիշատակարանները: Հատկապես XVII դարի ձեռագրերում դրանք մեծ թիվ են կազմում: Մենք չենք անդրադառնում դրանց քննությանը³²:

ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

Որևէ ստեղծագործության կամ որևէ դարաշրջանի լեզվի քննությունը առաջին հերթին նաև բառապաշարի քննություն է: Բառապաշարն է, որ ամբիջապես արտացոլում է արտաքին, ոչ լեզվական երևույթները: Ինչքան ինտենսիվ են պատմական իրադարձությունները, այնքան էլ ինտենսիվ փոփոխվում է բառարանը՝ հանդիսանալով այդ իրադարձությունների լեզվական-բառային արտահայտիչը: Սակայն սխալ կլինի կարծել, թե բառապաշարը միայն արտալեզվական երևույթների արտացոլումն է լեզվի մեջ: Ուսումնասիրել բառապաշարը, նշանակում է նաև վեր հանել տվյալ լեզվի բառակազմական կաղապարները, դրանց հաճախականությունը, հին, նոր, փոխառյալ ու բարբառային շերտերը, դրանց հարաբերությունները միմյանց նկատմամբ և այլն:

Ընդհանուր առմամբ հայ լեզվաբանության մեջ բառապաշարի քննությունը կատարվում էր առաջին հերթին այն տարբերակելով ըստ ժողովրդի կյանքի այս կամ այն ոլորտի (կենցաղ, ընտանիք, պետություն, իրավական-վարչական մարմիններ, հողային, հարկային համակարգ և այլն): Ներկա աշխատանքում մենք հրաժարվում ենք ավանդական այդ մեթոդից, որը կիրառելի է որևէ ստեղծագործության կամ, թերևս, որևէ

31 Ան, Նշվ. աշխ., էջ 358:

32 Հիշատակարանների լեզուն ուսումնասիրում է բանասիրական գիտությունների թեկնածու Պ. Վարդապետյանը:

հեղինակի բառապաշարի քննության ժամանակ, իսկ երբ խոսքը վերաբերում է լեզվական որևէ փուլի, կամ որևէ դարաշրջանի լեզվի քննությանը, երբ առնչվում ենք տարբեր միջավայրերում ապրած հեղինակների, ամենատարբեր բնույթի ու ժանրերի բազմաթիվ ստեղծագործությունների հետ, ապա նման դասակարգումների անհրաժեշտությունը վերանում է, քանի որ այդ բազմաթան ու բազմաբովանդակ ստեղծագործությունները, բնականաբար կընդգրկեն կյանքի բազմազան կողմեր: Մյուս կողմից էլ նման դասակարգման դեպքում առաջին պլան է մղվում երկի ճանաչողական-նկարագրական գործառնությունը, իսկ լեզվաբերականական ինֆորմացիան քիչ է լինում, այսինքն՝ որևէ չափով չեն երևում բառապաշարի քերականական միտումները:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ քննության առարկա շրջանում զգալի են բառային (բառակապակցային) զուգաձևությունները, այսինքն՝ միևնույն իմաստի տարբեր բառերով (ու կապակցություններով) արտահայտությունները: Բերենք մի քանի օրինակներ: Տարի || ամ. «Մեռաւ սուլթան Մուհամետն, որն ինն տարի թագաւորեաց...» (Դրնդ., 17): «Երկու ամացն միջումն ի սպառ ի սպուռ ջնջեաց...» (անդ., 18): Միաշաբաթի || կիրակի. «Եւ յորժամ եկաւ գիշեր շաբաթուն ի լոյս միաշաբաթին» (Դվրժ., 268): «Միայն ի շաբաթ օր և ի կիրակի օր լուծանէին նաւակատեաց կերակրով ի բոլոր տարին» (անդ., 291): Բաժանեալ || ուռնջեալ. «Եւ ուռնջեալ ի հօրէ, ի մօրէ... բաժանեալ տանէին ի տուն» (Սևոհդ., 19): Քշել || վարել. «Եւ զայլն ամենայն վարեցին և տարան ի քաղաքն Ֆահրատապատ» (Դվրժ., 456): «Ծորժամ լուան զգշելն երկրին հոգացին զպետս կարեաց» (անդ., 47): Խուզեմ || գերծեմ. «Խուզեաց զգլուխն և զմորուսն: Գերծէին զգլուխն և զմորուսն» (Ջրք., II, ԽԴ, ԾԲ): Թրջել || քանալ. «Ջուրն ի վեր վազէր և քանայր զմարդիկ... Դու ի ջուրն անկանիս եւ լաւ քոջիս» (Սևոհդ., 151—152): Շատ || բազում, աղջիկ || դուստր, փիլիսոփայ || իմաստասէր, աղօթեմ || աղօթս առնել, փոխանակ || ի տեղի, (եւ) էր մքացեալ օրն || (եւ) էր նսեմացեալ օրն: Բերված զուգաձևերից հաճախական են զույգերի առաջին անդամները: Բազմաթիվ զուգաձևությունների առկայությունը վկայում է լեզվական նյութի համակարգային բաշխման անավարտունության, իսկ գրավոր լեզվում գրական նորմայի անկայունության (կամ թերևս նրա չգոյության) մասին: Դասական գրաբարը նույնպես զուգաձևություններ ունիւր, բայց ոչ այդ չափով, որովհետև այդ շրջանում հայերենը միօրինականացված էր կայուն բառապաշարով՝ զերծ տարբեր լեզվամիջակների ազդեցությունից: Ընդհանրապես, լեզուներում զուգաձևերի հաճախական գործածությունը երկար չի տևում: XVII—XVIII դդ. ուսերենը, օրինակ, նույնպես առատ էր այդպիսի տարբերակներով: XIX դարում, հատկապես երկրորդ կեսին, այդ զուգաձևերը դուրս մղվեցին՝ ձևերից մեկի ընտրության ու նրա ամրա-

գրման, դրանով իսկ բառապաշարի հստակեցման գործընթացի շր-
նորհիվ):

Այդ երևույթը XVII դարում չէր կարող կատարվել մեր լեզվում,
որովհետև թեկուզ և գրաբարագիր գործերում, անպայմանորեն իրենց
ազդեցությունը կունենային (և ունեին) միջին հայերենը, նոր ձևավորվող
աշխարհաբարը, բարբառները, (աշխարհաբարի բառապաշարն էլ այդ
շրջանում չէր կարող կայուն ու հստակ լինել, քանի որ նրա զարգացման
գործընթացը նոր էր սկսվում): XVII դարի գրաբարին բնորոշ է հենց հնի
և նորի զուգակցումը:

Գրաբարի հին շրջանի համեմատությամբ ակնհայտ են տարբերու-
թյունները որոշ անվանումների մեջ. այստեղ էլ դարձյալ զգացվում է
«նորի» ազդեցությունը, օրինակ, որպես կանոն, օգտագործվում են լա-
տինական կամ արդի ամսանունները. «Ին մարտի էլին ի Կոստանդնու-
պօլսէ և յօգոստոսի Զ-ն հասին յաշխարհն Արարատեան» (Զբր., II, Գ),
«Ի փետրվար ամսոյ» (Դվրժ., 10): Հազվադեպ՝ հայկական անվանում-
ները՝ «Յառաջնում ամսեանն Հայոց Նաւասարդի» (Դվրժ., 40)... «Տրէ
ամսոյ ի տասն և նոյեմբեր ամսոյ ի տասն և յոթն» (Դվրժ., 361): Շա-
բաթվա օրերի անվանումները նույնպես արդիական են:

Քյոմուրճյանի մոտ հաճախական են տառային համառոտագրու-
թյունները: Բշի (երկուշաբթի), Դշի (երեքշաբթի), Դշի (չորեքշաբթի...)
և այլն: Օրինակներ՝ «Եւ անտի ելեալ առաւօտու Դշի ի Պօղազ գնա-
ցաք..., ելեալ ի Պօղազէն հանդարտ հոգմով Եշի...» (9): «Թ-ին օր Դշի
երեկոյին, որ Դշի լուսանայր...» (33): Գրության նման ձևերի հանդիպում
ենք նաև Զաքարիա Քանաբեռցու (II, Իէ), Դարանաղեցու (9) մոտ, մանր
ժամանակագրություններում: Երկրների անունները կազմվում են ստան
մասնիկով: «Եւ այս թուղթ աղաչանաց առաքեցաւ ի Պարսկաստանայ,
ի Վրաստանայ, ի Քրդստանայ, ի Հռոմստանայ (Դվրժ., 311): Դասա-
կան շրջանում թեև այս կազմությունները կային, բայց ավելի հաճախա-
կան էին աշխարհն Հունաց (Հայոց, Վրաց...), կամ Ի Հայս, ի Պարսս
ձևերը:

Շատ են նաև ազգություն նշող բառ+տուն կառույցով տեղանուն-
ները. օրինակներ՝ «Եւ հրամանաւ վարդապետին Խաչատրոյ գնաց Յով-
հաննես ի Ֆոանդատուն» (Զբր., II, Լէ): «Մեր բուն Հայաստունն եւ ուր
իցեն ամենայն ազգն հայոց» (Դրնդ., 239): «Զայլ աշխարհաց մնացեալ
հայքն ի Պարսկացտունն վարեց» (Դրնդ., 518):

Լեզուների անվանումները ունեն գրաբարին ոչ բնորոշ գոյ.+երեւն
կառույցը. սրանք աշխարհաբարյան ձևեր են, որոնք սակայն հաճախա-

1 Г. Шкляревский, История русского литературного языка (вторая половина
(XVIII и XIX вв.), Харьков, 1967, стр. 155.

կան են ժէ դարի գրաբարագիր բոլոր գործերում. Օրինակներ՝ «Ջի հու-
նարէն գրեալ է... որ նշանակէ...» (Ստլ, Հրէից. պատ. 12): «Ասին որք
եբրայեցեւն գիտեն» (անդ, 38): «Այս վարդան երէց զամենայն անուանս
Ապարանու գեղորէիցն ասաց հայերէն և ես գրեցի» (Ջբր., II, 2): Որ
ասի Պարսկերէն Շահրիարի և հայերէն ոչ գիտեմ զինչ ասի» (Ջբր., II,
իծ): Ս. Լեհացու ուղեգրութեան մեջ հանդիպում ենք նալ մասնիկի, որը
անշուշտ բարբառային է: «Եւ Լովայ հայքն հայնալ չի գիտեն, այլ լէն-
նալ եւ խրչակնալ զրուցեն, որ է թաթրի լեզու» (346): Գրաբարի վաղ
շրջանին բնորոշ գոյլած+բարբառ, (լեզու, խօսս) կառույցների, հմմտ.
«Ասէ ցնա վարդապետն Պարսիկ բարբառով» (Ջբր., I, 35)» հազվադեպ
ենք հանդիպում:

1. ՆՈՐ ՎԿԱՅՎԱՍ ԲԱՌԵՐ

Քննության առարկա դարաշրջանում տարբեր ժանրերի ստեղծագոր-
ծություններում բազմաթիվ իրադարձությունների, ժողովրդի կյանքի
տարբեր կողմերի արտացոլումը ուղեկցվում է բառապաշարի հարստաց-
ման գործընթացով: Բնականաբար գերակշիռ են բարդ բառերը, որոնք
հիմնականում կազմված են գրաբարի բառակազմական կաղապարներով:
Ջգալի թիվ են կազմում նաև պարզ և ածանցավոր բառերը: Վերջիններիս
մի մասը կարող է համարվել բարբառային կամ ոչ գրաբար, բայց այն-
քանով, որ դրանք նոր շրջանում կատարված փոխառություններ չեն, չեն
ընդգրկում արդի բարբառային լայն տարածքներ (կամ էլ առհասարակ
չեն պահպանվել որևէ բարբառում) և ամենայն հավանականությամբ
դրանք առաջին անգամ վկայվել են XVII դարում, այդ պատճառով նման
բառերի մատնանշումը ինքնաձայնակ չպետք է համարվի:

Նոր վկայված բառերը կարելի է դասակարգել երեք խմբի.

ա) բառեր, որոնք փոխվել են միայն արտահայտության պլանում
(որոշ ածանցների, մասնիկների առկայություն, հմմտ. աբփիաաբիչ-աբ-
փիաաբ). բ) տվյալ բառաձևում նոր իմաստի առկայություն (փոփոխու-
թյուն միայն իմաստային մակարդակում), գ) նորահայտ բառեր (որոնք
նախորդ շրջանների գրավոր աղբյուրներում վկայված չեն): Ստորև կբե-
րենք նման բառերի (բնավ ոչ լրիվ) ցանկը:

Այն բաղմաստները, որոնք հստակորեն երևում են տվյալ բնագրից,
կամ էլ ընդհակառակը, որոնց ստույգ մեկնումը դժվար է, չենք նշի: Այս
վերջինը վերաբերում է հատկապես փիլիսոփայական տերմիննե-
րին²:

² Ստորև բերվող բառերը իրենց համապատասխան իմաստներով ստուգված են հե-
տևյալ բառարաններով. ՆՁԲ (Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզվի, հ. 1—2, Վենետիկ,

Բառերի մոտ որևէ բառարանի հղում չլինելու դեպքում, կնշանակի, որ բառը կամ նրա համապատասխան իմաստը, հիշյալ և ոչ մի բառարանում վկայված չէ:

Աղօթիօջ «ժամկոչ, ժամհար», Եւ խանն (ասէ) դո՞ւ ես աղօթիօջ քաղաքիս (Զքր., II, ԻԳ):

Ամբարեբան «շահայհոյող»—Ոչ որպէս միւս տաճիկս լիբբ և հայհոյիշ, այլ ամբարեբան և լաւ (Զքր., II, ԼԳ): Այս երկու բառերը կան միայն Բուզանդացու բառարանում՝ նույն օրինակների հղումով:

(յ)աւելածութիւն—Ի Սուրբ Աստուածածնի ժամին յաւելածութիւն կառնէ եւ ջրկրութիւն: (Դրնդ., 75) (ՆՆԲ-ունի աւելածու ձևը):

Աւերութիւն—Որ ի բաղում ամաց հետէ առնէր աւերութիւն աշխարհաց (Դրնդ., 561): (ԱԲ՝ աւերածութիւն):

Ատենագրոյց «հեռոր»—Եւ ինքն Եղիազար էր յոյժ ճարտարախօս և ճոռոմաբան, ատենագրոյց և բաղդասոր (Զքր. II, Խ) (ՆՆԲ-ն ունի ատենախօսութիւն, ատենախօս լինել, ատենաբան (ել) ձևերը: Իսկ ատենագրոյց նշում է միայն Բուզանդացին՝ վկայակոչելով Զաքարիային:

Արգոյաւոր—Արդ՝ հարկ է քեզ զի ըստ արգոյաւոր անուան քում երեւելի յիշատակ հոգևոր թողցես (Դվրժ., 339, 342): (Գրաբարի բառարաններն ունեն արգոյ ձևը):

Արտաշափ—Իսկ... Եկեղեցին մէկ արտաշափ յիւր տեղւոյն ի բաց ոստեալ հեռացաւ և ապա փլաւ (Դվրժ., 492, 493): Այստեղ երկարության չափի իմաստով է կիրառւում: (Արմ-ը՝ Արտաշափը՝ «մեկ օրվա վար»):

Արտաքսութիւն—Եւ յորժամ սաստկանայր հրաման թագաւորին վասն արտաքսութեանն (Դրնդ., 146): (Բառարաններում կա արտաքսողութիւն ձևը):

Արփիաւորիչ—Զրազ արփիաւորիչ եղաւ ի բարձր աշտանակի... (Դվրժ., 312) (ՆՆԲ, ԱԲ-ն ունեն արփիաւոր «երկնաւոր, լուսապայծառ»):

Բազմաերկ «Դժվարությամբ, մեծ ջանքերով»—Վասն որոյ տէր Փիլիպոս կաթողիկոսն բազմաերկ վաստակօք զամենայն շինուածսն մերւրստին շինեաց: (Դվրժ., 317): Կա նաև բազմաերկ աշխատութեամբ (311):

1836—1837). ԱԲ (Առձևոն բառարան հայերէն լեզուի, Վենետիկ, 1865), Արմ. (Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1—7, Երևան 1926—1935), Երեմ. (Բառգիրք հայոց, Երևան, 1975 թ.) քննական բնագիրը, առաջարանը և ծանոթագրութիւնները Հ. Մ. Ամալյանի: Բառարանը կազմել է Երեմիա Մեղրեցին, XVII դարում, Բուզ. (Նորայր Բուզանդացու «Բառգիրք ստորին հայերէնի ի մատենագրութեանց ժԱ—ԺԷ դարուց», Մոսկւհոյմ, 1884, մանրածապակն (Մատենադարան, Ն. Բուզանդացու արխիւ, թղթ. 2353, վր. 258 ա-ժ), Գվռ. (Հր. Աճառյան, Հայերէն Գաղափարական բառարան, Քիֆլիս, 1913 թ.):

Բարովել—(Դրնդ., 537): Կա Բուզանդացու բառարանում:

Բարուր(ք) սսուտ պատճառ—Անիրաւաբար յօղէր բարուրս ի վերայ նոցա և պահանջէր դրամ (Դվրժ., 223) (Ունի Արմ-ը, իսկ Երեմիայի մոտ՝ բարուրք):

Բլրկեալ «փլված»—Նա և շինուածք տանցն և յարկացն խարխալեալ և բլրկեալ (Դվրժ., 346):

Բոնագլուխ—(տես Կուտէն-ի օրինակը):

Բֆաճեղծ—Ոմանք բլբաճեղծ, ոմանք գետատար, ոմանք սովամահ (ՄԺ, I—186):

Գեղամօթղեմ (ած)—Հովասնունդ և փափկասուն, գեղամօթղած և ողջախոհ (ՄԺ, I, 183):

Գեղջակից «հարեան, համագյուղացի»—Որ ժամանակ մի շրջեր էր ի հետ Պէկթաշ անուն Զալալուի մի, որ էր իւրեանց գեղջակիցն (Դրնդ., 428):

Դիմաբաժանեալ.—Քանզի էակն է՝ գոյ և իր և ինչ որ է ընդ դիմաբաժանեալ ոչնչին (ՍՋուղ. Տրմբ., 25):

Եկամուտ «օգուտ, կարողութիւն», ԱԲ՝ «ստացական»—Նմանապէս և Քարտինալքն յոյժ փարթամք են և հարուստ. ունին քաղաքս, դիւղս, ագարակս եւ այլ եկամուտ (Սլուղ., 147—148): Դասական շրջանում բառը այս նշանակութիւնը շուներ, այլ՝ «օտարական», «եկվոր», «ձեռք բերովի»:

Զրկաւէր «զրկել սիրող», «կողոպտիչ»—Այլ եւ ինքն էր կարօտ բնութեամբ եւ սաստիկ արծաթասէր և անյագ եւ յափշտակող և զրկասէր (Դրնդ., 544):

Ժօռատ «ատամները թափած», (ԱԲ, Արմ, Երեմ.)—Ատամնաւորն ժօռատ լինի իսկ ժօռատն ոչ ևս լինի ատամնաւոր (Ս. Զուղ., տրմբ. 85):

Ինքնամիակ—Ապա նախկին միական լինի երկրորդ և այս մինչեւ ցանսահմանութիւն ոչ ուստէք եղիցի ինքնամիակ (Ս. Զուղ. Մեկն. Պրոկ-դի. 2 հո. № 2303, էջ 156):

Լծվար «Մշակ»—(Բուղ. Գլն.)—Այս Օսման լծվար էր եւ հողագործ: (Դրնդ., 7) ԱԲ-ում՝ «մեկ օրվա վարած արտ»:

Խաղառ(f) «պարող-երգող»—Զերգող քնարացն և զխաղառքն, որ տանէին ի հարսանիսն մեր ազգիս (Քմրճ, 26):

Խատ «զարդ, զարդանկար» (Արմ.)—Մոնեստիկ ձայնեալ... եթէ հայ եղողքն զփակեղս իւրանց խառ կապեսցեն որպէս և են, իսկ հոռոմքն՝ կապուտ (Քմրճ, 235): Ըստ երևույթին խառ-ը այս բնագրում որևէ գույն է նշանակում:

խացկութիւն «հողացաւ. (Ըստ Արմ-ի անժանոթ բառ.)—Եւ վաղճանեցաւ վաղամահ լինելով, ոչ ցաւօք բնական կրիւք, այլ տունէր խացկութիւն (Դրնդ., 355):

Խորք «աման, պարկ»—Եւ հրամայեց արքայն բերել խորքով ցորեան և ասէ, որքա՞ն լիտր է սա (Զքր., I, 18):

Խրատեալ «տաշած հղկած»—Մկսան զժամատունն շինել խրատեալ քարամբք և մածուցեալ կրով (Դվրժ., 350): Վաղ գրաբարով այս նշանակութեամբ բառը չէր գործառու, ըստ Արմ-ի ետին գործածութիւն է:

Խցակցութիւն—Որք ունին զկարգատրութիւն ամենայն իրաց. ժամատեղաց և սեղանատեղաց և զգեստուց և խցակցութեան և կրօնաւորական ծովակալութեան... (Դվրժ., 285): Բառը Բրոսսեն թարգմանել է... *ja vie en cellule*՝ «խցային կյանք, միայնակեցութիւն, ճգնափորութիւն»: Այսպես է և ռուսերեն թարգմանութեան մեջ՝ ...отшельничестве... и во всех других делах³: Սկզբունքային առարկութիւն շունենալով բառի մեկնաբանման հարցում, ասենք միայն, որ եթե հիշյալ բառը խցակեաց ձևից է կազմված, ապա պետք է լիներ խցակեցութիւն և ոչ թե խցակցութիւն: Կարելի է կարծել, որ ուղիղ ձևը խցակիցն է: Այս դեպքում, ուրեմն հեղինակը ի նկատի ունի խցերի դասավորութիւնը, նրանցում ճգնափորների տեղավորման կարգը և այլն:

Մարբասեր—Նորասէր առաջաստի հարսն ու փեսայն փոխանակ ցընծութեան և խրախուսեան, զգուժիւ զգածեալ և ծանրացեալ, ծարրասէր և սընդորասէր... (ՄԺ, I, 183): Նորակազմ բարդ բառ, որը բառարաններում ավանդված չէ: Կազմված է ծարիր «դիմափոշի» «աչքի ներկ» և սէր բառերից՝ ծարիր սիրող:

Մոցեմ—Ապա որ նաւթ ու խոիւ, ծծումբ և վուշ ծոցեալ ես, ուր ընթանաս, առ տ՞վ ճեմիս և զորոց թերին լնուս... (Քմրճ., 182):

Կապերտավրան—Որք մնացին կենդանի, կապերտավրանօք բնակէին յայգիս... (Զքր., I, 58): (Արմ.՝ թաղիքն վրան: Հղում է Զաքարիային): Կարպետ ունի նաև ճբուրձ, հին շոր» իմաստները (տե՛ս Արմ. Երեմ.): Այստեղ բառը ըստ երևույթին ունի հենց՝ հին շորերից, լաթե կտորներից պատրաստված վրան իմաստը. Հիշենք, որ դեպքը կատարվում է ուժեղ երկրաշարժից հետո):

Կիսաբանական «ուշիմ, խելացի»—Նա ունէր ձի զօրատր կիսաբանական... (Զքր. I, 17) (ՆՃԲ-ն ունի կիսաբան՝ «թերի խօսք», կիսաբա-

³ Аракел Давриджеци, Книга историй, перевод с армянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян, М., 1973, стр. 232.

նութիւն՝ «բեկբեկումն և ընդհատումն բանի»): Այս երկու իմաստներն էլ տվյալ բնագրին անհարիր են:

Կոռկոտապուր—իսկ պառան բացեալ զթոնիրն եհան պուտկով եփեալ կորկոտապուր՝ զոր ոմանք վոօշ ասեն (Դվրժ., 172): (Վկայված է Արմ-ում և Բուզ-ի մօտ: Նշված է նույն հեղինակը):

Կոնապաւնակ—Ջսաղաւարտն եղեալ ի գլուխն և զկոնապաւնակն ի քեւն (Զքր., I, խը) (ունի Արմ-ը, այս օրինակի հղումով):

Կոռէն—Այր գոռոզ և բռնագլուխ, այլ և կոռէճ ընդ Քրիստոնէից (Դվրժ., 340): (Արմ՝ խստաբարո, դաժան՝ վկայվում է Դավրիժեցին՝ Գվռ-ում հիշյալ բառը համարվում է նորագոյտ բառ):

Հակառակազոյց—Այլ այսպիսեացս ո՞ պապանձեալ բերան եւ կարկեալ լեզու կարէ ինչ հակառակազոյց ասել (Դրնդ., 91):

Համաբառ—Եւ են բառք ոմանք որք կոչին համաբառք. որպէս այրի բառս՝ է անուն և բայ. ուստի ոչ է համանուն և ոչ է համաբայ, այլ համաբառ (Ս. Զուգ., Տրմբ., 27):

Հարկապահանջող (աց) (Դվրժ., 1): (Բառարաններում կա հարկապահանջ ձևը):

Հացեփիչ—(Դրնդ., 50) ՆՀԲ, Բուզ. և զվռ-ն ունեն հացեփի ձևը:

Հերահարք «վարսավիր»—Եւ ապա բանակն հերահարթիցն, որ ասէ պէրպէն (Քմրճ., 248):

Հրամանագիր—Գրգռեցին զթագաւորն որ հրամանագիր ղրկեց թէ յետ դարձիք (Դրնդ., 546): Գրաբարում օգտագործվում էր գիր հրամանի կամ հրաման:

Ճողով—Ի վերայ աջ թևին կարել սև կարկատան և առնուլ թուք և ապտակ յերեսն և ճողով զմորուսն (Մժ, II, 381): (Երեմ.՝ ճողել՝ «փետել» կամ ճեղել... Գվռ. ճողել՝ մազերը ճյուղ-ճյուղ անել):

Մայր «բնագիր»—Եւ իմացեալ մեր՝ թէ հոռոմք բազում թղթերս հանեալ ցոյց են տուեալ և մերայնոցս ոչ գոյր աստ, բայց մի և Բ և զնոսա տան ցոյց, ոչ ընդունի վէղիւրն՝ թէ զսոցա մայրն պիտի... (Քմրճ., 225):

Մեղոֆ(ի) «մեղավոր» տե՛ս չհաս.—ի օրինակը:

Միաբերք—Եւ դարձեալ կին մի ծնաւ շորս տղայս արու, որոյ երկոցունցն ոչ գոյր նստոյ տեղի ալ միաբերթ էր, որք ընդ ծնանելն մեռան (Մժ, II, 417): (Ըստ երևույթին գրչագրական սխալ է: Գուցե՞ միաբարդ՝ մի+բարդ՝ «Զորոված, կցված»: Վերոգրյալ դեպքի հիշատակումը գտնում ենք և Մժ. I, 358-ում, եւ կին մի ծնաւ Դ տղայս..., բայց ընդգծված բառը բացակայում է):

Յունակից «ունքերը իրար կցված»—Եւ էր յԱստապատ գեղջէն կին մի գեղեցիկ, լայնաճակատ, յունակից, բազմահեր (Զքր., II, Ի):

Նեխաւով «կաղ»—Զթերին ձերում գիտութեամբ լցէք և ներքաւով Զաքէոսս ի պախարակելոյ աղատ արարէք և լերուք ողջ հոգւովն Աստուծոյ. ամէն (Զքր., I, 9)⁴:

Նստուածք «ղիրք»—Քանզի նստուածք քաղաքին Ասպահանու այնպէս է...—(Դվրժ., 452): (Դասական գրաբարում այդ իմաստով հանդես է գալիս նիստ բառը):

Շշուկ «ուռուցք»—Այնքան հարին զոտսն՝ մինչ ժ եղնզունքն թափեցան և շշուկն բարձրացաւ քան զժունկն (Զքր., II, Բ): Կամ՝ Եւ ի ներքոյ ծնկանն կապեցին պարանաւ եւ եղին քար ի ներքոյ ոտին և պարզեալ ոտն ի վերայ, զի շշուկն զնասցէ ի յոտն և մի անկցի ընդ մարմնովն (Զքր., II, ԼԲ), Արմ-ը՝ հղում է նրեմիայի բառարանը: Ունչել-իմաստով այս հեղինակը օգտագործում է նաև այսպէս:

Ուռնաշոր—(Արմ՝ «կանացի վարտիք», հղում է Զաքարիային)—Եւ գտին մի բեռն զգեստ կանանց, կեռկեռ կօշիկ և կերպաս ոտնաշոր և ոսկետուն լաշակս (Զքր., II, ԽԴ)⁵:

Պակասախելք—Այդ երկայնահասակ, պակասախելք, տգէտ ի գրոց (Զքր., Ա, ԽԲ): (Կա Բուզանդացու բառարանում՝ այս օրինակի հղումով): «Պակաս»+գոյական կաղմությունը գրաբարին խորթ չէ՝ հմմտ.՝ պակասահող, պակասամիտ, պակասածեռն և այլն:

Պարոնանիստ—«Իշխանանիստ»?—Եւ անտի է գաւառ մի գեղեցկաշէն յոյժ, պարոնանիստ խոտալիւր և ջրաւէտ (ՄԺ, II, 550), նաև՝ 553, 555, 556, 558:

Սնգորատէր—տես ծարրատէր-ի օրինակը:

Սոսոսալ—Հնդ ճառագայթից արեգական սոսոսսային (Քմրճ. 5) (հավանորեն գրչագրական սխալ է, թերևս՝ սոսսոհալ):

Վարնորդ—Որպէս զգեղական հողագործս, որք վարնորդ մշակօք բնակէին յէջմիածին (Դվրժ., 305): (Բառը Բրոսսեն թարգմանել է վարձկան՝ salarés): Այդպես է նաև ռուսերեն թարգմանության մեջ՝ наемные работники⁶. Այն թերևս ունի «վար անող, հերկող» իմաստը:

Վարպետ—Այս վարպետ Մինասս ստացաւ իւր արուեստ պատկերահանութեան, ժաղկարարութեան (Դվրժ., 409):

⁴ Ռուսերեն թարգմանության մեջ բառը թարգմանված է կաղ (а меня храмого Закеоса... տե՛ս Закарий Канакерци, хроника, էջ 34): Ավելի համոզիչ է Արմ-ի մեկնությունը՝ «անկարող, անճարակ, տկար»:

⁵ Բառը առկա է արդի որոշ բարբառներում: Ղրբ. բարբառում այն նշանակում է «վարտիք» (հատկապես տղամարդու):

⁶ Аракел Даврижеци, книга истории..., էջ 247: Տողատակում հղված է նաև Բրոսսեի թարգմանությունը:

Վոսդ—տե՛ս Կորկոտապուր: (Արմ-ը հղում է Դավրիժեցուն):

Վրվթամ «սարսռել, ցրտից դողալ» (Զբր., II, Ծէ):

Տոսի «Հաստ, նավակ»—Ոչ բաւ էր նոցա նաւ կամ տուփ որով անց-
ցեն զգետն (Դվրժ., 42): Գրաբարի բառարանները բառի այդ իմաստը
չեն նշում: Տոսի «գերանակապ լաստ» բառը կա Ախալցխայի բարբա-
ռում:

Ցանկաբնակիլ—...Այն որ ունէր ապարան գեղեցկաշէն և բարձրա-
բերց ցանկաբնակիլ, յախոռս անասնոց, այն, որ ունէր սեղան հացալից
և էր ասպնջական հիւրոց և աւտարաց (ՄԺ, I, 187): (Ենկելով ցանկ
բառի երկու հիմնական իմաստից՝ 1 «հար, միշտ, հավերժ» և 2. «ցան-
կապատ, պատ» (Երեմ.), բառը կարելի է մեկնել որպէս կամ՝ հավերժա-
բնակ, կամ ցանկապատված: Այս բնագրում համանորեն վերջինն է, մա-
նավանդ որ կա բարձրաբերձ ածականը՝ «բարձր ցանկապատով ապա-
րանքներ»):

Փայտակալ (ծառայ) — Կոչեաց շահն փայտակալ ծառայ մի առաջի
իր... (Դվրժ., 231): (Համոզիչ է ուսերեն թարգմանութեան այն ծանո-
թագրութիւնը, որ «ըստ երևույթին Դավրիժեցին ի նկատի ունի այն
ծառաներին, որոնք կոչվում էին էլի աղանի»: Փայտակալ-ը այդ պաշ-
տոնի անվանման թարգմանութիւնն է:

Փեթակ — Եւ կինն մութեալ զնոսա ի փեթակ ցորենոյն և թաղեալ ի
ցորեանն (Դրնդ., 472) (ըստ Արմ-ի, որը վկայակոչում է այս օրինակը,
հայերենի որոշ բարբառներում արկղ և փեթակ իմաստները նույն բառով
են արտահայտվում):

Քէմ «շրջափակում» — Իսկ պարսիկքն որ կային ի քմին, իբրեւ լուան
զձայն փողոց պատերազմին... (Զբր., II, Խէ): Եւ ի զօրացն Պարսից ա-
ռաքեցին ի կողմն միլանել քէմին... (ն.տ):

Քծափ «փեղույր» — Գեղեցիկ պատմուճան ոսկեհար և գօտի պա-
տուական և սամուր վերարկու և զլիտյ քծափ, որ է մանտիլ (Զբր., Բ,
Խդ)?:

7 Հր. Աճառյանը «Հայերէն նոր բառեր ծակոր Կարնեցոյ Վերին հայոց տեղագրին
մէջ» հոդվածում (Բզմվպ. 1923, №8) նշում է նաև մի շարք նոր վկայութիւններ ախօրան
սալընթաց, հահզ, քանտար «բանուկ, վաճառաշահ քաղաք», դասկան «աշխատասեր»,
քաւամայր «անտառախիտ», ծաղրերես «ծպտադեմ», կեբ, կերումով «գալառ, վի-
ճակ, թեմ», տնաւորիլ «ընտանիք կազմել», փութկայ «իշխանատուն»: Վերջին բառը Աճառ-
յանը կապում է ոսկեղարյան գործածութեան հետ. «Եւ հրամայեաց դատաւորն Ենետոս...
որ արգելեալ էին ընկերք իւրեանց ի փութկայի միջոյ: Ջարմանալի է միայն, — գրում է
Աճառյանը, որ Կարնեցին այսպիսի հին և գործածութենէ ինկած հազուագիւտ բառի մը լաւ

Ուշադրության արժանի են իմաստային փոփոխությունների ենթարկված և հատկապես նորահայտ բառերը: Սրանք լեզվում գրավոր ամրագրվել են հենց XVII դարում՝ այս կամ այն հեղինակի կողմից: Ամենայն հավանականությամբ այդ բառերը գործառու էին հայերենում (կամ նրա տարածքային-բարբառային տարբեր հատվածներում)՝ ավելի վաղ շրջանից: Այս կարգի բառերի գործառուում էլ XVII դարի գրաբարը հակադրվում էր գրաբարի մի այլ դրսևորմանը՝ լատինաբան գրաբարին:

2. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱՆՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ՇԵՐՏ

Ժողովրդախոսակցական տարրեր անվան տակ այստեղ նկատի ունենք գրաբարից ամեն մի շեղում՝ լեզվական երկու փուլի՝ միջին հայերենի ու աշխարհաբարի, այլև՝ բարբառների բառային ու քերականական ձևերի գործածությամբ:

Աշխարհաբարին անդրադառնալը մեր նպատակը չէ, ասենք միայն, որ XVII դարից արդեն որոշակիորեն սահմանազատվում են արևմտահայերենն ու արևելահայերենը: Քննվող ժամանակաշրջանում հայ բարբառները թերևս իրենց հիմնական գծերով արդեն ձևավորված էին, և խորն էին բարբառային տարբերությունները ըստ տարածքների: Օրինակ՝ եթե Քանաքեռցին օգտագործում է մեկ էլ ասա ձևը, ապա, ինչ. Կաֆայեցու մոտ հանդիպում ենք՝ մէկ մալ (ՄԺ., II, 219), լայն տարածում ունեին քով (Հ. Կարենցի, ՄԺ, 560, Կաֆայեցի, 219), հոս, հոդ դերանունները, կու մասնիկը և այլն: Բարբառային կարելի է համարել հնչյունական զանազան փոփոխությունների ենթարկված բառերը (հնչյունների հավելում, անկում և այլն)՝ նենգժոտ (Դվրժ., 319)-փխն՝ նենգաժոտ, թէքմէքէլ, շրջմըշել (Դվրժ., 410—411), թոնտիր (Դրնդ., 50): Առհասարակ, $q > \theta$, $q > k$, $n < k$, $q > q$, $q > p$ հնչյունափոխության բազմաթիվ օրինակները վկայում են այդ դարաշրջանում բարբառային հնչյունական համապատասխան արտասանության մասին: Օրինակներ. զարբերքի (ՄԺ., II, 569), բերք (555), Թաթեռս (572), թուզուրանցի (578), կդուււտ, Տիբրիս, Գեուրա (155), Արթվին, Ս. Լեհացու մոտ՝ նենկուրին, բերք... և այլն: $\eta > p$, $m > q$ ըմբել, ըմբելիս (Դրնդ. 334), ընդանիք

ծանօթ է: Նույն բառը գիտե նաև Առաք. Պոմ. և կը գործածէ քանի մը անգամ: Անոնց համեմատ նաև բառգիրք Երեմիայ փութիկայ Քարվանսարայ:

Մեր կարծիքով փութիկայ բառի XVII դարում գործածությունը, դասական գրաբարի նույն բառի կենդանացումը չէ, հավանորեն այն հարևան լեզուների ազդեցությամբ է սկսել գործառնել (հմտ. արաբ. fatq, պրսկ. butig, ռուսերեն бѣда ևն):

(ՄԺ., I, 186): նկատելի են նաև $b > է$, $այ > ա$, $իւ > և$, $իւ > ու$; փոփոխությունները. էրէց (ՍՆՈՒդ., 16), էրէվան (Շ. Կարն., ՄԺ., II 565), Ներսէսի հերապետի (ՄԺ., II, 362), եղ (Շ. Կարն., 571): Շ. Կարնեցու մոտ գիւղ բառը մեծ մասամբ գուղ ձևով է: Բարբառային պետք է համարել բաճճ- հոգնակերտ մասնիկով կազմված բառերը՝ տեղրանք, գեղրանք (Դրնդ., 411): Գիւղ և քոյր բառերը (հոլովված) ներկայանում են մի շարք ձևերով. ք(ը)վէր (Շ. Կարն. 246, Դրնդ., 528, Քմրճ., 46): Քուէր (Դրնդ., 510): Գեղին, գեղրանք (Դրնդ., 411, 563) և այլն: Ավանդված են նաև բազմաթիվ բառեր, որոնք այսօր գործառույթում են միայն բարբառներում: «Ոսկետառն լաչակա» (Ձբր. II, ԽԴ.). «Ամիրճան Կարկառեց զմաճակն ի վերայ նորա» (II, 8): Ռեխ(ՄԸ) և այլն: Հակոբ Կարնեցու մոտ հանդիպում ենք տալոյի «արմատ» բառին՝ «Յեղ ու ցեղ մանուշակ, որ գան բժիշկբ ի Պարսից և ժողովեն զոմանց զգլուխն և զոմանց զտակոնն, տանին ի պէտս դեղոց» (ՄԺ, II, 571): Արդի արևմտյան (այդ թվում և Կարնո) բարբառում այն չկա, բայց բառը լայն գործառություն ունի արեւելյան բարբառներում:

Որոշ հեղինակներ առատորեն կիրառում են բարբառային տարրերը: Այդպես է օրինակ, Խաչատուր Կաֆայեցին (տե՛ս ՄԺ, I): Նրա տարեգրությունը բարբառագիտական հարուստ նյութ կարող է տալ ուսումնասիրողին: Տարեգրության լեզուն գրաբար չէ, այլ ժամանակի աշխարհաբարը՝ բարբառային ընդգծված երանգով: Բերենք մի քանի օրինակներ. սեկտենքեր, հոկտենքեր, դեկտենքեր (209) մանտր (210), ծանտր (213, 220), խըրկել (217—221), դիժար (215, 237): Փատ վառելոյ (210), քովի տըներն բըլավ (219, 220), առուտուր չիբա (233): Անիծած նողայն Դ քովն աւիրեց, որ քալլեց տընէր ու տեղբաճճ քակեց (214): Ոմանք գտան կէսվի կէս, ոմանք իսկի չի գտան, մըտին դովին, կոտրտեցին սեղանին (215), ետեացն գնաց (216): Աստուած բարկացաւ վառն մեղաց մերոց, որոտում եղև, կածկըտուն... քակեց կաւմընցներն... (219), ըռըշվաթ կերել էր, ըզոցդ կամ սուտ (223) և այլն:

Պատմական բարբառագիտությանը հետաքրքրող հնչյունական, բառապաշարային և այլ երևույթներ կարելի է գտնել հատկապես նման բնույթի գործերում: Բնականաբար բարբառային բառերն ու քերականական ձևերը ամբողջ հաճախական են այն գործերում, որոնցում գերիշխողը գրաբարը չէ, որովհետև գրաբարագիր գործերում կամա թե ակամա հեղինակը սահմանափակվում է բարբառային տարրերի օգտագործման շրջանակները, ձգտելով պահպանել գրավոր լեզվի ավանդները: Նկատենք նաև, որ այժմ բարբառային դիտվող բառերը XVII դարում կարող էին և այդպիսին չդիտվել, որովհետև գոյություն չունին

գրական-կանոնացված լեզու, որի նկատմամբ նշված և նման կարգի բառերը դիտվելին բարբառային:

3. ՕՏԱՐ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Փոխառությունները այս կամ այն չափով բնորոշ են բոլոր լեզուներին: Ժողովուրդների միջև առկա շփումներն ու հարաբերությունները, որպես կանոն, ուղեկցվում են լեզվական փոխազդեցություններով:

Փոխառությունների թվական կազմն ու իրականության ընդգրկման ոլորտները, ինչպես նաև լեզվում նրանց կայունացման աստիճանը կախված են մի շարք հանգամանքներից, որոնցից հիմնականները կարելի է համարել ժողովուրդների ապրած աշխարհագրական միջավայրը, նրանց միջև ծավալվող հարաբերությունների բնույթը, այդ հարաբերությունների տևականությունն ու դարաշրջանը, ինչպես նաև այս կամ այն հասկացությունների բացակայությունը տվյալ լեզուն կրող ժողովուրդների մոտ:

Հայոց լեզուն իր գոյության հազարամյակների ընթացքում, իր զարգացման բոլոր փուլերում, պատմական իրադարձությունների բերումով հղել է հիմնականում փոխառու լեզու: Չպետք է, սակայն, տարբեր ժամանակահատվածներում տարբեր լեզուներից կատարված փոխառությունները զնահատել միևնույն չափանիշով: Դեռևս վաղնջական ժամանակներից իրաներեն, հունարեն, եբրայեցիքն որոշ բառեր մտել են մեր լեզվի բառապաշարը, դառնալով նրա օրգանական մասը՝ հարևատացնելով լեզուն:

Այս կարգի փոխառությունների ընթացքը բնական է, իսկ նրանց դերն էլ՝ դրական: Մի բան, որ չի կարելի ասել ուշ շրջանում հայերենի մեջ թափանցած օտար (հիմնականում թուրքական) փոխառությունների մասին: Վերջիններիս առատ մուտքը պայմանավորված էր ոչ թե լեզվի ներքին պահանջով, հասկացությունների, երևույթների արտահայտման անկարողությամբ, այլ արտաքին՝ հայ ժողովրդի վիճակից բխող հանգամանքներով: Ժամանակաշրջանի ու պայմանների թելադրանքով հայոց լեզվի բառապաշար մտած բառերը այդպես էլ մնացին օտար՝ չամրագրվելով գրական լեզվում: Եվ թեպետ որոշ բառեր գործառու են արդի բարբառներում, սակայն լայն չեն նրանց գործածության ոլորտները և ակնհայտ է բարբառներից նրանց դուրս մղման միտումը՝ պայմանավորված պետական և գրական լեզվի գոյությամբ ու ազդեցությամբ:

Ըստ հրեույթին նպատակահարմար է վերջիններիս տալ օտար ազդեցություններ, քան փոխառություն տերմինը, թեև էականը անվանումների հարցը է: Նոր շրջանում թուրք-պարսկական⁸ ազդեցությունները բավականին շատ են: Սակայն քանակը դեռևս չի խոսում հայոց լեզվի համակարգում նրանց գործառական, որակական գերակշռության մասին: Դրանք հայերեն բառերի համեմատությամբ պակաս հաճախական են: Այդ հաստատվում է նաև վիճակագրությամբ: Մոտ 1.000 բառի սահմաններում կատարված հաշվումները տվել են հետևյալ արդյունքը: Դավրիժեցու պատմության մի հատվածում, օրինակ (էջ 38—43), ոչ մի օտար փոխառության չենք հանդիպում, մի այլ հատվածում (էջ 507—512) դրանք գործածվում են 12, էջ 572—577-ում՝ 50 անգամ, որից մոտ կեսը յեմգիլարի, փաշա, բեկ բառերն են: Զաքարիա Քանաքեռցու մոտ համապատասխան հատվածներում այդ թիվը կազմում է 2 (էջ 64—69), 9 (15—20), 4 (Բ, 8—23) և 9 (Բ, 134—139): Դարանաղեցու մոտ՝ 8 (էջ 532—537), այլ հատվածներում զգալիորեն ավելի քիչ են:

Հայերենում գործառուղ օտար բառերի գերակշիռ մասը թուրք-պարսկական պետական-կրոնական-վարչական, ռազմական, հարկային համակարգն են արտացոլում, ինչպես՝ շահ, խան, բեկ, դավթարդար, վեգիր, ջառչի, մոլլա, մեխիդ, թուփ, թվանք, թախտ, խազնա, ռայա, պոստառչի բաշի, քիթարչի, ասքար, դապալ, թոփխանա, ճերմեմ և այլն⁹:

XVII դարի գրավոր լեզվում թուրք-պարսկական փոխառությունները առատությունը կարելի է բացատրել նաև մի այլ հանգամանքով: Նրկար ժամանակ լինելով օտար լծի տակ, կրելով նրանց լեզվական ազդեցությունը, հայ ժողովրդի բոլոր խավերի համար օտար որոշ բառեր թերևս ավելի դյուրմբեռների վրա դարձել: Հայ հեղինակների կողմից օտար բառերի օգտագործումը, ըստ հրեույթին, ժողովրդին հասկանալի լինելու արտահայտություններից մեկն էր: Այդ է պիկայում և այն հանգամանքը, որ հայերեն բառերի կողքին հեղինակները շատ դեպքերում բերում են օտար հոմանիշները: «Ի կերպ մանրավաճառի, որ է խուրտա ֆոխշ» (Զբբ., I, ԺԳ): «Ի սորա ժամանակն և սոյն ամին կարմիր գդակներն որք են զղլպաշներն առին զԲաղդատ» (Դվրժ., 572): «Քսակս կազմեալ ի մոմլաթէ, ալսինքն մուշամբայէ» (Դվրժ., 183):

⁸ Այդ բառերի շարքում կան նաև արաբերեն բառեր, որոնք հայերենի բառապաշար են մտել հիմնականում պարսկերենի ու թուրքերենի միջոցով:

⁹ Առհասարակ այս կարգի բառերը զգալիորեն հեշտ են փոխառվում: Պետրոս առաջինի օրոք ռուսերենում էլ փոխառյալ բառերի մեկ քառորդը կազմում էին վարչական տերմինները: Տե՛ս Գ. Шкляревский, История русского литературного языка (перв. полов. XVII в.) Харьков, 1968, стр. 15.

Միևնույն նախադասության մեջ երբեմն գոյականը օտար բառ է, իսկ նույն արմատով բայի փոխարեն օգտագործվում է հայերեն բառը. հմմտ. «Կոնդակն շար գրելով զաղտ յանուն Աղարիային եւ զմահեմն գողանալով և կնքելով ի վերայ...» (Դրնդ., 381): Դրանք դրսևորվում են հատկապես բառակապակցությունների մեջ: Օրինակներ. Երիշ արար (Դվրժ., 32): Սաֆր առնել (230), թօփ ձգել (505), բաշ առնողն (507), սուրկուն արարեալ (Սլուդ. 181), հախ տալ (341), խապար շրկել (Դրնդ., 48), սապու անել (266) և այլն: Ինչպես նկատելի է, նման օրինակներում կապակցության բայական մասը հայերեն է՝ (զբաբար կամ ոչ զբաբար) հանդիպում ենք նաև գոյ+գոյ., ած+բայ, գոյ+ածանց կապակարներին: Թուղթ արդայի (Դվրժ., 320), Մարթապոյ (սլուդ., 15), թէզ ելեք (Դրնդ., 65), Քֆրեց, քֆրեաց (Դվրժ., 527), Ղարկապականն (ն. տ. 36):

Այս կարգի օրինակներում սահմանափակվում են օտար ազդեցությունների փնթնորոշելության շրջանակները: Երբեմն էլ հեղինակները կարծես զգալով օտար բառերի անտեղի գործածությունը, բերում են նաև հայերեն համարժեքը: Նման օրինակներ շատ կան հատկապես Դավրիժեցու մոտ:

Բացի նշված արտահայտություններից, երբեմն ուղղակի խոսքի ձևով բերվում են ամբողջական նախադասություններ, ինչպես. «Մանկունքն մահմետականաց այլանելով ասէին «Ջուհուտ կէլտի մի», թէ՛ ճալ կէլտի մի»...» (Դվրժ., 655): «Ասէ գողալն «շուրհի խոտայ, հալումաւայ խուպաս տէրտէրայ հաղորդ նաղադան: Ասէ վարդապետն շիրայ...» (Զբր., II, 35): Այս կարգի օրինակների օտար բառերն էլ են մտնում փոխառությունների ընդհանուր թվի մեջ, այնինչ սրանք միայն ռճական երանգավորում են տալիս շարադրանքին, մնալով որպես օտար մտածողություն:

* * *

XVII դարի որոշ հեղինակների մոտ հանդիպում ենք նաև եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառությունների: Դրանք մեծ մասամբ զինվորական, ռազմական ու պետական կյանքին վերաբերող բառեր են, հմմտ. ճեներալ, ենփերատոր, փրինց... (Մժ., II):

Այդ կարգի բառեր բոլորից շատ է օգտագործում Սիմ. Լեհացին, հանգամանք, որ սլավոնալորված է ինչպես երկի բնույթով, այնպեւ էլ եվրոպական որոշ երկրների, հատկապես Լեհաստանի կյանքի (հնարավոր է և լեհերենի) քաջատեղյակությամբ:

Ստորև բերվող բառերը քաղված են նրա ուղեգրությունից:

Ններալ (108), հեթման (362), խաբիթան (քաբիթան) (254), կվարտիանտի «գվարդիական» (50), պոնսինիօր, քարտինալ (93), Գուալ-ի

(լեհ., «թագավոր»), բան «պան» (416), սօղատ (169) և այլն: Այլ բընագավառներին վերաբերող բառերից են սօլ (104). շամլիթ (332), «այծի մազից կերպաս» պոլիթ (218) լտ. berlt «խուլք», բինիցա (337) «գինետուն», հրեշքա (242)—լեհ. hrecka (242), «հնդկացորեն», խմէլ (150) (բուսանուն է), զլոթի (դրամական միավոր), յառմարկա «տոնավաճառ», փարփուր (223) «ճենապակի»: Որոշ բառեր ու արմատներ գործածվում են վերը նշված կաղապարներով. վօլդա զարնել «ման գալ», «Այլ և որիշ եւ զատ դատաստան ունին եւ սուր, որ զհայ գողս եւ զաւազակս կազեն» (338)—ռուս. казать—казнить «պատժել»:

Նվրոպական փոխառությունները թե՛ քանակական և թե՛ գործառական տեսակետից անհամեմատ ավելի քիչ են թուրք-պարսկական ազդեցություններից: Դա հասկանալի է:

Իսկ որոշ հնդկականների մոտ գործառող բառերն էլ, բնականաբար լայն տարածում չունենին հայ ժողովրդի լայն զանգվածների մեջ:

Հայ մատենագրության մեջ լատիներեն, ֆրանսերեն որոշ բառեր (լեկաթ, պրինց, պօսսինեօր և այլն) օգտագործվել են ավելի վաղ, իսկ լեհերեն, ռուսերեն բառերը, ամենայն հավանականությամբ, մուտք են գործել XVII դարում, կապված ռուսների և լեհերի հետ հայ ժողովրդի տարբեր ճանապարհներով տեղի ունեցող շփումների հետ:

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

1. ԳՈՅԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

Գոյական անունը դրսևորվում է իր բոլոր քերականական կարգերով, հոլովման տիպերով ու առանձնահատկություններով: Սակայն դասական գրաբարի համեմատությամբ զգալի են գոյականը բնութագրող զանազան օրինաչափությունների խախտումներն ու օրինաչափության հասնող նորամուծությունները:

ա. Հոլովում

XVII դարի գրաբարում գործուն են գոյականի հոլովման բոլոր տիպերը: Ահա մի քանի օրինակներ.

ու—եւ սպանէին դիպօղ ժամու (Դվրժ., 185):

—ո— բազում գանձ ոսկույ և արծաթոյ (Զբր., III, 43)

—ե— ոսկերացն, ոսկերն (Դրնդ., 197)

—անկանոն—բազում աւուրս (Դվրժ., 188), աւուրց (193), պատահեցաք առնս պյամիկ (Դվրժ., 194) տեառն իւրոմ (Զբր., II 43):

Հոլովման մյուս տիպերը նույնպես առկա են: Կարևորը, սակայն,

ոչ թի դրանց առկայությունն է, այլ գործածությունն առանձնահատկությունը: Առհասարակ, գրաբարի բոլոր փոփոխում կարելի է հանդիպել միեւնոգն գոյականի տարբեր հոլովիչներով հոլովման օրինակների, սակայն եթե այդ երևույթը սահմանափակ է վաղ գրաբարում, ապա սովորական է XVII դարում: Նման օրինակների հանդիպում ենք ոչ միայն տարբեր, այլև նույն գործի մեջ: Հմմտ. Երեք նաւ ցորենի (Դրնդ., 95), նաւ ցորենոյ (ն. տ.), յերկիրն Երեւնայ, ի մէջ Երեւնու (Ձբր., I, 46): Վաղ գրաբարում ձուր, ճաշ բառերը պատկանում էին — ու — հոլովման: Քննվող շրջանում բազմիցս հանդես են գալիս նաև — ու, — ի հոլովիչով: Օրինակներ. Արագածի ճգնաւորն ի մեր ձուրի (Դրնդ., 372): Եւ արդ գրեցաւ ճաշու գիրքս ի քաղաքս Արծկէ (Դվրժ., 417): Ընդհանրապես հաճախական են $n > ու$, $ու > ի$, $ի > ու$ հոլովիչային անցումները:

Եթե հաշվի առնենք, որ մեծ է նաև համապատասխան հոլովական փոխանցումների ենթարկվող բառերի թիվը, ապա կարելի է եզրակացնել, որ XVII դարի գրաբարին բնութագրական է տարբեր հոլովիչներով հոլովումը: Այս երևույթը պայմանավորված է նաև լեզվի նոր փոփոխությունների ազդեցությամբ:

Գրաբարի հոլովման քերականական կարգի հետ աղերսվող հիմնական դրսևորումները պահպանվել են հատկապես այն բառերում, որոնք առավել գործածական էին վաղ գրաբարում ու նվազ հաճախական (կամ չգործածվող) միջին հայերենում: Հայոց լեզվի բոլոր փոփոխության համար ընդհանուր բառապաշարային ժամալուծ շերտի դեպքում հնարավոր է և՛ գրաբարյան, և՛ ոչ գրաբարյան ձևերի առկայություն:

Այս նկատույնով վերաբերում է հոլովվող խոսքի մասերին: Առավել հաճախական է — ի — հոլովումը: Վաղ գրաբարի այլ հոլովման պատկանող մի շարք բառեր հանդես են գալիս նաև նշված հոլովմամբ: Շաքաթի փխն.՝ շաքաթու, ձուրի. փխն.՝ ձուրոյ, կերակրի.՝ փխն.՝ կերակրոյ (Դրնդ., 372, 484 և այլն): Նոր ավանդված բառերի մի մասն էլ նույնպես — ի — հոլովման է:

Վաղ գրաբարի — ու — հոլովման բառերը XVII դարում հանդես էին գալիս ինչպես — ու —, այնպես էլ այլ հոլովիչներով (հիմնականում — ի — և — ա —): Քննվող շրջանում — ու — հոլովման են ենթարկվում վաղ մատենագրության մեջ չավանդված, այնպես էլ — ու — հոլովման պատկանող շատ բառեր: Ահա տեղանունների հոլովման մի շարք օրինակներ. Վիեննայու (Գ. Թոխաթ., 407), Դաշուն Մշու (Հ. Կարն., 566), Թավրիզու (ն. տ.) Ալաշկերտու, Բասենու, Արապկերու (ն. տ.): Իսկ Սարգիս վարդապետն ևս էր ի գեղաբաղաքէն Կարբու (Ձբր., III, ԺԳ): Մօղնու վանացն (41): Ի վանին Քանաքեռու (Ձբր., III 44): — Ու հոլովման հաճախականությունը առաջին հերթին պայմանավորված է

այս բառաշարքի առկայությունը: Ինչպես նաև ու>ու կամ ու>ո անցումներով: Քննությունից պարզվում է, որ XVII դարի գրաբարում —ո—և—ու— հոլովիչների օգտագործման հստակ սկզբունք չկա¹:

Վաղ գրաբարի —ե— ներդրական հոլովման պատկանող բառերը հանդես են գալիս նաև XVII դարի գրավոր աղբյուրներում: Թեև հոլովման հարացույցում նկատվում են տրոշ շեղումներ. հմատ. աղբերին վերայ (Դրնդ., 534), բայց հոլովման այդ տիպը դեռևս գործուն էր: Նույնիսկ դասական գրաբարի —ու— հոլովման պատկանող որոշ բառեր հանդես են գալիս —ե— հոլովիչով: Դրանք այն բառերն են, որոնք —ու— հոլովման դեպքում վարող էին անհասկանալի լինել կամ քերականական ձևով, կամ որպես հոմանիշություն: Օրինակներ. «քանզի քաղցրութիւն ի մեղերն գոլով՝ կրական է, իսկ ի ճաշակելիսն կիր է» (Տրմբ., 55): «Առաջին ձև է, յորում միջին սահմանն ենթակայանայ ի մեծ առաջարկութեան և ստորոգի ի փոփոխն»² (անդ. 134):

XVII դարում գոյականների պատկանելի մասը ենթարկվում է արտաքին թեքման: Հիշենք, որ «գրաբարյան ներքին թեքման ենթարկվող բառերի մեծամասնությունը միջին հայերենում անցել է արտաքին թեքման»³: Որոնք նաև այդ ձևով կիրառվում են և XVII դարի գրավոր աղբյուրներում: Նորահայտ ու օտար բառերը նույնպես ենթարկվում են արտաքին թեքման:

Հարացույցում շեղումներ են նկատվում նաև անկանոն հոլովման ժամանակ: Եթե այր, հայր, մայր, տէր, եղբայր... բառերում դրանք այնքան էլ հաճախական չեն, ապա գիւղ բառը հոլովվում է ավելի քան «անկանոն»: «...Եւ ես մնացի ի գիւղն մինչև...» (Դվրծ., 195), «եկա ի գիւղէն» (քմբ., 236): «Մեծ գեղջի» (Դրնդ., 411), «նա ալպանէր ծաղր առնէր ասելով՝ աւերող և քակող գեղջ (Ջբր., I, Բ), «Ոչ գոյր մի փոքր ագաբակ գեղջի չափ» (Դրնդ., 354), «Եւ ասացին քահանայր գեղջին» (373): «Ոչ կամեցան յեզեր գեղջից պատշաճաւորի շինել» (411):

Համակարգից նկատելիորեն շեղվում է նաև քոյր բառը՝ հանդես գալով հիմնականում բարբառային ձևերով: Չենք հանդիպում հատկապես հոգն. քոբք, քեքց... քեքբք ձևերին, որոնք ժամանակաշրջանի համար արդեն հնացած ու անհասկանալի էին: Գրաբարի հոլովական համակարգի շեղում պետք է դիտել նաև կրկնակի հոլովիչների հանդես գալը կողք-կողքի (այդպիսի օրինակներ բերել ենք), ինչպես նաև ներգոյական

¹ Այս գործում դեր ունի այն հանգամանքը, որ —ու— հոլովման պատկանող շատ բառեր ծագումնաբանորեն կապվում են վաղ գրաբարի —ո— հոլովման հետ:

² Քյոմուրճյանի մոտ ի հոլովման տեղեւ բառը նույնպես ունի տեղեւ հոլովման ձևը: «Լուար դըքաղցրաբարաւ նորա պատշաճաւորեալ ի տեղեւ և ի թուղթս» (443),

³ «Անկարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», Բ. Լ. Հովսեփյան, Ձեռքանություն, Երևան, 1975, էջ 16:

հոլովի ոչ ճիշտ կազմութիւնը՝ կապված տրական-հայցական հոլովների և դրանց հոլովակերտների շփոթութեան հետ: Հմմտ. Եւ սպանին զամենայնով որ էին ի վանքն, փխն.՝ ի վանս (ն), (Զքր., II, 1է), զվանքս (ՄԺ, II, 397): Եւ արդ գրեցաւ ի գիրքս (ԴվրԺ., 417): Կա և գիրքս՝ հայց. հոլովով փխն.՝ գիրք⁴:

Այլ հոլովաձևերում նույնպես նկատվում են անհստակութիւններ, որոնց մի մասը կարող է գրչագրական սխալ լինել: Օրինակներ՝ գինաւ, ընշիւոր, հեծեկիոր, և այլն (ՄԺ, II, 561, 575): Նկատելի են հոգնակի ուղղականի սխալ ձևեր. կողմունք-փխն.՝ կողմանք, լերունք-փխն. լերինք, մարդիկք-փխն. մարդիկ և այլն: Օրինակներ՝ «Իսկ երկու կողմունք ձորին բարձր... ոչ կարելին գնալ...» (ԴվրԺ., 118): «Եւ ունի բերդորեայք ի կողմունս...» (ՄԺ, II, 549): Լերունք (ՄԺ., II 555): «Բազում սովալլուկ մարդիկք՝ արք և կանայք» (ԴվրԺ., 90):

Մրանք են հիմնականում այն դիտողութիւնները, որոնք վերաբերում են հոլովման համակարգին:

բ. Թվի ֆեռականական կարգը

Դասական գրաբարում գոյական անոճների հոգնակին հիմնականում կազմվում է Բ մասնիկով: Այլ հոգնակերտներ թեև կային, բայց ընդգրկում էին սակավաթիվ բառեր և հաճախական չէին:

Փննվող շրջանում առավել տարածված են, ինչպես և պետք է սպասել, Բ, Բ+այլ բաղադրիչներով զուգորդված հոգնակերտ մասնիկները: Հանդիպում ենք նաև եւր (—նեւր) ձևերին, բերդորեայք, վանորեայք... (ՄԺ, II, 541, 549): Վաղ գրաբարում հանդիպող վանեւր, բանեւր ձևերի համեմատութեամբ վանորեայ(ք) ձևը անշուշտ կրում է միջին հայերենի աղղեցութիւնը: Իսկ ներքոգրյալ օրինակներում, գործ ունենք բարբառային կազմութիւնների հետ «...Այլ և Վանայ քաղաքի Խօջէֆն առաքեցին առ խոջայ Ռոհիջանն» (Դրնդ., 493): «Եւ մեծ Գեղջի տեղ-րանք վայելուչք պատրաստեաց» (Դրնդ., 411): «Որ գեղրանք շինուէր մերձ վանատեղացն» (ն. տ.):

Այս ձևերը տարածված են այն երկերում, որոնց լեզվում գերակշիռ են ոչ գրաբարյան հատվածները: Գործածվում են նաև —ան, —վի, —նի մասնիկները. դրանցից ավելի տարածված է —եւ հոգնակերտի գործածութիւնը: Վերջինս ծագում է գրաբարյան —եւր ձևից: —եւ— ձևույթը գործուն էր միջին հայերենի բոլոր շրջաններում, այն միջին

⁴ Գիրք-գիրքս ձևերը կարելի է համարել նաև ոչ թե որպես ուղղական-հայցական հոլովների շփոթութիւն, այլ Բ-ի որպես հոգնակերտի շփոթակցում:

հայերենի հիմնական հոգնակազմիչներին մեկն էր, որը փոխանցվել է նաև աշխարհաբարին:

—Եր— ձևույթի գործածությունը մի կողմից միջին հայերենի ազդեցությունն է, մյուս կողմից —Բ— ձևույթի կիրառության ոլորտների որոշ սահմանափակության հետևանք: Քննությունը ցույց է տալիս, որ —Եր— ստանում են հիմնականում միավանկ բառերը: Ահա առավել հաճախակի հանդիպող որոշ բառերի ցանկը:

- այրեր (Դրնդ., 498)
- բանքեր (Դրնդ., 40, 548)
- գործքեր (Դրնդ., 85)
- թղթեր (Դրնդ., 262, 369)
- խաղեր (Զբր., 111, 36)
- խաչեր (ՄԺ., 11, 550)
- խցեր (Զբր., 1, 19)
- կալեր (Զբր., 111, 36)
- հայեր (Դվրժ., 244)
- ճղեր (Զբր., 151)
- օրեր (Քմբճ., 233)

Միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում —Եր— մասնիկ ստանում էին նաև բազմաթիվ բազմավանկ բառեր, իսկ երկրորդ ենթաշրջանում, —Եր—ը օգտագործվում էր հիմնականում միավանկ բառերի հոգնակին կազմելու համար⁵: Ուրեմն գրաբարագիր աղբյուրներում կամ գրաբար հատվածներում —Եր—ի միավանկ բառերի հետ գործածությունը ժամանակաշրջանի կենդանի լեզվի հիմնական միտումն էր: Ավելորդ չէ նկատել, որ վաղ գրաբարում —Եր—ի հատուկենտ գործածությունները նույնպես միավանկ բառերում էին: Այսպես, դեռևս Փարպեցու մոտ հանդիպում ենք հայեր, հարկեր ձևերին (30, 85, 152, 162), վկայված է նաև զձեռներն⁶ ձևը (200):

Անվան թվի բերականական կարգը դրսևորվում է մի շարք ձևույթներով՝ արտահայտելով հիմնականում եզակի (զրո ձևույթ) և հոգնակի թվի գաղափար: Միջին հայերենում դրսևորվող երկակի թվի որոշ

⁵ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Բ, Երևան, 1975, էջ 104:

⁶ Օգտվել ենք Փարպեցու պատմության 1904 թ. (Տփղիս) հրատարակությունից: Զեռն-ձեռներ ձևի առկայությունը կարող է հուշել նաև, որ գրաբարի ձեռն, մուկն, ձուկն, դուռն... բառերը դիտվել (զուցեց և հնչվել) են միավանկ: Այդ հիմնավորվում է նաև արդի որոշ բարբառներում այդ բառերի հնչմամբ: Դրբ.-ի բարբառում, օրինակ ձուկուն, մուկուն ձևերի հետ կան և ձուկնը, մուկնը ձևերը, որոնք, ըստ երևույթին, ավելի հարազատ են Հին շրջանում միավանկ ձուկն, մուկն բառերի արտասանությանը:

արտահայտություններ, որոնք ծագումով թեև հին են, բայց դրաբարի վաղ շրջանից արդեն գործուն չէին, հանդես չեն գալիս նաև քննվող շրջանի դրաբար գործերում:

Հոգնակիություն նշող ձևույթները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ զուտ գրաբարյան կամ կանոնիկ և ոչ գրաբարյան: Վերջիններին գործառնությունը դարաշրջանի նույնիսկ ամենաընտիր գրաբար գործերի մեջ անխուսափելի է: Ոչ կանոնիկ հոգնակերտների գործածությունը կախված է վնչպես երկի ժանրային առանձնահատկություններից, այնպես էլ հեղինակի գրաբար գրելու հմտությունից: Այդ հաստատվում է նաև միջակագրություններ: Մեր կողմից ընտրված 2000 բառ պարունակող հատվածներում տարբեր հեղինակների հոգնակերտների գործածության պատկերը նույնը չէ: Զաքարիա Սարկավազը (գլուխ Ի, ԻԳ) հոգնակի գործածում է 22 անգամ, բոլորն էլ կանոնիկ (հաշվի են առնված և հղումված ձևերը): Դավրիժեցու պատմության (էջ 651—659) նշված հատվածում ոչ կանոնիկ հոգնակերտներ նույնպես չկան, իսկ մի այլ տեղ (էջ 491—500), որտեղ շարադրանքը զուտ գրաբար չէ, երեք անգամ շեղվում է կանոնիկ հոգնակազմությունից: Քյոմուրճյանի մոտ (էջ 335—341) բոլորը կանոնիկ են, իսկ էջ 273—300-ում դարձյալ կան շեղումներ: Դարանաղեցու գրքում դրանք արդեն զգալի են:

Հոգնակերտները հանդես են գալիս նաև զուգորդված ձևով: Զուգորդման հնարավորությունները սահմանափակ են: Ամենահաճախականն են $f + եր$ (նեբ) զուգորդումները, ընդ որում հնարավոր է զուգորդման երկու կաղապար՝ ա) $f + եր$, բ) $եր + f$: Հմմտ.՝ Բանբեր (Դրնդ., 40, 548), գործեբ (85), պարտեբ (322), տղայլներ (Զքր., 321), հայեբ (Դրնդ., 51), օրեբ (Քմբք., 23). $f + եր$ զուգորդումները կային և միջին հայերենում: Ըստ Լ. Հովսեփյանի f ձևույթը միջին հայերենում «անհրաժեշտորեն և առանց բացառության հանդես է գալիս միայն վերջում, քանի որ դրվելով որևէ հոգնակերտից առաջ, չի պահպանում հոգնակիության իր իմաստը, այլ ձեռք է բերում բառակազմական ֆունկցիա, ինչպես՝ աչեբ, ունեբ, հաւեբ, ֆնեբ և այլն: Այս կարգի բառերը եզակի-ուղղականում հաճախակի ունեն կրկնակ ձևեր f -ով և առանց f -ի»⁷:

Որոշ դեպքերում դժվար է որոշել, թե f և $եր$ ձևույթներից ո՞րն է հոգնակազմը: Խոսքը այն բառերի մասին չէ, երբ f -ն ենթադրվում է որպես բառակազմական ձևույթ. հմմտ.՝ պարտեբ, գրեբ և այլն: Կան

⁷ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», Բ, Երևան, 1975, էջ 39:

դեպքեր, երբ նշված երկու ձևությամբներն էլ հոգնակերտներ են⁸։ Բերենք երկու օրինակ. Զայս հնարական բանեքս (Դրնդ., 548)։ Ամենեքեան կանայք էին և փոքրիկ տղայքներ (Զքր., Ա, ԺԹ)։ Նման օրինակներ շատ կան։ Լեզվի հետագա զարգացման ընթացքում գրաբարյան հոգնակերտը իր տեղը զիջում է միջին հայերենյան, աշխարհաբարյան եր-ին։

2. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԱՅԼ ԽՈՍՓԻ ՄԱՍԵՐ

Գրաբարի ածականները իրենց համապատասխան քերականական կարգերով գործառում են նաև XVII դարում։ Դրանց հարկ չկա անդրադառնալ, քանի որ ածականների հետ աղերսվող որոշ հասկացություններ (համեմատական աստիճաններ, հոլովում, համաձայնություն գոյականների հետ և այլն) հստակ չէին հենց դասական գրաբարում։ Առավել դժվար է որևէ օրինակափություն գտնել ուշ շրջանում։

Քննվող շրջանում գործառում են գրաբարյան թվականները՝ բոլոր տարատեսակներով։ Քանի որ թվականների համակարգը դժվար է ենթարկվում փոփոխությունների, նպատակահարմար է անդրադառնալ վաղ շրջանի գրաբարի համեմատությամբ թվականների մեջ ի հայտ եկող այս կամ այն տարբերություններին։ Նկատենք, որ ներքոհիշյալ հատկանիշները համակարգային փոփոխության գնահատման տեսակետից միևնույն դերը չունեն։

Քննվող շրջանում մւլազ հաճախական են գրաբարի, այսպես կոչված անձներական թվականները, բայց դրանք խալառ վերացված չեն և պահպանում են նաև հոլովման յուրահատկությունները։ Անձներական թվականների գործառությունը բնորոշ է հատկապես դասական գրաբարին (V դարի առաջին կես)⁹։ Դրանք չկան արդի գրական լեզվում, իսկ որոշ բարբառներ հարազատորեն պահել են¹⁰։ Կարելի է ենթադրել, որ քննվող շրջանի գրաբարում անձներական թվականների գործածությունը վաղ գրաբարի երբեմնի գրական ձևերի անմիջական ազդեցությունը չէ, այլ արդեն թերևս բարբառային համարվող ձևերի կիրառություն։

Քանակական թվականների համակարգում նկատվում են հետևյալ փոփոխությունները։ Մի թվականի փոխարեն հաճախ հանդես է գալիս մէկ ձևը։ «Ածին առաջի Թահմազդուլի բէկին զԱջն սուրբ Լուսաւորչին այլ և ընդ նմին մէկ ոսկետուփ և մեծագին աւետարան և մէկ արծա-

⁸ Այս դեպքում կրկնակ հոգնակերտությունը վերաբերում է միայն արտահայտության պլանին. բովանդակության պլանում այն հավասարաչօր է ձևերից մեկի միջոցով արտահայտված հոգնակիի գաղափարին։

⁹ Տե՛ս Գ. Զաքուկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, 1964, էջ 37։

¹⁰ Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, Գրաբարի և Ղարաբաղի բարբառի առնչության հարցի շուրջը, ՊՔԶ, Երևան, 1977, № 1, էջ 144։

թեայ խաշ» (Դվրժ., 208): «Եւ ի Սուրումանաստրն մէկ սուրբ Գեորգ անուն» (ՍԼՈՒՂ., 7): «Մեկ ամ և կէս եկաց յՍտամբոլ» (Դրնդ., 395):

Մէկ-ը հանդես է գալիս և բաղադրյալ թվականների կազմում. «Եւ արդ ի հարիւր և ի տասն և մէկ թիւն մախ» (Դվրժ., 562): Չորս թվականի հայցական հոլովը երբեմն հանդես է գալիս ուղղականաձև, այսինքն, ինչպես և արդի հայերենում, չորս-ը գիտակցվում է քանակական թվականի ուղիղ ձև: Հմմտ.՝ «Չորս հինգ ատուրց յետոյ ապա եկին» (Դրնդ., 257): «Ասացին թէ չորս մարդիկ են, որ խորհեցան» (278):

Խախտված է 11—19 թվականների կազմություն կարգը: Հայտնի է, որ գրաբարում միավորները բարդվում են տասն թվականի հետ՝ ավելանալով սկզբից՝ մետաստան, երկոտասան... ապա յոթետասան, ութետասան և այլն: Քննվող շրջանում ճիշտ ձևերի կողքին գործառում են նաև ոչ գրաբարյան կազմություններ, օրինակ՝ «Նոյեմբեր ամսոյ ի տասն և յոթն» (Դվրժ., 361): «Հրամայեաց պարգև տալ տասն և երկու թոման դրամ» (անդ., 412): «Եւ էր մանուկ տիօք իբրև տասն և ճնգից ամաց» (526): «Ամս տասներեք» (ՄԺ, II, 393):

Դասական թվականների համակարգում էական փոփոխություններ չկան: Միավորների և տասնավորների բարդման շարադասությունը հիմնականում կանոնիկ է. որոշ դեպքերում թիվը մատնանշող բաղադրիչը արտահայտվում է թվականների տառային արժեքով՝ «ի էերուդ ժամու ատւրն խաւարեցաւ արեգակն» (Զբր., II, 1է):

Նկատվում են թվականների հոլովման հարացույցի ոչ ճիշտ ձևեր, գոյականների հետ թվականների անհամաձայնության դեպքեր՝ «Եւ յերկու կողմէ յեզերս գետոյն ցրուեալք էին (փխն.՝ յերկուց կողմանց): Հնգոցն մինն... աստենախօս էր և ահարկու...» փխն.՝ հնգիցն (Դվրժ., 463): «Զկնի երկու ամաց» (փխն.՝ երկուց ամաց) (ՄԺ, II, 397):

Մեր մատենագրության սկզբնավորման շրջանից գրաբարի 36 հընչյունները տառային տարբեր զուգորդումներով, նաև որոշ նշանների միջոցով լիովին արտահայտում էին թվերի ու թվանշանների գաղափարը: Արաբական թվանշանների գործածությունը մեղանում սկսվել է ուշ շրջանում: XVII դարում առավել գերիշխող էր թվերի տառային գրությունը: Երբեմն թվական + գոյական կապակցության մեջ առաջինը դարձյալ հանդես է գալիս տառային գրությամբ (նաև հոլովված ձևով), երևույթ, որը վաղ գրաբարին բնորոշ չէր, հմմտ. «Եւ յետ Բուց ատուրց» (Զբր., II, 1է): Ավելին, այս հեղինակի մոտ որոշ բառերի (գոյականների) թվական բաղադրիչը երբեմն արտահայտվում է համապատասխան թվականի տառային արտահայտությամբ: «Ընտրեցի և բիւրապէտ, Ռապէտս, Ճապետս, Մապետս, զգորագլուխս և զզօրս բազումս» (Զբր., II, 5է):

Գործուն տառային գրության հետ հանդիպում են և թվականների

Թվանշանային արտահայտություններ: Վերջիններով մատնանշվում են հիմնականում տարեթվերն ու ամսաթվերը: Որոշ հեղինակների մոտ գրության այս երկու ձևերը սահմանադաշտված չեն և հանդես են գալիս կողք կողքի: «Ի ՌՁէ թուին ապրիլի 28...», «Թվին ՌՁԸ յունիսի 2» (ՄԺ, II, 395): «Եւ ի թուին ՌՃ... 18 վարդապետօք և 70 կրօնաւորօք գնաց...» (Անդ.), «206 ամ է թագաւորութիւն սոցա» (ն.տ.): Կան նաև դուռ թվանշանային արտահայտություններ «Թվոյն 1697 փետրվարի 28» (ՄԺ, II 404): «Թվոյն 1693 օգոստոսիի 15 ելա Վեննայու» (407): «170 ամին Յօթէլ եգիտ զվրանս»: (ՄԺ, I, 265): Երբ խոսքը վերաբերում է հայկական թվագրությանը, ապա որպես կանոն հեղինակները անցնում են տառային գրության. համտ. «Ի թուականութեան մերում ՌԾԲ» (Դվրժ., 13): «Նոր էր փոխեալ թուական հայոց և մտեալ ի ՌԾԴ (40): Թվոյն 1696 յուլիս ամսոյ 10 թագաւորն առաւ... և ի Յայոց թւոյն ՌՃԽէ...» (ՄԺ, II, 404): Գ. Թոխաթեցու ժամանակագրության մեջ անխտիր արաբական թվանշաններ են, իսկ երբ շեշտվում է հայոց թվականությունը, առանց բացատրության հեղինակը օգտագործում է թվականների արտահայտություն հին՝ հայկական ձևը:

Թվանշանային համակարգը հիմնականում ի հայտ է գալիս եվրոպական իրականությանը այս կամ այն չափով ծանոթ անձնավորությունների գործերում: Ուրեմն՝ ավանդական գրության խախտման պատճառը լատիներենն է. հնարավոր է նաև արաբերենի, ավելի ճիշտ, արաբատառ լեզուների աղբյուրությունը, որոնցում գործառում էր թվականների գրության թվանշանային համակարգը:

Այս դեպքում խոսքը վերաբերում է ոչ թե արաբատառ լեզուների այս կամ այն թվանշանին, որ որոշակիորեն տարբերվում է լատիներենում ունեցած գրությունից, այլ թվանշանների համակարգի գործածությանն ընդհանրապես:

Գրաբարի դերանվանական համակարգի փոփոխությունները զգալի չեն:

3. ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Խոնարհման համակարգը մեր լեզվի զարգացման բոլոր փուլերում դրսևորվել է միևնույն քերականական կարգերի արտահայտման տարբեր միջոցներով, օրինաչափությունների կողքին անկանոնությունների ու բացառությունների զգալի արտահայտություններով: Այդպես էր դասական գրաբարում, այդպես է վիճակը և քննության առարկա շրջանում, Համառոտակի անդրադառնալով բայական համակարգի որոշ առանձնահատկություններին:

Քննվող շրջանում գործառում են գրաբարյան բոլոր դերբայները: Ի տարբերություն վաղ շրջանի, շատ տարածված են իլ լծորդության

ձևերը: Սրանք արտահայտում են անորոշ դերբայի կրավորական սեռը. հմմտ.՝ «Ի դատապարտութենէ վասն յանցանաց Աղամայ ոչ որ կարէ ազատիլ» (ձեռ. № 5074, էջ 40): «Ալսինքն զաւերիլն աշխարհին հայոց և զգերիլը և զվատնիլն քրիստոնէից...» (Դվրժ., 667): Սակայն անցումը —իլ— լծորդութեան միայն կրավորականութեան-ներգործականութեան հակադրութեան արտահայտման համար չէ: Հայտնի է, որ դասական գրաբարում —ի— խոնարհման անորոշ դերբայը —ե— խոնարհման բայերի նման ունենի —ել— վերջավորութիւնը (միայն առանձին դեպքերում ենք հանդիպում —իլ—ի): —ի և —ե խոնարհումների անորոշ դերբայի տարբերակման անհրաժեշտութիւնը հրատապ է դառնում հատկապես հետագա շրջանում, երբ գրաբարը դադարում է խոսակցական լեզու լինելուց: Միջին հայերենն էլ էր ձգտում —ի— խոնարհման բայերը արտահայտել —իլ— լծորդութեամբ, ինչպես՝ աշխատիլ, նախանձիլ, ապրիլ, նստիլ, խօսիլ ևն¹¹:

Վաղ սկսած այդ գործընթացը աւելի ակնառու է XVII դարում: Համարյա առանց բացառութեան —ի— խոնարհման բայերը անկախ բայասեռից անորոշ դերբայում ունեն —իլ— լծորդութեանը: Տարբեր հեղինակներից բերենք օրինակներ: Քյոմուրճյանի մոտ՝ վիճիլ (3), անկանիլ (8), շրջիլ (8), նախանձիլ (19), հանդիպիլ (87), Ստ. Լեհացի¹²՝ քահանայապետիլ (75), շեղիլ (ն. տ.), ասիլ (317), փախշիլ (387), Ս. Լեհացու ուղեգրութիւնից՝ հնազանդիլ (359), բախիլ (365). նման օրինակների կարելի է հանդիպել նաև մյուս բոլոր հեղինակների մոտ... «Թե մի ևս թողուցուս զծողովուրդն Զուղայու նստիլ» (Դվրժ., 62): «Մարմինը մարդկանցն սկսաւ ուռիլ և բշտիլ և դեղին ջուր հոսիլ» (82): «Զոր տեսաւ... զգերեվարիլն և մատնիլն ի ձեռն անօրինաց, զաւերիլն և զճանդիլն... զտարաշխարհիկ լինիլն, զգերիլն և զտանիլն» (421): Իհարկե, սա լեզվի կանոնադրմանը նպաստող դրական ձեռնարկում է, բայց այս դեպքում էլ դարձյալ սեռային տարբերակումը մնում է չկանոնարկված, որովհետև —ի— խոնարհման բայերը միայն կրավորական սեռի իմաստ չեն արտահայտում: Ուրեմն, —ի— խոնարհման բայերի անորոշ դերբայում համատարած —իլ— լծորդութեամբ ներկայանալը միայն հստակ տարբերակում է մտցնում —ի և —ե— խոնարհումների բայերի միջև, իսկ կրավորականութիւն-ներգործութիւն սեռային տարբերակումը այդ դերբայի համակարգում դարձյալ մնում է խախտտ: Անորոշ դերբայի դեպքում կրավորականութեան-ներգործութեան տարբերակման հարցը հատկապես դրվել է լատինաբան կամ նրանց որոշ չափով հարող հեղի-

¹¹ Տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, Երևան, 1972, էջ 302:

¹² Օրինակներ բերվում են № 5074 ձեռագրից:

նակներին մոտ, որոնք քերականութիւններում մտցրել են կրավորական սեռի արտահայտման ձևական նոր միջոց, այն է՝ տարբեր լծորդության բայերի անորոշ դերբայի կրավորականը արտահայտել —իլ— լծորդությամբ, հմմտ. «Պիտոյ է նոցա ոչ ըստ մասին լուսավորիլ, այլ լնանիլ լուսով» (ձեռ. 5074, էջ 26): «Զի թէութիւն կարէ իմանիլ առանձին» (389): Սակայն այս կազմութիւնները խորթ են գրաբարին և ավելի են խճճում բայերի տարբերակման հարցը ըստ լծորդության ու սեռերի:

—Ող-ով կազմության դերբայների գործածութիւնը նույնպես տարածված է, լայն են նաև տարբեր բայերից համապատասխան դերբայի կազմության հնարավորութիւնները: Ներքոհիշյալ օրինակների դերբայական ձևերը դասական գրաբարում կամ չկային կամ էլ հաճախական չէին: «Եւ կարգեաց վառող ժողովրդեանն» (Դվրժ., 45) «Ապա եկին կնօղփ պուտկացն ու կարասուցն» (Զբր., II, 134): «Որ արեղայ որ այրօղ լինի և աղմուկ անէ, գիշերօթ չտան առնել» (Զբր., III, 18): «Տանի բռնղաց այգայ իւրում» (Զբր., III, 43):

Դասական գրաբարը, ինչպես գիտենք, խուսափում էր ենթակայական դերբայի առատ գործածութիւնից, այն փոխարինելով այն ուղիմավոր բայ կառուցով: XVII դարի գրավոր ստեղծագործութիւններում պատկերն այլ է: Այստեղ առատորեն օգտագործվում է այդ դերբայը, դրսևորվելով որպես դերբայական համակարգի առավել գործածական ձևերից մեկը: Ըստ երևույթին ենթակայական դերբայի գործածության լայն ոլորտը ու հաճախականութիւնն է այն պատճառներից մեկը, որ համապատասխան դերբայը փոխարինութիւն միայն վաղ գրաբարի, սկսում է արտահայտել կրավորական սեռի իմաստ¹³, Թեև շատ դեպքերում ներգործական-կրավորական սեռային հակադրութիւնը դրսևորվում է ենթակայական դերբայ-անցյալ դերբայ հակադրությամբ: Օրինակներ. «Իսկ կրկնակի է, զի յառնեյն զանաղանին աւառաղն և աւառեալն. որպէս ասել է իմանալ: Քանզի յասելն՝ այլ է ասացօղն և այլ ասացեալն: Նույնպէս այլ է իմացօղն և այլ իմացեալն» (Տրմբ., 59):

Առհասարակ ուշ շրջանի գրաբարում հաճախական է դերբայների գործածութիւնը, ավելի լայն՝ նրանց գործառական ոլորտները:

Ավելորդ չէ հիշել, որ հենց դերբայ անվանումը շրջանառության մեջ է դրվել XVII դարում, Ն. Հոլովի կողմից:

Դիմավոր բայերի համակարգում գործունե են գրաբարի ինչպես պարզ, այնպես էլ բաղադրյալ ժամանակային ձևերը, պատկերը սակայն լրիվ նույնական չէ վաղ գրաբարում:

¹³ Լատինաբան քերականները նույնիսկ մտցնում են ներգործականության-կրավորականության արտահայտման հատուկ ձևեր՝ ներգործ-աղ, կրավ. —եցաղ—:

Ներկա ժամանակը գործառական-իմաստային տեսակետից էական փոփոխության չի ենթարկվել: Ասվածը վերաբերում է այդ ժամանակի ինչպես բուն, այնպես էլ երկրորդական կիրառությանը: Դասական և ընդհանրապես գրաբարի վաղ շրջանին բնորոշ ներկա ժամանակաձևի ապառնիի իմաստով հաճախական կիրառությունը հարադատ է քննվող շրջանին: Օրինակ. «Եթե դասացեալդ ցուցանես ինձ, զտէրտէրն քո արձակեալ քողում, ապա թե ոչ այնչափ ծեծեմ զտէրտէրն քո, որ ի ներքոյ փայտի մեռաւի» (ԴվրԺ., 188): Այս կարգի օրինակներ շատ կան, որը, մեր կարծիքով, չպետք է համարել սոսկ դասական լեզվաոճական արտահայտությունների ընդօրինակման փորձ: Ավելին, այստեղ դեր ունի նոր լեզվամտածողությունը, այն է՝ դեռևս վաղուց սկսված ու նոր ժամանակներում ավելի որակակալման դարձած սահմանական եղանակի ներկա-ըզձական եղանակի ներկա անցումները և դրա հիման վրա նոր եղանակաժամանակային ձևի առաջացումը:

Գործառական առանձնահատկությունները հիմնականում պահել են նաև լոց+եմ կազմության սահմանական եղանակի ժամանակաձևերը: Սահմանական եղանակի վաղակատար (եալ+եմ) և անցյալ վաղակատար (եալ+էի) կազմությունների ընդգրկման ուղորտները նկատելիորեն լայնացված են: Դասական գրաբարում դրանք հաճախական կիրառություն չունեին: Ժամանակային այդ իմաստները արտահայտվում էին անցյալ կատարյալի միջոցով: Օրինակ, Ղուկասի Ավետարանի Ա—Դ հատվածներում 141 կատարյալներից աշխարհաբար թարգմանության մեջ վաղակատար է ներկայացված 2-ը, իսկ անցյալի վաղակատար՝ 12-ը, Հովհաննեսի Ավետարանում համապատասխանաբար՝ 35 և 12¹⁴, Ուրեմն, վաղակատար ժամանակների գործառությունը վաղ գրաբարում կատարում էր նաև անցյալ կատարյալը: Վերոհիշյալն է նաև այն պատճառներից մեկը, որ գրաբարի որոշ առսոմնասիրողներ, վաղակատարն ու անցյալ վաղակատարը քերականական ժամանակներ չէին դիտում:

Քննվող շրջանում զգալիորեն մեծ է վաղակատար ժամանակի գործառության ուղորտը, նաև հաճախականությունը: «Որոց տանիքն ամենայն աւերեալ էր» (ԴվրԺ., 352): Դասական շրջանի հեղինակը այս ժամանակաձևը այստեղ չէր օգտագործի: Իսկ XVII դարի հեղինակները չեն խուսափում վաղակատար կիրառել այնպիսի դեպքերում, որտեղ վաղ շրջանում կօգտագործվեին անցյալ անկատար կամ վատարյալ ժամանակները: Նման օրինակներ կաշխատենք բերել XVII դարի լավագույն գրաբարագիր հեղինակից՝ Ա. Դավրիժեցուց:

¹⁴ Տե՛ս նոր կտակարան: «Չորս ավետարաններ և գործք առաքելոց», էջմիածին, 1969.

«Իբրև հաննալ եղև գրութն, նոյնժամայն եպիսկոպոս վանացն յափշտակեալ զգլուխն ի ձեռաց պատրեացն և ոչ է տուեալ, այլ զնոսա դատարկ արտաքս առաքեալ է ի վանացն» (179): «Հանդէպ նմին փորեալ են այնքան, մինչ ծակեալ են զառաստաղ ճանապարհի դրանն և ապա այնքան աշխատեալ են, որ զկափարիչ վէմն ուսուցեալ են ի տեղոյն» (181): «Եւ մինչ ցայս վայր Ալթունն բնաւ ոչ է խօսեցեալ հայերէն» (188): «Իսկ վասն մասին, զոր այժմ առին պատրիկքն՝ տարեալ են ի Բանդարայ աշխարհն, ի քաղաքն, որ կոչի Գուայ, շինեալ են վանք ի նմին քաղաքի և զմասն այն եղեալ են ի հիմունս եկեղեցւոյ...» (197): Ուրեմն, քննվող շրջանում վաղակատար ժամանակը ձեռք բերելով գործածութեան լայն, նաև կայուն շրջանակներ, որոշակիորեն տարբերվում է դասական շրջանում համապատասխան ժամանակաձևի իմաստային-գործառական դրսևորումներից՝ ավելի շատ աղերսվելով աշխարհաբարի համանուն ժամանակի հետ: Ավելացնենք, որ XVII դարի գրավոր աղբյուրներում առկա են վաղակատարի՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն (աշխարհաբար) տարբերակները: «Թէ մեր լինիցիմք այդմ գործոյ կամակից եւ կցորդ... զոր դուք ճիւղել եք և կամիք» (Դրնդ., 572): «Ահա սիրով ողջունի գիր էր ուղարկել և զայն յիշել» (299): «Եւ նա ասաց թէ դու ես ասէր վիսօսք եւ դու հայնոյն ես» (Քմրճ., 94): «Ձինչ տեսաք՝ որ վերի դաշտի մարդիկն քոչ էին արեւ ամենայն...» (Դրնդ., 42): «Եկեր են» (63): Գրել + եմ և գրեւ + եմ ձևերի տարբերակվածությունը, սակայն, նշված ժամանակաշրջանում հստակ չէր, քանի որ, ինչպես տեսանք, միևնույն հեղինակը օգտագործում է երկու ձևերն էլ: Արևմտահայերեն տարբերակը նվազ հաճախական է, և նրա տարածքային ընդգրկման սահմանները կոնկրետացված չէին: Մագման ավելի հին ակունքներ ունեցող ել կազմավորված վաղակատարը դեռևս գերիշխող էր, այսինքն՝ արևմտահայերենը վերջնականապես չէր անցել վաղակատարի — եւ — տարբերակին: Իսկ ինչ վերաբերում է զոտ գրաբարյան ժամանակաձևերին, ապա վստահորեն պետք է ենթադրել, որ թեև քննվող շրջանում էլ ժամանակային հիմնական հարաբերությունները դարձյալ արտահայտվում են պարզ ժամանակների միջոցով, այդուհանդերձ վաղ գրաբարի համեմատությամբ, զգալիորեն ընդարձակվում են բաղադրյալ ժամանակների կիրառության շրջանակները:

Հարկ չկա մանրամասն խոսելու գրաբարի անցյալ անկատար և անցյալ կատարյալ ժամանակների գործածության մասին, քանի որ վաղակատարի վերաբերյալ տրված որոշ դիտողություններ շոշափում են նաև այդ հարցը: Նշենք միայն, որ վաղ գրաբարի համեմատությամբ որոշ չափով սահմանափակված են և անցյալ անկատարի կիրառության ոլորտները: Դասական գրաբարի թարգմանական, ինքնուրույն բոլոր գործերում շատ հաճախ անցյալ անկատարն ու կատարյալը գործածվում

են կողք կողքի: Նման դեպքերում, անցյալ անկատարը կորցնելով անավարտության կերպային հասկանիշը, հանդես է գալիս կատարյալի փոխարեն, ձեռք բերելով նաև պատմական ներկայի իմաստ: Կամ էլ հենց առանց կատարյալի հետ գործածվելու անկատարը արտահայտում է վերջինիս ժամանակային իմաստը¹⁵: Այս երևույթը դասական գրաբարի առանձնահատկություններից մեկը պետք է համարել: Քննվող շրջանի գրաբարում անկատարի այդ առանձնահատկությունը ցայտուն չէ և անկատարը հանդես է գալիս ավելի շատ իր հիմնական ժամանակային իմաստով:

Դասական գրաբարում ներկայի ժամանակաձևով, բայց անցյալ կատարյալի իմաստով մի ուրույն գործածություն ունեն ասեմ բայը: Թի-րենք միայն մի օրինակ. «Փարիսեցիքն իբրև տեսին ասեն ցնա. ահաւասիկ աշակերտքն ըո գործեն, զոր ոչ է արժան գործել լի շաբաթու: Եւ նա ասէ ցնոսա: Ոչ ընթերցեալ իցէ ձեր, զոր արար Դաւիթ» (Մատթ., ԺԲ, 3): Քննվող շրջանում համապատասխան ոճերի մեջ ասեմ-ը արդեն մեծ մասամբ դրված է կատարյալով: Օրինակներ. «Եւ իբրև ետս թագաւորն, ասաց, վաղուրեմն տուեալ եմ քեզ զխալիֆութիւն և զթաղամ. ասաց Սահակն՝ այո, թագաւոր տուեալ ես... Յայնժամ կոչեաց շահն ծառայ մի առաջի իւր և ասաց...» (Դավթ., 231): «Այս է վերջին տկարութիւնն իմ, որ ոչ ես յառնեմ յառողջութիւն, քանզի մինչ ասէի զքարոզն, իբրև հասի ի բանն, որ ասաց.» (ՄԺ, II, 283):

Հիշենք, որ գրաբարի ներկայի ժամանակաձևը, արդեն միջին հայերենի շրջանից հանդես էր գալիս որպես ըղձական եղանակի ժամանակ: Եղանակային փոփոխությունն էլ իր հերթին նպաստում է այդ և ընդհանրապես քերականական ժամանակների կիրառության ոլորտների փոփոխության:

Անհրաժեշտ ենք համարում խոսել նաև գրաբարի, այսպես կոչված, առաջին և երկրորդ ապառնիսների մասին, քանի որ քննվող շրջանում, վաղ շրջանի համեմատությամբ, այդ ժամանակները դրսևորում են գործառական որոշ յուրահատկություններ: Հիշենք, որ նույնիսկ դասական շրջանում հստակորեն սահմանադատված չէին այդ երկու ժամանակների եղանակային-կիրառական սահմանները: Առաջին ապառնին գործառում էր ըղձական, պայմանական ու հարկադրական եղանակների իմաստով (արդի ըմբռնմամբ), իսկ երկրորդ ապառնին, բացի վերոհիշ-

¹⁵ Օրինակ, Կորյունի գրքի (էջ 38) եւ յետ այսորիկ... մինչև ամենայն իրաց հատվածում կատարյալով դրված որևէ բայ չկա, իսկ աշխարհաբար թարգմանության մեջ, ընդհակառակը, բոլոր անկատարները գրված են կատարյալով: (Տե՛ս Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, բնագիրը և թարգմանությունը՝ Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941): Նման հատվածներ շատ կան և դասական շրջանի այլ հեղինակների մոտ:

յալից, կարող էր կատարել սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակի գործառութիւն՝ լոց + եմ ձեին զուգահեռ: XVII դարի գրավոր աղբյուրներում, առաջին ապառնի ժամանակաձևը հաճախական է: Անհամեմատ ավելի շատ է հանդես գալիս երկրորդ ապառնին՝ նաև այնպիսի դիրքերում, երբ, ուսումնասիրողների կարծիքով, դասական շրջանում հանդես էր գալիս միայն առաջին ապառնին: Առաջին ապառնու գործառութիւն սահմանափակումը, սակայն, XVII դարում չի կատարվել. այն վաղ շրջանից սկսված երկարատև ու կայուն գործընթաց էր: Նախկին «Մատենա»-ում, օրինակ, համարյա առաջին ապառնի չի գործածվում: Բնականաբար այդ վիճակը ավելի ցայտուն է դրսևորվում XVII դարում: Նշված շրջանում այլ է նաև այդ ժամանակաձևերի եղանակային բնութիւնը: Դիմենք վիճակագրութիւնը, այս անգամ էլ դարձյալ Դավրիժեցու պատմութիւնից:

Էջ 610—619-ի զուտ գրաբար հատվածը (800 բառ) պարունակում է 1 առաջին, 7 երկրորդ ապառնիներ: Առաջին և երկրորդ ապառնիները միայն ըղձական եղանակի իմաստով են: 700 բառ ընդգրկող մի այլ հատվածում՝ էջ 325—332 պատկերը հետևյալն է. առաջին ապ. 1 (ըղձ.) երկրորդ ապ. 13, որից՝ ըղձական եղանակի իմաստով 8, պայմ.՝ 1, հարկ.՝ 4: Էջ 178—196-ում, որն ընդգրկում է 1500 բառ, այսինքն՝ այնքան որքան մյուս երկու հատվածները, պատկերը համարյա նույնական է: Առաջին ապառնի չկա, 2-րդ-ը օգտագործվում է 15 անգամ (11-ըղձական, 4-ը պայմանական եղանակի իմաստով):

Ինչպես նկատվում է, այս հեղինակի մոտ, և ընդհանրապես XVII դարի գրավոր աղբյուրներում, առաջին ապառնին չնչին գործառութիւն ունի: Երկրորդ ապառնու սահմանական եղանակի նշանակութեամբ կիրառութիւնը նույնպես սահմանափակ է (իսկ մեր ընտրանքում ընդհանրապես չկա): Առաջին և երկրորդ ապառնիները հիմնականում արտահայտում են ըղձական եղանակի իմաստ: Վերագրյալից բխում է, որ XVII դարի լեզվական նյութի կտրվածքով, գրաբարի ստորադասական եղանակը զգալի որակական փոփոխության է ենթարկված և կարելի է համոզված ասել, որ քննվող շրջանի գրաբարի եղանակաժամանակային համակարգում նշված եղանակը արդեն գոյություն չունի: Գրաբարի ստորադասական եղանակին համապատասխանող ըղձական, պայմանական և հարկադրական եղանակների ժամանակային իմաստները արտահայտվում են մի կողմից երկրորդ ապառնիով (եսին պլան թողնելով առաջին ապառնին, որը դասական գրաբարում ստորադասական եղանակի հիմնական ժամանակաձևն էր), մյուս կողմից գրաբարի վաղ շրջանին ոչ բնորոշ ձևերով: Առաջին և երկրորդ ապառնիների կիրառութեան ոլորտների սահմանափակումն ու դրանց իմաստները այլ ժամանակաձևերով

արտահայտելու ուժեղ միտումը վերջին հաշվով այդ ժամանակաձևերի անհետացման հիմնական պատճառներից մեկն է։ Այդ պատճառներից պետք է համարել նաև նրանց կազմության բարդությունը (հատկապես հարացուցային ձևերը), բանավոր խոսքում այդ ձևերի արտասանական դժվարությունները¹⁶։

Քննվող շրջանի գրավոր աղբյուրներում պահպանվել են նաև հրամայական եղանակի ժամանակները՝ հորդորական հրամայականի ոչ հաճախական գործառնությամբ։ Ուստի հարկ չկա օրինակներով անդրադառնալու այդ հարցին։ Անորոշ դերբայի քննության ժամանակ խոսել ենք նաև կրավորական սեռի արտահայտման մասին։ Դասական հայերենի համեմատությամբ կրավորականության արտահայտման սկզբունքային այլ փոփոխություններ նույնպես կան։ Ինչքան բարդ ու խճճված էր խոնարհման համակարգն առհասարակ, առավել բարդ ու տարասկզբունք էր կրավորական սեռի արտահայտությունը գրաբարում։ Հին հայերենում կրավորականության արտահայտման հատուկ մասնիկ չկար։ Քերականական այդ իմաստը բայի տարբեր ժամանականշանակային ու դերբայական ձևերում ի հայտ էր գալիս տարբեր քերականական միջոցներով, կամ էլ առհասարակ այդպիսի միջոց չունեի։ Շատ դեպքերում բայի կրավորական կամ ներգործական սեռը հնարավոր է լինում պարզել միայն համատեքստում։ Աշխարհաբարը այս հարցում զգալի առավելություն ունի գրաբարի նկատմամբ։ Իհարկե, դեռևս վաղ գրաբարում ձգտում էր նկատվում այս կամ այն միջոցներով որոշակի պարզություն մտցնելու ներգործական սեռ-կրավորական սեռ հակադրության մեջ։ Այդ երևում էր, օրինակ, անցյալ անկատար ժամանակի որոշ բայերի մեջ։ Ի տարբերություն ընդունված և կանոնիկ ձևի, երբ անցյալ անկատարի ձևը արտահայտում էր և՛ կրավորականություն, և՛ ներգործականություն (ըստ համատեքստի), վաղ գրաբարում երբեմն ներգործական սեռի բայերի կրավորական իմաստը դրսևորում էր յուրահատուկ ձևով՝ շարժէր-շարժիր։ Այս նոր ձևը լայն տարածում ստացավ հետագայում։ XVII դարի գրաբարում, որպես կանոն, անցյալ անկատարում բայի կրավորական սեռը արտահայտվում էր —իր մասնիկով։ «Իբրև էանց գիշերն և ի վազին տեսին զմեռեալն յարուցեալ և նստեալ որ խօսէր և շարժիր» (Դվրժ., 259) «Սովաւ կառավաւիր Վանքն» (ՄԺ, II, 412)։ «Ի մեռելոցս բնաւ ոչ գտանիր մի ծեր...» (Քմրճ., 57)։ «Զոր ինչ վանաղիր ծանրազնի թէ ցորեան եւ թէ այլինչ...» (Զքր., II, 44)։ Սա, անշուշտ, որոշակի դրական քայլ էր (որի ակունքները, ինչպես նշել ենք, գալիս են դեռևս վաղ գրաբարից)

¹⁶ Կարելի է ենթադրել, որ նույնիսկ գրաբարի վաղ շրջանում 1-ին և 2-րդ ապառ-նիները ալբելի բնորոշ են եղել գրավոր քան բանավոր խոսակցական լեզվին։

գոնե այդ ժամանակաձևում միասնական սկզբունքով տարբերակելու ներգործական ու կրավորական սեռերը: Բայց ինչպես անորոշ դերբայի ել—իլ վերջավորությունների հակադրությունը շտարածվեց միայն ներգործականության—կրավորականության արտահայտման վրա, այնպես էլ անցյալ անկատարի վերոհիշյալ ձևը ստանձնեց ավելի լայն գործառություններ՝ տարածվելով շեղոք սեռի բայերի վրա: Ի խոնարհման բայերը անցյալ անկատարում, անկախ սեռային խմաստից, հանդես են գալիս դարձյալ իւր մասնիկով: Ահա մի շարք օրինակներ.

«Մենտի յուսով փքացեալ նստիւ» (Զքր., II, 7): «Եւ էր խանն ի կոտէս դաւառի... անդ յապահովս լինիւ» (ԽԲ): «Կին մի ի նորք գեղջէ նստիւ ի դրան իւրում» (I, 57): «Եւ ոչ վրիպիւ բնաւ» (I, 68): «Եվ բնաւին ոչ երեւիւ հաց և կերակուր և ալ ինչ ուտելի» (Դվրժ., 88): «Միայն ջիւքն և գլուխքն երեւիւ» (Քմբժ., 123):

Այսպիսով՝ իւր—մասնիկը, որը նախապես եղել է կրավորական սեռի արտահայտման միջոց (թեև ոչ հաճախական), հետագայում մի կողմից ավելի տարածոն կիրառություն է ստանում իր այդ գործառության մեջ, մյուս կողմից էլ դառնալով —ի— խոնարհման բայերի անցյալ անկատարի արտահայտման միջոց, նորից է խճճում հենց թնկուղ այդ ժամանակաձևերի շրջանակներում ներգործականության—կրավորականության հակադրության հստակեցման սկզբունքը:

Կրավորականության հարցի քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ գրաբարի խոնարհման առանձին ենթահամակարգերում, տարբեր ժամանակահատվածներում նկատվող կրավորականության պարզեցման ձգտումը ժամանակավոր ու անկայուն բնույթ է կրում: Մյուս կողմից դա միայն մասնակի պարզեցում էր, որը, ինչպես տեսանք, իր հետ բերում էր այլ կարգի խառնաշփոթություն: Իսկ լեզվի զարգացման առարկայական ընթացքով ստեղծված դժվարությունները այդպիսի մասնակի միջոցներով հաղթահարելը անկարելի էր: Հարկավոր էր համակարգային փոփոխություն՝ միասնական պարզ ու որոշակի սկզբունքով: Իսկ այդ եղանակով էր գրաբարում, այլ աշխարհաբարում, երբ —վ— ածանցը դարձավ ամբողջ բայական համակարգում կրավորական սեռի արտահայտման միակ միջոցը:

Գրաբարի համեմատությամբ աշխարհաբարում կրավորականի հրստակեցումն ու պարզեցումը պայմանավորված է նաև բայական համակարգի պարզեցման հետ առհասարակ: Եթե աշխարհաբարը անփոփոխ ժառանգել գրաբարի խոնարհման համակարգը, ապա կրավորականության այդ հստակեցումն էլ հնարավոր չէր լինի: Այդ պարզեցումը լեզվի համակարգի պարզեցման դրսևորումներից մեկն էր:

Ամփոփենք. XVII դարի գրաբարի բայական համակարգը իր հիմնական գծերով պահպանել է վաղ գրաբարի ավանդները: Առանձին ենթա-

համակարգեր ու բայական հասկացություններ, սակայն, որոշակիորեն փոփոխվել են: Այդ փոփոխությունն պատճառը լինելի պատմական դարգացումն է, գրաբարի բայական համակարգի պարզեցման վաղուց փ վեր սկսված ու գործող միտումը:

ԱՅՂ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

XVII դարի գրաբարը, բնականաբար, անփոփոխ չի ներկայացնում մյուս խոսքի մասերը, քերականական այլ իրողությունները (մակբայներ, սպասարկու բառեր կամ, այսպես կոչված, երկրորդական խոսքի մասեր, ժխտական կաղմություններ և այլն): Փոփոխությունները դրսևորվում են հետևյալ կերպ. ա) գրաբարի համապատասխան բառը անփոփոխ մնալով արտահայտության պլանում, ձեռք է բերում խմային նոր արժեք¹, բ) գործառում են գրաբարին ոչ բնորոշ սպասարկու բառեր, գ) դժարի տարբերություններ են նկատվում որոշ բառերի ու կառույցների գործածության մեջ²:

Փոփոխություններ նկատվում են հատկապես նախդիրների ու նախադրությունների կիրառության ժամանակ: Դա պատահական չէ: Գրաբարում նշվածները լայն տարածում ունեին և սպասարկում էին հոլովման համակարգը: Իսկ կապական (կամ նախդրային) հարաբերությունները բաղմավթիվ էին ու բաղմաբնույթ: XVII դարի գրաբարը պահել է բոլոր նախդիրները, բայց դրան զուգահեռ առկա են որոշ նախդիրների նոր գործածություններ, այլև նոր կապեր ու կապական բառեր³:

1 Օրինակ, այլ բառը գրաբարի տարբեր կոնտեքստներում ստանում էր տարբեր խմերի արժեք, բայց հավելական շաղկապի կիրառություն չունեւ: Իսկ քննվող շրջանում հանդիպում ենք նաև այդ գործառությանը. «Որ ես այլ երթամ իմ առաքողին պատասխանի տանիմ»: (Քմբ., 205): «Որ ինքն խաբուէր է դիւաց և զձեզ այլ խաբաց» (Դրնդ., 440): Ընդգծվածները համապատասխանում են արեւելահայերենի -էլ հավելական շաղկապին: Նույն շրջանից վկայված է և -ալ- ձեւը՝ (արեւմտահայ տարբերակ). «Կեղծաբար հրածաբելով, թէ ես չեմ բաւական այդմ լինել և մեք ալ հարկեցանք»:

2 Դասական գրաբարում, օրինակ, հաճախական չէին Զ-ով ժխտական կաղմությունները, իսկ քննվող շրջանում դրանք բավական շատ են. «Զգիտեմ ի՛նչ ինչ պատասխան տայցեմ» (Քմբ., 198): «Զեղեւ հնար գտանելոյ» (Դրնդ., 412): «Եւ. քնաւ ամենեւին չունէր հոգ և փոթի աշխարհահոգութեան» (Դրնդ., 544):

3 Մակբայների շարքը նույնպես համարված է: Հմմտ. Զի տաւէց տաւի գնալով... (Դրբ., 174): Առաւօտուս ել և գնաց աշակերտն իւր (Քմբ., 231): Եւ երեկոյիս գնացար յեկեղեցին ընդ նմա (Քմբ., 239): Շատ անգամ ենք հանդիպում ցեղ, կեբգիւ ձկնիւ: Վաղ գրաբարում մակբայական գործածություն ունեւ ցեղ կամ ցեղ-ցեղ (վերջինս՝ հալանաբար աղգի-աղգի-ի նմանութամբ): Նոր են և ա մայր, ա հայր տիպի կոչական-

Առաջին հերթին պետք է նշել այն դեպքերը, երբ կողք կողքի միևնույն իմաստով օգտագործվում է մեկից ավելի նախդիր կամ նախադրություն. հմմտ. «Վասն ազահութեան աղագաւ» (Դրնդ., 411): Սա արդյունք է ուշ շրջանում գրաբարի որոշ քերականական կարգերի ու հասկացությունների, մասնավորապես նախդիրների ու նախադրությունների ու հստակ գործածության կամ էլ դրանցից որևէ մեկի իմաստային տարտամության: Վաղ գրաբարում նախադրությունները որպես կանոն պահանջում են միայն մեկ հոլովով դրված կապվող բառ: Օրինակ, պատճառաւ, ի պատճառս, յաղագս, աղագաւ, ի վերայ նախադրությունները միշտ հանդես են գալիս սեռական հոլովով դրված բառի հետ, իսկ ասենք, շուրջ, չափ, հանդերձ բառերը՝ գործիական: Նախադրությունների օգտագործման այս կանոնը խախտված է քննվող շրջանում: Օրինակ. «Զի զկնի ժամանակաց ի պատճառէ այսց» (Դվրժ., 71): «Եւ յայսմ պատճառէ հոռագործք... փախուցեալք ամրանային» (Դվրժ., 87): Ինչպես տեսնում ենք, պատճառ գոյականը որպես կապական բառ օգտագործվում է և՛ սեռական, և՛ տրական հոլովով կապվող բառի հետ: Ոչ գոյր մի փոքր ագարակ գեղջի չափ (Դրնդ., 354): Այս օրինակում կապվող բառը դրված է սեռական հոլովով: Փոխված է նաև կապի և կապվող բառի շարադասությունը: Ներքոյ, վասն, վերայ, նման բառերը վաղ գրաբարում միայն ու միայն նախադրություններ են, իսկ քննվող շրջանում հաճախական են և դրանց հտադաս գործածությունները: Օրինակներ. «Քանզի աւագ խոբանի ներքոյ շինեալ մատուռն աւերեալ էր բնաւին» (Դվրժ., 326): «Որոյ վասն վշտանային և ցաւէին» (Դվրժ., 291): «Որ պատերազմ մեծ էր յայնմ աշխարհացն վերայ» (Դրնդ., 471): «Յորում աւուր հանդերձեալ էին նոքա գնալ ի Իովայ վերայ» (Զբր., II, 9): «Իսկ քրիստոնեայն Դաւթայ նման սրարեալ» (Զբր., II, 21): «Սոցին նման շինեցան յաւուրս տեառն» (Դվրժ., 350): Ներքոյ, վերայ բառերը հիմնականում հանդես են գալիս ի—նախդիրի հետ: Կարելի է կարծել, որ —ի—ի անկումը հտադաս գործածությանը նպաստող գործոններից մեկն էր, բայց հենց վերը բերված մի օրինակում՝ ի Իովայ վերայ կապակցության մեջ ի նախդիրը առկա է, բայց այդուհանդերձ վերայ կապը հտադասված է: Ուրեմն, անկախ մասնակի պատճառներից, գոյություն ունի կապական բառերի հտադաս գործածության ավելի ընդհանուր պատճառ: Դա ժամանակաշրջանի լեզվի ընդհանուր միտումն է: Նկատենք, որ վերը բերված կապերը գործառում են գրաբարյան բառաքերականական ձևերի շրջապատում: Գրաբարի համա-

ները: Հմմտ. Եւ ապա հարցաք ցկինն ոմն, թէ ա՛ մայր կայր ի գիւղս այս մեծատուն ոմն (Զբր., II, է): Ընդգծված ձևը թերևս բարբառային-ժողովրդականացրած է: Գրական ձևերը կազմում են այ-ով հմմտ. Եւ մայրն աղաղակէր թէ զինչ շարութիւն արար որդի իմ, ա՛յ մեծամեծք իմ... (Քմբճ., 3):

կարգում նկատվող շարադասական այս նորամուծությունը, առաջին հերթին, աշխարհաբարի, առօրյա խոսակցական լեզվի ազդեցությունն է: Ուշ շրջանին բնորոշ է նաև ոչ ժխտական մասնիկի ետադաս գործածությունը. «Մեք այլ հնար և ճար գիտեմք ոչ, դու որպէս կամիս՝ արա...» (Դրնդ., 388): «Դու յառաջն ասացեռ ո՞չ թէ տուր առ իմ զգրամդ, որ պահեմ» (Դրնդ., 484):

Շարադասությունը որպես շարահյուսության բաղկացուցիչ մաս, նվազ դեր չունի լեզունների և միևնույն լեզվի տարբեր փուլերի ու վիճակների տարբերակման գործում: Արդյոք XVII դարի գրաբարը հարազատորեն է պահել վաղ գրաբարի շարադասական յուրահատկությունները: Հենց կապերի և ժխտական կազմությունների շարադասությունը ցույց է տալիս, որ առկա են փոփոխություններ: Հիշենք, որ շարադասությունը ոչ միայն նախադասության անդամների, այլև նախադասության անդամ չհանդիսացող բառերի, ինչպես նաև քերականական (օժանդակ բայ, մի արգելական և այլն), նաև բառակապակցությունների դասավորության որոշակի կարգն է⁴: Գրաբարի շարադասությունը ազատ է, այսինքն բառի պաշտոնը նախադասության մեջ չի պայմանավորվում նրա գրաված տեղով: Ազատ շարադասության դեպքում առաջնային է նրա արտահայտչական նշանակությունը: Բայց ինչպես ազատ շարադասություն ունեցող յուրաքանչյուր լեզու, այնպես էլ գրաբարը ուներ շարադասական իր առանձնահատկությունը. այսինքն բառերի դասավորության կարգը ազատ է միայն հարաբերականորեն: Ծթն հնարավոր է բառերի դասավորության և այս և մյուս կարգը, ապա վերջին հաշվով հաճախական ու բնորոշ է միայն մեկը: Դասական գրաբարում հանդիպում ենք կապերի ետադաս կիրառության օրինակների, բայց բնորոշը, այնուամենայնիվ, կապ-կապվող բառ շարադասությունն է: Խնչպես է վիճակը XVII դարի գրաբարում: Բնականաբար, այստեղ շարադասությունը նույնպես ազատ է, բայց այն զգալապես տարբերվում է վաղ գրաբարից: Մեր հիմնական նպատակը նախադասության տարբեր անդամների, բառակապակցությունների շարադասության մանրակրկիտ քննությունը չէ: Անդրադառնանք միայն հատկացուցիչ-հատկացյալի և որոշիչ-որոշյալի շարադասությանը:

Դասական գրաբարում գերիշխող է հատկացյալ-հատկացուցիչ շարադասությունը: Ինչպես նշում է Ա. Բագրատունին «Աշխարհաբար լեզուի մէջ յատկացուցիչը միշտ առաջ կը դրուի յատկացեալէն. գրաբառին մէջ

⁴ Շարադասության այս բնութագրումը վերցրել ենք Խ. Բաղիկյանի «Ժամանակակից հայերենի պարզ նախադասության շարադասությունը» գրքից: (Երևան, 1976, էջ 8): Այս գրքում հնդինակը անդրադառնում է նաև գրաբարի քերականների կողմից շարադասական հարցերի մեկնաբանմանը:

շատ անգամ հտըր, բայց առաջ ալ կը դրուի»⁵։ XVII դարի գրաբարում արդեն հաճախական են նախադաս հատկացուցիչները։ Բերենք մի քանի օրինակներ միայն։

«Եւ իշխանքն վրաց կարգեցին զնորին որդին թագաւոր» (Դվրժ., 106)։ «Բայց նորին աշակերտքն և ամենայն քահանայք և ժողովուրդք թախանձէին» (Դվրժ., 296)։ «Մինչ կայր Մովսէս վարդապետն անհոգ պարզմտութեամբ յերևան քաղաքի յիրում տան նիւթեաց նմա...» (Դվրժ., 297)։ «Փիլիպպոս կաթողիկոսի վարքն և գործքն զամենայն գրեալ է Առաքել պատմագիր» (Զբր., II, 26)։ Նախադաս հատկացուցիչի հաճախական կիրառութիւնը խոսակցական լեզվի ազդեցութեան արդյունքն է։ Դրանով կարելի է համոզուիլ համեմատելով հեղինակի զուտ գրաբար և գրաբարախառն աշխարհաբար հատվածները։ Այսպես, Դավրիժեցու «Պատմութեան» 651—660 էջերն ընդգրկող հատվածում (հիմնականում գրաբար շարադրանք՝ 2000 բառ) նախադաս հատկացուցիչները 10-ից քիչ են, իսկ նույնքան բառ ընդգրկող ոչ զուտ գրաբարյան տեքստում (էջ 491—500) նախադաս հատկացուցիչների թիվը անցնում է 20-ից։ Քննվող շրջանում որոշիչը նույնպես նախադասվում է որոշյալին։ Վաղ գրաբարում որոշիչը դրվում է որոշյալից առաջ և հետո։ Ուսումնասիրողների մեծ մասը դասական գրաբարին բնորոշ է համարում, սակայն, որոշիչների հտադաս գործածութիւնը⁶։ Որոշիչ շարադասութեան երկու դեպքերն էլ կան գրաբարում. այնուհանդերձ այն հարցը, թե դրանցից գերիշխողը որն է, նվազ կարևորութիւն չունի, որովհետև դրանով իսկ պարզ է դառնում լեզվի զարգացման միտումներից մեկը։ Որոշիչ-որոշյալի կապակցութեանը նվիրված իր մենագրութեան մեջ⁷ Հ. Ավետիսյանը գտնում է, որ վերջին հաշվով հենց դասական գրաբարում ավելի տարածված էր որոշիչի նախադաս կիրառութիւնը։ Կարծում ենք սա ավելի ճիշտ է, որովհետև հիմնված է վիճակագրութեան վրա։ Միայն Աստվածաշնչում է, որ անծական որոշիչների հտադաս գործածութիւնը գերակշիռ է, իսկ ինքնուրույն և թարգմանական մյուս երկերում պատկերը այլ է⁸։ Աստվածաշունչն էլ անշուշտ կրել է թարգմանվող լեզվի ազդեցութիւնը։ Կարելի է ենթադրել, որ հետագա դարերում նույնպես որոշիչի նախադաս կիրառութիւնը գերակշիռ էր։ Իսկ ինչ վերաբերում է XVII դարի գրաբարին, ապա այդ հիմնավորվում է վիճակագրութեամբ։ Վերը նշված հատվածում

5 Ա. Բագրատունի, Տարեբք հայերէն քերականութեան, Վենետիկ, 1869, էջ 156։

6 Տե՛ս Գ. Զաւուկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, 1964, էջ 38, է. Աղայան, Հայ լեզվաբանութեան պատմութիւն, հ. 2, Երևան, 1962, էջ 260։

7 Հ. Ավետիսյան, Որոշիչ-որոշյալի կապակցութիւնը գրաբարում, Երևան, 1972։

8 Նույն տեղում, էջ 16։

Զաքարիա Քանաբեռցին օգտագործում է 8 հոտադաս և 30 նախադաս, իսկ Դավրիժեցին (էջ 651—660)՝ 10 հոտադաս և ավելի քան 40 նախադաս որոշիչ։ Նույնիսկ այնպիսի որոշիչներ, որոնք դասական գրաբարում կիրառվում են միայն հոտադաս, քննվող շրջանում գործառում են նաև նախադաս։ Համար՝ «Եւ ապա շարահնար աղգն պարսից հնարեցին զայլ իմն հնարս» (Դվրժ., 50)։ «Եւ դուք ևս պատրաստեցէք զովն այր ի ձեր կողմանէ» (Դվրժ., 28)։

Ինչո՞ւ նախադաս որոշիչները բնորոշ էին և՛ դասական, և՛ XVII դարի գրաբարին։ Մի՞թե այդ հարցում լեզուն այդքան պահպանողական է։ Տվյալ դեպքում, այո, որովհետև V դարում որոշիչների նախադաս կիրառությունը, առաջին հերթին, ժողովրդական կենդանի, բանավոր խոսքի արտահայտություններից մեկն էր, իսկ հոտադաս գործածությունը բնորոշ էր թերևս գրքային ու գրավոր լեզվին։ Հարյուրամյակների ընթացքում պահպանելով որոշիչ-որոշյալի շարադասություն երկու ձևերն էլ, այնուամենայնիվ կենսունակ էր և մնաց որոշիչ նախադաս կիրառությունը, որն արդեն որպես բացարձակ կանոն դրսևորվեց աշխարհաբարում։ Ըստ երևույթին ժողովրդախոսակցական, կենդանի լեզվին բնորոշ պետք է համարել և հատկացուցչի նախադաս գործածությունը, որը նույնպես բացարձակ տարածում գտավ նոր գրական լեզվում։

Ինչ վերաբերում է որոշիչ-որոշյալի համաձայնությունը, ապա XVII դարի գրաբարում կանոնականը փաստորեն դրանց անհամաձայնությունն է։

Վաղ գրաբարի համեմատությամբ XVII դարի գրաբարը դրսևորում է նաև մի այլ յուրահատկություն՝ հանդես բերելով կայուն բառակապակցությունների, դարձվածային, ոճական միավորների հաճախական գործածություն։ Ստորև բերվող օրինակների մի մասը կամ նման կազմությունները առհասարակ խորթ չեն գրաբարին, սակայն պետք է նկատել, որ քննվող շրջանում դրանք ավելի հաճախական են, իսկ որոշ կարգի ոճեր ու դարձվածային միավորներ՝ նոր ժամանակաշրջանի, նոր լեզվամտածողության արդյունք։ Օրինակներ՝ «Իսկ շահն արհամարհեաց զնա և զթղթաբերսն գանիւ արձակեաց և ակամբ հայէր առ Ռուստամն մինչև ի մահ» (Զբր., I, 65)։ «Վասն որոյ յամենայն կողմանց ի նեղ անկեալք հտուն զբերդն պարսից» (Դվրժ., 94)։ «Եհաս բաճն յունկն քագաւորին» (Դվրժ., 156)։ «Եւ շահն խօսէր քնդ մտլրոյլին և հարցանէր զովն և ուստին և զվասն էրն» (Դվրժ., 111)։ «Հնարէր թէ զիարդ հանցէ զոխն» (Զբր., II, 1է)։ «Վասն որոյ ի խոր խոցեցաւ նա մահու շափ՝ նախատինս համարելով ինքեան...» (Զբր., I, 62)։ «Իսկ Եպիսկոպոսն խրատեաց զնա և ասէ, նա ոչ պատարագող է և ոչ մեռեալ յարուցանող, այլ ա՛յս է, դիզբեզ մարդասպանս առնէ՝ և արեան տէր» (Զբր., I, 52, 53)։ «Սուտ հաւնիւն դտաճիկն» (Զբր., I, 72)։ «Եւ ոմանք կանայք յդիբ և ծանր ոտք»

(ԴվրԺ., 460): Թեև բերված օրինակները հիմնականում քերականորեն գրաբարյան են, այդուհանդերձ դրանց առատությունը և բազմազանությունը պայմանավորված է առօրյա, խոսակցական լեզվով: Հեղինակները միայն գրաբարացրել են բանավոր, խոսակցական լեզվին բնորոշ կապակցություններն ու տճերը, որոնց օգտագործման չափը մեծապես կապված է և երկի ժանրից: Օրինակ, փիլիսոփայական գրականության մեջ դրանք համարյա չկան, որովհետև այդ ժանրը գործ ունի հիմնականում վերացական դատողությունների ու եզրահանգումների հետ, իսկ պատմագրական գործերի այն հատվածներում, որոնք ժամանակագրային բնույթ ունեն, նույնպես ոճական դարձվածային օրինակներ քիչ են գրանցվում, իսկ նկարագրությունների և հատկապես երկխոսությունների մեջ (վերջինը չափազանց բնորոշ է XVII դարի պատմագրությանը) դրանք հաճախական են:

Մի խոսքով, ուշ շրջանի գրաբարի առանձնահատկություններից մեկը պետք է համարել նաև դարձվածային միավորների բազմազանությունն ու հաճախականությունը:

ԼՍՏԻՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Հայ բանասիրության մեջ լատինաբան հայերեն է կոչվում այն ըստեղծագործությունների լեզուն, որը կրում է լատիներենի ազդեցությունը: Լատինաբան հայերենը խուսափում էր ժամանակաշրջանի համար հարազատ ու հասկանալի լեզվաքերականական, ոճական ձևերից, ժողովրդական մտածողությունից, բառ ու բանից. ավելին, գրավոր-գրքային լեզվի որոշ սովորների պահպանման արհեստական ճիգերին զուգընթաց ակնհայտ է օտարաբանությունների կիրառման, գրաբարը դասական այլ լեզուների, տվյալ դեպքում լատիներենի համակարգին նմանակելու ձգտումը: Ե՞րբ ձևավորվեց լեզվական այդ քաղաքականությունը, որո՞նք էին նրա առաջացման ու գործառման պատճառները: Խնչ հետևանքներ տևեցավ (կամ կարող էր ունենալ) լատինաբան հայերենն ու դրանով ստեղծված գրականությունը հայ մշակույթի զարգացման գործում:

Լատինաբան առաջին գործերը երևան են գալիս XIV դարի սկզբներից: Այդ ժամանակ է, որ ստեղծվում է Հոռմի եկեղեցու հետ միացնողների եղբայրությունը, որը մեր մատենագրության մեջ հայտնի է ունիթոր կամ ունիթոռ, հաճախ՝ աղթամար անուններով¹: Լատինաբանության առաջացումը, առաջին հերթին կապվում է հայ ժողովրդի որոշ հատված-

¹ Տե՛ս Լեռ, ԵԺ, հ. 3 էջ 316:

ներում կաթոլիկական-դավանափոխական քարոզչության սկսվելու հետ։ Հռոմի պապի կողմից հովանավորվող և ֆինանսավորվող կրոնական-դավանափոխական գաղափարախոսությունը ուղեկցվում էր նաև համապատասխան գրականության տարածմամբ։ Գրականությունը հիմնականում թարգմանական էր՝ կրոնական, եկեղեցական թեմատիկայով։ XIV դարի սկզբին, օրինակ, Քոնսյի վանքում թարգմանվեց 25 գիրք²։ Սա այն ժամանակվա պայմաններում պատկառելի թիվ է։ Բանավոր և գրավոր քարոզչությունը ունեցավ իր վտանգավոր հետևանքը, մի վտանգ, որ երկար դարեր սպառնում էր՝ մերթ ուժեղանալով, մերթ թուլանալով։ Քանի որ կրոնական-եկեղեցական գրականությունը թարգմանվում էր լատիներենից, նաև եվրոպացի քարոզիչների ձեռքով, ապա անխուսափելիորեն շրջանառության մեջ դրված գրականության մեջ զգացվում էր լատիներենի որոշ ազդեցությունը։ Սկզբնական շրջանում այդ ազդեցությունը, բնականաբար, սահմանափակ էր, ուստի անհամեմատ փոքր է լեզվական ձուլման ու աղավաղման, քան դավանափոխության վտանգը³։ Իսկ ուսումնասիրողներից ոմանք առհասարակ այդ շրջանում լատինաբանության հետքեր չեն տեսնում։ Մասնավորապես այդ կարծիքին էր Աճառյանը, գրելով, թե՝ «Այս (իմա՝ XIV դ.—լ. Հ) հայերենը շատ կանոնիկ է և լատինաբան կոչվելու ոչ մի պատճառ չունի։ Լատինաբան հայերենը հորինված է ավելի ուշ՝ ԺԶ դարում, Հռոմում»⁴։ Որպես փաստարկ հեղինակը բերում է Արագոնացու «Յառաջաբան առաքինութեանց» գրքից մեկ հատված, որտեղ լատինաբանություն չկա⁵։ Բայց նույն շրջանից Քոնեցու քերականության մեջ, օրինակ, քերականական որոշ կարգեր ու տերմիններ գուտ լատիներենի պատճենում են։

Լատիներենի ազդեցության վերելքը իրոք XVII դարն է։ Դա պատահական չէ։ Նախորդ ոչ մի շրջանում չփոխվեց Եվրոպայի հետ այնքան սերտ լի հղել, ինչպես XVII դարում։ Եվրոպայում հայ վաճառականների ու արհեստավորների գործունեությունն ու հեղինակությունը, հայ գաղթօջախների ու համայնքների առկայությունը ավելի է ակտիվացնում կաթոլիկ եկեղեցու տև որոշ միապետների քաղաքական հետաքրքրությունը Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ։

2 2. Աճառյան, ՀՀԳ, մասն II, էջ 309։

3 Կարճ ժամանակամիջոցում, օրինակ, կաթոլիկ դարձավ Նախիջևանի շրջանի Քոնա, Սալիթաղ, Ապրակունիս, Խոշկաշեն, Ապարաներ, Ջահուկ, Շահապոնք և մի քանի այլ գյուղերի հայ բնակչության մեծ մասը։ Նրանք զոյատեևեցին մինչև XVII դ. վերջերը, և իսպառ խզած լինելով իրենց հոգևոր կապերը մայր ժողովրդից, զանգվածաբար ընդունեցին մահմեդականություն («ՏՃԿՍ Յովհաննէս Քոնեցի, Յաղագս Քերականին, Երևան 1977, Լ. Խաչիկյանի ներածությունը, էջ 29)։

4 2. Աճառյան, ՀՀԳ, մասն II, էջ 310։

5 Նույն տեղում։

Հիշենք նաև, որ XVII դարում է, որ հայ ժողովուրդը մահմեդական լծից ազատագրվելու իր իղձերը կապում էր Եվրոպայի հետ՝ փայփայելով նոր խաչակրաց արշավանքի հույս, որն այդպես էլ մնաց որպես ցանկություն: Ժողովրդի առաջագիծ շատ ներկայացուցիչներ ու հոգևոր առաջնորդներ հանուն մահմեդական լծից ազդի ազատագրման պատրաստ էին ընդունելու կաթոլիկություն⁶: Քանի որ մեծ էր նման անձերի ազդեցությունը ժողովրդական զանգվածների վրա, ուրեմն մեծ էր և կաթոլիկության տարածման վտանգը: Եվ իրոք, XVII դարում լայն թափ է ստանում կաթոլիկական քարոզչությունը թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ գաղթօջախներում: Այդ նպատակն իրականացնելու համար պապի պատվիրակները դիմում էին ամենատարբեր միջոցների՝ խոստումներից մինչև ահաբեկում, պատմական փաստերի կեղծում: Դավանափոխական այդ գործընթացը հանգամանորեն վերլուծված է մեր պատմագիտության մեջ, բացահայտված են նրա կործանարար հետևանքները: Վերջին հաշվով, Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող հայ որոշ գաղթօջախների կաթոլիկացումն էլ նպաստեց մեր ժողովրդի այդ հատվածների վերջնական ձուլմանը:

XVI—XVII դարերում, քաղաքական հանգամանքների հետ սերտորեն առնչվող կաթոլիկական քարոզչությունը որպես զենք գործադրում էր դարձյալ կաթոլիկական գրականությունը, այս անգամ օգտվելով տապադիր խոսքի ընձեռած հնաբալորություններից: Բացի կրոնական գրականությունից գրվում, նաև տպագրվում են հայերենի շատ քերականություններ, որոնցում էլ գործում են լատիներենի քերականության որոշ սկզբունքներ⁷:

Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողներից շատերը «լատինաբան հայերենի» որպես ձևավորված լեզվական ուղղության գոյությունը կապում են XVI—XVII դարերի հետ: Լատինաբանությունը ուսումնասիրողների կողմից միշտ էլ բացասական վերաբերմունքի է արժանացել: Պատճառը՝ հայերենը մաքուր ու դասական վիճակով տեսնելու ցանկությունն է և օտարամուտ տարրերի նկատմամբ մերժողական տեսակետը, ինչպես նաև այդ «լեզուն» ստեղծողների ու կիրառողների գործունեությունը: «...Արեւմուտքէն Հայաստան եկող քանի մը եվրոպացի քահանայք,— գրում է Գ. Զարպհանալյանը,— հայերէն սորվելով ու լատին լեզուն սորվեցընելով, լատինահայ միաբանութիւն մը կը ձևացնեն: Ասոնք ուզելով

⁶ Օրինակ, Հակոբ կաթողիկոսի կողմից կաթոլիկություն ընդունելը հետապնդում էր միայն այդ նպատակը (տե՛ս ԱՅԻ, նշվ. աշխ. էջ 336):

⁷ Գրարարի առաջին տպագիր քերականությունը Կղեմես Գալանոսի «Քերականական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւն շահելոյ» գիրքն է, որը լույս տեսավ Հոտմում, 1645 թվականին:

հայերէն լեզուն մշակել, մտածեցին որ ըստ ամենայնի լատին լեզուին հետ նոյնացնեն զայն և համարեցան այն կերպով լեզուին պահասութիւններն լեցնել ու անկանոնութիւններն ուղղել: Ասանկով շատ մը քերականական փոփոխութիւններ ըրին ու կանոններ հաստատեցին և ձևացուցին լատին-հայ լեզու մը, որ թէպէտ և արտաքին կերպարանքովը հայերէն է, բայց իրօք լատինականի կաղապարով ձուլեալ դանգուած մը... Տարակոյս չկայ, որ լեզուի այսպիսի տարօրինակ խառնուրդի մը մէջ աւելորդ է հարազատ և ընտիր բարբառոյ ճաշակ, ոճ ու քաղցրութիւն փնտռել»⁸:

Ահա Աճառյանի գնահատականը «...Բազմաթիւ նորմութեանց հետ նոքա (իմա՝ ունիթորները—Լ. Հ.) ձեռք են երկարում նաև գրաբար հայ լեզուին և տալիս են նրան մի սոսկալի հարուած»⁹:

Նման գնահատականները եղակի չեն:

Արդ, ի՞նչ դեր է խաղացել լեզվական այդ ուղղութիւնը հայ մշակութի մեջ: Մեր կարծիքով լատինաբան հայերենը քննելիս ու գնահատելիս պետք է որոշակիորեն տարբերել երկու բան՝ լատինաբան քերականութիւններն ու այն հայերենը, որը կրում է լատիններենի ազդեցութիւնը: Այսինքն, առաջին հերթին պետք է պարզել, թե արդյո՞ք քերականութիւններում տեղ գտած օտարաբանութիւնները ինչպե՞ս և ի՞նչ չափով են կիրառւում ոչ քերականական գործերում, նաև քերականական երկերի բուն շարադրանքի լեզվում: Այս հանգամանքը միշտ չէ, որ ուշադրութեան է առնել: Հաճախ չափանիշ ընդունելով միայն քերականութիւնը, կանխակալ կարծիք է հայտնւում նաև այդ հեղինակի լեզվի և առհասարակ, լատինաբան հայերեն կոչված լեզվական ուղղութեան վերաբերյալ: Սակայն քերականութիւնը դեռևս լեզվի իրական միջակը չէ:

XVII դարի քերականութիւնները Գ. Զահուկյանը բաժանում է երեք խմբի. ա) լատիններեն տեխնիկական քերականութիւններ (Յրանցիսկոս Ռիվոլա, Կղեմես Գալանոս), բ) լատինատիպ ուղիղտալիստական քերականութիւններ (Ոսկան Երեանցի, Հովհաննես Հակոբ Կոստանդնուպոլսեցի (Հոլով), գ) հոնա-լատինատիպ քերականութիւններ (Միմեոն Զուդայեցի, Հովհաննես Զուդայեցի (Մըքուզ), Խաչատուր Կարնեցի (Էրզրու-մեցի))¹⁰:

Որոշ քերականութիւններում զգացվում է գրաբարին խորթ, արհեստական, լատիններենի քերականական կաղապարների արտահայտութիւն,

8 Կ. Զարգանաւեան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց, Բ. Վենետիկ, 1878, էջ 49—50:

9 Հ. Աճառեան, Պատմութիւն հայոց նոր գրականութեան, Վաղարշապատ, 1906, պրակ Ա, էջ 12:

10 Գ. Զահուկյան, Գրաբարի քերականութեան պատմութիւն, Երևան, 1974:

ալելիքն, հենց հայերենին բնորոշ երևույթների արհեստական մասնատում, քերականական հասկացությունների ու ձևակերպումների անհրա-տակություն, սկզբունքների ոչ միօրինակություն և այլն:

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ մանրամասն քննված են լատինաբան քերականությունները, վեր են հանված նրանց ընդհանրու-թյուններն ու տարբերությունները¹¹:

Ինչպես նշեցինք, երբեմն երևույթները ճիշտ շներկայացնող քերա-կանություններով չպետք է դատել նաև դարաշրջանի տվյալ լեզվական ուղղության մասին: Այսօր էլ արդի հայերենի քերականական որոշ ըմ-բռնումներ տարբեր բանավեճերի տեղիք են տալիս (հոլովման համա-կարգ և հոլովների քանակ, խոնարհման համակարգ, խոսքի մասերի տարբերակում և այլն), բայց դրանից լեզվի իրական վիճակը չի փոխվում:

Լատինաբան հեղինակների հիմնական ձեռնարկումը քերականական, բառակազմական որոշ նորամուծություններ էին, որոնք այս կամ այն չափով շրջանառության մեջ դրվեցին հիմնականում Հայաստանի սահ-մաններից դուրս բնակվող հայ և այլազգի մի քանի հեղինակների կող-մից:

Որո՞նք են հիմնական նորամուծությունները: Լատինաբան երկերում հանդիպում են որոշ մասնիկներ ու նախածանցներ. ներգոյականի համար ն. քն. (հմմտ. ըն բանում, նԱդամում «դու բնակեցեր նարգանդ կուսին», (Հ. Հոլով, Պարտէզ Հոգեւոր, 136): Փորձ էր արվում ներգոյականի կազ-մության այս եղանակը տարածել նաև այլ խոսքի մասերի վրա (նորո՞ւմ, նեղանիլն, նիրեան, նիմում և այլ): Անեղական որոշ բառեր գործածվում էին եղակի թվով՝ կեան, միտ, փառ, օրէն... «առ կեանն երանական» (Հ. Հոլով, Համառ. ճարտաս. 24): Ածականների գերադրական աստիճանը կազմվում է միասնական սկզբունքով՝ եղ ածանցով: Հմմտ.՝ գերազան-ցագունեղ (Ձերբած. յերկինս, 1) ուշիմեղ, 122¹²: Առանձին դեպքերում

11 Տե՛ս Վ. Մառուկյան, Գրաբարի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը XVII դարի քերականական աշխատություններում (թեկնածուական դիսերտացիա): Հարցը ավելի համակարգված քննել է Գ. Զահուկյանը «Գրաբարի քերականության պատմություն» աշ-խատության մեջ: Այլ հեղինակներ նույնպես այս կամ այն առիթով անդրադարձել են մեզ հետաքրքրող հարցին:

12 Դասական գրաբարը գերադրական աստիճանի կազմման որոշակի ձև չունի, «ճիշտ խոսքով՝ հայերէն լեզուն յատուկ գերադրական ձև չունի,— նշում է Զաւրիւսյանը,— այլ հասարակօրէն կարի, յոյժ, անհնարին և այլն մակբայներով սաստկութիւնը կը ցուցի»: (Քերակ. Վիեննա, 1885, էջ 184): Բազրատունին նշում է նաև այլ ձևերով կազմություն-ներ, (տե՛ս «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց», Վնեստիկ, 1852, էջ 41): Լատինաբան հայերենը բոլոր այդ ձևերի փոխարեն կիրառում է միայն վերոհիշյալ ձևը:

(ինչպէս հոնաբան հայերենում) նկատուում են սեռային տարբերակում մտցնելու որոշ փորձեր:

Լատինաբան որոշ գործերում հանդիպում ենք նաև գրաբարի քերականական ժամանակների խորթ ձևերի. հմմտ. Սիրիցէի, լուսնայցէի, լնոյի, զարթնոյաբ...: Նշանակաժամանակային մի շարք ձևեր արհեստականորեն հարմարեցված են լատիներենի խոնարհման համակարգին: Այդ նույն պատճառով գրաբարի անկանոն բայերի խոնարհումը նույնպես կանոնարկված է: Տամ-տրեմ-տրէի... տրիցեմ..., ունիմ-ունիցի, տրեցեալ լինի. (2. Հոլով, Հայելի ճշմարտութեան, 18):

Ուսումնասիրողները լատինաբան են համարում Ե-ով և նախորդող բաղաձայնով վերջացող մի շարք բառերի (արտօսւր, ծաղր, մեղր, կըղ-մինտր, քաղցր...) ներքին թեքմամբ հոլովվելը. հմմտ. աբաութեր, ծաղեր, մեղեր, փոքեր... և այլն: Նման հոլովումը դասական գրաբարին խորթ չէ՝ նույն կառույցի այլ բառերի դեպքում՝ կայսր-կայսեր, դուստր-դստեր և այլն: Ընդգծվածները համաբանութեան արդյունք են՝ ավանդված նաև հին շրջանից: Իսկ լատինաբանությունից հետո անպիսի մի հեղինակ, ինչպիսին Դավրիժեցին է, նույնպես օգտագործում է փոքեր բառաձևը: Կային ի միասին մեծք և փոքերք սիրով հանդարտեալք ի խցի» (295): Ուրեմն, սա չպետք է լատինաբանութուն համարել: Լատիներենի «ազդեցությունը» այստեղ դրսևորվում է թերևս համապատասխան բառաշարքը մեկ միասնական հոլովման ենթարկելու մեջ:

Հիմնականում վերը նշվածներն են որակում լատինաբան հայերենը: Այս նորամուծությունների զանգվածային ու երկարատև կիրառումը կարող էր գրաբարի համակարգում էական փոփոխություններ մտցնել, աղճատել այն, հնարավոր էր նաև նրա բացասական ազդեցությունը նոր սաղմնավորվող աշխարհաբարի վրա:

Իսկ փոփոխություններ իրականացնելու համար կարևոր է ոչ թե նորամուծությունների թվական կողմը, այլ նրանց որպես նոր համակարգի գոյությունն ու կենսունակությունը: Ուրեմն, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է պարզել, թե լատինաբան հայերենը հատուկ մշակված ու համակարգված լեզվական ուղղութիւնն էր, թե՞ լատիներենի որոշ ձևերի ու նմանակումների անսկզբունք ու ոչ միասնական կիրառություն: Այդ, ինչպես նաև ընդգրկման ու տարածման սահմանների որոշումը հնարավորություն կընձեռի ճիշտ գնահատելու լատիներենի որոշ ազդեցությամբ զրկված ստեղծագործությունների և առհասարակ լատինաբան հայերենի տեղն ու

Նման նորամուծությունը ինչ-որ չափով հրապուրիչ է: Պատահական չէ, որ ոչ լատինաբան, բայց լատինաբանութեան անշուշտ ծանոթ հեղինակներից ոմանք հաճույքով օգտագործում են այդ միջոցը (տե՛ս Քյոմուրճյանի թղթերը):

դերը հայ մշակույթի պատմության մեջ: Մեկ անգամ ևս նշենք, որ լատիներենի ազդեցությունը ակնհայտորեն ավելի գերակշիռ է քերականություններում, քան ոչ քերականական աշխատություններում. ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ քերականություններում իսկ այդ օտարաբանությունները միատեսակ չեն, այսինքն՝ տարբեր քերականներ նշում ու ամրագրում են այս կամ այն օտարամուտ երևույթը, տարբեր փաստարկումներ ներկայացնում դրանց հիմնավորման համար: Սակայն առավել կարևոր է ոչ քերականական գործերի (որոնք այս կամ այն չափով կրում են լատիներենի ազդեցությունը) լեզվական քննությունը, որովհետև հենց այստեղ է դրսևորվում լեզվի (տվյալ դեպքում լատինաբան կոչվող հայերենի) իրական գոյը, նրա հիմնական միտումները և ընդգրկման սահմանները¹³:

Ֆրանցիսկոս Ռիվոլան համարվել է իր ժամանակի նշանավոր լեզվաբան և հայագետ, բացի հայերեն-լատիներեն բառարանից և 1624 թ. լատիներեն գրված հայերենի մի քերականությունից, հեղինակի հայերեն լեզվով գրված որևէ լեզվաբանական աշխատություն մեզ ծանոթ չէ:

XVII դարի առաջին կեսին Հայաստանում նախորդներից և հաջորդներից ավելի ակտիվ կաթոլիկական քարոզչություն է սկսում Կղեմես Գալանտը: Նա բուռն գործունեություն է սկսում հատկապես լեհահայերի կաթոլիկացումը արագացնելու գործում: Ժողովրդին սիրաշահելու համար Գալանտը հավատացնում է, որ հայերը սկզբից կաթոլիկ են եղել, և հայ ժողովրդի քաղաքական-տնտեսական թշվառությունը հերձվածող դառնալու հետևանք է¹⁴: Բացի քերականությունից¹⁵, գրել է այլ գործեր: Այն գրքում, որտեղ զետեղված է քերականությունը, հեղինակը քննում է նաև տրամաբանության հարցեր: Շարադրանքում նկատելի են ա, ու լծորդության կրավորականի ոչ ճիշտ կազմություն (առնանի, էջ 130, իմանի, էջ 166), նեռ մասնիկի օգտագործում՝ ներում (1) ներկոսեան (157): Գրքի վերջում զետեղված բառարանից զգացվում է, որ որոշ կազմություններ կրում են օտար ազդեցություն, ինչպես՝ անդրաշրջիլ—reflectir, դիմաշրջակայություն—antiperistasis, համալրնաբանություն—metaphysica և այլն:

Հեղինակի գործերից քննության ենք առել նաև «Միաբանութիւն

13 Քննության ենք առել բազմաթիվ թարգմանական և ոչ թարգմանական գործեր, որոնցում առկա են լատիներենի ազդեցությունը, և որոնց հեղինակները որակվում են որպես լատինաբան: Հիմնականում կանգորդառնանք այն գործերին, որոնց հեղինակները հեղինակ են նաև քերականությունների և լինելով զարաշրջանի զարգացած մտավորականներից, որոշակի ավանդ ունեն նաև հայ մշակույթի զարգացման գործում:

14 Տե՛ս, Լեռ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, էջ 319—320:

15 «Քերականական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ», Հոռմ, 1645:

հայոց սուրբ եկեղեցւոյ ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոռմվայն (Հոռմ., 1650 թ.) աշխատութիւնը: Մոտ 800 մեծադիր էջերից կազմված առաջին հատորի առաջին մասում հայոց եկեղեցու, դրան զուգահեռ նաև հայոց պատմութեան շարադրանքն է՝ հայերեն և լատիններեն: Գրքի երկրորդ մասում հեղինակը բանավիճում է կրոնական-եկեղեցական զանազան հարցերի շուրջ, բնականաբար լինելով հոռմեական եկեղեցու ջերմ պաշտպան և հայ եկեղեցու անդիշտ քննադատ: Հեղինակը օգտվել է մեր պատմիչներից, որոնց վկայութիւնները մեջբերում է անփոփոխ, առանց ենթարկելու լատինաբան հայերենի կանոններին, իսկ վերջիններս նրա գրքում ընդհանուր առմամբ որակ չեն կազմում: Բերենք երկու հատված.

— Եւ զհարգ գրիչս իմ անյարմարս՝ կարօղ լինիցի երբեք պատմագրել ըստ պատշաճի զմեծամեծ յիշելիսն, որք ի վաղ ժամանակէն անտի պատահեցան յեկեղեցին հայոց: Եւ զհարգ յանձն առցուք ճառել զանցեալ ծածկագոյն խորհուրդս ալլասեռ ազգի, երբ մինչև ցայժմ ոչ կարաց ֆռանկ պատմիչ ոք զըստն հարել ի սոյնպիսի օտար պատմագրութիւնս: Բայց սակայն յուսացեալ ի յօգնութիւն սրբոյ Աստուածածնին յօթաբապէս ախորժեսցուք համարձակիլ և ի յայս անհոն ծովս մտանել մանավանդ զի զմեզ առաջնորդէ ոմն հայ պատմիչ... (առաջաբանից—է. Հ.):

...Ապա ուրեմն կայր ընդ ատուրսն ընդ այնոսիկ ի մէջ հայոց սուտ և մոլորեցուցիչ վարդապետն Ստեփաննոս Սիւնեցին, որ թիւնալից վարդապետութեամբ իւրով ոչ պարապէր զինել զինքն ընդդէմ ուղղափառ հաւատոյ և ջանայր ևս ըստ կարի իւրում դարձուցանել զազգն իւր ի միաբանութենէ ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցւոյ: Բայց սակայն ոչ կարաց առնել բնաւ և ոչինչ (135): Նման շարադրանքը բնութագրական է նրա գրքի համար առհասարակ:

XVII դարի հայ մշակույթի անխոնջ գործիչներից է Ոսկան Երեանցիւն: Երեանցու բերականութեան դասագիրքը¹⁶ գրված է լատիններենի բերականութիւնների օրինակով և կրում է XVII դարում Եվրոպայում տարածված ռացիոնալիստական բերականութեան ազդեցութիւնը¹⁷: Երեանցու բերականութեան մեջ լատիններենի ազդեցութիւնը արտահայտվում է հատկապես ն, ներ մասնիկների, օտար տերմինների գործածութեամբ: Ինչպես՝ նույնպիսիում (12) ներփակեմք, նայնմ, ըն վերջում (12): Զերունդաք և այլն: Սակայն որոշ հարցերում նկատելի է Երեանցու քննադատական վերաբերմունքը: Ածականների գերազրական աստիճանի ցուցիչ համարելով —եղ-մասնիկը, ավելացնում է. «Գերադրականաց գա-

16 Քերականութեան գիրք համառօտիւք ծայրաբաղ արարեալ յաղագս մանկանց և նորավարժից կրթութեան ի տառս մատենից և ի գիտութիւնս մասանց բանի ըստ քերթութեան արհեստի, յամի փրկչին 1666, յԱմստերդամ քաղաքի:

17 Գ. Զահուկյան եշլ. աշխ. էջ 63—64:

ղափարք առ մեզ գտանին, ո՞րգոն ուժեղ, զօրեղ, սրբեղ, բայց ոչ ըստ սովորութեան, զի այսորիկ խտրութիւն եղիցի հաստատագոյն, այլ այնպէս վարի որպէս բաղդատական» (57): Երևանցու թե՛ քերականութեան մեջ և թե՛ մեզ ծանոթ այլ գործերում լատինաբանութեան որոշ աղբեցութեամբ հանդերձ գերիշխողը մաքուր գրաբարն է: «Բազմավիպում» 1966 թ. (էջ 293—304) տպագրված են Երևանցու մի քանի անտիպ նամակները, որոնցից 1-ին, 2-րդ, 5-րդ, 6-րդ և 8-րդ նամակները՝ հայերեն: Առաջին նամակը ուղղված է Ուրբանոս 8-րդ պապին, 2-ը՝ Պողոս Պիրոմալին, 5-ը՝ հավատո տարածման սուրբ ժողովին, 6-ը՝ կարդինալին և 8-ը՝ Ս. ժողովի քարտուղարին: Նամակների հասցեներից և բնույթից սպասելի է, որ այնտեղ բազմաթիվ կլինեն լատինեերնի և լատինաբանութեան դրսևորումները, սակայն իրականում դրանք անհամեմատ քիչ են: 5-րդ նամակում հանդիպում ենք նաղեանս, ներ պաղիստութեան ձեռնարին... բայց նարդեանս այսու աղագաւ գրեմ՝ զի ծանիցէ սուրբ ժողովդ զգալ մեր յայս կողմնս... անմխիթար եմ յամենից կողմանց մանաւանդ ներ պանդիստութեան վայրում: Ահա երկու այլ հատվածներ՝ (1) նաև զայս ինչ խնդրեմ ի քէն, Հայր սուրբ, մի համարք՝ երկոտասան օրհնութեամբ օրհնեալ, մի գեղեցիկ Աստուածածնի պատկեր ի վերայ մազաղաթի նկարեալ, մի խաչ՝ զի ընդ իս ունիցիմ ի յիշատակի քո... (6) ...Վասն որոյ եւ այժմ ժտեալ խնդրեմ, ոչ վարիլ ընդ իս այսպէս խստութեամբ, այլ ըստ կարգի և կանոնի սրբոյ եկեղեցու:

Ինչպես նկատելի է, այստեղ ևս օտարաբանություններ որակ չեն կազմում: Ուրեմն այս հեղինակները ավելի հայկաբան են քան լատինաբան:

XVII դարի ամենամոլեռանդ հայ կաթողիկոսներից ու միաժամանակ ամենաբեղմնավոր հայ գործիչներից մեկն է Հովհաննէս Հովովը: Նրա քերականությունը¹⁸ լատինաբան քերականական ըմբռնումների յուրատեսակ ընդհանրացումն է: Իսկ «Քերականութեան» առանձին հատվածներ՝ օտար աղբեցությունների կիրառման տիպական օրինակներ, ինչպես. Պատանեկաց յեղեղովն վար, նոցին իսկ ըն բնաւ կողմանս ներմիտօղն բար, ընտանեաց յսկզբան փափկակի դիպմամբ, ճշմարտագոյն քան աստեղաց ի ծնիցեալս փշմամբ, բազմիցս, նամենայնում ներմակակերպին (203)¹⁹: Այս լեզվով են շարադրված «Համառօտութիւն ճարտասանական արհեստի» (Մարսել, 1674), «Հայելի ճշմարտութեան» (Վենետիկ, 1680), և մի շարք այլ գործեր: Ահա մի քանի օրինակներ առաջին գրքից: Ներծնանի (12), ճայմիկ պատանեկում (19), ըն հոգուդ (21), ներեկոյան (22), խորհիցեիկ (17), ուրանիլ (72), բառնիլ (99), նաւ այս բեռնեցեալ էր

¹⁸ «Զտութիւն հայկաբանութեան կամ քերականութեան հայկական», Հոռմ, 1674:

¹⁹ Այս հատվածը բերում է Հր. Աճառյանը (ՀԼՊ, II, էջ 313):

աւարաւ (103), վերաւորեալ (21), առ կեանք երանական (24): Կան լատիններենի նմանությամբ ստեղծված (կամ պատճենված) շատ բառեր. անդրաբերել (78), անդրածութիւն (104), համաստիճանութիւն (105), տրամալծութիւն (107), անդրանունութիւն (87), տրամորսական (68), ստորահետեւեցեալք (31), քանապատիկ (25) և այլն:

Պետք է ասել, սակայն, որ բոլոր գործերում հեղինակը հետևողական լատինաբան չէ: «Պարտէզ հոգեւոր» (Մարտի, 1683) աշխատության մեջ (զանազան կարգի աղոթքների թարգմանություններ են) օտարամուտ ձևեր կան որոշ հատվածներում: «Թարգմանութիւն իտալական սրբազանի խորհրդատետերն հայոց...» (Վենետիկ, 1690) աշխատության մեջ լատինաբանության հետքերը շատ շնչին են: Գրքում եկեղեցական արարողությունների կանոններն են: Չենք հանդիպում մու, ըն, նեռ մասնիկների, չկան ածականների նորակազմ գերադրական աստիճաններ, գոյականների և ածականների համաձայնությունը պարտադիր կերպով չի ենթարկված լատինաբանության կանոններին և այլն: Ահա երկու փոքրիկ հատված այդ գրքից.

— Յորժամ կամիցի քահանայն պատարագ մատուցանել, պարտի այսպէս խորհրդաբար զգեստաւորիլ. մտցէ յաւանդատունն հանդերձ սարկաւագօքն, ուր զգեստք են պատարագի: Եւ զգեցեալ պաշտօնէիցն ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, ասացեն ապա սաղմոս (2):

— Դպիրքն սկեսցին զսաղմոս ըստ խորհրդոյ աւուրն և ընթեռնուցուն զգիրս մարգարէականս և զառաքելականս և զկնի ալէլու ըստ ցուցանելոյ ընթերցուածոյն և յաւարտման սարկաւագն բարձր ձայնիւ գոչեսցէ. Օրթի. եւ քահանայն դարձցի ի խորանէ, խաչակնքեսցէ ի վերայ ժողովրդեանն և ասասցէ... (16):

Դասական գրաբարից եղած շեղումները լատինաբանության աղդեցություններ չեն միայն, այլ ժամանակաշրջանի գրաբարի ընդհանուր միտում:

Որ հեղինակը լատինաբան հայերենը չի ընդունել որպէս ժամանակի միակ ընդունելի լեզուն՝ վկայում է նրա մի այլ գործ²⁰: Սաղմոսի մեկնությունները հեղինակը շարադրել է աշխարհաբարով՝ ժողովրդախոսակցական լեզվով:

Սա ինքնանպատակ չէ արված: Հեղինակը գիտեր, որ ժողովրդին հասկանալի լեզուն ոչ թե գրաբարն է, այլ՝ աշխարհաբարը, խոսակցական լեզուն²¹: Նկատենք նաև, որ այնպիսի գործերում էլ, որոնցում լատինա-

²⁰ «Պարզաբանութիւն հոգեւորագ Սաղմոսացն Դավթի մարգարէին, ժողովեցեալ ի զանազանից մատենից վարդապետաց եկեղեցւոյ եւ թարգմանեցեալ. ի նուառտ Յոհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցւոյ», Վենետիկ, 1687:

²¹ Հոլովը առաջին քերականներից է, որ ճիշտ տարբերակում է ժամանակի լեզվավիճակները (գրաբար, քաղաքացիական հայերեն և բարբառներ):

բանության տարրեր շատ կան, Հոլովը օգտագործում է նաև գրաբարյան ճիշտ ձևերը: «Հայելի ճշմարտութեան» մեջ ըն տալով... տիպի ներգոյականներին զուգահեռ հանդիպում ենք նաև ներգոյականի ճիշտ կազմության. Դարձեալ ի ճառին որ առ Յօհաննէս ասէ (8), դարձեալ ի գիրս գանձուց ասէ (14), ի տաղս վարուց իւրոց ասէ (35): Քերականության մեջ տալիս է ն, ըն կազմությամբ ներգոյական ձևերի գործածության «հիմնավորումը». «Գիտելի է զի ըն և ն, մանաւանդ ի կիր արկանին յայնժամ, մինչ ներգոյականն շփոթի ընդ նախորդի տրականին: Ուստի առ ի որոշել զնոսա ի միմեանց գրեմք փոխանակ յիոյն, ն, որ զոն նենթեկայս... (135): Իր քերականության մեջ նա տարբեր առիթներով նոր, արհեստական ձևերին զուգընթաց բերում է նաև կանոնիկը, ընթերցողին հուշելով առաջինների ոչ պարտադիր գործածության մասին: Բերենք բառերի ներգոյական հոլովի այն տարբեր ձևերը, որոնք նշում է Հ. Հոլովը: Ի նիւթում կամ ըն նիւթում (10) յոսկւոջ կամ նոսկւում (12): Յարեան կամ նարեան (15), նևդամում կամ ի յնդամս (17), նաղբեր կամ յաղբեր (20), ըն հօր, ի հայր (75) և այլն»:

Ուրեմն հեղինակը ըն, ն-ով կազմությամբ ձևերը պարտադիր չի համարում, նրան խորթ չեն նաև գրաբարյան ճիշտ ձևերը: Հոլովն անշուշտ քաջատեղյակ է գրաբարին, ծանոթ մեր դարավոր մատենագրությանը, գրաբարը կանոնիկ դարձնելուն զուգընթաց (մի պայման, որը վերջին հաշիվով հանգեցնում է լատինաբանության) Հոլովը դեմ էր նաև գրաբարում աշխարհաբար, բարբառային բառերի օգտագործմանը:

«Լաւագոյն է ասել համբուրել, քան թէ պաքել և ննջիլն, քան թէ քնիլն»²²: Հայ բանասիրության մեջ Հոլովը համարվում է լատինաբանության մոլի ներկայացուցիչներից մեկը, տեսաբանն ու լայն շափերով գործնականում կիրառողը: Իրոք հեղինակի և՛ քերականությունը, և՛ մի շարք այլ աշխատություններ գրված են լատիներենի նմանակվելու ձգտումով: Հենց այդ պատճառով էլ նրա ժառանգության ուսումնասիրությունը կարող է պարզել լատինաբանության դրսևորումների էական շատ կողմեր: Հոլովի մոտ նույնպես օտարաբանությունների ու արհեստական ձևերի կիրառումով որոշակիորեն զանազանվում են քերականությունն ու ոչ քերականական աշխատությունները: Վերջիններս համեմատաբար քիչ են օտար ձևերը, հաճախական են նաև գրաբարին բնորոշ ձևերը: Ուշադրության արժանի հանգամանք է և այն, որ Հոլովի նման լատինաբանը, որոշ գործերում լատինաբանությունը հասցնում է նվազագույնի, կամ բացարձակապես հրաժարվում է նրանից (տե՛ս Սաղմոսի մեկնությունը), փաստ, որը վկայում է, թե լատինաբան հայերենը միակ կիրա-

²² «Համառոտութիւն ճարտարասանականի արուեստի», Սարսիլ, 1674, էջ 77:

ոելի լեզվական ուղղութիւնը չէր նաև հենց իսկական լատինարան համարվող հեղինակների համար. այսինքն հենց իրենք՝ տեսարաններն ու ջատագովներն են ըմբռնել լատինարան հայերենի լայն տարածման ու ազդեցութեան անհեռանկարայնութիւնն ու անհնարինութիւնը:

Ուրեմն «ամենամոլի» լատինաբանի մոտ իսկ լատինաբան նորամուծութիւնները պարտադիր կիրառութիւն չունեն:

Հովնանենս Զուդայեցու (Մրբուզ) և Խաչատուր Կարենցու (Էրզրումեցի) մոտ լատինաբանութեան դրսևորումները նախորդների համեմատ էլ ավելի քիչ են: Ահա երկու փոքրիկ հատվածներ այդ հեղինակների գործերից.

— Ով վիպասան ընդէր այդքան զայրացեալ հարցանես զայն զոր ոչ երբեք ես ուսեալ հասանել պարտէր քեզ ի վերայ իրավանացն և ապա թէ անմարթի ինչ լուեալ էիր յայնմ ժամ անկ լինէր զայրանալդ և յանդիմանելդ: Քանզի իմաստասիրաց և աստուածաբանից կարգ է և կանոն յորժամ բան ինչ առարկեսցեն պատասխանոյն անսայցեն և ոչ վաղվակի զայրացին²³:

— Եթէ լինէր ինձ ժամանակ, ի խորագոյնս մտանէի և ուսուցանէի. սակայն որքան ժամանակ ինձ շնորհի մտից ի խորինս և քաջադրեցից զգաղտնիս: Եւ քանզի սղութիւն ժամանակի ոչ կարէ տանիլ զբաղմութիւն բանից... Ավարտէի աստ զբանս իմ, եթէ ոչ ստիպէին զիս այնոքիկ զորս ասելոց եմ²⁴:

Լատինատիպ քերականութեան հեղինակներ են համարվում նաև Մաթթեոս և Ղուկաս Վանանդեցիները: Մրանք հիմնականում գրել են աշխարհաբարով, իսկ գրաբար գործերում էլ լատինաբան տարրերը հազվադեպ են: Ուրեմն, այս հեղինակները նույնպես լատինաբան չեն:

Վերը թվարկված հեղինակները, ինչպես նշել ենք, եղել են ժամանակաշրջանի զարգացած մտավորականներից, որոնց գործերը (իհարկե ոչ բոլորը) հարստացրեցին հայ բաղմադարյան մշակույթի գանձարանը: Լատիներենի ազդեցութիւնը բոլոր հեղինակների մոտ համահավասար չէ, ավելին՝ այն միևնույն չափով չի դրսևորվում նաև նույն հեղինակի տարբեր գործերում: Զգալի է նաև այնպիսի գործերի թիվը, որոնցում լատինաբանութիւնը շատ շնչին է: Ի տարբերութիւն վերոհիշյալ հեղինակների, XVII դարում կային և այնպիսիները, որոնց լեզուն հեղեղված է օտար, արհեստական ձևերով: Բուն հայերենն էլ սրանց մոտ խճողված է ու անհասկանալի: Զարպհանալյանի խոսքերով դրանք «...Արեւմտից

²³ Հովնանենս Զուդայեցի (Մրբուզ), Գիրք համառօտ վասն իսկապէս ճշմարիտ հաստոյ, Նոր Զուդա, 1688, էջ 144:

²⁴ «Ճարտասանութիւն արարեալ և շարագրեցեալ ի Խաչատուր Էրզրումեցույ, Վնենտիկ, 1713, էջ 283:

մէջ և անոր ազդեցութեանը տակ իրենց ուսումը կատարողը, որոնք ետեւեղան նաեւ լեզուն անոր յարմարցընել: Այս դասուն մէջ կը սեպուին Վարդան Յունանեան, Աստուածատուր Ներսեսովիչ, Բարսեղ քահանայ, Յակոբ Յովհաննէս Յուլով և այլք»²⁵:

Հ. Հոլովի մասին արդեն խոսել ենք: Նրա որոշ գործերում, իրոք լատինաբանություն կա, բայց այդ հեղինակն առհասարակ եղել է հայ մշակութի վաստակ ունեցող ներկայացուցիչներից մեկը, իսկ այն հանգամանքը, որ թարգմանված Սաղմոսարանը մեր մատենագրութեան մէջ աշխարհաբարով գրված երկրորդ գիրքն է, իրավունք է տալիս Գ. Զարպհանալյանի թվարկած հեղինակների ցուցակից հանել Հովհաննէս Հոլովի անունը: Իսկ ի՞նչ և ի՞նչպէս են գրել միլիոններ:

Աստվածատուր Ներսեսովիչի գործերից մեզ ծանոթ է միայն նրա լատիններեն-հայերեն բառարանը²⁶: Այդտեղ նկատելի են լատիններենի բառային պատճենումներ, ինչպէս additio-վերատրութիւն, adhinnio-առխնջում, introeu-մտանեմ, ներսամտանեմ և այլն: Բայց մի շարք հոմանիշ բացատրությունները, բարբառային բառերի օգտագործումը ենթադրել են տալիս, որ հեղինակի հիմնական նպատակներից մեկն էլ եղել է լատիններեն բառերը ընթերցողին հասկանալի դարձնելը: Հմմտ. proelamo-կարդամ, աղաղակեմ, գոչեմ, Pungo-խոցուակեմ, խթեմ, խրթեմ, erro-սխալեմ, խալթեմ և այլն:

Ինչ վերաբերում է Վարդան Հունանյանին և Բարսեղ քահանային, ապա դրանց ստեղծագործություններում իրոք հայերենը ենթարկված է ամենակամայական փոփոխությունների: Այսպէս, Հ. Պոննայի «Զերբածութիւն յերկինս»²⁷ գրքի թարգմանութեան մէջ տեղ են գտել լատինաբան բոլոր նորամուծությունների բազմաթիւ կիրառություններ: Գիրքը արաբեանվում է երկարաշունչ, անհասկանալի նախադասություններով, լեզվական բազմաթիւ մեղանշումներով:

«Ուստի և ըստ բարուց մեղուաց զգանազանս ի մի ճաշակ զուգախառնեցի զծաղկունս: Երբեմն յեռլով զյատկականս պիտառուացն զբանս և մերթ զմոց աշխատանաց զշարառութիւնս...» (72) կամ՝ «Ունիք աւասիկ նայսմ արկղում իբր նընկուղենում կեղեղոջն մակեղոնեան պարփակեցեալս զամենայն օրէնս» (Ի), «ահա այսպէս աշխատակորք եղեալք և

25 Գ. Զարպհանալյան, նշվ. աշխ. էջ 31:

26 «Բառգիրք լատինացուց եւ հայոց ի վերայ աստուածաշունչ և ժամակարգութեան գրոց հայոց եկեղեցւոյն», Հոռոմ, 1695:

27 Գրքի լրիւ վերնագիրն է «Զերբածութիւն յերկինս պարունակող զգացմանց և սրբազանիցն հարց և հնազունից իմաստասիրաց». Յօրինեցեալ աշխատասիրութեամբ տեառն Յովհաննէս Պոննայ վսեմագունոյ քարտինալի Ա. Ե. Հ. Եւ թարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ ի Վարդանայ Յունանեան, Հոռոմ, 1671:

պտղազուրկը և զօրէն մոլորիւոց յանկարելում, որքան երազագոյն առ բարին մերձին, այնքան հեռագոյն տարածդին ի նմանէ»(3)²⁸:

Հենց միայն բառապաշարը բավական պատկերացում է տալիս գրքի լեզվի մասին: Պատահական չէ, որ Հունանյաւը գրքի վերջում գետեղել է բացատրական բառարան՝ «Հայերենից» հայերեն մեկնելով գրքում օգտագործված բազմաթիւ բառեր: Բերենք նման բառերից մի քանիսը միայն:

Այսոստեմ—յետս ցաթկեմ, անդրաբացեմ—յետս աբացեմ, անձայլակ—ազանելի ինչ ալանդակ, անբասեմ—յառարկեցելոյ վնասոյն, կամ յանցանացն և կամ ի հրամանէն անպարտ առնեմ զիս, արտատնի—որ ի գործ արկանի, արտաքս քան զտունն: Ընդբասեմ—ի բաց մերժեմ, կախեկ—բարակագոյն և խիստ մասնիկն այն ամենից պտղոց յորմէ կախին յոստոյ ծառոյն, զոր ռամկօրէն կոթ անուանեն, ցեպամեք—յաճախապէս, բազմիցս, շլանկատեմ—հայիմ, սակաւ ինչ ունելով գտեսութիւն և իբր զկիսակոյր, լատ. Զէրուցիօ վաղարկութիւն—երկարեցումն և տարածումն ժամանակի, ի ներկայէն առ յայլս ամանակս... (տիւլացիօ), վեհալուստրյոյժ պայծառափայլ, լուսաւորագունեղ, տրամալիտ—անյաճախ, սակաւագիտ. նման բառերով հեղեղված ստեղծագործությունը չի կարող հասկանալի և ընդունելի լինել ընթերցողի կողմից՝ անկախ նրա մտավոր զարգացման աստիճանից: Լեզվական նույն բառսն է (նորաթուխ բառերի նվազ գործածումով) «Վարդապետութիւն քրիստոնէական»²⁹ գրքում: Այս ստեղծագործությունները անարժեք են թե՛ լեզվական, թե՛ բովանդակութեան տեսակետից: Սրանց հեղինակները ապրելով հայրենիքից հեռու, կտրված լինելով աղգային կյանքից, ունենալով քաղաքական-դավանաբանական ոչ ճիշտ հայացքներ, անկարող էին թեկուզ շնչին շափով հարստացնելու հայ մշակույթի գանձարանը, առավել ևս լեզվի հարցում: Հավանորեն նրանք նաև լավ չէին տիրապետում հայոց լեզվին, հատկապես գրաբարին (ըստ վկայութիւնների, օրինակ, Վ. Հունանյաւի հայերեն շարադրութիւնը գրված էր բազմաթիւ սխալներով): Բարեբախտաբար նման գործերը և հեղինակները քիչ են, և դրանք չէին կարող որևէ ազդեցութիւն թողնել մատենագրական հսկա ժառանգութեամբ բնորոշվող մի դարաշրջանում, ինչպիսին XVII դարն է: Տարբեր ժամանակներում մեր բանասիրութեան մեջ լատինաբան հայերենին տրված բոլոր բացասական որակումները պետք էր վերագրել այս գործերին: Ուրեմն և պետք է տարբերակում մտնել նաև լատինաբան հայերեն հասկացութեան

²⁸ Այս գրքից մի ալլ հատված տե՛ս Հր. Աճառյանի ՀԺՊ, հ. II, էջ 312:

²⁹ «Վարդապետութիւն քրիստոնէական. Գերազանցագունեղի կարտինալի տեան Ռուպրիթոսի Պելլարմինոսի. Բարգամեցեալ թ Բարսէլ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցոյ», Յալի՝ Կօնստ, 1669:

մեջ: Եթե այդ անվան տակ հասկանանք միայն այս կարգի զգույն գործողները», ապա դրանք մերժելի պետք է համարել այն խմաստով, որ ինչքանով որ դրանք լատիններեն չեն, այնքանով էլ հայերեն չեն, մյուս կողմից՝ դրանք շատ քիչ են և չեն կարող լեզվական որևէ ուղղութիւն հանդիսանալ կամ կասեցնել լեզվի բնական ընթացքը: Դրանք որոշակիորեն տարբերվում են ինչպես Զուղայեցու, Դավրիժեցու, Քանաքեռցու (այսինքն իրենց ուսումնառութիւնը հայրենիքում ստացած հեղինակներին) չորրորդ և այս դարու ընտրելագոյն գրիչները կրնան սեպուիլ գէթ լեզուի նկատմամբ³⁰), այնպես էլ նախորդ էջերում քննված լատինաբան համարվող հեղինակներին:

Միակողմանի պետք է գտնել այն մտեցումը, երբ լատինաբան կոչվող գրականութեան կամ լատինաբան համարվող հեղինակի գործունեության մեջ նկատվում է միայն բացասականը: Հայ ժողովրդի, հատկապես հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրութիւնը, հայ իրականութեանը առնչվող օտարալեզու գործերի թարգմանութիւնը, հայ տպագիր խոսքի աշխուժացումը, քերականական մի շարք աշխատութիւնների երևան գալը (նաև տպագիր), այդ քերականութիւններում որոշ հարցերի յուրովի և ճիշտ մեկնաբանումը առաջընթաց բացել էին:

Լատինաբան բաղմամբով գործերի քննութիւնը բերում է այն համոզման, որ լատինաբան հայերեն կոչվածը լեզվական կուռ, ընդհանուր ու մշակված սկզբունքներ ունեցող ուղղութիւն չէր: Լատինաբանութիւնը փաստորեն XVII և XVIII դդ. սկզբին հայերեն գրավոր որոշ գործերում ու մի շարք քերականութիւններում նկատվող (տարբեր հեղինակների կողմից տարբեր չափերով) լատիններենի որոշ ազդեցութիւնների արտացոլումն է:

Լեզվական ամեն մի ուղղութիւն, յուրաքանչյուր լեզվաբաղադրականութիւն պետք է յունենա իր սկզբունքները, որոնք գտնւմ են մասամբ, պարտադիր լինեն այդ ուղղութեան ջատագովների համար: Մի բան, որ չկար լատինաբան հեղինակների մոտ, ավելին՝ լատինաբանութիւնը չունի նույնիսկ իր սեփական սկզբունքները: Լատինաբան հայերենին վերագրվող համարյա բոլոր «նորամուծութիւնները» նոր չեն և գալիս են հունաբան դպրոցից: Մերժված ու վաղուց չգործածող շատ ձևեր նոր ժամանակներում փորձում էին շրջանառութեան մեջ դնել արդեն ոչ թե հին հունարենի, այլ լատիններենի միջնորդութեամբ: Օտարամուլ այդ ձևերը ծանոթ են եղել հայերենին ավելի քան հաղար տարի առաջ, դրանցից շատերը հայերենը մերժել է: Լատինաբանները դրանք վերակենդանացնելու սոսկ նոր փորձ էին անում:

30 Գ. Զարգանալյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

Իհարկե, սկզբունքների նմանությունը բնավ էլ իրավունք չի տալիս հունաբան և լատինաբան հայերենը գնահատել միևնույն չափանիշով։ Առաջինը, իր որոշ ծայրահեղությունների հետ, դպալի դեր է խաղացել հայերենի բառապաշարի հարստացման, տերմինաշինության, հատկապես գիտական տերմինաբանության ձևավորման ու զարգացման դործում։ Հունաբան հայերենի ստեղծած շատ ածանցներ բառակազմական հնարավորություններ են ընձեռում նաև արդի հայերենի համար։ Լատինաբանությունը նման դեր չխաղաց։ Այն չէր կարող նաև խիստ բացասական ներգործություն ունենար ժամանակաշրջանի հայերենի ու նրա ապագայի վրա։ Այդ բանին խոչընդոտում էին ժամանակը և դարերի ընթացքում հայոց լեզվի կրած բնականոն փոփոխությունները։ Եթե հունաբան դպրոցի ծաղկման շրջանում հայերենը միասնական էր, այսինքն էական տարբերություններ չկային գրավոր, գրական, բանավոր-խոսակցական լեզուների միջև և այն, ինչ ամրագրվում էր գրավոր, կարող էր և գործառնելի դառնալ բանավոր լեզվում, ապա լատինաբան գրաբարի «վերելքի» շրջանում՝ XVII դարում, դրությունը այլ էր։ Գրաբարն այդ ժամանակ զբաղին ու եկեղեցական արարողությունների լեզուն էր (իսկ լատինաբան հայերենի բոլոր նորամուծությունները վերաբերում էին գրաբարին)։ Բնականաբար, եթե լեզուն լայն գործառություն չուներ, ապա նրան վերաբերող փոփոխություններն էլ լայն տարածում չէին կարող դնել։ Ժողովրդա-խոսակցական լեզվի առկայությունը լատինաբանության սկզբունքների արմատավորման ու տարածման հիմնական խոչընդոտն էր։ Հիշենք, որ մեր մատենագրությունն էլ ուներ իր դարավոր ավանդները, որը նույնպես դիմադրող ուժ էր լեզվական անհարկի փոփոխությունների հանդեպ։ Այսպիսով, գործառնելով մոտ մեկ հարյուրամյակ, լատինաբանությունը առարկայական պատճառներով չէր կարող դառնալ, և չդարձավ միասնական կամ թերևս լայն տարածում դառն լեզվական ուղղություն։ Հայերենը լատիններենի կաղապարով ձևափոխելու որոշ փորձեր անհիմն ու անիրականալի էին։ Լատինաբան վրտանքը չէր կարող կործանարար լինել նաև այն պարզ պատճառով, որ այն առաջացավ և տարածվեց միայն Եվրոպայի որոշ քաղաքներում՝ կաթոլիկ քարոզչության կենտրոնում, որտեղ գրվում ու տպագրվում էր հայերեն բրականություն։ Մայր հայրենիքում ստեղծվող գրականությունը փաստորեն դերժ մնաց լատինաբանությունից, շարունակելով իր զարգացման օրինաչափ ու բնական ընթացքը։ Եվ թեպետ իրադարձությունների բերումով տպագրվող գրականության պատկանելի մասը բաժին էր ընկնում Եվրոպայի հայկական գաղթօջախներին, այդուհանդերձ հայ կյանքն արտացոլող, ժողովրդի հոգևոր կյանքին հոգեհարազատ մշակույթի կենտրոնը Մայր հայրենիքն էր։ Իսկ լեզվական օտարամետ որևէ ուղղություն այդ մշակույթի համար այդպես էլ մնաց խորթ ու ան-

ընդունելի: Եվ պատակահաճան չէ, որ արդեն XVII դարի առաջին կեսին լատինաբան հայերենը (այդ հասկացության ցանկացած ըմբռնումով) դադարեց գոյություն ունենալուց:

* * *

Ի դեպ, ճշտման կարիք ունի նաև լատինաբան հայերեն տերմինը: XVII դարում հայերենը դրսևորվում էր տարբեր լեզվավիճակներով (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար, բարբառներ): Դրաբարը մյուսների համեմատ թե գրավոր, առավել ևս բանավոր լեզվում նվազ գործածական էր: Ուստի հայերեն անվան տակ ընդունել միայն գրաբարը, ինչ-որ չափով անտրամաբանական է: Քանի որ լատինաբանությունը տարածվում է միայն գրաբարի վրա, ուրեմն ավելի ճիշտ պետք է համարել ոչ թե լատինաբան հայերեն, այլ՝ լատինաբան գրաբար տերմինը:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Բզմվպ.— Բազմավեպ

Դվրծ.— Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիմեցոյ (3-րդ տպագր.), Վաղարշապատ 1896 թ.:

Դրնդ.— Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, Երուսաղէմ, 1915 թ.:

Ջրր.— Ջաբարեա Սարկաւազի պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870 թ.:

ԽՄ.— Խոսքի մասեր

ՀԱ.— Հանդես ամսօրյա

ՀԼՊ.— Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն (մասն I, II), Երևան, 1940, 1951 թթ.:

ՄԺ.— Մանր Ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ. (հ. I, II, Երևան, 1951, 1956 թթ.:

ՆՀԲ.— Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1836—1837 թթ.:

ՍԼԸ.— Սիմէոն Դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք, Վիեննա, 1936 թ.:

ՍՋՈ.— Սիմեոն Ջուղայեցի, համապատասխան ձեռագրերը:

ՍտԼ.— Ստեփանոս Լեհացի:

Տրմբ.— Ս. Զուղայեցի, Գիրք տրամաբանութեան, Կ. Պոլիս, 1728 թ.:

Քմրճ.— Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի, Երուսաղէմ, 1939 թ.:

¹ Մի շարք համառոտագրություններ (հիմնականում բառային), որոնք հասկացվում են կոնտեքստում, չեն նշված:

Բ. Ա. ՂԱՐԱԳՑՈՒՅԱՆ

ԴԻՊԼԱԾԱՅԻՆ ԵՎ ՊՈՏՆՆՑԻԱԼ ԲԱՌՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՆԵՐՆԵՒ ԲԱՌԱՍՍՏԵՂՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Յուրաքանչյուր լեզվի կրող, յուրաքանչյուր անհատ իր խոսքային գործունեության ընթացքում, բանավոր, թե գրավոր, նորից և նորից կրկնում, վերարտադրում է իր խմացած բառերը, որոնք բազմիցս օգտագործել է ինքը, կամ օգտագործել են ուրիշները՝ նույն լեզվի կրողները։ Այսպիսով, լեզվի բառապաշարը մշտապես վերարտադրվում է տվյալ լեզուն կրող հասարակության անդամների կողմից տարբեր կապակցություններում և փոխանցվում սերնդեսերունդ։

Սակայն պատահում է այնպես, որ խոսքային գործունեության ժամանակ, ձգտելով հասնել բարձր արտահայտչականության, խախտում են բառակազմության նորմաները, տվյալ իրադրության, տվյալ լեզվական համատեքստի թելադրանքով ստեղծում են նոր բառեր կամ բառակապակցություններ, որոնք չհակասելով լեզվի ընդհանուր համակարգին և չմտնելով լեզվի բառապաշարի մեջ, հանդես են գալիս որպես որոշ տեսակի նորաբանություններ, ոչ կանոնական լեզվական միավորներ, որոնց արժեքը պայմանավորված է միմիայն տվյալ համատեքստով։ Այդպիսի բառերը լեզվաբանության մեջ արժանացել են ուշադրության և ստացել հապաքս էյրեմենոն անվանումը (հունարեն *hápax eirēmenon*) «մեկ անգամ արտասանված», կոչվում է նաև հապաֆս լոգոմենոն)։ Հայերեն դա կարելի է թարգմանել դիպլածային բառ կապակցությամբ, այսինքն այնպիսի բառ, որը գրողի կամ խոսողի կողմից օգտագործվում է մեկ անգամ, տվյալ դեպքի համար¹։

Անհատական բառաստեղծման հարցերը ռուս լեզվաբանության մեջ հատուկ ուշադրության են արժանացել²։ Ումանք այդ առումով քննության

¹ Տե՛ս Օ. Շ. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, гапакс эйременон, окказиональное слово տերմինների բացատրությունը։

² Տե՛ս А. Г. Лыков, Окказионализм и языковая норма, «Грамматика и норма», М., 1977, Н. И. Фельдман, Окказиональные слова и лексикография, ВЯ, 1957,

նյութ են դարձրել նաև առանձին գրողների լեզուն, նշել բազմաթիվ բառեր, որոնք չեն մտնում ուսաց լեզվի բառապաշարի մեջ: Այսպիսի մեծ թվով բառեր կան, օրինակ, Մայակովսկու ստեղծագործություններում, ինչպես, օրինակ՝ многопудие, поцекистый, миллионнополая, молоткастый, серпастый, прозаседаться և այլն³:

Այս կարգի բառերը, որոնք հանդիպում են նաև այլ գրողների գործերում⁴, և որոնցից բերն են մտել բացատրական բառարանների մեջ, ուսւ գրական լեզվի պատմության մեջ մնացել են որպես տվյալ գրողների խոսքային արվեստը բնութագրող փաստեր և գերակշռող մեծամասնությամբ այլևս չեն կրկնվել այլոց կողմից:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, տուրք տալով ֆուտուրիզմի ուղղությանը գրականության մեջ, մի շարք նոր բառեր ստեղծվեցին նաև հայ գրողների՝ Ե. Զարենցի, Գ. Աբովի, Ա. Վշտունու և այլոց կողմից, ինչպես, օրինակ՝ պոեզոգություն, ամենապոեմ, ամենամանաշոգեգալուստ (Ե. Զարենց), քիռապրում, արհավրա («Իմ շուրթերով արհավրա», գազույս (ածական), ծովլույս (ածական), ջեմանամբույր, արևնեզուկ, գալարցնորֆ («Արյունս եռել է շոգիս մեջ», նորից իմ գալարցնորֆիս մեջ Համբույր ու հալչում են հնչում»⁵), սովարշավ (Ա. Վշտունի) և այլն:

Անհատական բառաստեղծման երևույթը հատուկ է շատ լեզուների, և այն լեզուները, որոնք բառակազմական միջոցներով հատկապես հա-

№ 4, В. В. Лопатин, Рождение слова, М., 1973, А. Н. Смирницкий, К вопросу о слове, «Труды Ин-та языкознания» (АН СССР), т. 4, 1954; А. Г. Горнфельд, Новые словечки и старые слова, сб. «Муки слова», М.—Л., 1927, Г. О. Винокур, Маяковский новатор языка, М., 1943, Е. А. Земская, Окказиональные и потенциальные слова в русском словообразовании, «Актуальные проблемы русского словообразования» գրքում, 1, Самарканд, 1972, Э. И. Хампира. Об Окказиональном слове и окказиональном словообразовании, «Развитие словообразования современного русского языка», М., 1966. Բառադարձվածաբանական նորակազմությունների նվիրված գրականության ցանկը տես՝ «Новые слова и словари новых слов» (Л., 1978) ժողովածուում, էջ 167—183:

3 Մի ուսումնասիրողի հաշվումներով (Վ. Պ. Պետրուշևիկա) Մայակովսկու միայն պոետական ստեղծագործություններում 2840 նորակազմություն կա:

4 Օրինակ՝ душедрянствовать, умонелепствовать, мордобитие (Շչեդրին), дамоподобный (Պուշկին), апельсинничать, лимонничать (Դաստևակի), громокипящий Տյուտչև) детный (Գորկի), очеловечивать, расчеловечивать (Գերցեն), безбурность моря (Ա. Բլոկ), пуховитые, голосатые (Եսենին) և այլն, որոնք նույնպես չեն մտել ուսաց լեզվի բառարանների մեջ:

5 Գ. Աբով, Միայն կիրն, Թիֆլիս, 1919: Այս տիպի շատ այլ բառեր կան նաև Գ. Աբովի «Դանակը բկին» (Մ., 1923) և վաղ շրջանի այլ ստեղծագործություններում:

րուտտ են, բնականաբար, այդպիսի բառերի ստեղծման ավելի մեծ հընարավորություններ ունեն։

Հայ լեզվաբանություն մեջ անհատական բառաստեղծման հարցերը հատուկ ուշադրության չեն արժանացել⁶, թեև հենց հայերենում է, որ այդ կարգի բառերի թվով և նորերի ստեղծման հնարավորությունները մեծ չափերի են հասնում։

Ներկա ուսումնասիրությունը նպատակ ունի քննելու ժամանակակից հայերենի անհատական բառաստեղծման մի քանի հարցեր՝ կապված դիպվածային և դրանց հետ սերտորեն առնչվող պոտենցիալ բառերի հետ, ցույց տալ դիպվածային և պոտենցիալ բառերի մի շարք առանձնահատկությունները, բնութագրել այդ կարգի բառերը և փորձել դրանք գնահատել հայոց լեզվի բառաստեղծման ընդհանուր գործընթացի տեսանկյունից։

I

Նախ՝ դիպվածային բառերի մասին։

Դիպվածային բառերը սովորաբար կազմվում են լեզվի համակարգին հատուկ բառակազմական կաղապարների հիման վրա, պատրաստի նըշտանների, պատրաստի կաղապարների օրինակով, և, որպես կանոն, կազմովյալ բաղադրյալ են։ Դիպվածային բառերը թեև սովորաբար կազմվում են լեզվի կենսունակ արմատներից և ծածանցներից, իրացնելով լեզվի բառակազմական պոտենցիալ հնարավորությունները, սակայն էականը նրանցում այն է, որ հատուկ նպատակով ստեղծված այդ կարգի բառերը մեծ մասամբ ունենում են բաղադրիչների ամսովոր համադրություն։ Դրանով դիպվածային բառերը անմիջապես աչքի են ընկնում, իրենց նորությունը և անսովորությամբ ուշադրություն գրավում, առաջացնելով համապատասխան ներգործություն։

Այդ ցույց տալու համար բերենք Հ. Սահյանի մի բանաստեղծությունը, որտեղ ստեղծված մի քանի «սխալ», ոչ կանոնական բառերի օգնությամբ հեղինակը հասնում է բարձր արտահայտչականության։

«Եվ կուլ տվեց ամպը հուզմունքն արտասվահեղձ,
Մի բուռ կայծակ ծոցում անթեղելով...
Ապա եղրափակիչ որոտն արտասանեց
Իր անթարգմանելի ամպերենով։

⁶ Թեև առանձին գրողների լեզուն ուսումնասիրելիս՝ բանք նշել են տվյալ գրողի ստեղծած անհատական նորարարությունները։

Յուրտը իջնում է մեկ-մեկ, բրեն ցույց է տալիս
Ու փախչում է ձորից սրտնեղելով:
Բայց գիշերն էլի սպառնում է սարից
Իր տակավին անվարժ ցրտերենով:

Քամին մեկ-մեկ դեղնած տերևներ է քշում,
Անեղձ գեղեցկությունն ավերելով:
Բարդինները աշնան հեքիաթներ են խշշում
Իրենց ինֆնադրոշմ ծառերենով...

Եվ աշնանամուտի խաղաղ այդ քառսում,
Լցված այդ քառսի տաք սերերով,
Բանաստեղծը կարծես աստծո հետ է խոսում
Իր նախաստեղծ, իր խիստ պարզերենով»:

(ԳԹ, 16, 2, 1979, ՀՄ «Աշնանամուտ»)

Այս բանաստեղծության մեջ ամպերեն, ցրտերեն, ծառերեն, պարզե-
րեն (ինչպես և ինֆնադրոշմ) բառերը դիպվածային են, տվյալ համա-
տեքստում որոշակի խմաստ ունեն և բանաստեղծին օգնում են արտա-
հայտելու ասելիքը:

Ահա մեկ այլ օրինակ: «Հայկական դպրոցներում մայրենի լեզվի
դասավանդումը գործնական դարձնելու վերաբերյալ էլ շատ հոգվածներ
են գրվել, նրանցում ուղղակի կոչ էր արվում աշակերտներին ֆեռակաճա-
խեղդ շանել, այլ նրանց կատարելապես գրագետ մարդիկ դարձնել (Դ.
1978, № 11, 77): Այստեղ ձյունախեղդ, ծխախեղդ և նման բառերի օրի-
նակով հոգվածագիրը կազմել է ֆեռակաճախեղդ բառը՝ օգտագործված
փոխաբերական իմաստով, որը շատ արտահայտիչ կերպով ընդգծում,
շեշտում է ասելիքը:

Դիպվածային բառերը հանդես են գալիս որպես նորաբանություն-
ների, սակայն բուն կամ համագործածական նորաբանություններից նրանք
որոշակիորեն տարբերվում են:

Սովորաբար նորաբանություն են համարվում այն բառերը կամ
արտահայտությունները, որոնք ստեղծվում են որևէ նոր առարկա կամ
հասկացություն նշանակելու համար, ինչպես՝ նեյլոն, ուղղաթիռ, լուսն-
էջֆ, լուսնահրթիռ, լուսնախցիկ, ձեռնագեղորդ, տափօղակ, ծրագրավո-
րում, կաթնատուն և այլն: Նորաբանություններից շատերը տարածվում
են, համընդհանուր ճանաչում գտնում, կիրառվում տարբեր անձանց
կողմից, տարբեր տեքստերում և աշխատագրվում բառարաններում: Ժա-

մանակի ընթացքում նորաբանություններից շատերը դադարում են այլևս նորաբանություն դիտվելուց (օրինակ՝ խորակարաբ, առողջարան և այլն)⁷:

Դիպվածային բառերի կյանքը միանգամայն այլ է: Նրանք ստեղծվում են հատկապես տվյալ դեպքի համար, ապրում են միայն տվյալ խոսքում, տվյալ խոսքային շրջապատում: Այդպիսի բառերը մեծ մասամբ պատկերավոր են, վառ, արտահայտիչ, սակայն դրանք հաճախ ունենում են շատ կարճ կյանք և տվյալ համատեքստում իրենց դերը կատարելուց հետո անցնում զնոմ են, հավակնություն չունենալով էլ մտնելու լեզվի բառապաշարի մեջ: Այսպես, օրինակ, երգիծական մի հոգվածում (ԵՃ, 17, 1, 1972) ստեղծվել էր «ջանավաճառ» բառը: Այս բառը դիպուկ կերպով բնութագրում էր այն վաճառողներին, որոնք շահադիտական նպատակով շուայում են «ջանը» և ըստ էության վաճառում դա, դիմացը հավելյալ դրամ կորզելով գնորդից: Ջանավաճառը տվյալ հոգվածում իր դերը լավագույնս կատարելուց հետո մոռացվեց:

Իհարկե, չի բացառվում, որ դիպվածային նորաստեղծ բառերը, մանավանդ գեղարվեստական գործերում հանդիպող, հատկապես այնպիսիները, որոնք համատեքստից դուրս էլ կարող են հասկանալի լինել, շարունակեն ապրել, օգտագործվելով այլոց կողմից: Այսպես, օրինակ, վ. Տերյանի հորինած տխրադալով բառը օգտագործեց նաև Ե. Չարենցը: Այդ բառը դարձավ նրա մի ժողովածուի վերնագրի բաղադրիչը՝ «Երեք երգ տխրադալով աղջկան»: Սակայն այդ բառը հայոց լեզվի բառապաշարում, այնուամենայնիվ, մնաց մեկուսացած, որպես բանաստեղծական, ոչ սովորական բառ:

Շատ անգամ դժվար է կանխորոշել, թե տվյալ նորաստեղծ բառը կամրանա՞, կմտնի՞ լեզվի բառապաշարի մեջ, ստանալով համընդհանուր ճանաչում, թե ոչ: Դա հաճախ պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով և առաջին հերթին՝ հենց բառի բնույթով:

Այսպես, օրինակ, աթոռամուլ, աթոռապաշտ բառերի օրինակով, որոնք նորաբանություններ են և մտել են բացատրական նոր բառարանների մեջ, կազմվել է նաև աթոռակոխով բառը: Այդ բառը նույնպես միտում ունի արմատավորվելու, դիպվածային բառից վերածվելու կանոնականի և մտնելու լեզվի բառապաշարի մեջ: Բերենք այդ միտումը հաստատող բնագրային օրինակներ: «Աթոռի համար կովեց մարդկանց հետ, դարձավ աթոռակովի մասնագետ» (Ո, 1974, № 18, 21): «Մեր հիմնարկում աշ-

7 Նկատի պետք է ունենալ, որ ինչպես նորաբանությունների, այնպես էլ դիպվածային բառերի մեկնաբանման մեջ չկա միասնական կարծիք, և երբեմն հայտնվում են իրարամերձ տեսակետներ (տե՛ս, օրինակ, Ն. Ի. Ֆելդմանի և է. Ի. Խամպիրայի հիշատակված աշխատանքները): Նորաբանությունների մասին տե՛ս նաև այս ուսումնասիրության էջ 42—43-ը:

խատանքը «յուզալիններից» չէ, այլ շոր, ռոճկական, անգամ արծաղկով էլ չկա (ԵՆ, 25, 1, 1975, 3):

Առհասարակ միշտ չէ, որ հնարավոր է դիպվածային և համագործակցական բառերն իրարից հստակորեն սահմանադատել:

Հայտնի իրողություն է, որ հայերենը նոր բառեր ստեղծելու բառակազմական հարուստ, կարելի է ասել, անսպառ հնարավորություններ ունի և այդ տեսակետից շատ պարարտ հող է ներկայացնում նաև դիպվածային բառերի ստեղծման համար:

Դիպվածային բառերի ամենից շատ հանդիպում ենք երգիծանք և հումոր պարունակող ժանրերում և շարժոյթում: Դիպվածային բառեր ոչ հազվադեպ հանդիպում են և գեղարվեստական արձակում, ինչպես նաև գիտական գրականություն մեջ: Կան գրողներ, որոնք առանձնահատուկ հակում ունեն նոր բառեր ստեղծելու:

Ուսումնասիրողները դիպվածային բառերին տվել են մի շարք անվանումներ՝ «անհատական բառեր», «հեղինակային բառեր», «անհատական-հեղինակային նորաբանություն», «համատեքստային նորաբանություն», «միանգամյա նորաբանություն», «գրական նորաբանություն», «անհատական-ոճական նորաբանություն», «ինքնաստեղծ բառեր» (СЛО-ВО—САМОДЕЛКИ), «էքսպրոմտային բառեր», «ասուպային բառեր», «պոետական նորաբանություններ» և այլն⁸: Նեոլոգիզմ բառի համաբանությամբ կազմվել է նաև էզոլոգիզմ բառը⁹:

Պատկանելով լեզվի կերարկությանը, այսինքն միայն խոսքին, դիպվածային բառերը հանդես են գալիս որպես խոսքի բառային միավորներ, բայց ոչ լեզվի և պաշտանավորված են խոսքային տվյալ իրադրությամբ:

Որոշ դիպվածային բառեր իրենց կառուցվածքով և բառակազմական կաղապարով այնպիսին են, որ դժվարությամբ են տարբերվում լեզվական մյուս նորաբանություններից: Այդպիսի բառերը դժվարությամբ են տարբերվում և պոետենցիալ բառերից:

Այսպես, օրինակ, հարդագող («հարդագողի ճանապարհ»), գրագող, ուսագող և այս կարգի այլ բառերի համաբանությամբ, երգիծական մի հոդվածում հեղինակը ստեղծել է բրդագող, բրդագողություն բառերը («ԲԳ օպերացիան», ՍՀ, 24, 8, 1973, 4): Բուրդ և գող բաղադրիչների համադրումից միանգամայն հասկանալի է, որ խոսքն այստեղ վերաբերում է բուրդ գողացողին: Սակայն այդ հասկացությունը հայերենի բառապաշարի համար ըստ էության լեզվական, հասարակական որևէ արժեք չի

⁸ Տե՛ս В. В. Лопатин, Рождение слова, М., 1973, էջ 64:

⁹ Տե՛ս «Журналист», 1968, № 3, էջ 20:

ներկայացնում: Այդպես յուրաքանչյուր առարկա նշանակող բառի կարելի է ա հոդակապով միացնել գող արմատը և ստանալ՝ քղթագող, մատիտագող, բաժակագող, մագող, հացագող, պանրագող, ձմեռակագող, ծիրանագող, խնձորագող և այլն, և այլն, բառեր, որոնք հայերենի բառապաշարի և նրա հարստացման տեսանկյունից, կրկնում ենք, արժեք չունեն: Բառը, ինչպես հայտնի է, իրականության, որն է երևույթի ընդհանրական արտահայտությունն է, լեզվում միայն ընդհանուրն է, մինչդեռ տվյալ դեպքում բրդագող բառը ունի մասնավոր, միմիայն խոսքային, իրադրական նշանակություն:

Ինչ վերաբերում է կառուցվածքային չափանիշին, ապա նա որոշիչ դեր չի կատարում, քանի որ շատ դիպվածաբանություններ, որոնք ըստ տեղիում են ամենակենսունակ բառակազմական կաղապարների հիման վրա, այնուամենայնիվ, նորմատիվ չեն:

Տվյալ դեպքում բրդագող բառի կազմությունը այնքան սովորական է, որ շատերի համար նրա նորաստեղծ լինելը կարող է չընկալվել: Առհասարակ բառի նորաստեղծ կամ դիպվածային լինելը ավելի լավ է ընկալվում լեզվաբանության մասնագետների կամ տվյալ լեզվին քաջատեղյակ անձանց կողմից, մինչդեռ միջին մակարդակի ընթերցողը դա կարող է նույնիսկ չնկատել:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ դիպվածային բառերը առանց բացատրության կամ առանց համատեքստի երբեմն անհասկանալի են, որովհետև դրանց իմաստը, ինչպես վերևում նշեցինք, մեծ մասամբ միայն համատեքստում, համապատասխան խոսքային միջավայրում է բացահայտվում: Օրինակ, Ի՞նչ է նշանակում բուրուտ բառը: Առանց համապատասխան խոսքաշարի, դժվար է որոշակի պատասխան տալ: Մինչդեռ Հ. Մաթևոսյանի ստեղծած այդ բառը «Նրանք բոլորն էլ ապրում են խնձորենու բուրուտի մեջ» (ՀՄԾ, 117) արտահայտությունում իմաստավորվում է, ստանում համատեքստային իմաստ:

Մեկ այլ օրինակ. «Հուլանյութը գրանցվում է գերբարակ քղբերիզի վրա գերմանը տառերով» (Գ, 1977, № 6, 94): Առանց ընդարձակ համատեքստի այստեղ հազիվ թե հասկացվի, որ հուլանյութ նշանակում է այն նյութը, որը պետք է քննություն հանձնողին որևէ բան հուշի: (Այս նախադասության մեջ նորակազմ են նաև գերբարակ, գերմանը, քղբերիզ բառերը): Կամ թե, կհասկացվի՞ արդյոք, հնուկ բառը առանց համատեքստի, ինչպես՝—«Ողջո՛ւյն, ծերուկ»—Գյուղում ասում էին հնուկ:—«Բարե, հնուկ» (ՀՄԾ, 89):

Այդպիսի բառեր շատ կան նաև չափածոյում: Օրինակ՝ «Եվ նա էր ահա, որ ձևավորեց մի ղենք ծանգախույս, Եվ ծովավորեց Ասպարեզ մի

նոր» (ՊՍՄԱՄ, 239): Ժանգախույս բառը իմաստավորվում է միայն այս տողերում:

Նշենք, որ դիպվածային բառերը, որոնք մեծ մասամբ ստեղծվում են եղած որևէ բառի (կամ բառերի) համաբանությամբ, օրինակով, երբեմն հանդես են գալիս որպես այդ բառի հականիշը: Օրինակ՝ «Բայց էս ինչքան իմ շրնկեր-ճակակիրներից, էդքան էլ իմ ընկեր համակիրներից եմ վախենում» (ՀՄԾ, 73), «Սա ոչ թե գեղագիտություն է, այլ գեղագրություն» (ՀՀ-ից), «Իմ ձեռքով էլ չպիտի տնավերվեմ» (ՊԱՆՔԶ, 141), հմմտ. տեղավորվեմ:

Այսպիսով, դիպվածային բառերը, ինչպես արդեն նշեցինք, ստեղծվում են տվյալ դեպքի համար և սովորաբար գործածվում են միայն մեկ անգամ, տվյալ իրադրությանը, տվյալ խոսքին համապատասխան և ունեն անհատական բնույթ, թեև հասկանալի են տվյալ լեզվի բոլոր կրողներին: Որոշ դեպքերում միայն դիպվածային բառերը կարող են տարածվել, ձեռք բերել քաղաքացիական իրավունք, հաստատվել լեզվի բառապաշարում և մտնել նորմատիվ բառարանների մեջ:

Նկատի ունենալով դիպվածային բառերի բնույթը՝ ըստ լեզվի համակարգի նկատմամբ ունեցած հարաբերության, դրանք կարելի է բաժանել երկու տիպի: Առաջին տիպին հատկացվում են այն դիպվածային բառերը, որոնց կադմությունը թեև համապատասխանում է հայերենի բառակազմական կաղապարներին, սակայն սովորական բառերից նրանք տարբերվում են բարդության բաղադրիչների ավանդական նորմաներին՝ համապատասխանող, անսովոր համադրությամբ:

Այսպես. «ներսքս հացադուլ է հայտարարել հիմա, ու սիրադուլ՝ սիրտըս: Եվ ոտներս են միայն, որ չեն հայտարարում իրենց գործադուլը» (ՊՍՄԱՄ, 304): Այս նախադասության մեջ սիրադուլ բառը, որը կազմված է գոյական+գոյական կաղապարով, գործադուլ, հացադուլ բառերի համաբանությամբ, կանոնական չէ, որովհետև դուլ «դադար, հանգիստ» արմատը ըստ ավանդության, ըստ բառակազմության մեջ հատադուլած նորմաների, չի բաղադրվում զգացմունք արտահայտող արմատների հետ, այդպիսի մասնակաղապար ժամանակակից հայերենի բառակազմությանը հատուկ չէ:

Մեկ այլ օրինակ. «Տառեճակաճ լաչակի փոխարեն աղջիկն այժմ առաջարկում է գլխի շինյունը» (Գ, 1978, № 3, 96): Թեև ունենք պապեճակաճ ածականը, սակայն վերջինիս նմանակությամբ կազմված տառեճակաճ բառը կանոնական չէ, դիպվածային է:

Գոյական+ային ածականակերտ կաղապարը ժամանակակից հայերենում շատ գործուն է (հմմտ. փառային, ինտիմատային, բնակարանային և այլն): Սակայն այդ կաղապարին հատուկ չէ ային ածանցի կցու-

մը ծառատեսակների կամ բույսերի անվանումների, ինչպես՝ կեչիային, մի բառ, որ կազմել է հեղինակը¹⁰, ինչպես և՝ «Ալխոն ցավից մոռացավ հեծիլորի ովորքունը» (ՀՄՕ, 182), «Մարդն ախր անկրկնելի է, դու պեսք է լինես դուական և ոչ թե տոլստոյական» (ՀՄՕ, 84):

Երկրորդ տիպի դիպվածային բառերը կազմվում են հայերենի բառակազմական կաղապարներին անհամապատասխան ձևերով: Սրանք արտակաղապարային բառեր են, որոնք գրականության մեջ հանդիպում են հազվադեպ: Օրինակ՝ «Եվ քանի-քանի հայ հրաժիշտներ, Քոյապիւրա-նար ու Բեզապաշտներ, ելած քո ազգի բեղուն ընդերքից...» (ՊՍԱԶ, 254), «Սրբատաշ վեմը ձևակերպ կառնի» (ՊՍՄԱՄ, 220), «Շնորհակալ եմ նորից ու նորից, Հորից ու մորից, բոլոր բոլորից, Որ ես ծնվել եմ այսպիսին, այսպես, Ամենամիակ և ամենատես» (ՀՄ, Գ, 1974, № 12, 3), ինչպես և՝ «Հետաաւերմնացած աղջիկ» (ԶԽՄՀ, 20)՝ հետամնաց և տանը մնացած աղջիկ, ամենանորաձեագոյն տարազ» (Գ, 1976, № 12, 87), «ազատաքեքեամտութիւն» (բնի-ից) և այլն:

Եվ առաջին, և՛ երկրորդ տիպի դիպվածային բառերը կանոնական չեն:

Դիպվածային շատ բառեր ունեն կատակային բնույթ, որոնք ստեղծվում են տվյալ համատեքստին կամ ասվածին կոմիկական երանգավորում տալու կամ այդ երանգավորումն ուժեղացնելու նպատակով: Կատակային բնույթի դիպվածային բառերը սովորաբար կազմվում են հանրահայտ որևէ բառի նմանակությամբ: Դրանք, այսպես կոչված, «ասուպալիք» բառեր են, որոնք մեկ օրվա կյանք ունեն:

Բերենք այդ կարգի բառերի օրինակներ համապատասխան համատեքստերով՝ քաղված մեծ մասամբ հրգիծական գրականությունից: Դիպվածային բառերն ընդգծված են¹¹:

«Մինչև վերջ չկարողացա կարդալ» Ադամի սիրանքը «վերտառությամբ գրպարտապատումը» (Գ, 1977, № 3, 92), հմմտ. հուշապատում, «Ես մասմթերումից չեմ վախենում... ես ոսկորամբերումից եմ վախկենում» (Գ, 1978, № 11, 6), «Ամսելիքը կթրչենք» (Գ, 1973, № 9, 91), հմմտ. տաբելից, «Գ. Արշակյանը շատագիր չէ» (Գ, 1978, № 9, 90), հմմտ. շատախոս, «Անօգտակար հաճածոներ» (Գ, 1974, № 9, 93), հմմտ. օգտակար հաճածոներ, «Նրա ջինսն շալվարի տասնվեցերորդ (նեքքեից

¹⁰ Էսկ ուր է իմ մաքուր, իմ բյուրեղյա, իմ ոռական կեչիային... — Ապացուցում է. իսկ ինքը ոռական կեչիային չի—տափաստանային, խառնածինային է» (Մեքերումը համառոտված չէ): Հ. Մաքեռյան, Մառերը, Երևան, 1978, էջ 83:

¹¹ Մենք չենք անդրադառնում այն հարցին, թե արձանագրված դիպվածային բառերը որքանով են հաջող կամ անհաջող:

հաշված) գրպանում խշխշում էր ստեղծագործական գործուղման թերթիկը, որի վրա դեռ չէր շորացել ԵՏ-ի (Երգիծանքի տուն) ախարադրոշմ կնիքի թանաքը» (Գ, 1977, № 4, 92), Հմմտ. արծվադրոշմ, «Ելույթ կունենա երգիծանքի տան ինքնագործ ծիծաղախումբը, մեծաբեկիչը՝ Նովելա Մաքսեյանի» (Գ, 1977, № 6, 94), Հմմտ. երգչախումբ, մենեջեր և այլն, «Տագնապախոտով հեռախոսանիշը լսելով՝ նա շտապում էր ԵՏ-ին առնթրիք պարտեղը» (Գ, 1977, № 6, 93), «Գայլի գառասիրությունը արցունք է բամբակեղեն ընթերցողի աչքերից» (Գ, 1976, 12, 88), Հմմտ. մարդասիրություն, «Երբ վերադառնալ բառախոսածը կապված էր, հրատարակչական մասնախմբի հասցեով ստացվեցին նամակներ», (Գ, 1977, № 4, 95), Հմմտ. վերագրյալ, «Նախ և առաջ պետք է ծանոթանալ համապատասխան քննադատների հետ, հրավիրել մերժադաքային որևէ հարմարավետ պատվանոց (սննդատուն) և հենց այնտեղ, առաջին ու վերջին կենացների արանքում, ջերմ ընծայականով նրան նվիրել գրախոսվելիք դիրքը» (Գ, 1976, № 12, 78), «Խնդրում եմ կադրերի վերահամման ու և զտման դեպքում ինձ ազատել իմ դիմումի համաձայն» (Գ., 1974, № 2, 96), «Հնարավոր չէ... կազմակերպել զոֆանշարանության խմբակ և պարզաբանել զոբանշի ու փեսայի փոխհարաբերությունները ներկա ժամանակաշրջանում» (Գ, 1973, № 12, 94), «Բազմագրպան ջինսը գերադասելի է մյուս շավարտեսակներից» (Գ, 1973, № 8, 95), «Ցավոք, ժամանակի սղության պատճառով հնարավոր չէ ձեր ուշադրությանը ներկայացնել նաև մյուս ստորագրյալների բաղցրաչեւ, ազնվակեղծ բաժակաճառերը, որոնց մեջ պարզանստակ երևում են... փայլուն ունակությունները» (Գ, 1973, № 9, 96), «Եկեք մի լավ դասաբաղնիս անենք, առաջարկեց դպրոցի դիրեկտորը» (Գ, 1973, № 6, 94), «Հետո տղան հորից թաքուն նույնպիսի պայման կապեց թռչակաշատ պապի հետ» (Գ, 1973, № 7, 93), «Հաջորդ տարի 20-ից ավելի դիմորդանայրեք եկան» (Գ, 1973, № 8, 93), «Իսկ մենք յուր ենք գնում սխտորակոխ երշիկով ու ապխտած կանանցով (ՀՄՍ, 10), «Կուպեի ուղևորը կիսաճաղատ է» (ՀՄՍ, 220), «Մինչև գրակեր դառնալս գործարանում ու գյուղում ես բավական փող էի աշխատել» (ՀՄՍ, 47), «... և հասնում է կամ չի հասնում ուզված ոսկուն...» (ՀՄՍ, 36), «Սովորական գրակերներ են, ճիշտ մեր նման, Եվա, սովորական թղթակիցներ են» (ՀՄՍ, 72), «Միամիտ պայծառությամբ ինքնամատուցվում էր սպիտակ հացը (ՀՄՍ, 69), «...մայրը քիթը կպցնում է պրիստավի սապոգի ծայրին... և բարձր է խոսում, որ փորաբլի հտևում լսելի լինի «խշխախուխուխ» (ԳԹ, 19, 1, 1974, 3), «Միտուհիդ մեռել է, գնա տախտակավորի» (ՍԳ, 1971, № 1, 62)¹² և այլն:

¹² Ինչպես տեսնում ենք բերված օրինակներից, որոշ դիպվածային բառեր փոխաբերական իմաստ ունեն:

Չերկարացնելու նպատակով ուղղակի թվարկներ մի շարք բառեր և արտահայտություններ առանց համատեքստի:

Այսպես՝ ծիծաղալեա (Գ, 1977, № 2, 91), լեզվաբուծաբան (Գ, 1977, № 3, 93), ժպտակից բարեկամներ (Գ, 1976, № 12, 87), սփռոցակիցներ (Գ, 1976, № 12, 86), խաղիստ (Գ, 1974, № 3, 92), հումորաբանասիրական ֆակուլտետ (Գ, 1977, № 4, 94), երգասենյակ (Գ, 1977, № 2, 91), կրթասենյակ (Գ, 1977, № 2, 91), հարցասենյակ (Գ, 1977, № 1, 94), ծիծաղասենյակ (Գ, 1977, № 1, 94), ինֆնալուսանկար (Գ, 1973, № 1, 92), ինֆաստեղծագործություն (Գ, 1973, № 1, 92), ինֆնաբամբասան (Գ, 1977, № 1, 94), դրամատան (Գ, 1977, № 2, 94), տիեզերամոբիլ (Գ, 1976, № 10, 92), հումորասեր հասարակություն (Գ, 1973, № 6, 90), անեկդոտասեր հասարակություն (Գ, 1973, № 11, 96), բրդամակաբնառու ռշխարներ (Գ, 1977, № 2, 94), մրցապատմած (Գ, 1976, № 10, 93), գունամատիտային երանգներ (Գ, 1973, № 2, 95), մարմնաբանական ֆակուլտետ (Գ, 1974, № 9, 92), բարվոխագույն (Գ, 1977, № 3, 95), բանասիրության կարգալույծ (Գ, 1977, № 2, 94), դրամարկալիք հաշոդություն (Գ, 1974, № 8, 91), ստեղծագործական զրոսանք (Գ, 1976, № 11, 90), դարսածալած թուլք (Գ, 1973, № 8, 96), խաշխուրովածի բնկերություն բնիս-ից), կիսագործնական ժամադրություն (Գ, 1977, № 3, 93), գրչաշարժում (Գ, 1977, № 1, 93), մարմնամասնիկ (Գ, 1974, № 11, 96), սրնաբաններ (Գ, 1974, № 8, 94), սրնահմայություն (Գ, 1974, № 8, 94), կանխավկայել (Գ, 1973, № 9, 96), վշտազգեստ (Գ, 1973, № 8, 95), ամուսնագետ, ամուսնագիտություն (Գ, 1974, № 2, 92), արարուտերեն (Գ, 1973, № 9, 91), սուպերկրիմինալ, սուպերերկար (Գ, 1974, № 5, 93) և այլն:

Բերված բառերը և արտահայտությունները մեծ մասամբ կատակային բնույթի են, որոնք համատեքստում իրենց երգիծական դերը կատարելուց հետո մոռացվում են:

Նշենք նաև, որ այստեղ հիշատակված մի շարք բառեր, ինչպես, օրինակ, կրթասենյակ, հարցասենյակ, բազմագրպան, ինֆնալուսանկար, սրնահմայություն և այլն, բնույթով այնպիսին են, որ անհրաժեշտության դեպքում կարող են կյանք առնել:

Ստեղծվում են նաև դիպվածային հապավումներ, որոնք նույնպես, մեծ մասամբ երգիծական բնույթի են: Օրինակ՝ երիտկին (Գ, 1976, № 10, 92)՝ երիտասարդ կին, ինֆնաբուն (Գ, 1974, № 9, 91)՝ ինքնագործ ժամանակավոր բարձրագույն հաստատություն, մասնուս (Գ, 1976, № 12, 86)՝ մասնավոր ուսումնական տարի, գիտղեկ (Գ, 1977, № 6, 94)՝ գիտական ղեկավար, ԵԳԱ (Գ, 1974, № 6, 93)՝ երիտասարդ գիտնականների ակումբ,

ԶՄԻՅԱ (Գ, 1974, № 5, 92)՝ զորանշները միջազգային ֆեդերացիա, ՊԹԸ (Գ, 1977, № 1, 92)՝ պատահական թարգմանիչների ընկերություն, «Յտահուշակ բանաստեղծ Վշտակ Եփրատը Զեզ է նվիրում իր մարտյան ձեռներգը» (Գ, 1977, №3, 91) և այլն: (Հապավումների բացատրությունը վերցված է նույն աղբյուրներից):

Հանդիպում են նաև դիպվածային հարադրական բարդություններ, ինչպես՝ գիտնական-հովիվ (Գ, 1977, № 2, 94), էփ-դիմորդներ (Գ, 1976, № 12, 86) և այլն:

Նորաստեղծ բառերի մեջ ուրույն տեղ պետք է հատկացնել բանաստեղծական այնպիսի բառերի, որոնք ներշնչանքի բերումով (երբեմն նաև հանգի համար) ստեղծվում են բանաստեղծների կողմից՝ անհրաժեշտ արտահայտչականության կամ պատկերավորության հասնելու նպատակով, բառեր, որոնց բնույթը համատեքստային է, այսինքն դրանք այնպիսին են, որոնք իմաստավորվում են միայն տվյալ բանաստեղծության մեջ և ապրում են այնքան ժամանակ, որքան ապրում է տվյալ բանաստեղծությունը:

Այդպիսի շատ բառեր կան ստեղծված աստղ, արե, արեգ(ակ), ամպ, ռսկի, ծով և այլ արմատներով, որոնք թեև կազմության միանգամայն օրինաչափական են, սակայն օգտագործված են մեկ անգամ. ինչպես, օրինակ՝ աստղափրփուր (ԱԻ), աստղաբողբոջ (ՀՇ), աստղաշշուկ (ՀՇ), աստղաշար (ՀՇ), աստղապսակ (ԴՎ), աստղակուտ (ԴՎ), աստղափշուր (ԴՎ), աստղահատ (ԴՎ), աստղահեռ (ԴՎ), աստղահամար (ԴՎ), աստղավառ (ԳՍ), աստղակաթ (ԳՍ), աստղապարտեզ (ԳՍ) և այլն:

Բանաստեղծություններում հատկապես շատ են հանդիպում ոչ կանոնական, դիպվածային բայեր, օրինակ՝ ուրագել (ՊՍ), կացիներ (ՊՍ), ազդանջանել (ՊՍ), արշալուսել (ՎՏ), մթնշաղել (ՎՏ), մշուշել (ՎՏ), փառոսել (ՎՏ), լուսել (ԵՉ), շեփուրել (ԵՉ), համասփյուռել (ՀՇ), վարդանալ (ՀՇ), արեագարդել (ԱԻ), արձանել (ԱԻ), խտասուրել (ԴԴ), կայծել (ԴԴ), հիգել (ԴԴ) և այլն¹³: Բայական այս կարգի նորակազմությունների հանդիպում ենք ոչ միայն չափածոյում. օրինակ՝ արմուկել (ՀՄԾ, 54), կանեփագուռել (ՀՄԾ, 63), գահընկեցվել (ՀՇ, ԱՁ8, 11):

Հայտնի է, որ բանաստեղծական բառերից շատերը հաճախ մեծ դրժվարություն են հարուցում բառարանային բացատրության համար: Դրա պատճառն այն է, որ այդ բառերը իմաստ են ստանում տվյալ համատեքստում, տվյալ խոսքային շրջապատում և այդ պատճառով համատեքստից դուրս նրանք հաճախ անհասկանալի, անըմբռնելի են:

¹³ Այստեղ հիշատակված բայական օրինակների մի մասը վերցված է Ա. Պապոյանի «Պարույր Սևակի չափածոյի բառապաշարը» ուսումնասիրությունից, Երևան, 1970, էջ 134:

Դիպլոմաժյւն բառերի ամէլի սակամ շահով հանդիպում ենք և գիտական գրականութեան մեջ: Դրանք որնէ մասնավոր դեպքի վերաբերող բառեր են:

Բերենք մի քանի օրինակ գիտական գրականութունից:

Այսպէս՝ ուրարտագիտութիւնը ժխտող անձանց և ուրարտագիտութեան ժխտումն ընդհանուր կերպով արտահայտելու համար մի հոգւածում հեղինակը կազմել է ուրարտաժխտողներ և ուրարտաժխտական բառերը, որոնք իմաստավորվում են տվյալ հոգւածում (ՊՀԲ, 1970, №3):

Դիպլոմաժյւն բառերը, որոշ հանգամանքների բերումով, երբեմն կարող են օգտագործվել ոչ մեկ անգամ և ոչ մեկի կողմից, այլ որոշակի ժամանակահատվածում ունենալ ակտիվ կյանք: Այսպէս՝ դարիս սկզբներին, երբ բռնն վեճեր կային ուղղագրութեան մեջ փոփոխութիւններ մտցնելու շուրջը, կիրառութեան մեջ մտան հլուսագրութուն (վլուն = հլուն՝ և տառի անունից) և վեպագրութուն (վեպ՝ վ տառի անունից) բառերը, նալած այն բանին, թե վ հնչվող ու-ի փոխարեն գրում էին ւ (օրինակ՝ նուեր-նւեր), թե վ (նուեր-նվեր): Հիշյալ բառերը, որ հաճախ էին հոլովում ժամանակի բանավիճային հոգւածներում, ուղղագրական բարեփոխութիւնից հետո մոռացվեցին:

Այժմ անդրադառնանք բանավոր խոսքին, թեև բանավոր խոսքից վերցրած օրինակներ արդեն հիշատակել ենք:

Բանավոր խոսքը, մանավանդ խոսակցական լեզուն, այսինքն անկաշկանդ, շնախապատրաստված խոսքը, նորակազմութիւնների, ինչպէս և բառերի նրբիմաստային նոր կիրառութիւնների մեծ հնարավորութիւններ է ընձեռում: Այդ աղատութիւնը պոտենցիալ կերպով գոյութիւն ունի ամեն մի խոսքում: Երբեմն դիպլոմաժյւն բառեր են տեսնվում պետք եղած բառը տվյալ պահին չհիշելու պատճառով:

Բերենք մի քանի օրինակ՝ գրի առնված բանավոր խոսքից:

ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր տերմինաբանական կոմիտեի նիստերից մեկի ժամանակ, երբ քննարկվում էր շակերտների միջև առնչվող անունների հոլովական վերջավորութիւնների և հոգերի գրութեան հարցը, կոմիտեի անդամների մի մասն այն կարծիքին էր, որ հոլովական վերջավորութիւնները և հոգերը պետք է դնել շակերտներից ներս, իսկ մյուսները, ընդհակառակն, առաջարկում էին վերջավորութիւնները և հոգերը առանձնացնել գծիկով և գրել շակերտներից դուրս: Այդ ժամանակ ելույթ ունեցողներից մեկը օգտագործեց ներշակերտականներ և արտաշակերտականներ բառերը, որոնք տվյալ խոսքային իրադրութեան մեջ իրենց դերը լավագոյնս կատարեցին, խմբավորելով երկու տարբեր կարծիքների կողմնակիցներին:

Այլ օրինակներ. «Մայրդ էլի հումակերությամբ է զբաղվում:—Չէ, հիմա արդեն կերակրակեր է դարձել, «նա իր օրինակներով ուղղակի օրի-

նակախնդր է անում»: «Քաջնագաղութում մի՛ արա», «էսօր աշակերտ-ները դասադուլ են հայտարարել», «Պետք է պայքարել շակերտամուլու-թյան դեմ», «Հիմա նորարարները ավելի շատ են, քան հեմարհները»:

Կենդանի խոսակցական լեզվում հարադրական կրկնավոր բառերի օրինակով շատ հաճախ նոր բառեր են կազմվում երկրորդ բաղադրիչի սկզբնահնչյունի փոփոխությամբ, ինչպես՝ «Խմբագիր-մմբագիրներ հետ ես գործ չունեմ»: «Հնդկած-մոդկած չունե՞ս, բեր շուտ կապենք»: «էսօր նիստ-միստ չկա»: «Պրծնում ե՞ս պլան-մլանից»: Ինչպես և՛ գրիչ-մրիչ, քուլք-մուլք, տղա-մղա, աղբիկ-մաղբիկ և այլն: Խոսակցական, անկաշ-կանդ լեզվում շատ բնորոշ է այս տիպի բառերի կազմումը:

Այս ոլորտում շատ տարածված է նաև ինչ դերանունով կազմված բառերի օգտագործումը: Օրինակ՝ «էդ ֆիլմը ինչպե՞տ է»: «Զիլիում ին-չերե՞ն են խոսում»: «էս գդալը ինչո՞ւ է»: Լավ չլսելով ասվածը, երբեմն հարցնում են՝ «Ինչություն էր անո՞ւմ»: «Ինչպե՞տ զինվոր է՞ր»: «Ինչա-յի՞նը»: «Ինչապաշտ է՞» և այլն: «Ժամավճարով ե՞ս աշխատում:—Զգի-տեմ առայժմ ինչավճար է», «Հարությունը ինչավճար է աշխատում:—Մսավճար (բարբառային շեշտադրությամբ):

Այստեղ հիշատակված ինչ դերանունով կազմված բառերի մի մասը, օրինակ՝ ինչերեն, ինչպե՞տ, ինչո՞ւ, ինչացու, ինչանոց¹⁴, կրկնվող բա-ռեր են և այդ պատճառով մտել են նաև լեզվի բառապաշարի մեջ¹⁵:

Լեզվում, որտեղ միշտ էլ կարիք է զգացվում արտահայտչական նոր ձևերի, թարմ անվանումների, զանազան նրբերանգներ պարունակող նոր իմաստների, որոնք ոչ միայն արտահայտում են խոսողի վերաբերմուն-քը, այլև խոսքին հաղորդում անհրաժեշտ գունեղություն, հաճախ են հանդիպում նաև բառերի դիպվածային, ոչ սովորական փոխաբերացու-մներ, դիպվածային բառօգտագործումներ: Սակայն այդ հարցերի մասին տվյալ ուսումնասիրության մեջ խոսելը մեր նպատակներից դուրս է¹⁶:

Ելնելով դիպվածային բառերի մասին վերևում ասվածից, դրանք ընդհանուր առմամբ կարելի է բնութագրել հետևյալ գծերով:

1. Դիպվածային բառերը ստեղծվում են տվյալ խոսքային իրա-դրությանը, տվյալ համատեքստին համապատասխան, տվյալ խոսքային

14 Ինչ դերանվան և ծանցի համադրմամբ կազմված բառերը աշխարհաբար նոր լեզվին հատուկ իրողություններ են:

15 Խոսակցական լեզվում երբեմն հանդիպող առ եմ համարում (այսինքն՝ արհա-մարհում եմ), համ է քնկնում (այսինքն՝ համքնկնում է) և նման արտահայտությունե-րը լեզվական այնպիսի աղավաղումներ են, որոնք արդյունք են տգիտության և չեն կարող հատկացվել դիպվածային բառերին:

16 Բերենք միայն 2 օրինակ. «...քեզ տանում է Մոսկվա խոնուն քաղաքի մյուս ծայրը...» (ՀՄՄ, 90), «Սենատորներից յուրաքանչյուրը հանձարեղ զո-րավար էր, բազմածալ դիվանագետ, ճշգրիտ օրենսդիր...» (ՀՄՄ, 91):

միջավայրի պահանջով, կիրառվում միայն մեկ անգամ (պայմանականորեն ասված) և դրանով հակադրվում լեզվի կանոնական բառերին¹⁷:

2. Դիպվածային բառերը, որոնք որպես կանոն բաղադրյալ են, մեծ մասամբ ստեղծվում են լեզվում գործող բառակաղմական կաղապարների հիման վրա:

3. Դիպվածային բառերից շատերը մնայուն չեն, ոչ կանոնական (ոչ նորմատիվ), այդ պատճառով չեն պատկանում լեզվի բառապաշարին: Դրանք հաճախ հակադրվում են լեզվի ավանդական նորմաներին, հանդես գալով որպես անճշտութուններ: Սակայն սովորական անճշտություններից դիպվածային բառերը տարբերվում են նրանով, որ պատճառաբանված են, դիտակցաբար ստեղծված: Դիպվածային բառերի մի մասը միայն, որպես ստեղծագործական—հեղինակային նորաբանություններ, կարող է մտնել լեզվի պասիվ բառապաշարի մեջ:

4. Դիպվածային բառերը մեծ մասամբ ստեղծվում են գիտակցորեն, հատուկ նպատակադրությամբ, բարձր արտահայտչականության հասնելու համար: Արտահայտչականությունը դիպվածային բառերի ամենաէական հատկանիշն է:

5. Դիպվածային բառերը ստեղծվում են հենց խոսելու կամ գրելու ընթացքում, մինչդեռ կանոնական բառերը վերարտադրվում են միայն, կրկնվում: Դիպվածային բառերի օգտագործումը ստեղծագործական բրնույթ ունի և անհատական է:

6. Վերոհիշյալ հատկանիշներից բխում է, որ դիպվածային բառերը պատկանում են խոսքի մակարդակին, ոչ լեզվի. նրանք հանդես են գալիս որպես խոսքային միավորներ, չպատկանելով լեզվի համակարգին:

Ըստ օգտագործման ոլորտների դիպվածային բառերը հանդես են բերում որոշ առանձնահատկություններ: Ըստ այդմ կարելի է տարբերակել՝

1. Ստեղծագործական կամ հեղինակային նորաբանություններ: Դրանք այն բառերն ու բառակապակցություններն են, որոնց ստեղծողը հայտնի է: Օրինակ՝ տխրադալով (ՎՏ), մթնշաղիլ (ՎՏ), գալիֆնաշիբ (ԵԶ), գալիֆնափայլ (ԵԶ), սիրադուլ (ՊՍ), կացինեկ (ՊՍ), ուրագեկ (ՊՍ), ովություն (ՀՄ) և այլն:

Այս կարգի բառերը ապրում են այն բանաստեղծության կամ այն

¹⁷ Որևէ հարցի քննության ժամանակ դիպվածային բառերը կարող են մեջբերվել, վերարտադրվել, կրկնվել, բայց դա, իհարկե, այլ բան է: Գրողը կարող է դիպվածային բառը միևնույն տեքստում մի քանի՝ անգամ օգտագործել, բայց դրանով դարձյալ բառի բնույթը չի փոխվում: (Հմտտ «շակերտամուլ» «շակերտամուլություն», որոնք այս օրերին ոմանց կողմից «հոլովվում են»:

ստեղծագործության մեջ, որտեղ նրանք ստեղծվել են: Հեղինակային նորարարանությունները մեծ մասամբ զետեղվում են նաև հայոց լեզվի նորմատիվ բացատրական բառարաններում:

2. Կառակային (եղգիծական) բառեր և բառակապակցություններ (օրինակ՝ դիմորդաճաշեր, պատվանոց, քոշակաշատ պապ, զրպարտապատում և այլն): Այս տիպի բառերը և արտահայտությունները մեծ մասամբ ապրում են մեկ օրվա կյանքով և բնականաբար չեն մտնում բացատրական բառարանները:

3. Գիտական դիպվածային բառեր և կապակցություններ (օրինակ՝ ուրարտաժիտոզներ, ներշնչեռտակներ, արտաշնչեռտակներ և այլն): Այս կարգի դիպվածային բառերը ծառայում են համապատասխան համատեքստի և մեծ մասամբ չեն մտնում բառարանները:

4. Խոսակցական բառեր և կապակցություններ (օրինակ՝ ինչություն, ինչային, ինչավոր, գրիչ-մրիչ, բուլք-մուլք, ինչավնար և այլն): Այս կարգի բառերը, թեև երբեմն կրկնվող, բայց լեզվի կիրարկությանը պատկանող բառեր են, որոնց մի մասը համընդհանուր ճանաչում ստանալով, տեղ է գտնում նաև բացատրական բառարաններում (համտ. ինչոտ, ինչական, ինչերեն և այլն):

Հայերեն, ստեղծագործական-հեղինակային, դրանց թվում և բանաստեղծական շատ բառեր, որոնք օգտագործված են միայն մեկ անգամ և անքակտելիորեն կապված են որոշակի իմաստապատկերային համատեքստի հետ, ի տարբերություն մի շարք այլ լեզուների, մեծ մասամբ տեղ են գտնում բացատրական լիակատար բառարաններում, ունենալով, իհարկե, ոճական համապատասխան նշում (բանաստեղծությունում հազվագեղ և այլն)¹⁸:

18 Ռուս բառագետները և բառարանագիրները, նորաստեղծ բառերը բառարանների մեջ ընդգրկելու հարցում շատ խստապահանջ են: Նույնիսկ դասական գրողների ստեղծած դիպվածային բառերից միայն շատ քչերն են մտել բառարանների մեջ: Լ. Վ. Շչերբան, խոսելով նորաստեղծ բառերի բնույթի մասին, գրում է. «Thesaurus-ը բնութագրվում է նրանով, որ բառացանկի մեջ ընդգրկվում են բոլոր այն բառերը, որոնք որևէ մեկի կողմից օգտագործվել են թեկուզև մեկ անգամ... հետևողական լիակատար նորմատիվ բառարանում... պետք է տրվեն բոլոր այն բառերը, որոնք տվյալ լեզվում ունեն անառարկելի գործածություն («безусловное хождение»), Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии, ИАН ОЛЯ, 1940, № 3, էջ 106: Մեջբերումը արված է Ն. Ի. Ֆելզմանի «Оказиональные слова и лексикография հոդվածից, ВЯ, 1957, № 4, էջ 67): Այսինքն, նորմատիվ բառարանների մեջ պետք է մտցվեն միայն այն բառերը, որոնք օգտագործված են ո՛չ մեկի կողմից, այլ ունեն որոշակի տարածում:

Շչերբայի այս տեսակետը ընդունվել և կիրառվել է գրեթե բոլոր ռուս բառարանագիրների կողմից: Բազմաթիվ նոր բառեր, որոնց ներկայումս հանդիպում ենք թեկուզև նշանավոր գրողների ստեղծագործություններում կամ կենտրոնական մամուլում, և ո՛չ մեկ անգամ, երբ նախաձեռնվում չեն, հատկացվում են դիպվածային բառերին և նոր-

Դիպլոմաժային բառերի հետ որոշ ընդհանրություններ ունեն, այսպես կոչված, պոտենցիալ բառերը:

Ինչպես դիպլոմաժային, այնպես էլ պոտենցիալ բառերի ըմբռնման մեջ չկա միասնական կարծիք¹⁹:

Սովորաբար պոտենցիալ են կոչվում այն բառերը, որոնք պոտենցիալ կերպով գոյություն ունեն լեզվում և կենդանություն են առնում, երբ տվյալ խոսքային իրադրության մեջ առաջանում է դրանց անհրաժեշտությունը, կարիքը²⁰:

Պոտենցիալ բառերը հայերենում միանգամայն ազատորեն ստեղծվում են համակարգով պայմանավորված և բարձր կենսունակություն ունեցող բառակազմական կաղապարների հիման վրա և, որպես կանոն, բաղադրյալ են: Դրանք բառեր են, որոնք շունեն հասարակայնորեն ընդունված և ամրակայված ավանդություն:

Պոտենցիալ են այն բառերը, որոնք յուրաքանչյուր անգամ ոչ թե վերարտադրվում են (ինչպես սովորական բառերը), այլ վերստին ստեղծվում այն դեպքերում, երբ խոսքում առաջանում է տվյալ երևույթն անվանելու կարիք:

Պոտենցիալ բառերը ստեղծվում են աննկատելի, ինքնաբեր կերպով, տարերայնորեն, շարժանաճով ուշադրության և աչքի չընկնելով, հակառակ դիպլոմաժային բառերի, որոնք մեծ մասամբ ստեղծվում են հատուկ նպատակադրությամբ և հենց ուշադրություն գրավելու համար:

Բառաստեղծումը հայերենում բավականաչափ ազատ է և ընթանում է այնքան հեշտ ու դյուրին, որ շատ նորակազմություններ դժվարությամբ են տարբերվում տարածում ստացած բառերից²¹:

մատիվ բառարաններից դուրս են թողնվում: Այսպես, օրինակ, гладкопись բառի օգտագործման վերաբերյալ բերվում է ութ վկայություն և, այնուամենայնիվ, այդ բառը համարվում է դիպլոմաժային: Мелкотемье բառի հայերեն «մանրաթեմայնություն» համարժեքը սովորական է և՛ իմաստով, և՛ կառուցվածքով և մտել է էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանը», մինչդեռ նույն բառը ռուսերենում համարվում է դիպլոմաժային և չի ընդգրկվում նորմատիվ բառարանում (տե՛ս այս մասին Ն. Ի. Ֆելդմանի հիշատակված հոդվածը, էջ 71):

19 Տե՛ս, օրինակ, Ն. Ի. Ֆելդմանի, Է. Ի. Խամպիրայի հիշատակված աշխատանքները:

20 Տե՛ս Հ. Զ. Պետրոսյան, Ս. Ա. Գալստյան, Թ. Ա. Ղաբադյոսյան, *Լեզվաբանական բառարան, Երևան, 1975*, «պոտենցիալ բառապաշար», Օ. Տ. Ахманова, Сло-варь лингвистических терминов, М., 1966, «потенциальное слово», Г. О. Вянокур, Маяковский новатор языка, М., 1943, էջ 15:

21 Այդպես է նաև գերմաներենում ու ճապոներենում: Ռուսերենում, սակայն, վիճակը այլ է: Ռուսերենում նորաստեղծ բառերը անմիջապես աչքի են ընկնում, որը բացատրվում է ռուսերենի բառաստեղծման առանձնահատկություններով:

Պոտենցիալ բառերի համար բնութագրիչ է այն, որ նրանք թեև չեն մտնում լեզվի բառային կազմի մեջ, սակայն նրանց առաջացումը և կիրառումը պատկանում է լեզվին և ապահովվում է բառային ամբողջ համակարգով ու բառակազմական օրինաչափություններով։ Այսպիսով, պոտենցիալ են այն բառերը, որոնք գոյություն ունեն լեզվական պոտենցիալում՝ պայմանավորված բառակազմական համակարգով։

Պոտենցիալ բառերը ստեղծվում են բառաստեղծական միջոցների շտեմարանից, որը մեր լեզվում ունի անսպառ հնարավորություններ։ Մի շարք արմատներ և ածանցներ ժամանակակից հայերենում նոր բառերի կազմության մեջ առանձնապես կենսունակ և արտադրողական են, և նրանցից անսահմանորեն կարող են կազմվել նորանոր բառեր։

Այսպես՝ ցի||ցցի||ացի ածանցով «տվյալ տեղի բնակիչ, ծնունդ» նշանակությամբ, երևացի, ամերիկացի, կաղապարի հիման վրա, տեղանուններից կարելի է կազմել նույնօրինակ բազմաթիվ բառեր, ինչպես սևացի, խաչյացի, սուգացի, բեյրութցի, բենինցի, բանգլադեշցի, պանամացի, օրլանդի, գիտաֆանտաստիկական գրականության մեջ նաև՝ մարսեցի, սատուրնեցի և այլն։ Օրինակ՝ «...քանի որ սրանք նախկին արգելիքներ են, դարաչորացիներ, թուխաբիցիներ, ապարանցիներ, մարդիկ, որոնք այգի-պարտեզ չեն ունեցել, ո՛չ իրենք, ո՛չ իրենց պապերը» (ԳԹ, 1, 6, 1979, 4)։

Հատուկ անուններից համապատասխան ածականներ կազմելու համար շատ կենսունակ են յան, ական ածանցները, ինչպես, օրինակ՝ ծաղկածորյան, հրազդանյան, մուսալեռյան, մուրմանսկյան, նյույորքյան, սայաթևովյան, տերյանական, տոլտուշյան, մայակովսկիական, չիկագոյական, նիկոլիական և այլն։

Տեղանուններից կազմված վերահիշյալ տիպի ածականներից նորերը կարելի է կազմել մերձ բաղադրիչով, օրինակ՝ մերձհրազդանյան, մերձ-ենիսեյյան, մերձօրյան, մերձերևանյան, մերձծաղկածորյան և այլն։

Պոտենցիալ բառերի կազմության մեջ շատ կենսունակ են նաև ություն, ացու, անի, վարի, ովի, իկ, իշ, ունի, գործ, որդ, որեն և մի շարք այլ ածանցներ։ Դրանց մի մասը առանձնապես բնորոշ է խոսակցական լեզվին։ Օրինակ՝ ացու ածանցով կարելի է կազմել և հաճախ կազմում են՝ բորշացու, նաշացու, ջինսացու, գոգնոցացու և նման տիպի բառեր, ովի ածանցով՝ առնովի, բերովի, վերցնովի, կապովի, ծածկովի, դնովի, հրավիրովի և այլն, վարի ածանցով՝ հիմարավարի, ապուշավարի, ախմախավարի, օրիորդավարի, տիկինավարի, ռաբիսավարի և այլն, ավարվել բաղադրիչով՝ շալավորվել, ամառանցավորվել, կոտորավորվել, կահույքավորվել և այլ նման տիպերի բառեր։

Իկ նվագական-փաղաքական ածանցով շատ բառեր են կազմում

հատկապես փոքրիկների հետ խոսելիս, ինչպես՝ հացիկ, կարիկ, մսիկ, փորիկ, գազարիկ, խնձորիկ և այլն: Գրականության մեջ նույնպես հանդիպում ենք իկ ածանցով շատ բառերի, որոնք պատենցիալ բնույթ ունեն և շին մտնում բառարանի մեջ: Օրինակ՝ «ժիրիկ մանչուկ» (ՊՍԱԶ, 166), «գանգուրիկ քուրիկ» (ՊՍԱԶ, 166), «Այդպես էլ մնաց մեների ու մենակ, Հոգին աննեցուկ, ինքը անհենակ» (ՊՍԱԶ, 166), «Քարայծր նորից իր քարայծրիկի դունչիկն էր լիզում կիրճում ու ձորում» (ՊՍԱԶ, 86) և այլն:

Ուրջուն ածանցով պատենցիալ բառերի թիվը կարելի է անվերջ շարունակել, օրինակ՝ վիհարկելիություն, բնածություն, դուալիություն, գովելիություն, բծավորություն, հանգավորություն, կոտրածություն, գերհագեցածություն, զոդվածություն, գազաթայնություն, սեզոնայնություն, միջզոնայնություն և այլն:

Մի շարք սկզբնաբաղադրիչներ հատկապես շատ գործուն են պատենցիալ բառերի ստեղծման մեջ, ինչպես՝ նախա-, հետ-(ետ-), արտա-, ներ-, կիսա-, բազմա-, գեր-, ամենա-, հակա-, համա-, ինքնա-, ան- և այլն: Այսպես՝ նախա-, հետ-բաղադրիչներով՝ նախանունական, նախանունգրական, նախաթոխարական, նախառուսական, նախաինֆարկտային, նախամիլրահատական, համիլրահատական, նախապլենոմյան, հետպլենոմյան, նախապաշտպանական, հետպաշտպանական, նախաֆենական, հոֆենական և այլն, արտա-, ներ- բաղադրիչներով՝ արտահամալսարանական, ներհամալսարանական, արտաինստիտուտային, ներինստիտուտային, արտալեզվական, ներլեզվական, արտահիվանդանոցային, ներհիվանդանոցային, արտագերատեսչական, ներգերատեսչական, արտամոլորակային, ներմոլորակային և այլն, կիսա-բաղադրիչով՝ կիսախմել, կիսառտել, կիսավեն, կիսանաշ, կիսահրամայել և այլն, բազմա-բաղադրիչով՝ բազմախորշ, բազմադարս, բազմախոյակ, բազմամկան, բազմաշուրթ և այլն, ամենա-բաղադրիչով՝ ամենամոռացված, ամենահիվանդ, ամենախենդ, ամենանարպիկ, ամենամալիկ, ամենատգետ և այլն, վերա-ածանցով՝ վերաբեռնել, վերախառնել, վերատեսակավորել, վերանվիրել, վերամտածել, վերաթիել և այլն, գեր-ածանցով՝ գերման, գերբարակ, գերհաստ, գերհարպիկ, գերհմուտ, գերմոգաիկ գերփորձված և այլն, հակա-ածանցով՝ հակաինֆարկտային, հակապրեզիդենտական, հակագրիգորյական, հակադիրեկտորական, հակահամալսարանական և այլն: Համա- ածանցով՝ բազմաթիվ բառեր կարելի է կազմել տեղանուններից (կամ ազգությամբ անվանումից), ինչպես՝ համաամերիկյան, համաարաբական, համահրեական, համակիպրոսյան, համաֆրանսիական, համահնդկական, համահունգարական, համաաֆրիկյան, համաչինական, համավիետնամական

և այլն, ան- ժխտական նախածանցով՝ անգրպան, անօձիֆ, անֆայլ և այլն:

Պոտենցիալ բառերի բաղմուժյան մեջ շատ գործուն են նաև մի շարք արմատներ, ինչպես՝ բնակ, նման, ձև, կերպ, գույն, պաշտ, կիր, մոլ, գետ, ջուր, սեր, շար(f), վանառ և այլն:

Տեղանուններից կարելի է կազմել շատ նոր բառեր բնակ արմատով, ինչպես՝ երևանաբնակ, կիրովականաբնակ, հայիթիաբնակ, մինսկաբնակ, լուսնաբնակ, մարսաբնակ և այլն:

Նման վերջնաբաղադրիչը կարող է դրվել ցանկացած գոյականի վրա, և կունենանք՝ սեղանանման, թղթանման, տիկնիկանման, մշուշանման, տորֆանման, շափառանման, նակնդեղանման, աղջանման, ցույցանման, միտինգանման, և այս կարգի բաղմաթիվ այլ բառեր:

Ձև և կերպ արմատները նման-ի համեմատությամբ սահմանափակ կիրառություն ունեն, բայց դարձյալ շատ գործուն են, ինչպես, օրինակ, կարելի է կազմել՝ լամպաձև, պահարանաձև, խողովակաձև, պատառափաղաձև, գդալաձև, գազանակերպ, ուրվականակերպ և այլն:

Վանառ վերջնաբաղադրիչն ունեցող հայտնի բառերի օրինակով (ձկնավանառ, հացավանառ, մսավանառ, տոմսավանառ և այլն) և նրանց կողքին հաճախ կազմվում են կամ կարող են կազմվել այլ բառեր, ինչպես՝ պանրավանառ, կտրուկավանառ, ծառավանառ, յուղավանառ, բրդավանառ, կարկանդակավանառ, կաղամբավանառ, աղկալանառ, ցորենավանառ, վարունգավանառ, ծամոնավանառ և այլն, որոնք չկան բառարաններում, և պետք էլ չէ, որ լինեն²²:

Կիր արմատից դրոշակակիր բառի օրինակով կարելի է կազմել՝ նկարակիր, պլակատակիր, ծաղկակիր, ինչպես և՛ մագուրակիր, նավթակիր, ֆառածխակիր և այլն, շարժ արմատից՝ քվաշարժ, ձևաշարժ, ենթաշարժ, բազմաշարժ, բառաշարժ, բայաշարժ և այլն:

Թվարկված բառերը և դրանց նման շատ այլ բառեր, եթե չեն դործածվել, ապա կարող են գործածվել համապատասխան իրադրության մեջ, կարիքը ներկայանալիս:

Շատ նոր բառեր կարելի է կազմել գույների անվանումներից դանազան երանգներ արտահայտելու համար: Այդպիսի նորակազմությունները հաճախ դժվար է լինում սահմանադատել արդեն գործածված և բառարանների մեջ մտած բառերից: Վերցնենք գույների ցույց տվող հետևյալ բառաշարքը՝ կրագույն, ձիթապաղագույն, բալագույն, դեղնականաչ,

²² Երբ մենք թվարկել էինք վանառ բաղադրիչով կազմված ինքնաստեղծ բառերի շարքը (բառեր, որոնք չկան ԱղԱՀԲԲ-ում), պարզվեց, որ «շալոց լեզվի հանգարառարանում կան մեր կազմած յուղավանառ, ցորենավանառ, ալյուրավանառ, սրճավանառ բառերը, ինչպես նաև՝ օղևվանառ, ակնցավանառ, մետաքսավանառ, մոմավանառ և այլն (որոնք չկան ԱղԱՀԲԲ-ում)»։ նշանակում է, դրանք ունեցել են օգտագործում:

դեղնականաչագույն, դեղնակապտագույն, դեղնակաւմաւագույն, դարչնակարմրագույն, կանաչադեղնագույն, կանաչագորշագույն, կանաչամուրագույն, կանեփագույն, կարմրադեղնագույն, կաւմաւակապույտ, կարմրականաչ, կաւմագորշ, սևագույն, կպրագույն, դեղնագույն, դեղնաթուփ, մոխրասպիտակ (ՀՄՄ, 261), կաթնամոխրագույն (ՀՄՄ, 284), մոխրակապտաւուն (ՀՄՄ, 282), մոխրադեղին (ԳԹ, 9 12, 1977) կարմրաշագանակագույն (ԳԹ, 1, 6, 1979, 3), ոսկեշէկագույն (ԳԼՏ, 1976, № 11, 17), կաղնեկարմիր (ՀՄՄ, 48), մոխրակարմրաւուն (ՀՄՄ, 87), ժայռաւանագույն (ԳԹ, 19, 1, 1979, 3), փերուզակապտերանգ (ԳԹ, 19, 1, 1979, 3)²³:

Ընդամենը 31 բառ, որոնցից 13-ը տեղ են գտել ԱղԱՀԲԲ-ում (դրանք ընդգծւածներն են), 18-ը՝ ոչ: Վերջիններից 10-ը գրականութեան մեջ գործածւած են (աղբյուրները նշված են), 8-ը ինքնաստեղծ են:

Նայելով բերված այս բառաշարին, դժւար է հաստատապէս ասել, թէ սրանցից որքան պետք է տեղ գտնի բառարանում, որը՝ ոչ: Մեզ մոտ, սովորաբար, բառարանի մեջ մտնում են այս կարգի բոլոր այն բառերը, որոնք ունեն վկայութիւն: Մասնավորապէս գույների խառնուրդ ցույց տվող բարդութիւնները, որոնք կարող են լինել բաղմապիսի երանգներ արտահայտող, նաև երեք և ավելի գույների բաղադրութեամբ, պոտենցիալ մեծ հնարավորութիւններ ունեն:

Ժամանակակից հայերենում բարդութիւններ կազմելու անսահման հնարավորութիւններ կան երկու գոյականների համադրմամբ՝ ա հոդակապի միջոցով: Սա գոյական + գոյական կաղապարն է, որը շատ գործուն է և ներկայումս զգալիորեն ակտիւացել է, իր շրջանակի մեջ առնելով այդ կարգի նորանոր բառեր: Այսպէս՝ խաղի մակարդակը դառնում է խաղամակարդակ, լեզվի տարբերակը՝ լեզվատարբերակ, լուսնի ճառագայթը՝ լուսնաճառագայթ, կոշիկի տուփը՝ կոշկատուփ, օճառի տուփը՝ օճառատուփ, ամրակների տուփ-ամրակատուփ, ջրի պահանջ-ջրապահանջ, վարձի չափ-վարձաչափ, տերեւի թռչը-տերեւաթռչիչ, տերեւի շերտ-տերեւաշերտ, տերմինների շարք-տերմինաշարք, տերմինների համակարգ-տերմինաճամակարգ, հնչյունի տարբերակ-հնչյունատարբերակ, բառերի համակարգ-բառաճամակարգ, շեշտերի համակարգ-շեշտաճամակարգ, տառի տարբերակ-տառատարբերակ, լեզվի գործունեութիւն-լեզվագործունեութիւն, արեւի կենտրոն-արեւկենտրոն, հրաժեշտի խնջույք-հրաժեշտախնջույք և այլն, և այլն:

Բարդութիւնների այս տիպը բնորոշ է հատկապէս գրավոր խոսքին:

23 Գույնի ցույց տվող մի շարք բառերում, որոնցում կա գույնի (կամ գույների) անվանումը, գույն արմատի հավելումը դառնում է միանգամայն ավելորդ, ինչպէս՝ դեղնականաչագույն, դեղնակապտագույն, կանաչադեղնագույն, կանաչագորշագույն և այլն:

Բառակազմական հնարավորությունները հայերենում այնքան մեծ են, որ, թող չափազանցություն չլի, գրեթե չի հանդիպում որևէ ըստենշտագործություն, փոքր, թե մեծ, որտեղ չլինեն նորակերտ բառեր:

Այժմ բերենք գրականության մեջ գործածված, բայց բառարաններին մեջ չմտած նորակազմ բառերի մի խումբ և փորձենք դրանք արժեքավորել ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման տեսանկյունից:

Այսպես՝ երկշեշտ, միաշեշտ, բայատարբերիչ, ձևաշարք, ենթաշարք, վերլուծականություն, սեռանիշ, ժխտանիշ, դիմաքվածամանականիշ, դիմաքվածամանակայնություն, դիմաքվածամանակային (ՌԻԱՀՀՀ), բազմածանց (ՍԳԱՀԱժՀ, 42), առանձնավրան (Գ, 1977, № 2, 94), արմատագուգորդում (ՍԳԱՀԱժՀ, 20), հեռուտալեկտուրում (ՀՀ-ից), մանրանումբուր (ՀՀ-ից), վիտամինագործ (ԵԵ, 2, 12, 1973, 3), ձեռնագնդորդանի (ՀՀ-ից), քարախարբորոպային (Առ, 1977, № 5, 1), միգրաբային (Առ, 1977, № 51), աֆցանագրում (Առ, 1977, № 5, 41), դարձվածահեղված (ԲԵՀ, 1976, № 2, 233), անընկերություն (ՀՀ-ից), անբշնամանք (ՀՄԼ, 183), անկրծկալ (ՀՄՄ, 180), էստրադայնություն (Գ, 1974, № 3, 96), պարտեզավորվել (Գ, 1976, № 12, 17), մանկապարտեզային (Գ, 1973, № 1, 91), ժայռաբույր (ԳԹ, 19, 1, 1979, 3), հացքիություն (ԳԹ, 19, 1, 1970, 3), անհեռակ (ՊՍ), անկափարիչ (Գ, 1979, № 2, 2), անմասնակից (ՀՄՄ, 123), բազայական (Գ, 1978, № 11, 44), ինֆնագրախոսություն (ՍԱԵԶ, 348), ինֆնակերպար (ՍԱԵԶ, 316), պառավավարի (Գ, 1978, № 11, 42), գոմեշավարի (ՀՄՄ, 184), ճանճավարի (Գ, 1972, № 2, 92), զինվորավարի (Գ, 1979, № 2, 8), լուսնասուվեր (Գ, 1978, № 11, 52), հակաարձանագրություն (Գ, 1978, № 11, 29), հակաշանական (ԵԵ, 2, 3, 1979), հակամոծակային (Գ, 1979, № 2, էջ 3), կիսաքալանված (Գ, 1978, № 11, 57), պարենանկուղ (Գ, 1977, № 1, 94), դյուրախոց (ԳԺ, 6, 5, 1977), սկզբնափուլ (ՀՀ-ից), սրապոզ (ՀՄՄ, 195), ճրագալույս (ՀՄՄ, 201), ցնցողախցիկ (Գ, 1976, № 11, 91), դրախտախնձոր (Գ, 1977, № 4, 90), ախոռավորել (ՍԳ, 1971, № 16, 62), բանկոնավորվել (ՍԳ, 1971, № 1, 57), կարասավորվել (ՍԳ, 1971, № 1, 25), կոշիկավորվել (ՀՄՄ, 274), ճրացանավորվել (Գ, 1979, № 2, 16), կանդալակիր (ՀՄՄ, 7), մոբիսատեսակ (ՀՄՄ 8), սֆինգոթրեն (ՀՄՄ, 15), այրականոթեն (ՀՄՄ, 16), ամենաքափանցություն (ՀՄՄ, 11), կիեոփառատոնային (ՀՄՄ, 14), վագրախտ (ՀՄՄ, 17), ցորենաբուխ (ՀՄՄ, 18), ճեռախոսախոց (ՀՄՄ, 18), կիեոթիտասարգություն (ՀՄՄ, 43), արկածահեռախոցային (ՀՄՄ, 43), անտագնալ (ՀՄՄ, 57), օծաշատ (ՀՄՄ, 70), չորանաշուն (ՀՄՄ, 78), չորանխորոված (ՀՄՄ, 67), տավարություն (ՀՄՄ, 75), մարգակոշիկ (ՀՄՄ, 67), կնգուղաձև (ՀՄՄ, 69), խառնածինային (ՀՄՄ, 83), բանջարկուտ

(ՀՄԾ, 203), կաղամբուտ (ՀՄԾ, 161), հոնուտ (ՀՄԾ, 163), մասրաբուսի (ՀՄԾ, 161), կրծեռակ (ՀՄԾ, 157), գարեհասկ (ՀՄԾ, 100), սեկահոտ (ՀՄԾ, 160), աղվեսահոտ (ՀՄԾ, 165), անառու (ՀՄԾ, 165), ծղրիդիկ (ՀՄԾ, 165), շավարիկ (ՀՄԾ, 6), կկվականչ (ՀՄԾ, 220), կիսաուլորել (ՀՄԾ, 211), կինոգործարար (ՀՄԾ, 101), բառախումբ (ՀՄԾ, 104), եզրակալ (Բիլիարդի, ՀՄԾ, 92), կավեքիծ (ՀՄԾ, 92), պատումային (ՀՄԾ, 98), ռեկորդակիրություն (ՀՄԾ, 149), հակաէկզիստենցիալիստական (ՀՄԾ, 110), հեռախոսահամար (ՀՄԾ, 145), կիսասպորտային (ՀՄԾ, 143), ձյութավազ (ՀՄԾ, 175), ֆոտոտարեգրություն (ՀՄԾ, 83), գառիվարել (ՀՄԾ, 161)²⁴, աերոհեծանիվ (Գ, 1977, 2, 94), մկակահալած (Գ, 1979, № 2, 19), չարենցապատում (Գ, 1978, № 11, 71), դանուկակոշիկ (ՀՖ, 7, 3, 1971) և այլն:

Այստեղ հիշատակված մի շարք բառեր, ինչպես՝ դանուկակոշիկ, հեռուստալեկտորիում, մանրահումոր, մարզակոշիկ, պարենանկուղ, ֆոտոտարեգրություն, արկածահետախուզային և այլն, որոշակիորեն նորաբանություններ են և, որպես այդպիսիք, անշուշտ, պետք է տեղ գտնեն նաև բառարաններում: Սակայն, այնպիսի բառեր, ինչպես, օրինակ՝ դիմաքվածամանակահիշ, դիմաքվածամանակայնություն, ժխտանիշ, պառավալարի, գոմեշավարի, ճանճավարի, հակաարձանագրություն, հակամոծակային, հակաշանական, ծղրիդիկ, անտազնալ, անկախարիշ, բազայական, կիսաքալանված, սֆինգսորեն, տավարություն, հացքիություն, կեզուլաձև և այլն, կարծում ենք, որ պետք է դասել պոտենցիալ բառերի շարքը, բառեր, որոնք բառարանների մեջ կարող են և չմտցվել²⁵: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ պոտենցիալ բառերի շարքը կարելի է դասել ոչ միայն այն բառերը, որոնք գոյություն ունեն լեզվական պոտենցիալում, այսինքն նրանք, որոնք կարող են նոր կազմվել, բայց չկան, կամ հայտնի չէ, որ կան, այլև, պայմանականորեն, պոտենցիալ կարելի է համարել նաև այն բառերը, որոնք թեև ունեն մկայություն, սակայն իրենց բնույթով պոտենցիալ են, ինչպես՝ կեզուլաձև, հացքիություն, սֆինգսորեն, բազայական, դիմաքվածամանակահիշ և այլն²⁶:

Նոր բառեր կազմելու անհրաժեշտություն առաջանում է գրեթե ամեն մի ստեղծագործության ժամանակ (գիտական, թե գեղարվեստա-

²⁴ Այստեղ հիշատակված շատ բառեր վերցված են Հ. Մաթևոսյանի ստեղծագործություններից: Դա պատահական չէ: Հ. Մաթևոսյանը նոր բառեր կերտելու վարպետ է, որը բխում է դրողի ստեղծագործական ինքնատիպությունից:

²⁵ Պատահական չէ, որ էդ. Աղայանի «Արգի հայերենի բացատրական բառարանի» մեջ, ինչպես նշված է և առաջարկում, մի շարք բաղադրիչներով կազմվող բառեր ներկայացված են որոշ սահմանափակությամբ:

²⁶ Մոտավորապես նույնպիսի կարծիք է հայտնված Ա. Զեմսկայայի և է. Ի. Խամպիրայի հիշատակված հոդվածներում: Տե՛ս նաև А. Н. Смирницкий, К вопросу о слове, «Труды Ин-та языкознания (АН СССР)», т. IV, М., 1954, էջ 5:

կան): Հենց այս աշխատանքում, մեզ պետք եղավ, և մենք կաղմեցինք բառաշարք, բառաբաղադրիչ, սկզբնաբաղադրիչ բառերը, որոնք, ինչպես հետո պարզեցինք, չկան ԱղԱՀԲԲ-ում: Այս բառերի նմանակությամբ կարելի է կազմել նաև բազմաբաղադրիչ, բայաբաղադրիչ, միջնաբաղադրիչ, վերջնաբաղադրիչ, երկբաղադրիչ, եռաբաղադրիչ, քառաբաղադրիչ և նման այլ բաղադրություններ: Պե՞տք է, որ այս և այս կարգի այլ բառեր մտնեն բացառական նորմատիվ բառարանների մեջ: Սա, թերևս, վիճելի հարց է, սակայն մենք կարծում ենք, որ այդպիսի բառերը պետք է համարել պոտենցիալ, որոնց արտացոլումը բառարանում ոչ միայն հնարավոր չէ, այլև անհրաժեշտ էլ չէ:

Բառարանների մեջ անհրաժեշտաբար պետք է տեղ գտնեն բոլոր նորաբանությունները, բայց ոչ՝ բոլոր նորակազմությունները, կազմություններ, որոնք հաճախ պոտենցիալ բնույթ ունեն:

Այս առթիվ մի քանի խոսք նորաբանությունների մասին:

Լեզվաբանության մեջ ընդունված է նորաբանություն համարել այն բառը, որն արտահայտում է նոր առարկա, նոր հասկացություն, որ մինչ այդ չի եղել²⁷: Կա ավելի լայն ըմբռնում ևս: Ոմանք, օրինակ, նորաբանություն են համարում բոլոր այն նոր բառերն ու արտահայտությունները, որոնք սովյալ լեզվի կրողների մեջ առաջացնում են նորության, թարմության զգացողություն (Ե Շ Յ, Մ., 1974, հ. 17, էջ 472): Այս տեսանկյունից մոտենալիս՝ նորակազմ շատ բարդություններ, որոնք առաջացել են կապակցության բաղադրիչների համադրմամբ և չեն արտահայտում որևէ նոր գաղափար կամ առարկա, չենք կարող իբրև նորաբանություն դիտել: Իսկապես, մի՞թե նորաբանություն են, ասենք, դեղատրվակ, վարձաչափ բառերը, որոնք կազմվել են դեղի սրվակ և վարձի չափ բառակապակցություններից: Իհարկե, ոչ: Դրանք, անտարակույս, նորակազմություններ են, բայց ոչ՝ նորաբանություններ: Նորաբանություն է, օրինակ, ձկնազգոլ բառը, որը նոր երևույթի անվանում է: Նորաբանությունը պետք է տարբերել նորակազմությունից, մանավանդ պոտենցիալ բնույթի այնպիսի նորակազմություններից, որոնց մասին մենք խոսեցինք²⁸:

Մեզ մոտ երբեմն անխտիր կերպով նորաբանություն են համարվում գրականության մեջ հանդիպող բոլոր այն նորակազմ բառերը, որոնք տեղ են գտնում հնի համեմատությամբ նոր բառարաններում²⁹: Այդ մո-

27 О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, «неологизм», Б. И. Головин, Введение в языкознание, М., 1977, էջ 89 և այլն:

28 Լեզվաբանության մեջ կան «նորաբանություն» տերմինի նաև այլ ըմբռնումներ: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Новые слова и словари новых слов», Л., 1978.

29 Տե՛ս օրինակ, Խ. Բաղիկյան, Արժեքավոր ավանդ հայ բառարանագրության մեջ, ՀՀ, 10, 1, 1979:

տեցումով նորաբանության անվան տակ են ըստ էության առնվում նաև պոտենցիալ բնույթի բառերը: Անշուշտ, նորաբանություն պետք է համարել նաև լեզվում արդեն եղած բառերի նոր իմաստով գործածությունը՝ պայմանավորված գիտության, տեխնիկայի, մշակույթի զարգացմամբ (օրինակ՝ արբանյակ, յոթնամյակ և այլն), բառեր, որոնց տրվում է իմաստաբանական նորաբանություն անվանումը: Որպես նորաբանություն կարող են հանդես գալ ոչ միայն գոյականներ, այլև ածականներ (օրինակ՝ արկածաճանախուզային ֆիլմ), առանց գոյական նախադասության բառի առկայության:

Դիպլածային և պոտենցիալ բառերը հանդես են բերում մի շարք ընդհանրություններ և այդ պատճառով երբեմն դժվար է լինում դրանք իրարից սահմանազատել³⁰: Հատկապես այն դիպլածային բառերը, որոնք ստեղծվում են գործուն կաղապարների հիման վրա, ինչպես՝ կիսագործնական, կիսագրիկ, մրցապատմվածք, բրդամսակաթնատու ոչխարներ, մարմնամասնիկ, բազմագրպան, շալվարախեսակ, դրամաճանձ և այլն, որոնք թեև ըստ համատեքստի դիպլածային են, սակայն լեզվական համապատասխան շրջապատում դրանք կարող են հանդես գալ որպես ոչ այդպիսիք: Համեմատիր նաև՝ շինամուլ, ջազամուլ, հրամանամուլ, գերբարակ, գերմաներ և այլն: Գրականության մեջ հանդիպում ենք նաև այնպիսի բառերի, որոնք միաժամանակ և՛ պոտենցիալ են, և՛ դիպլածային: Բերենք այդպիսի բառաստեղծման բնագրային մի բնորոշ օրինակ: «Թերևս, այդ ձևերը ժամանակին ավելի գրական էին դիտվում, քան ինձ վրա՛ն, ինձ, մոտ՛ը, որոնք նույնպես գործածված են ետաներջյան ոտանավորներում» (ՌԻՍԼՊ, 398): Այս նախադասության մեջ ետաներջյան³¹ բառը, որը կարելի է որակել միաժամանակ և՛ պոտեն-

30 Ոմանք «դիպլածային բառ» և «պոտենցիալ բառ» ըմբռնումները շեն տարբերակում և դիպլածային բառ տերմինի փոխարեն օգտագործում են պոտենցիալ բառ տերմինը: Այսպես, օրինակ, Ա. Ի. Սմիռնիցկին գրում է. «խոսքում յուրաքանչյուր տվյալ դեպքի համար ստեղծված բառ... կարող է մտնել կիրառության մեջ... բայց քանի դեռ այդպիսի բառը հասարակական մասշտաբով չի վերարտադրվել հաղորդակցման գործընթացում, դա իրականում կարող է ընդունվել միայն որպես «պոտենցիալ բառ», որը չի մտնում լեզվի բառային կազմի մեջ» (հիշատակված աշխատությունը, էջ 5): Դիպլածային և պոտենցիալ բառերի նույնացումը առարկության է հանդիպում մի շարք ուսումնասիրողների կողմից (տե՛ս, օրինակ, Ն. Ի. Ֆելդմանի հիշատակված աշխատությունը, էջ 66): Այս առումով պետք է հաշվի առնել նաև հետևյալը: Դիպլածային և պոտենցիալ բառերը թեև հատուկ են շատ լեզուների, սակայն տարբեր լեզուներ հանդես են բերում բառաստեղծական ինքնատիպ առանձնահատկությունների: Այդ պատճառով դիպլածային պոտենցիալ բառերը բնութագրելիս պետք է ելնել յուրաքանչյուր կոնկրետ լեզվի առանձնահատկություններից:

31 խոսքը Վ. Տերյանի «Միջնադի անուրջներ» բանաստեղծությունների ժողովածուի մասին է:

ցիալ, և՛ դիպվածային, լավագույնս ծառայում է տվյալ համատեքստին և, իհարկե, չի պատկանում հայոց լեզվի բառապաշարին:

Այսպիսով, և՛ դիպվածային, և՛ պոտենցիալ բառերը ստեղծվում են տվյալ դեպքի, տվյալ համատեքստի կարիքներին ծառայելու նպատակով:

Պոտենցիալ բառերը դիպվածային բառերի հետ ունենալով ընդհանրություններ, ինչպես նշեցինք, ունեն նաև տարբերություններ կամ բնորոշ առանձնահատկություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս սահմանադատելու այդ երկու կարգի նորակալմ բառերը:

Ի տարբերություն դիպվածային բառերի՝ պոտենցիալ բառերը երբևիցե են գալիս աննկատելիորեն, նույն գործառությամբ և նույն կապակցությունների մեջ, ինչ ավանդական, համընդհանուր ճանաչում գտած բառերը: Ստեղծված լինելով կենդանի, գործուն կաղապարների հիման վրա, ուշադրություն չեն գրավում, նրանք խոսքում չեն ընկալվում որպես նոր կամ անսովոր բառեր, այլ ընդհակառակը՝ ընկալվում են որպես արդեն գոյություն ունեցող բառեր, որոնք նորից վերարտադրվում են տվյալ խոսքում: Սրանից կարելի է հանգել այն հետևության, որ պոտենցիալ բառերը, որոնք մի շարք կողմերով տարբերվում են նորաբանություններից, վերջինների հետ միասին գտնվում են նորմայի սահմաններում³²:

Այլ բնույթ ունեն դիպվածային բառերը, որոնք նորմայի շրջանակների մեջ չեն մտնում:

Կարելի է անել մի քանի համեմատություն դիպվածային և պոտենցիալ բառերի տարբերությունը ակնհայտ դարձնելու նպատակով:

Այսպես՝ ումի վերջածանցով հայումի, ֆրանսումի, անգլումի բառերի համաբանությամբ, նմանօրինակ բառերի կողքին, ըստ անհրաժեշտության, կազմվում են որևէ աղգության կին ներկայացուցիչը ցույց տվող բաղմամբի բառեր՝ աջաբումի, վիետնամումի, թուրքմենումի, բելոռուսումի և այլն, բառեր, որոնց թիվը կարելի է անսահմանորեն մեծացնել, քանի որ դրանք ունեն պոտենցիալ մեծ հնարավորություններ և որոնք համատեքստում ոչնչով աչքի չեն ընկնում: Նույն ումի վերջածանցով, մեկ այլ մասնակաղապարով ունենք զբաղմունք, մասնագիտություն ցույց տվող բժշկումի, ֆառուղաբումի, ուսուցչումի, դեբասսանումի և այլն, բայց չունենք, օրինակ, դիրեկտորումի, դեպուտատումի, լեզվաբանումի,

³² Հայոց լեզվի բացատրական բառարաններում բառարանագիրների կողմից ոչ հազվադեպ կազմվում են այնպիսի բառեր, որոնք թեև չունեն վկայություն, սակայն նրանց գոյությունը միանգամայն օրինալահական է և պատճառաբանված հիմնաբառի և նմանօրինակ բառերի գոյությամբ: Այդպիսի բառերը ըստ էության պոտենցիալ բառեր են՝ կազմված հիմնաբառից՝ կենսունակ ածանցների միջոցով:

երկրաբանունի և այլն) եվ եթե մեկը համարանությամբ կազմում է այսպիսի ձևեր, ապա դրանք անմիջապես աչքի են ընկնում որպես ոչ սովորական, ոչ կանոնական, դիպվածային ձևեր:

Մեկ այլ օրինակ. շորացու, մսացու և նման բառերի օրինակով ացու ածանցով խոսակցական լեզվում կազմվում են բաղմաթիվ նոր բառեր, ինչպես՝ կոպեխաացու, խոբովածացու, յուբկացու, զոգնոցացու և այլն, և այլն որոնք, պոտենցիալ բնույթ ունենալով Բայց ահա հարաճացու, փեսացու մասնակաղապարի օրինակով ստեղծված անբացու բառը, որը գործածվել էր երգիծական մի պատմվածքում (Գ. 1973, № 4, 94), անմիջապես աչքի էր ընկնում անսովորությամբ և հենց դրանով կատարում իր արտահայտչական, երգիծական դերը՝ տվյալ խոսքային շրջապատին համապատասխան: Կամ թե՛ ունենք, օրինակ, թեյել, նաշել, նախանաշել, բայց չունենք նույն կաղապարով կազմված սրճել (սուրճ խմել), մրգել (միրգ ուտել) բառերը, և այդ սկզբունքով կազմված նոր բառերը, իհարկե, կդիտվեն որպես դիպվածային բառեր: Ուրեմն, դիպվածային և պոտենցիալ բառերը իրարից տարբերակելու հարցում կարևոր է այն, թե նորակազմ բառերը ինչպիսի հարաբերություն մեջ են գտնվում լեզվի ավանդական նորմաների նկատմամբ՝ հակադրվում են, թե համապատասխանում: Եթե համապատասխանում են՝ պոտենցիալ բառեր են, եթե հակադրվում՝ դիպվածային են:

Ձարմանալի չէ, որ հաճախ ոչ կանոնական բառեր են կազմում օտարերկրացիները, որոնք լավ չտիրապետելով լեզվի նորմաներին և հենվելով միայն բառակազմական կաղապարների վրա, գործածում են լեզվում գոյություն չունեցող բառեր³³:

Այսպիսով, եթե դիպվածային բառերը իրենց անսովոր կազմությամբ անմիջապես աչքի են ընկնում, առանձնանալով լեզվի ընդհանուր ճանաչում գտած համագործածական բառերից, ապա պոտենցիալ բառերը, ընդհակառակը, ամենևին ուշադրություն չեն դրավում, և նրանց նորակազմ լինելը հաճախ չի էլ գիտակցվում:

Ի տարբերություն դիպվածային բառերի, որոնք ապրում են միայն տվյալ համատեքստում կամ հաճախ մեկ օրվա կյանք են ունենում (օրինակ՝ լեզվաբուժական, գառափուրություն, մենաբրեյ, ներշնչե-տակաճենք) և մեծ մասամբ չեն մտնում բառարանների մեջ, պոտենցիալ բառերը, թեև նույնպես համատեքստային բառեր են, բայց բառապաշարի (ինչպես և բառարանի) մեջ ընդգրկվելու ավելի օրինաչափական հնարավորություն ունեն, քանի որ դրանք կանոնավոր բառեր

³³ Մեր մի հոնգարացի ծանոթը, որը փոքր-ինչ հայերեն գիտե, ծբարի վրա գրում է՝ լեզվաբանուհի Թերեզա Ղարազուլյանին:

են: Օրինակ, պանրավաճառ, ծրարավաճառ և նման բառերը, եթե այսօր պոտենցիալ են, վաղը կարող են դառնալ նորաբանություն:

Պոտենցիալ բառերի ամրակայումը և տարածումը պայմանավորված է այն փաստով, թե տվյալ երևույթի անվանումը որքան պատահական կամ մշտական բնույթ ունի:

Այնուհետև, նշեցինք, որ և՛ դիպվածային, և՛ պոտենցիալ բառերը կազմվում են լեզվի ավանդական կաղապարների հիման վրա, սակայն եթե պոտենցիալ բառերի համար դա միանգամայն պարտադիր է, ապա դիպվածային բառերի համար՝ ոչ միշտ է պարտադիր, քանի որ դիպվածային բառերում երբեմն խախտվում են բառակազմական ավանդական կաղապարները (օրինակ՝ քեզապաշտ, քոյասիրահար, դուական, ամենամիակ):

Պոտենցիալ բառերը հեղինակային իրավունքի կամ առաջին օգտագործողի հարց չեն առաջադրում, քանի որ դրանք ստեղծվում են աննկատ, տարերայնորեն, այն դեպքում, երբ նորաստեղծ մի շարք բառեր հեղինակային են, այսինքն հայտնի է դրանց ստեղծագործողը (օրինակ՝ գալիֆեաբեր (ԵԶ), տխրադալուկ (ՎՏ), ամենապոնեմ (ԵԶ), պոեզոգոտեա (ԵԶ), ամենաճառ (ԵԶ), ամենագազան (ՆԶ)):

Պոտենցիալ բառերի կենդանացման հնարավորությունները անսահման են, այն դեպքում, երբ դիպվածային բառերի տարածման հրահրավորությունները շատ փոքր են:

Թեև պոտենցիալ բառերը ոչնչով չեն տարբերվում համագործածական բառերից, սակայն դրանց հանդիպման հնարավորությունը լեզվում մեծ չէ (համատ. օրինակ՝ սեամեջֆ ձկներ, գետաֆառե ցանկապատ):

Ստեղծվելով համապատասխան տիպի կամ մասնակաղապարի օրինակով, այսինքն կառուցվածքային-իմաստային շատ կենսունակ կաղապարով, պոտենցիալ բառերը չեն ընկալվում որպես նորակազմ բառեր: Այդպիսի բառերը, ինչպես ասացինք, հազվադեպ են կրկնվում և ամեն անգամ թվում է, թե հիմա են կազմվում: Դա խոսում է տվյալ բառակազմական տիպի նաև մեծ արտադրողականության մասին:

Պետք է ասել, որ բառակազմական նորման, սրպես լեզվաբանական երևույթ, լեզվաբանական գրականության մեջ դեռևս անհրաժեշտ չափով չի ուսումնասիրվել: Հատկապես լուսաբանման կարիք է զգում բառային համակարգի, բառակազմական կաղապարների և նորմայի փոխհարաբերության հարցը բառակազմության մեջ:

Բառակազմական նորման, ինչպես և առհասարակ նորման, որպես լեզվաբանական ըմբռնում, պատմական բնույթ ունի, այդ պատճառով մասնավորապես բառակազմական նորման որոշելիս՝ անհրաժեշտ կլինի նկատի ունենալ տվյալ ժամանակաշրջանի նորակազմ բառերը, որոնք

ստեղծվում են լեզվի համակարգով պայմանավորված կաղապարների հիման վրա:

Լեզվաբանության մեջ նորակազմ բառերը սովորաբար բաժանում են երեք խմբի՝ նորաբանություններ, պոսեների և դիվիզիվներ³⁴: Այդ երեք տիպի նորակազմ բառերից լեզվաբանների մեծ մասը նորմատիվ է համարում միայն նորաբանությունները, իսկ դիվիզիվային, ոմանք նաև պոսեներից բառերը նորմայի սահմաններից դուրս են դնում:

Ինչպես հայտնի է, Պրադայի լեզվաբանական դպրոցի նվաճումների մեջ մեծ տեղ է գրավում գրական լեզվի և նորմայի հետ կապված մի շարք հարցերի բազմակողմանի և նորովի լուսաբանումը, նորմայի դինամիկության, շարժում լինելու գաղափարը, որը հաստատվում է բազմաթիվ լեզուների փաստերով: Ըստ այդմ՝ նորման դիտվում է, որպես խոսքային գործունեության հասարակական-պատմական արդյունք: Խոսքային գործունեությունը մի կողմից ամրակալում է համակարգի ավանդական իրացումները, մյուս կողմից՝ ստեղծում լեզվական նոր փաստեր³⁵: Դա նշանակում է, որ նորման լայն ըմբռնում է, որը չի կարող հանգեցնել միայն լեզվական ավանդական իրողություններին, այլ պայմանավորված է նաև լեզվի հասարակական գործունեությամբ:

Այս տեսակետից նորմային մոտենալու դեպքում, միանգամայն հասկանալի է, որ պոսեներից բառերը նույնպես կանոնական կլինեն, քանի որ նրանք այնպիսի բառեր են, որոնք թեև լեզվական ավանդություն չունեն, սակայն նրանց հայտնվելը տվյալ համատեքստում, խոսքային տվյալ իրադրության մեջ, միանգամայն օրինաչափական է և պատճառաբանված հաղորդակցման պրոցեսով:

Բոլոր նորակազմ բառերը, որոնք դառնում են լեզվի սեփականություն, իրացնում են լեզվի բառակազմական պոսեներից հնարավորությունները, այսինքն բառաստեղծական այն կաղապարները, որոնք գոյություն ունեն լեզվի համակարգում: Այն նորաստեղծ, միանգամայն բառերը, որոնք հակադրվում են լեզվի բառակազմական պոսեներիցին և ունեն խոսքային արժեք, ո՛չ լեզվական, նույնպես կարիք ունեն հատուկ ուսումնասիրության:

³⁴ *Տե՛ս* В. Н. Хохлачева, Индивидуальное словообразование в русском литературном языке XIX-го века. (Имена существительные). «Материалы исследования по истории русского литературного языка», т. V. М., 1962, էջ 166—182:

³⁵ *Տե՛ս* Л. И. Скворцов, Норма. Литературный язык. Культура речи. «Актуальные проблемы культуры речи». М., 1970, էջ 53.

Հայերենի բառագիտության համար շատ արժեքավոր կլինի ամեն կարգի նոր բառերի հավաքումը, գրանցումը և հրատարակումը տեղեկատու, ոչ նորմատիվ բառարանում, որոշակի ժամանակահատվածի հաշվառումով:

Այդպիսի ձեռնարկումը մեծ շափով կօգնի հետևելու բառաստեղծման ընդհանուր պրոցեսին, քննելու բառապաշարի հարստացման, լեզվի զարգացման ուղիները³⁶:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԻ—Ավետիք Իսահայան

ԱղԱՀՔՔ—Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976

Առ.—«Առողջապահություն», ամսագիր, Երևան

ԲԵՀ—Բանբեր Երևանի համալսարանի

ԲՆԽ-ԻԳ—բանավոր խոսքից

Գ—«Գարուն», ամսագիր, Երևան

ԳԲ—«Գրական թերթ», շաբաթաթերթ, Երևան

ԴԼՏ—«Գիտություն և տեխնիկա», ամսագիր, Երևան

ԴՍ—Դեղամ Սարյան

ԴԴ—Դերենիկ Դեմիրճյան

ԴՎ—Դանյեկ Վարուժան

ԵԵ—«Երեկոյան Երևան» օրաթերթ, Երևան

ԵԶ—Եղիշե Զարենց

ԶԽՄՀ—Զաքար Խալափյան, Մեծնոդ հանոդ, Երևան, 1975

ՀԴ-ԻԳ—Հեռուստատեսային հաղորդումներից

ՀՃ—«Հայերենիքի ձայն» լրագիր, Երևան

ՀՄ—Հրանտ Մաթևոսյան

ՀՄՕ—Հրանտ Մաթևոսյան, Օգոստոս, Երևան, 1967

ՀՄԾ—Հրանտ Մաթևոսյան, Ծառերը, Երևան, 1978

ՀՇ—Հովհաննես Շիրազ

ՀՇԱԶԳ—Հ. Շիրազ, Առակս դինչ ցուցանե..., Երևան, 1978

ՀՍ—Համո Սահյան

ՀՖ—«Հայաստանի ֆիզիկոսներին», լրագիր, Երևան

ՆԶ—Նաիրի Զարյան

Ո—«Ողնի»

ՊԲՀ—«Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան

ՊՍ—Պարույր Սևակ

ՊՍԱՄ—Պ. Սևակ, Անհաշտ մտերմություն, Երևան, 1953

³⁶ Հետաքրքիր կլինի, եթե պարզենք, օրինակ, թե բուն նորաբանությունները, հեղինակային-ստեղծագործական բառերը, պոտենցիալ բառերը, դիպվածաբանությունները և այլն, ինչպիսի համամասնությամբ են հանդես գալիս ժամանակակից հայերենում:

ՊՆԹԶ—Պ. Սևակ, նորից քնն հետ, Երևան, 1954

ՊԱՄԱՄ—Պ. Սևակ, Մարդը ափի մեջ, Երևան, 1963

ՊՍԱԶ—Պ. Սևակ, Անլուծի Զանգակատուն, Երևան, 1966

ՌԴ—Ռազմիկ Դավության

ՌԻԱԲԼՊ—Ռ. Իշխանյան, Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Երևան, 1978

ՌԻԱՀՀԵԽ—Ռ. Իշխանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1971

ՌԻԻԳ—Ռադիոհաղորդումներից

ՍԱԵԶ—Ս. Աղաբաբյան, Եղիշ Զարենց, Երևան, 1973

ՍՀ—«Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, Երևան

ՍԳ—«Սովետական գրականություն», ամսագիր, Երևան

ՍԳԱԱԱԺՀ—Ս. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978

ՎՏ—Վահան Տերյան

Խ. Գ. ԲԱԴԻՅԱՆ

ԿՈՉԱԿԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Կոչականը լեզվի շարահյուսական համակարգի կարևոր բաղադրիչներից մեկն է։ Հայ քերականագիտության մեջ դարեր շարունակ այն դիտվել է որպես նախադասության անդամ՝ ձևավորված առանձին հոլովով (կոչական հոլով)։ Լեզվի վաղ շրջանում, (իսկ բարբառներում՝ մինչև այժմ) կոչականը պահել է իր առանձնահատուկ վերջավորությունները¹։ Սակայն, հետագայում կոչականը հայերենում կորցնում է իր հոլովական վերջավորությունները և նույնանում ուղղական հոլովի հետ։ Այդ է պատճառը, որ XIX դարի 2-րդ կեսից սկսած հայ քերականները այն դիտել են որպես սպասարկու բառեր՝ դուրս թողնելով դրանք նախադասության կառուցվածքից։ Այժմ էլ շատերի կողմից կոչականները դիտվում են որպես արտանախադասական միավորներ։

¹ Հին լեզուներում (սանսկրիտ, հին հունարեն, լատիներեն, հին սլավոներեն, հին առաբեն և այլն) կոչականները ձևով (քերականորեն) տարբերակվել են։ ...Հունարենի նմանությամբ կոչականը որպես առանձին հոլով է դիտվել նաև գրաբարի հին քերականություններում։

...Արդի ժողովրդական խոսակցական հայերենում անձնանունները կոչական լինելու դեպքում երբեմն ստանում են հատուկ ձև (Հայրապետ-Հայրո, Կարապետ-Կարո, Վարսենիկ-Վարսո և այլն)։ Հ. Պետրոսյան, Ս. Դալստյան, Բ. Ղառազուլյան, Լեզվաբանական բառարան, Երևան, 1975, էջ 156։

Իրականում կոշականները օժտված են ձևաբանական, շարանյութական և ռեական բազմաթիվ հատկանիշներով, դրանց շնորհիվ էլ նախադասության մեջ շատ կարևոր դեր են խաղում. ունեն թե՛ իմաստային և թե՛ ֆերականական ու ռեական մեծ արժեք: Հենց այդ պատճառով էլ պետք է վերանայել կոշականների վերաբերյալ քերականագիտության մեջ տիրող այն կարծիքը, թե դրանք լոկ սպասարկու բառեր են և նախադասության հետ քերականորեն չեն կապվում:

Պետք է ասել, որ նման կարծիքներ եղել են և կան նաև ռուսական քերականագիտության մեջ: Սակայն թե՛ անցյալի և թե՛ ներկայի մի քանի ռուս լեզվաբաններ վերանայել են հնացած տեսակետները և բոլորովին այլ մոտեցում ունեն կոշականների վերաբերյալ՝ դրանք դիտելով որպես նախադասության հարաբերակցական, վերաբերական (соотносительные) անդամներ:

Կոշականը արտահայտվում է մեկ բառով կամ բառակապակցությամբ և ցույց է տալիս այն անձը կամ առարկան, որին հասցեագրված է խոսքը:

Խոսողը կամ գրողը կոշականին դիմում է այն դեպքում, երբ ցանկանում է փոխադարձ խոսքային կապի մեջ մտնել, հաղորդակցվել խոսակցի հետ, նրա ուշադրությունը հրավիրել դեպի կատարվող հաղորդումը, նրան ընդգրկել խոսքային ոլորտ: Այսպիսի հաղորդակցումը կարող է լինել երես առ երես (այս դեպքում կապը կլինի անմիջական, և մեծ մասամբ որպես խոսքային հաղորդակցման ձև հանդես կգա երկխոսությունը). խոսողը կամ գրողը կարող է նաև մտովի դիմել հաղորդակցման ոլորտը ներգրավվող անձին կամ առարկային (այս դեպքում խոսողը մեծ մասամբ ինքն իր հետ է լինում, կամ խոսակցին պատկերում է մտովի. լինելով իր խոհերի, վերհուշների, հիշողությունների հետ, նա կարող է նույնիսկ իր խոսքի պատասխանին էլ չսպասել): Եթե առաջին դեպքում խոսակցի ներկայությունը պարտադիր է, ապա այս դեպքում այն ենթադրվում է:

Կոշականը իր քերականական առանձնահատկություններով դրսևորվել է մեր լեզվի երեք փուլերում՝ գրաբարում, միջին հայերենում և նոր գրական հայերենում: «Դեռևս հնդեվրոպական նախալեզուն, — գրում է պրոֆ. Աճառյանը, — գիտեր հետևյալ 8 հոլովները՝ ուղղական, կոշական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական»²: Հնդեվրոպական նախալեզվի կոշական հոլովը կոչվում էր *vocatif*³:

² Տե՛ս Հր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Երևան, 1957, հ. 3, էջ 335:

³ Նույն տեղում, էջ 333:

Թեև դեռ V դարում հայերենում համարյա վերացել էին կոշական և ուղղական հոլովների ձևական տարբերությունները, բայց մինչև XIX դարի կեսերի օտարազգի և հայ քերականների աշխատություններում կոշականը հիշատակվում է որպես առանձին հոլով (Կղեմես Գալանոս, Յոհան Երոդեր, Մխիթար Սեբաստացի, Պաղտատար Դպիր, Հովհաննես Զուղայեցի, Միքայել Չամչյան): Ծիշտ է, այդ կոշականը շատ չէր տարբերվում ուղղականից, բայց այնուամենայնիվ նրանից առանձնանում էր հետևյալ հատկանիշներով. «Կոշականը ձևավորվում է ուղղականի կոշական տարբերակով, որ ի տարբերություն բուն ուղղականի՝

ա) երբեք հոդ չի ստանում (պետք է ասել՝ որոշիչ հոդ-և. Բ.),

բ) միշտ շեշտված է լինում և

գ) միշտ անջատվում է նախորդ և հաջորդ բառերից որոշակի դադարով»⁴:

Բերված վկայությունները խոսում են այն մասին, որ թեև կոշական հոլովը գրաբարում նույնացել էր ուղղականի հետ, բայց այնուամենայնիվ, բացի շեշտի, հնչերանգի և անհոդակրության տարբերակումներից որոշ կոշականներ (հատկապես հատուկ անունները) գրաբարում ևս պահպանում էին իրենց առանձնահատուկ վերջավորությունները: Այս փաստի ամենալավ վկայությանը հանդիպում ենք հին լեզուների լավ գիտակ Հրաչյա Աճառյանի աշխատություններում:

«Հայերենի մեջ, ինչպես հայտնի է,— գրում է Աճառյանը,— կոշականի առանձին հոլոված չկա. բայց հետևելով հունարենին, ստեղծվել է հին հայ Ոսկեդարյան գրականության մեջ է, երբեմն էլ և հնագույն կոշական, որ երբեմն այժմ էլ գործածական է. օրինակ՝ «Ղազարէ, արի եկ արտաքս», «Եղբայր սիրելի Աթանասիէ», «Արքայ Ագրիպպա», «Պետրէ, Մարտիանէ, Մակարիէ, Վիտալիէ, Զոսիմա»»⁵:

Ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանը նույնպես վկայում է, որ «...Հին հայերենում կոշական հոլովի բացակայության մասին կարելի է խոսել միայն որոշ վերապահությամբ»⁶:

Գրաբարում, ինչպես նաև բարբառներում կոշականների յուրահատուկ վերջավորություններով ձևավորման մասին է խոսում նաև բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Քոսյանը: Նա իր «Կոշականի հետքեր հայերենում»⁷ հոդվածում գրում է.

4 Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974 թ., էջ 368:

5 Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 423:

6 Գ. Զահուկյան, Հին հայերենի հոլովման սխեմներ և նրա ծագումը, Երևան, 1959, էջ 132:

7 «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1974, № 3, էջ 166—170:

«Սակայն մի շարք բարբառների տվյալներ վկայում են, որ կոչականը երկար ժամանակ ունեցել է նաև ձևային տարբերություն, որն արտահայտվել է ոչ միայն ձայնարկությունների գործածությամբ (ո՛ւլ, ա՛յ և այլն) այլև մի շարք գոյականների (մասնավորապես անձի հատուկ անունների) վերջամասի կրճատումով և օ, է վերջավորությունների գործածությամբ (Հարսէ, նանէ, մա՛ւօ, լուբզօ)»³:

Ասվածին կարելի է ավելացնել, որ օ-ով և է-ով վերջացող կոչականներից բացի մեր բարբառներում և խոսակցական լեզվում (երբեմն էլ գրականում) տարածված են նաև ա-ով և ի-ով վերջավորվող կոչականներ (բիրա, հէրա, մէրա, նանի, տաոի, պապի, ապի):

Այս նույն հոդվածում Քոսյանը միաժամանակ ապացուցում է, որ այդպիսի վերջավորությունները ոչ թե օտար լեզուների ազդեցության արդյունք են, այլ մեր լեզվի հին շրջանից եկած ժառանգություն:

Մեր լեզվի հին և միջին շրջաններում կոչականները առատորեն են գործածվել հատկապես ժողովրդական ստեղծագործություններում և եկեղեցական գրականության մեջ: Ահա մի քանի օրինակ հիթանոսական շրջանի և միջնադարյան ժողովրդական երգերից.

Քեզ ասեմ, այր ֆա՛ջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց (ՄՀՔ, 1, էջ 3):

Կոռ՛ւնկ, ուստի՞ կու գաս, ծառայ եմ ձայնիդ,
Կոռ՛ւնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս (ն. տ., էջ 6):
Ջրի՛կ, ո՞ր այնեն կու գաս, իմ պա՛ղիկ ջրիկ ու անուշիկ (ն.տ. էջ 8):

Խո՛շ եար, քեզ լալով սելամ, ես ի քո քաղքէն կու գնամ (ն.տ. էջ 11)

Հովե՛ր, տարութե՛ր հովեր, դեշը տար, աղուորը բեր (ն.տ. էջ 16):

Օրինակներ V—X դարերի գեղարվեստական գրականությունից.

Ընդ առաւօտս լուիցես Ձայնի իմում, Տէ՛ր (ն.տ. էջ 35):

Ողորմեայ ինձ, Աստուած (ն. տ. էջ 35):

Ուրախ լեր, Նուսաղէ՛մ ֆաղաֆ, եմ ցնծա, Սիօվն, Մա՛յր եկեղեցի (էջ 32):

³ Հիշյալ հոդվածում Քոսյանը գրում է, որ հարեան լեզուներից կոչական հոլովածն ունեն բրդերենը, վրացերենը, հունարենը: Քրդերենում արական սեռի գոյականները կոչականում ստանում են օ վերջավորություն (koro, bavo) իդականը՝ e (kače), վրացերենում կոչականի վերջավորությունը օ-է (kačo, khalo, amchanago). իսկ հունարենը կոչականի բազմազան ձևեր ունի՝ դրանցից են a, e վերջավորությունները:

Թագաւոր երկնաւոր, զեկեղեցի քոյ անշարժ պահեայ (ն.տ. էջ 32),

Վտանգիմ ի բազմութենէ մեղաց իմոց,

Աստուած խաղաղութեան, օգնես ինձ (Մեարոպ Մաշտոց):

Ինչպես նկատեցի է, գրաբարում ու միջին հայերենում էլ ժամանակակից հայերենի նման կոշականները կարող են լինել միանշանակ և բազմանշանակ (ծավալուն), որտեղ բազմանշանակ կոշականի գերադաս անդամի լրացումները կարող են պիլիւն և՛ նախադաս (ծուսաղեմ՝ քաղաք, Մա՛յր եկեղեցի), և՛ ետադաս (Թագաւոր երկնաւոր, Աստուած խաղաղութեան): Այդ լրացումները կարող են լինել որոշիչներ (բերված նախադասութիւններում), հատկացուցիչներ՝

Աստուած իմ, որ բանաս ձեռն քոյ,

Եվ ընուս զամենայն արարածս ողորմութեամբ քով (էջ 99):

Որդի՛մ մարդկան, օրհնեցէք, զի վասն մեր մարմնացավ (էջ 37):

Եվ բացահայտիչներ (մի կոշականը իր լրացումով՝ մյուս կոշականի համար)։

Հա՛յր երկնաւոր, Աստուած՝ ճշմարիտ,

Ջոր առաքեցեր զՈրդիդ քո սիրելի,

Ի խնդիր մոլորեալ ոչխարին (Ներսես Շնորհալի):

Զարմանալի է ինձ,

Քան զերգս երաժշտականաց,

Զայնս ողբոց քոց հնչմունք,

Ո՛վ երանելի տէր Վահան, ընտրեալ յԱստուծոյ (Խոսրովադուխտ Գողթանցի):

Հայոց լեզվի զարգացման հաջորդ փուլում՝ միջին հայերենում, նույնպես կոշականը հանդես է եկել ուղղական հոլովաձևով և շեշտ է ընդունել, ունեցել է արտաբերման յուրահատուկ, ընդգծված հնչերանգ⁹:

⁹ Միջին հայերենի կոշականը բավականին հանգամանորեն ուսումնասիրել է բան. գիտ. քննադատ Պ. Վարդապետյանը։ Այստեղ նա միանգամայն ճիշտ է նկատել, որ «Բառը կոշական կարող է դառնալ միայն այն ժամանակ, երբ նրա և նախադասութեան մնացած մասերի միջև կա ներքին, իմաստային կապ»։ Սրանից էլ հանգում է այն ենթադրութեան, որ «Եթե կա ներքին, իմաստային կապ, ապա պետք է ենթադրել, որ կա նաև արտաբերչ. քերականական կապ»։ Միամասնակ նա ճիշտ է նկատել, որ կոշականը նախադասութեան մյուս անդամների հետ պտնվում է հարաբերակցական կապի մեջ և հետևաբար նախադասութեան յուրահատուկ անդամ է (ՏԷՍ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմութեան», հատոր Բ, Երևան, 1975, էջ 187—189):

Միջին հայերենում նույնպես կոչականները արտահայտվել են մեկ կամ մի քանի բառերով (միանդամ և բազմանդամ): Միանդամ կոչականները արտահայտվել են գոյականի ուղիղ ձևով, եզակի և հոգնակի թվերով. օրինակներ՝ Յակոբ, զարթիր ի քնոյ մեղաց» (Հովհ. Նրզնկացի, Պլուզ): «Բարուն, ողորմած է Տէր» (Խաչատուր Կեչառեցի): «Նըբա՛րֆ, ձեզ խրատ մի տամ՝ Մի կենաք դուք շատ խոր ի քուն» (Խաչատուր Կեչառեցի):

Որպես կոչական կարող են հանդես գալ նաև ածականները՝ փոխանվանաբար գործածվելիս. «Յիմա՛ր, զինին չէ բարի, նա ամեն մեղաց բանալի» (Խաչատուր Կեչառեցի): «Ո՛վ գարշելի, ես քեզ կով գիտեի, այժմ քեզ ո՛վ արեց պատարագիչ, ասա ինձ» (Վ. Ալեքեցի):

Բազմանդամ կոչականները կազմված են լինում երկու և ավելի բառերից, որտեղ բուն կոչական-լրացյալը իր լրացումների հետ կարող է հանդես գալ որոշիչ-որոշյալի, հատկացուցիչ-հատկացյալի, բացահայտիչ-բացահայտյալի հարաբերություններով: Լրացումները կարող են արտահայտված լինել ածականով, դերանվամբ, դերբայներով, թվականներով: Դրանց հետ շատ հաճախ հանդես են գալիս նաև ձայնարկություններ: Բերենք մի քանի օրինակներ.

Հավատով խոստովանիմ և երկիր պագանեմ քեզ,
Անբաժանելի՛ լոյս՝ միասնական սո՛ւրբ երոճդութիւն (Ներսես Շնորհալի):

Այստեղ կա և որոշիչ-որոշյալի և բացահայտիչ-բացահայտյալի կապակցություն:

Արեա՛յ երկնաւոր, տուր ինձ դարբայութիւն քոյ... (Ներսես Շնորհալի):

Դատաւո՛ր արգար, յորժամ գաս փառօր:

Հօր դատել զկենդանիս և զմեռյալս (Ներսես Շնորհալի):

Այս նախադասություններում կոչականներն ունեն որոշիչ լրացումներ՝ և՛ նախադաս, և՛ վերջադաս:

Բերենք հատկացուցիչ լրացումների օրինակներ՝ նախադաս և ետադաս՝

Մի՛րտ իմ, ընդե՞ր ես խոռվեք, Աչ՛ֆ իմ, ընդե՞ր ես խավարեք...

Խե՛լֆ իմ, ընդե՞ր ես ճապաղեք, Մի՛տֆ իմ, ընդե՞ր ես շխարեք (Ֆրիկ):

Սիօնի՛ որդիֆ, զարթի՛ք,

Հարսին լուսոյ տուր աւետիք (Ներսես Շնորհալի):

Բացահայտիչի օրինակ՝

Յայնժամ ասէ սուրբ թագաւորն.

«Քաջ Լիպարիտ՝ մեծ զօրական,

Հեծելս քեզ համար եկան

Մինչ յայս տեղիս, ուր կանգնեցան (Հովհաննես Թլկուրանցի):

Դժվար չէ նկատել, որ միջին հայերենում նույնպես, ինչպես գրաբարում, պոեզիայում գերակշռելի են որոշիչների և հատկացուցիչների ետադաս կիրառությունները, իսկ բացահայտիչներինը՝ միայն ետադաս:

Լեզվի զարգացման ավելի ուշ շրջանում պատմական ու պարառական հոլովների հետ հայոց լեզվից դուրս եկավ նաև կոչական հոլովը, և որովհետև այն իր ձևավորման ցուցիչը չունեի, նույնացավ ուղղական հոլովի հետ:

Գաբրիել Ավետիքյանի, Արսեն Բազրատունու, Արսեն Այտընյանի և դրանցից հետո եկած քերականների աշխատություններում այլևս կոչական հոլովի չենք հանդիպում:

Ժամանակակից հայերենի քերականագիտական աշխատություններից շատերում և հատկապես դասագրքերում կոչականը գրեթե անտեսվել է. դրա մասին խոսվում է երբեմն հպանցիկ, երբեմն էլ մակերեսայնորեն: Խոսելիս էլ այն դիտում են նախադասության կազմից դուրս, որպես արտանախադասական միավոր, այսինքն սպասարկու բառ: Մինչդեռ, իրականում այդպես չէ:

Արևելյան աշխարհաբարի գիտական քերականության հիմնադիր, բազմավաստակ հայագետ Մանուկ Աբեղյանը, խոսելով ժամանակակից հայերենի կոչականի մասին, վկայում է, որ նախագրաբարյան շրջանում (ներանց էլ հետո) հայերենում տարբերակվել են ուղղական, կոչական և հայցական հոլովները, սակայն վերջընթեր վանկի շեշտի՝ դեպի վերջին վանկը տեղափոխվելու պատճառով «...ծզակի ուղղական, կոչական և հայցական հոլովները, որոնք սկզբնապես տարբեր ձևեր, այսինքն տարբեր վերջավորություններ են ունեցել, մնացել են առանց որևէ վերջավորության և բնի ձայնավորի ու նույնացել են իրար հետ»¹⁰: Սահմանելով կոչականը, մեծ լեզվաբանը նրա վերաբերյալ երկու շատ կարևոր դիտողություն է անում և դրանով տարբերակում է կոչականների գործածության երկու ոլորտները. 1) երկրորդ դեմքի բայերի հետ հանդես գալիս կոչականը դառնում է ենթակայի լրացում. 2) առաջին կամ երրորդ դեմքի բայերի հետ գործածվելիս կոչականները առանձին նախադասություններ են դառնում (այս մասին հանգամանորեն խոսելու ենք «Կոչականի քերականական հատկանիշները» գլխում):

Դպրոցական դասագրքերում կոչականների վերաբերյալ գիտելիքներ են հաղորդվում միայն մի քանի տողով, որտեղ նշվում է, որ կոչականնե-

10 Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 335, 339, 410.

ըր նախադասության անդամ չեն, որ դրանք նույնիսկ նախադասության կազմի մեջ չեն էլ մտնում¹¹:

Ժամանակակից հայոց լեզվի կոչականների համեմատաբար ընդարձակ ուսումնասիրության հանդիպում ենք պրոֆեսոր Վ. Առաքելյանի աշխատություններում: Հետեւելով ռուսական ակադեմիական քերականության օրինակին, նա բավականին մանրամասնորեն քննում է նախադասության մեջ կոչականի ունեցած դերի, արտահայտման ձևերի, շարահասության ու հնչերանգի շատ հարցեր: Առաքելյանը թեև կոչականը նախադասության անդամ չի համարում, բայց եւայնպես նրան վերադրում է ուղղական հոլով. «Ինչ խոսքի մաս էլ կոչական դառնա, կիրառվում է ուղղական հոլովի ձևով և ունենում է գոյականի առում... Նույնիսկ այն հատուկ անունները, որոնք յուրահատուկ կոչականի ձև ունեն, գործածվում են որպես ուղղական»¹²:

Ժամանակակից հայերենում կոչականը ուղղական հոլովով են համարում նաև պրոֆեսոր էդ. Աղայանն ու դոցենտ Հ. Բարսեղյանը¹³:

Կոչականի մասին խոսում է նաև ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանը: Նա իր «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» արժեքավոր աշխատության էջերում տարբեր առիթներով անդրադառնում է նաև կոչականին՝ այն դիտելով նախադասության, որպես հաղորդման ակտի, ընկալողի նշանակում (Հալո՞ւք, եկ): Այն ձևավորվում է ուղղականի կոչական տարբերակով, հոդ չի ստանում, շեշտվում է և տրոհվում: Զահուկյանը նշում է նաև, որ բացի համադրական ձևից կոչականն ունի նաև վերլուծական ձևեր, որոնք արտահայտվում են հատուկ կոչական բառ-մասնիկներով... Դրանք երկուսն են՝ ա՛յ և ո՛վ: Առաջինը գործածվում է միայն անձի առման դեպքում (ա՛յ մարդ, ա՛յ ընկեր...) և որոշ գործածություններում ունի հանդիմանական երանգ: Իրերի անձնավորման դեպքում այս մասնիկը նույնպես գործածելի է (ա՛յ գետ, ա՛յ ծառ): Ով բառ-մասնիկը ոճին ավելի հանդիսավորություն է հաղորդում (ո՛վ գեղեցկություն, ո՛վ սեր): Զահուկյանը խոսում է նաև կոչականների ու ձայնարկությունների զուգորդումների, ինչպես նաև կոչականի դեր կատարող հատուկ անունների կրճատ գրության մասին՝ Կարո՞ (Կարապետ), Մարո՞ (Մարգարիտ), Հայրո՞ (Հայրապետ) և այլն¹⁴:

11 Տե՛ս Գ. Սևակ, Հայոց լեզու, Շարահյուսություն 7—8 դաս. 1977, էջ 68:

Է. Աղայան, Հ. Բարսեղյան, Հայոց լեզու 4 դաս. 1976, էջ 42: Բ. Զաւարյան, Հայոց լեզու 3 դաս. 1973 էջ 29:

12 Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. 2, Երևան 1964, էջ 416—433:

13 Է. Աղայան, Հ. Բարսեղյան, Հայոց լեզու 5-7 դաս. Երևան, 1973, էջ 18:

14 Գ. Զահուկյան, Ժամ. հայերենի տեսութ. հիմունքները Երևան, 1974, էջ 199, 368,

կոչականի մասին ավելի հետաքրքիր դիտողություն ունի պրոֆեսոր Ռ. Իշխանյանը: Հոլովների կիրառական նշանակության մասին նա գրում է. «Հայերենի հինգ հոլովներից յուրաքանչյուրը խոսքի մեջ կատարում է մի շարք դերեր կամ ձևավորում է նախադասության տարրեր անդամներ»: Եվ ուղղական հոլովով դրվող մի շարք անդամների հետ նշում է նաև կոչականը¹⁵: Եզրակացությունը պարզ է. նա կոչականը համարում է նախադասության անդամ և դնում է ուղղական հոլովով:

Ռուս քերականագիտական գրականության մեջ կոչականների վերաբերյալ եղել են և կան տարբեր, երբեմն էլ իրարամերժ կարծիքներ: Անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի անդրադառնալ այդ կարծիքներից մի քանիսին:

Կոչական (обращение) տերմինը ռուս քերականագիտության մեջ առաջինը գործածել է ականավոր լեզվաբան Ֆ. Ի. Բուսլաևը իր «Ռուսաց լեզվի պատմական քերականություն» գրքում: Այստեղ նա նշում է, որ հին ռուսերենում կոչականը հատուկ հոլովաձև է ունեցել (звательный падеж)¹⁶, որը հետագայում կորցնելով իր վերջավորությունը, նույնացել է ուղղականի (именительный) հետ: Բուսլաևը կոչականը չի դիտում որպես նախադասության անդամ, այլ համարում է «Իեմֆերի միջև փոխհարաբերությունների արտահայտման ֆեռականական միջոցներից մեկը՝ շարադասության և շեշտի հետ միասին»¹⁷:

Նշանավոր ռուս լեզվաբաններ Ա. Մ. Պեշկովսկին¹⁸, Դ. է. Ռոզենտալը¹⁹, Ա. Ն. Գվոզդևը²⁰ և ուրիշներ կոչականը քննում են նախադասության անդամ չհանդիսացող բառերի և բառակապակցությունների մեջ: Հարցի նկատմամբ նույն կարգի մոտեցման ենք հանդիպում նաև ռուսական ակադեմիական քերականության մեջ. Ահա այդ սահմանումը. «Կոչական են կոչվում այն բառերը կամ բառակապակցությունները, որոնք նախադասության կազմի մեջ չեն մտնում, կամ մտնում են, բայց ֆեռականորեն նախադասության որևէ անդամի հետ չեն կապվում և անվանում են այն անձը կամ առարկան, որին ուղղված է խոսքը»²¹:

¹⁵ Ռ. Իշխանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան 1971, էջ 42—43:

¹⁶ Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, ч. I, М., 1875, стр. 209.

¹⁷ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», Երևան, 1975, էջ 187:

¹⁸ Sб"u А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1938, 367:

¹⁹ Современный русский язык, ч. 2, под. ред. Д. Э. Розенталя, М., 1976, стр. 131—134.

²⁰ А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. 2, М., 1968, стр. 195—197.

²¹ Грамматика русского языка, под ред. В. В. Виноградова, том 2, ч. 2, М., 1954, стр. 122.

Ա. Ա. Շախմատովը թեև շատ չի հեռանում նշված կարծիքներից, բայց կոշականների մի տեսակը նա դիտում է որպես հատուկ տիպի նախադասություններ.

«Խոսքը այնպիսի նախադասության մասին է, որտեղ որպես գլխավոր և միակ անդամ հանդես է գալիս կոշականը... Սա էլ այն դեպքում, երբ կոշականը արտաբերվում է առանձին հնչեքանգով և արտահայտում է վախ, զարմանք, կշտամբանք, հանդիմանություն, նախադասություն է վախ՝²²»:

Կոշականի վերաբերյալ բոլորովին այլ կարծիք ունի պրոֆ. Ա. Գ. Ռուդնեկը: Նա ավելի հանգամանորեն է քննում կոշականի քերականական կապը նախադասության անդամների և մյուս միավորների հետ, նրա իմաստային դերը նախադասության կառուցվածքում, ինչպես նաև կոշականի քերականական ու ոճական դրսևորումների ոլորտները: Իր „Синтаксис осложненного предложения“ և „Синтаксис современного русского языка“ աշխատություններում անվանի լեզվաբանը, հակադրվելով մի շարք լեզվաբանների, որոնք կոշականը բոլորովին դուրս են թողնում նախադասության կառուցվածքից, գրում է. «Նախադասության մեջ չեն կարող լինել բառեր, որոնք ինչ-որ չափով, ինչ-որ իմաստային կողմից չկապվեն նախադասության հետ ընդհանրապես, իհարկե, եթե դրանք մակարայծ բառեր չեն»²³:

Այնուհետև Ռուդնեկը նշում է, որ լեզվաբանները կոշականը նախադասության անդամ չեն դիտում, որովհետև նրանք ընդունում են նախադասության անդամների քերականական կապի 3 տիպի հարաբերություն՝ համաձայնություն, խնդրառություն և առդրություն, իսկ կոշականը այդ 3 կարգից դուրս է, մինչդեռ կոշականի և ամբողջ նախադասության կամ նրա անդամների միջև կա ներքին՝ իմաստային կապ: Շարունակելով իր միտքը, պրոֆ. Ռուդնեկը արամաբանական է համարում այն, որ բացի նշված 3 կարգի քերականական կապակցության միջոցներից պետք է ընդունել նաև նախադասության անդամների կապի չորրորդ՝ հարաբերակցական (соотношение)²⁴ եղանակը:

Այսպիսով, Ռուդնեկը նախադասության անդամ է համարում նաև կոշականը, որը նախադասության մյուս անդամների հետ հարաբերակցական կապի մեջ է: Բացի այդ, լեզվաբանը կոշականի՝ նախադասության անդամների հետ կապվելու իմաստային ու քերականական կապի մյուս դրսևորումը համարում է հատուկ հնչեքանգը:

²² См. А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1940, էջ 86 և 261.

²³ А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, М., 1968, ст. 214:

²⁴ Նույն տեղում:

նվ Վերջապես, երևելով կոշականի իմաստային, քերականական, ոճական և մյուս առանձնահատկություններից, Ռուդները կոշականը սահմանում է այսպես՝

«Կոշականը նախադասության կառուցվածքում հանդես եկող առանձնահատուկ անդամ է, որն արտահայտվում է գոյականի կամ գոյականացված այլ խոսքի մասի ուղղական հոլովածեով, ընդգծում է այն դեմքը կամ առարկան, որին ուղղված կամ հասցեագրված է խոսողի խոսքը»²⁵,

Ռուդների այս տեսակետն է պաշտպանում նաև լեզվաբան Վ. Պ. Պրոնիչևը. նա իր «Синтаксис обращения» գրքույկում նույնպես ապացուցում է, որ կոշականը նախադասության մի առանձնահատուկ անդամ է, որը մյուս անդամների հետ հարաբերակցական կապի մեջ է, որովհետև այն անմիջապես առնչվում է նախադասության գլխավոր անդամների հետ: Կոշականը ավելի շատ կապվում է բայով արտահայտված ստորոգյալի հետ, այդ պատճառով էլ նրան կարելի է վերագրել եղանակի ֆերականական կարգը: Կոշականին հատուկ է նաև հոլովի ֆերականական կարգը, որը նրա ամենահին ու ամենացայտուն ցուցիչն է եղել: Այս մասին են վկայում ինչպես բազմաթիվ հայ, այնպես էլ ռուս լեզվաբաններ. վերջիններս նշել են հատկապես, որ հին ռուսերենում կոշականն ունեցել է հատուկ հոլոված (звательный падеж)²⁶, իսկ ճանաչված լեզվաբան Ն. Ս. Վալգինան ապացուցում է, որ ժամանակակից ռուսերենում նույնպես առկա են կոշականի հոլովածի հետքեր²⁷:

ԿՈՉԱԿԱՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՏԱՆԻՇՆԵՐԸ

Ինչպես նշվեց վերևում, լեզվաբանների մի մասը կոշականը նախադասության անդամ չի համարում, որովհետև կոշականը դուրս է նախադասության անդամների քերականական կապակցության երեք կարգի հարաբերություններից՝ համաձայնություն, խնդրառություն և առդրություն: Մինչդեռ նախադասության մեջ կոշականի կատարած դերի, նրա քերականական հատկանիշների մանրամասն ու խորադիմն ուսումնասիրությունը ապացուցում է, որ կոշականի և նախադասության գլխավոր

²⁵ А. Г. Руднев, *նշվ. աշխ.* էջ 218.

²⁶ S⁶ М. В. Ломоносов, *Русская грамматика* (Собр. соч. т. 7, М—Л. 1952) Ф. И. Буслаев, *Историческая грамматика русского языка*, ч. 1, М., 1875, А. А. Шахматов, *Синтаксис русского языка*, Л. 1941.

²⁷ S⁶ Н. С. Валгина, *Синтаксис современного русского языка*, М., 1978, стр. 273—277.

անդամների կամ ամբողջ նախադասության միջև կա ներքին՝ իմաստա-
յին կապ: Եթե կա իմաստային կապ (իսկ դրա առկայությունը ցույց
կտրվի այս գլխում), ուրեմն կան նաև քերականական կապ: Հետևաբար
այս դեպքում ճիշտ են վարվում այն լեզվաբանները, որոնք ընդունում են
նախադասության անդամների կապի նաև շոբոբոդ տեսակը՝ վերաբերա-
կան հարաբերություն և կոշականն էլ համարում են նախադասության
վերաբերական անդամ:

Այս կապակցությամբ շատ ճիշտ դիտողություն ունի մեծավաստակ
հայագետ Մանուկ Աբեղյանը՝ կոշականին վերագրելով բացառապես
լրացման արժեք. «կոշական անունը, երբ բայը երկրորդ դեմքով է, բա-
ցահայտիչ է ենթակայի, արտահայտված լինի ենթական դերանունով, թե
ոչ: Օրինակ՝ Դու, հայ գորպեհ, գլխ հայերուն (Գ. Ք.): Լսիր, որդյակ,
հորդ խրատին»¹:

Այս բաժնում կաշխատենք ցույց տալ, որ իսկապես, կոշականը
նույնպես նախադասության անդամ է՝ կոշական անդամ, դրվում է ուղղա-
կան հոլովով և օժտված է քերականական բազմաթիվ հատկանիշնե-
րով:

Քանի որ կոշականը հիմնականում առնչվում է նախադասության
գլխավոր անդամների, ավելի շատ՝ ստորոգյալի հետ, հետևաբար և ընկ-
նում է բայ-ստորոգյալին հատուկ քերականական կարգերի՝ եղանակա-
վորման, դեմքի, թվի, երբեմն էլ ժամանակի ոլորտներում: Կոշականին
հատուկ է նաև լրացումներ ստանալու հանգամանքը:

Այս բոլորից բացի, կարևոր հանգամանք է նաև կոշականի հնչե-
րանգը, որը ձուլվում է ամբողջ նախադասության հնչերանգի հետ. այդ
ամբողջացնող հնչերանգով համախմբվում են նախադասության մեջ
մտնող բոլոր միավորները (նաև կոշականներն ու միջանկյալ բառերը)
որպես մեկ շարահյուսական կառուցվածք:

Նախադասությունների բազմաթիվ կառուցվածքներում հաճախ կո-
շականները ավելի որոշակի են նշում գործողության կատարողը, այն ան-
ձը կամ առարկան, որին ստորոգումով վերագրվում է որևէ հատկանիշ:
Այսպիսի դեպքերում կոշականները ավելի ակտիվ դիրքում են հանդես գա-
լիս և համարժեք են դառնում ենթակային: Լեզվում տարածված երևույթ է
այն փաստը, որ կոշականների առկայության դեպքում շատ հաճախ նա-
խադասության ենթակաները չեն արտահայտվում, սակայն նախադասու-
թյան միտքը շատ պարզ ու որոշակի է լինում: Բավարարվենք մի երկու
օրինակով՝ «Ազնա՛, որ մեծանաս, ի՞նչ ես դառնալու» (Բակունց): «Մառ-
դի՛կ, ինձ շատ եք շարշարել» (Հ. Սահյան):

¹ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 410:

Երկնքի՝ աստղեր, հոգւոյս մեջ ընկեք,
Կայծ տվեք, կյանք ձեր սիրահարին հեգ (Պ. Դուրյան):

Ազնո, մարդիկ, երկնքի աստղեր կոշականների հետ դու և դուք ենթակաների անհրաժեշտութիւնը չի զգացւում, որովհետեւ հենց այդ կոշականների մեջ է թաքնւած դերանվամբ արտահայտւած ենթակաների բովանդակութիւնը: Դեռ ավելին, եթե Ազնո, մարդիկ, երկնքի աստղեր կոշականների փոխարեն գործածւած լինեին դու և դուք ենթակաները, ապա այդ նախադասութիւնների միտքը խիստ անորոշ կլիներ, բոլորովին հայտնի չէր լինի, թե հեղինակները ում հետ են խոսում, ովքեր են ընկած գործողութիւնների ոլորտում. «Դու, որ մեծանաս, ի՞նչ ես դառնալու», «Դուք ինձ շատ եք շարշարել», «Դուք հոգւոյս մեջ ընկեք»:

Մյուս կողմից, եթե խոսողի գիտակցութեան մեջ չլինի կոնկրետ անձը, առարկան, որին պետք է դիմի խոսողը, որին պետք է ուղղի իր խոսքը, երբեք նա չի դիմի դերանունների գործածութեանը: Այսպես, Բակունցը «Միրանի փողը» պատմւածքի գլխավոր հերոսին՝ Հազրոյին, եթե մեկ անգամ դիմած չլիներ, ապա դժվար թե նա միասին գործածեր և՛ կոշականը, և՛ դերանունը՝ «Հազրո, դու լա՞վ էիր ապրում քո գյուղում» (Բակունց):

Կամ՝ Համո Սահյանը մարդիկ կոշականի հետ գործածում է դուք ենթական, որովհետեւ միանգամայն որոշակի է, թե ում է դիմում բանաստեղծը, ում է ուղղում իր խոսքը. նա վերևի տողում դիմում է մարդկանց և իր դիմումի ուժը սաստկացնելու համար է միայն գործածում դուք ենթական, թեև առանց դրան էլ նրա խոսքի հասցեատերը շատ հայտնի է ու որոշակի:

Որքան էլ ինձնից հեռացել,

Դուք ինձ միշտ եղել եք մոտիկ:

Մարդի՛կ, ինձ շատ եք շարշարել,

Բայց էլի դուք լավն եք, մարդի՛կ (Հ. Սահյան):

Այստեղ տեղին է նորից հիշել Մ. Աբեղյանի ասածը այն մասին, որ կոշականը ենթակայի բացահայտիչ լրացումն է²:

Բացի ենթակային փոխարինող կամ նրա հետ համընկնող կոշականներից (այս դեպքում նախադասութեան ստորոգյալը պետք է անպայման արտահայտւած լինի բայի եզակի կամ հոգնակի թվի երկրորդ դեմքով), կան նաև կոշականներ էլ, որոնք փոխարինում են մի ամբողջ նախադասութեան, որի մեջ հեշտութեամբ կարելի է վերականգնել ստորոգյալը,

ինչպես նաև ենթական (այս դեպքում նախադասության ստորոգյալը արտահայտվում է բայի առաջին կամ երրորդ դեմքով): Այսպիսի կոշականների մասին Մ. Աբեղյանը գրում է. «Երբ բայն առաջին կամ երրորդ դեմքով է, կոշական անունը մնում է խոսքի կապակցությունից դուրս և ցույց է տալիս մի առարկա, որին դիմում է խոսողը: Այս դեպքում կոշականը մենակ մի տեսակ առանձին խոսք է կազմում: Օրինակ, Տիգրա՛ն, ո՞վ է գնացել (իբրև՝ ասա դու, Տիգրա՛ն)»³:

— «Մայրի՛կ ի՞նչ է պատահել» (ԴԴՎ) նախադասության մայրի՛կ կոշականը փաստորեն մի զլխավոր նախադասության դեր է կատարել, կոշականի միջոցով շատ հեշտությամբ կարելի է վերականգնել այս նախադասության ստորոգյալը (ասա), ինչպես նաև՝ ենթական (մայրի՛կ, դու ասա, ի՞նչ է պատահել): Այս դեպքում նույնիսկ ենթական վերականգնելու հարկ էլ չի լինում, եթե չենք շեշտում հատկապես ենթական՝ (Մայրի՛կ, դու ասա, ի՞նչ է պատահել):

Այլ օրինակներ (որոնցում վերականգնում ենք ստորոգյալները):

— Տե՛ր Մամիկոնեից, (ասացե՛ք), մի՞թե մենք լուրջ կընդունենք զրադաշտական կրոնը (ԴԴՎ):

— Տե՛ր իմ, (իմացե՛ք, հասկացե՛ք) այս վանականները տվել են վանքի հարկը (նո՛ր)։

— Անդ՛ո, (նայիր), այ էն մեկին էլ կարամ խփեմ (Բակունց):

— Մո՛ւրո, (պատմի՛ր), իսկ ի՞նչ պատահեց Լենինին,— հարցրի ես (Բակունց):

Կոշականները հաճախ հանդես են գալիս զեղչված հանգույցով բաղադրյալ ստորոգյալների հետ⁴ և ավելի են ընդգծում ու տեսանելի դարձնում խոսողի ասելիքը, խոսքի ուղղվածության օբյեկտը: Այս երեւյթը հատուկ է գրեթե միայն գրավոր խոսքին, այն էլ մեծ մասամբ պոեզիային.

Երկի՛ր Հայաստան, իմ գագաթ, իմ լույս,

Հողմերին տրված դարավոր իմ ձյուն...

Դու ձյունամրրիկ իմ խելակորույս,

Դու ճերմակ հառաչ, դու սուրբ մոնչյուն (Վ. Դավթյան):

Օ՛, խաչփառեք, տխուր շիրիմներին քաշած,

Մատուռների փառեք, փառեք վաճֆի,

Դուք ծնկաչոք հայի արցունքներից մաշված:

Դուք մոմերի մրից սև՝ կրկնակի (Ս. Կապուտիկյան):

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Ա. Քյուրֆյան, Անվանական բաղադրյալ ստորոգյալը և նրա խնդիր ու պարզա լրացումները, Երևան, 1975, էջ 7:

Նախադասութիւնների մեջ կոշականները կարող են վերաբերել նաև դերանուններով արտահայտված ուղիղ և անուղղակի խնդիրներին՝ հանդես բերելով խնդրառական հարաբերութիւն, որը, ինչ խոսք, դրսևորւում է բայ-ստորոգյալների միջոցով:

Մանկությո՛ւն իմ քննադիւն,
Ես քեզ ինչպես մոռանամ (Սարմեն):

Ո՞վ քեզ ծեծեց, Մարո՛ ջան,
Ո՞վ անիծեց, Մարո՛ ջան (ՀԹ):

Դեպի ձեզ եմ դալիս, հայրենի՛ լեռներ (ՀԹ):
Մենզավայր իմ հաւաքատ, քեզնից ինչպե՞ս հեռանամ
(Հ. Սահյան):

Վերևում ասվածից և բերված օրինակները վերլուծելուց հետո կարելի է ասել, որ կոշականները նախադասութիւն կազմում հաճախ վճռական դեր են խաղում, երբեմն նույնիսկ ավելի կարևոր, քան ենթական (այդպիսի օրինակներ բերեցինք վերևում), հետևաբար, կոշականը իմաստային ու տրամաբանական կապերով կապված լինելով նախադասութիւն հետ, նրա կազմից դուրս մնալ չի կարող, մասնավոր, որ այն իր հնչերանգով ներառւում է ամբողջ նախադասութիւն հնչերանգի մեջ, իսկ նախադասութիւն հնչերանգը համախմբում, միավորում է նախադասութիւն կազմի մեջ մտնող բոլոր միավորները:

Մտնելով նախադասութիւն կազմի մեջ որպես նրա վերաբերական անդամ, կոշականը անպայմանորեն ներառւում է ստորոգյալի ոլորտում, հետևաբար և ձեռք է բերում ստորոգյալի հետ կապվելու քերականական հատկանիշներ: Ահա թե այս մասին ինչ է գրում ակադեմիկոս Վ. Վ. Վինոգրադովը. «Ստորոգելիութիւնը, որ մեկնաբանւում է որպես իրականութիւն նկատմամբ արտահայտվածի հարաբերակցութիւն, բնութագրւում է ոչ միայն երկկազմ, այլև միակազմ նախադասութիւնը: Այն հատուկ է նաև կոշականին՝ խոսքի հասցեատիրոջ անվանմանը: Այսինքն, այդ միջոցով նրա մասին հասկացութիւն արտահայտումը հարաբերակցւում է օբյեկտիվ իրականութիւն հետ և կոնկրետացնում է օբյեկտը իրական կամ ենթադրյալ անձը, որին խոսքով դիմում է խոսողը: Հարաբերակցութիւն էութիւնը տվյալ դեպքում կայունանում է հասկացութիւն կոնկրետացման մեջ, որը քերականութիւն մեջ իրականացւում է եղանակավորման, ժամանակի, դեմքի ու թվի կազմի միջոցով» (ընդգծումը մերն է)⁵:

⁵ Вопросы грамматического строя (В. В. Виноградов. Основные вопросы синтаксиса предложения, М., 1955, ст. 405).

Ելնելով Վինոգրադովի այս նկատառումներից, քննենք կոշականի և քերականական այդ կարգերի հարաբերակցությունները ժամանակակից հայերենում:

Եղանակավորում.— Ամենից առաջ տեսնենք, թե կոշականը ինչքանով է առնչվում բայի եղանակների հետ: Վիճակագրական պարզ հաշվումներն էլ հավաստում են այն փաստը, որ կոշականները ամենից շատ հանդես են գալիս հատկապես հրամայական և բացականչական նախադասություններում: Հայտնի է, որ կոշականներն ունեն մի տեսակ նախադգուշացնող, հարկադրող հնչերանգ, որը միանալով հրաման և բացականչություն արտահայտող բառերին, ավելի է ուժեղացնում նրանց արտաբերումն ու հնչերանգը:

Հանդես գալով հրամայական նախադասություններում, կոշականները ավելի են կոնկրետացնում խոսքը, ավելի որոշակի են դարձնում գործողության կատարողին և կոչում են այն անձը կամ առարկան, որին ուղղված է ենթակայի հրամանը, կարգադրությունը, հանդիմանությունը, Բնականաբար այս դեպքում կոշականը հանդես կգա բայի հրամայական եղանակով արտահայտված ստորոգյալների հետ:

Թո՛ւք, բաճե՛նք, սուրացե՛ք, տանկե՛ք, դեպի թշնամին... (Ավ. Իսահակյան):

Դուրս գնա՛, կորի՛ք, այ լի՛րք անզգամ,

Սև ու սուգ լինի թագ ու պսակդ: (ՀԹ)

«Զգուշացե՛ք, պարո՛ն, ապա թե ոչ ձեզ հետ կկորչի նաև ձեր աղջիկը» (ՇՊՀ):

Հրամայական երանգի նախադասություններում ենթակաները կոշականներին կարող են դիմել նաև խնդրանք, հորդոր, պահանջ, առաջարկություն արտահայտելու նպատակով.

Ձայն տուր, ո՛վ ծովակ (Բաֆֆի):

Կանգնի՛ր, քառավա՛նս, ինձի կթվա,

Թե հայրենիքես ինձ մարդ կկանչե (Ավ. Իսահակյան):

Ե՛կ, ի՛մ սրիճ, ի՛մ բարեկա՛մ սրազգին...

Երգենք ու լանք, լանք ու երգենք տրտմագին (Գարեգին Պեշկոբյան):

«Հիմա ճանապարհ ցույց տուր ինձ, Սաղաթե՛լ» (ՇՊՀ):

Կոշականները առատորեն են հանդես գալիս նաև արգելական հրամայականների հետ, նորից արտահայտելով հրաման, խնդրանք, պահանջ, առաջադրանք և այլն:

Մի՛ վազեք, ալի՛ք, կացե՛ք, կռակենք,
Մի՛ թողնեք չքնաղ այս վայրն հանգստյան (Հ. Հովհաննիս-
յան):

Մի՛ լար, որդի՛ս, որ չես լսում
էլ մայրական քաղցր օրոր... (Ալ. Մատուրյան):
Այսօր դու ոչ մի տեղ մի գնա, Արեւի՛կ, մնա ինձ մոտ (ՎՊ ԴԱ):
Մի՛ դժգունիր, աշնա՛ն այգի,
Մի՛ հավաքվիր այդպես շտապ (Ս. Կապուտիկյան):

Կոչականները, հրամայականների համեմատությամբ ավելի սակավ,
հանդես են գալիս բացականչական նախադասություններում և դրանց
ավելի հուշական, զգացմունքային երանդ են հաղորդում: Այս դեպքում
կոչականի հետ հանգես եկող ստորոգյալները արտահայտվում են բա-
յի ըղձական եղանակով.

Ժողովո՛ւրդ իմ հանճարեղ, ստեղծագործ երգով լի,
Քո ստեղծող, կառուցող ու երգողը համբուրեմ (Դեմ):

Գնաս բարով, ա՛յ ուխտավոր,
Երանի քեզ, հա՛յ ուխտավոր (ՀԹ):

Թաղեմ քեզ, հատի՛կ և դարդս քեզ հետ (Հ. Հովհաննիսյան):
Մնաս բարով, Պարո՛ւյր (ՎՊԴԱ):

Կոչականները, թեև սահմանափակ կիրառությամբ, բայց հանդես
են գալիս նաև բայի սահմանական, պայմանական ու հարկադրական
եղանակներով արտահայտված ստորոգյալների հետ առնչված:

Սահմանական եղանակի բայերի հետ գործածման օրինակ-
ներ.

Դուլքդ ասող ըմնաց, ո՞ւր ես գալիս, ա՛յ գարուն (Հ. Հովհան-
նիսյան):

Քեզ մոտ եմ գալիս, հայրենի՛ք իմ ճեզ (ՀԹ):

Արևի տակ հարավի, նրա այրող շողերում

Մրսում ես դու, հա՛յ տղա (Ս. Կապուտիկյան):

Դու նայեցիր, սիրելի՛ս, սև, արցունքոտ աչքերով (Դեմ):

Կոչականը պայմանական եղանակի բայերի հետ է հանդես գալիս
հատկապես արձակում, էպիկական ժանրի ստեղծագործություններում,

այն էլ գերազանցապես հեքիաթներում ու զրույցներում (այն ավելի շատ հատուկ է բանավոր խոսքին):

Մինչև իմ վերադառնալը, սիրելի՛ Լիլիթ, քեզ լավ կպահես (ՎՊԴԱ):

Սիմոն, վեր կկենաս, կգնաս քաղաք մի հարմար աշխատանք կնայես և կսկսես աշխատել, մինչև որ ես կգամ, կհասնեմ (հայ ժող. հեքիաթներից):

Այս եղանակի բայաձևերի հետ կոչականը հանդես է գալիս նաև հարցական երանգի նախադասություններում.

— Կգա՞ս այսօր ինձ մոտ, Լիլիթ:

— Կգամ, իսկ դու ինձ ո՞րտեղ կսպասես, անհաճգի՛ստ Պարույր (ՎՊԴԱ):

Պայմանականի ժխտականը նույնպես կարող է հանդես գալ կոչականի հետ⁶.

Մի՛ վախենար, նրա կրծքին

Չես թառամի, քննո՛ւշ վարդ (Ալ. Մատուրյան):

Մամբրե՛, չես գնա, մինչև Պարույրին չտեսնես (ՎՊԴԱ):

Կոչականները հանդես են գալիս նաև բայի հարկադրական եղանակի հետ.

Դու պիտի ծաղկես, երկի՛ր հայրական,

Քո ոգով, ոճով և բարձրագույն,

Դու պիտի հնչես, հնչես հաղթական,

Իմ հի՛ն հայ լեզու՝ քաղցր ու սրտաբուխ (Ավ. Իսահակյան)

— Արևի՛կ, իսկ ի՞նչ պետք է անենք առանց խմիչքի (ՎՊԴԱ):

Կոչականին կարելի է վերագրել նաև դեմքի քերականական կարգը, որը սակայն բայի նման դիմային վերջավորություններով չի տարբերակվում, այլ դերանունների նման տրամաբանական իմաստներով է

⁶ Մյուս եղանակների ժխտականները նույնպես կարող են կոչականների հետ հանդես գալ, բայց պայմանականն ենք նշում՝ նկատի ունենալով դրա ավելի լայն տարածված լինելը:

առանձնանում, որի պատճառով էլ բայով արտահայտված ստորոգյալի դեմքը համաձայնում է կոչականի հետ:

Քանի որ կոչականը այն անձն է կամ անձնավորված առարկան, որը հանդես է գալիս խոսքի ոլորտում և առնչվում է հեղինակի, խոսողի հետ որպես խոսակից, ուրեմն նրան վերագրվում է երկրորդ դեմքի քերականական կարգ:

Եվ որոտա՛ Զա՛նգ, և արթնացրո՛ւ
Դարավոր նիրհից Մասիսն ու Կազբեկ,
Թափ տո՛ւր թևերդ, արծի՛վ լեռներու,
Քնա՛ծ առյուծներ, բաշերդ թոթվեք (Ավ. Իսահակյան):

Անցո՛րդ, խոնարհի՛ր գլուխը քո սեգ՝
Այստեղ հանգչում է մի բուռ տիեզերք (Հ. Շիրազ):

— Թո՛ղ, Դիլա՛ն, գնա քեզ համար (Բակունց):

Շատ հաճախ մարդ խոսում է ինքն իր հետ, դիմում է իրեն իբրև խոսակցի, այդ դեպքում արդեն ինքը՝ խոսողը կամ մտածողն էլ է դիտվում որպես երկրորդ դեմք. «Գնա, Պեպո՛, գետինը լիզե... (ԳՍ., Պեպո)»: «Անդրեա՛ս էլիգրարով, լսո՞ւմ ես, տուր սուրդ թշնամուդ ձեռք, վիզդ ծռիր, որ նա կտրե» (ՇՊՀ): (Մեկը դիմելով ինքն իրեն՝ հիմա՛ր, ինչո՞ւ ժամանակին այդ մասին չէիր մտածում):

Երբեմն էլ կոչականին վերագրվում է առաջին դեմքի հատկանիշ. այս դեպքում եզակի թվով գործածված կոչականի հետ ստորոգյալը հանդես է գալիս հոգնակի թվով. պատճառն այն է, որ խոսողը խոսակցին ներառնում է առաջին դեմքի ոլորտում, և գործողության կատարումը վերագրվում է թե՛ ենթակային, և թե՛ կոչականին՝ միաժամանակ.

— Անիծեն՛ք, Սահա՛կ եղբայր, անիծենք անօրեններին, տեղն է, իրավունք է,— ասաց զայրացած Եզրասը (ԴԴՎ):

— Կուլեն՛ք, սպարապե՛տ, սերունդ—սերունդ կուլով գնանք, մի տեղ լույսը կբացվի,— ասաց Սահակ Շինականը (ԴԴՎ):

— Լավ կլինի, բոլորովին էլ նրանց չդիմենք, Պարո՛ւյր, (ՎՊԴԱ):

Կոչականին առաջին դեմքի հատկանիշ է վերագրվում և ստորոգյալը հոգնակի թվով է գործածվում նաև այն դեպքում, երբ խոսողը, հեղինակը դիմում է ինքն իրեն.

«Ծերանում ենք, Պարո՛ւյր Սևակ,

Ծերանում ենք, սիրելի՛ս,

Հասակակից կանանց արդեն մենք նայում ենք եղբոր պես (Պարույր Սևակ):

— Վատ ենք աշխատում, բարեկա՛մ, դրա համար մեզ չեն ների, —
ինքն իրեն խոսում էր վարպետ Սիմոնն ու շարունակում աշխատանքը
(Ավանգարդ):

Թվի քերականական կարգը նույնպես հատուկ է կոշականին: Դեմքի
քերականական կարգի վերաբերյալ բերված օրինակներում անմիջապես
նկատելի էր, որ այս երկու կարգերը հանդես են գալիս միասնա-
բար:

Եթե խոսքը ուղղված, հասցեագրված է մեկ մարդու կամ շնչավոր-
ված առարկայի, կենդանու, ինչպես նաև բնության երևույթի, որին
խոսողը ներառնում է խոսքի ոլորտում, այդ դեպքում կոշականը կար-
տահայտվի եզակի թվով.

Հրա՛շք-աղբիկ, գիշերներին թագուհի,
Ճառագայթող քո աչքերով դու եկար (Վ. Տերյան):
Պանդուխտ եմ, բույրի՛կ, մանուկ օրերից... (ՀԹ):

Իսկ եթե խոսողը դիմում է մի քանի անձանց, առարկաների կամ
կենդանիների, այդ դեպքում կոշականը կարտահայտվի հոգնակի թը-
վով.

Է՛յ հի՛ն ծանոթներ, է՛յ կանա՛չ սարեր,
Անա՛ ձեզ տեսա, ու միտս բեկան,
Առաջս եկան երջանիկ օրեր,
Սիրելի դեմքեր, որ հիմի չկան (ՀԹ. Անուշ):

Ձորե՛ր, այ ձորե՛ր, սև, լայնաբերան... (ն.տ.):
...Քնա՛ծ ապուծներ, բաշերդ թոթվեք... (Ավ. Իսահակյան):

Կոշականների թիվը, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, կա-
րող է համընկնել նախադասության ստորոգյալի թվի հետ (Դուք էլ ինձ
հետ ձե՛ն տվե՛ք, իմ դարձերի թա՛յ սարեր (ՀԹ): Մի լա՛ր, ի՛մ աղջիկ, ինձ
խոստովանի՛ր (ՀԹ), կարող է չհամընկնել (Լեոնե՛ր, ներշնչված դարձ-
յալ ձեզանով, Թնդում է հոգիս աշխուժով լցված (ՀԹ): Տե՛ր, մինչև երբ
մեր աչքերը քեզ մնան (ՀԹ):

Կոշականի և նախադասության ստորոգյալի թվերը համընկնում են,
երբ կոշականը նույնանում է ենթակայի հետ (Կանգնի՛ր քառավա՛նս, ինձի
հետդ տար (Ավ. Իս.), դրանք չեն համընկնում, երբ կոշականը և նախա-
դասության ենթական տարբեր են. (Ընկերե՛նք, ես ամեն ինչ ասացի):

Մի կարևոր հանգամանք ևս ապացույց է այն բանի, որ կոշականը
նախադասության անդամ է. դա այն է, որ կոշականին հատուկ է լրա-

ցումներ ստանալու շարահյուսական հատկանիշը: Ինչպես գոյականով արտահայտված նախադասության ցանկացած անդամը, այնպես էլ կոչականը օժտված է գոյականական անդամի լրացումներ ունենալու հատկությամբ:

Ուրեմն, ինչպես նախադասության ցանկացած անդամի, այնպես էլ կոչականին հատուկ է ընդարձակումը: Միանգամ կոչականը, բնականաբար, հաճախ որոշակի չի ներկայացնում, երբեմն էլ թերի է թողնում, այն անձը կամ առարկան, որին դիմում է խոսողը. այդ պատճառով էլ անհրաժեշտություն է առաջանում կոչականը համալրել իրեն լրացնող այլ անդամներով՝ որոշիչներով, հատկացուցիչներով և բացահայտիչներով, որոնք կարող են արտահայտված լինել տարբեր խոսքի մասերով:

Կոչականի էական քերականական հատկանիշներից է նաև գերադասությունը: Հայտնի է, որ կոչականը լինում է միանգամ և բաղմանդամ: Բաղմանդամ կոչականի, որպես շարահյուսական մեկ միավորի, հիմքում ընկած է լինում միայն մեկ գերադաս անդամ, որն իր շուրջն է համախմբում լրացնող անդամներին: Շարահյուսական կառուցվածքի այդ գերադաս անդամը արտահայտվում է գոյականով կամ գոյականաբար առնված որևէ ածականով, թվականով, դերբայով և օժտված է մի քանի առանձնահատկություններով՝

ա) բաղմանդամ կոչականի գերադաս անդամը այն հիմնական, կարևոր միջուկն է, որը նշում, անվանում է այն անձը կամ անձնավորված իրը, որին դիմում են մի բան ասելու կամ հաղորդելու համար. այն կոչականի շարահյուսական կառուցվածքում ինքնուրույն, առանձին անդամ է:

բ) բաղմանդամ կոչականի գերադաս անդամը այդ շարահյուսական կառուցվածքի այն հիմնական միջուկն է, որին ուղղակի կամ միջնորդավորված կերպով լրացնում, պարզաբանում են մյուս անդամները:

գ) բաղմանդամ կոչականի գերադաս անդամը և իրեն լրացնող մյուս անդամները միմյանց նկատմամբ գտնվում են շարահյուսական կախվածության (որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ, բացահայտիչ-բացահայտյալ) պայմաններում, որտեղ գերադաս անդամը մշտապես հանդես է գալիս որպես լրացյալ:

դ) կոչականի գերադաս անդամը մշտապես հանդես է գալիս գոյականի կամ գոյականաբար առնված այլ խոսքի մասի ուղղական հղովով:

ե) բաղմանդամ կոչականի գերադաս անդամը երբեք որոշիչ հոդ չի ընդունում, այն կարող է ընդունել ս և դ ստացական հոդերը:

Ստորագելություն.— Սա նույնպես համարում են կոչականի քերականական հատկանիշներից մեկը:

Ականավոր ուս լեզվաբան Ա. Ա. Շախմատովը (և էլի ուրիշներ) կռիվականի որոշ տեսակներ համարում է հասուկ տիպի՝ կռչական նախադասություններ, հետևաբար և դրան էլ վերագրում է ստորոգման հատկաւիշը: Այսպիսի նախադասությունների մասին Շախմատովը գրում է. «Եթե Կոլյան արտասանվի մի ուժգին շեշտով և հանդիմանություն, դայրույթ կամ ափսոսանք կրող հնչերանգով, կդառնա կռչական նախադասություն» և ավելացնում է, որ խոսողը Կոլյա-ն արտասանելուց հետո պետք է արտասաներ նաև «այդ ի՞նչ արեցիր, ինչո՞ւ այդպես վարվեցիր, բա ամոթ չէ՞, մի՞թե կարելի է և նման արտահայտություններ»⁷:

Այսպիսի նախադասություններն ընդունված է կռչել կռչական-անվանական նախադասություններ, որոնք օժտված են հնչերանգային ստորոգումով⁸:

Բերենք անվանական-կռչական նախադասությունների բնագրային օրինակներ «Սամվել» վեպից, որտեղ Իշխանաց կղզում տեղի ունեցած հոր և որդու երկխոսության մեջ հայր, Սամվել և դավաճան անվանական-կռչական նախադասությունները թեև արտահայտված են մեկական բառերով, բայց օժտված են հնչերանգային ստորոգումով, արտաբերվում են ուժգին հնչերանգով և արտահայտում են մի դեպքում դայրույթ, մյուս դեպքում՝ զարմանք, մի այլ դեպքում՝ ատելություն.

...Հայրը ոտքի ելավ, դառնացած կերպով ասելով.

— Իչուր կանցնի թե՛ քո աղաչանքը, և թե՛ քո խնդիրքը, Սամվել: Մերուժանը այն տեսակ մարդիկներից չէ, որ ամեն մի համբալի խոսքը լսե:

Արյունը կատաղի հոսանքով անցավ դեպի Սամվելի գլուխը:

— Հա՛յր, ...— ձայն տվեց նա, և նրա խոռվյալ աչքերը վառվեցան բարկության բոցով:— Ե՞ս եմ համբալը:

— Այո՛, դու ես, Սամվել,...

— Ուրեմն. դու իմ որդին չես:...

— Եվ ոչ դու իմ հայրն ես:

— Սամվել...

— Ի՞նչ է, դավաճան...

(Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 7, էջ 511):

⁷ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л. 1941, ст. 261.

⁸ Այս մասին տե՛ս նաև Ս. Գյուլբուդաղյանի «Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում», Երևան, 1967, էջ 158—161, Հ. Հարությունյանի «Անդամ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում», Երևան, 1970, էջ 45 և В. В. Бабаицева, Односоставные предложения в современном русском языке, М., 1968, էջ 154—159.

Կոշական-անվանական նախադասությունները իրենց հետ կարող են ունենալ ձայնարկություններ, ինչպես նաև լրացումներ: Ահա մի օրինակ 2. Թումանյանի «Խորհրդավոր ծերունին» հիշողությունից.

— Ի՞նչ տեսակ մարդիկ են նրանք, ի՞նչ գիտես նրանցից:

— Օ՛, շատ եմ ծիծաղել նրանց վրա:

— Վա՛յ, խեղճ պապեր:

— Ես պսակել եմ նրանց առաքինություններն ու մեծագործությունները:

— Ո՛վ բարի՛ ծերունի...

Կոշական-անվանական նախադասությունները առատորեն օգտագործվում են նաև նկարագրություններում, երբ խոսողը անձնավորում է որևէ իր կամ երևույթ և դիմում է դրանց: Ահա այդպիսի օրինակ՝ «Օ՛, ամենասո՛ւրբ տիրամայր, քո պատվին Հոռմում երկու նոր տաճար եմ կառուցել: Զենո՛վա, իմ Զենո՛վա, խեցի արևային, իրիկունը՝ ծիրանագույն (Շուլց, Քար և ցավ):

ԿՈՉԱԿԱՆԻ ՇԱՐԱՀԱՅՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ
ԱՐՏԱՀԱՅՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Ինչպես արդեն ասվել է, կոշականներն ըստ կազմության լինում են միանդամ և բազմանդամ (ծավալուն): Կոշականի շարահյուսական կառուցվածքը պայմանավորված է այն հանգամանքով, թե տվյալ կոշականը խոսքի մեջ ինչ դեր է կատարում՝ զուտ հաղորդակցման, թե՞ դրա հետ նաև ոճական:

Եթե խոսողը դիմում է մեկին բողոքի, դիմումի, գանգատի կարգով, առանց հուզարտահայտչական երանդի, սառը ոճով, պարզապես նրան մի բան ասելու, հարցնելու, խնդրելու, այսինքն, երբ այդ դիմումը միայն հաղորդակցման դեր է կատարում, այդ դեպքում կոշականը սովորաբար միանդամ է լինում: Այսպիսի դեպքերում խոսողը դիմում է խոսակցին (կոշականին)՝ նշելով նրա անունը կամ ազգանունը, պաշտոնը, կոչումը, մասնագիտությունը, հասարակական պարտականությունը և այլն (դիմում է ընկեր, եղբայր, բժշկուհի, վարորդ, վաճառող, քաղաքացի, երիտասարդ, օրիորդ, տոմսավաճառ և նման բառերով):

Ներեցեք, բժշկուհի՛, այդ բոլորը ինչո՞ւ եք գրում (ՍԳ, 1978, 10, 64):
Նրիտասա՛րդ, ներկայացումը հավանեցի՞ք (Սով. արվեստ, 1978, 8):

Ներեցեք, ինձ լավ չհասկացաք, օրի՛րդ (ԶԽ): Տոմսավաճա՛ռ, հայտնեցեք կանգառները:

Միանդամ կոշականը արտահայտվում է հատուկ կամ հասարակ գոյականների կամ գոյականաբար առնված այլ խոսքի մասերի ուղիղ ձևով և երբեք հոգ չի ընդունում:

Իսկ երբ խոսողը նպատակ ունի ինչ-որ հարգանքով, սիրով, փաղաք-
շական կամ հուզարտահայտչական այլ տոնով դիմել մեկին, այսինքն,
երբ այդ դիմումը ինչ-որ տեղ նաև ոճական արժեք է ձեռք բերում, այդ
դեպքում կոչականը դառնում է բազմամանդամ, այսինքն իր հետ ունենում
է լրացումներ. Վարպե՛տ Արտո, հիշո՞ւմ եք, ձմռանը գործարանում ենք
հանդիպել (ԳԹ, 1978, 8, 2): Այո, սիրելի՛ Մարգարիտ, սա մի նոր հոգե-
բանական գրոհ է (Շիրվ. ՊՂ): Առաջ եկ, լավիա՛ն աղջիկս: Դու էլ արի,
պատվելի՛ ֆեռի (նույն տեղում): Բացվեցե՛ք, հայրենիքի՛ շքե՛ղ առավոտ-
ներ (Գ. Սարյան):

Բազմամանդամ կոչականները առավելապես լինում են երկրառ կամ
եռաբառ: Հանդիպում են նաև ավելի ծավալուն կոչականներ. (որոշ կա-
ռույցներում ծավալուն կոչականի անդամների թիվը հասնում է
8—10-ի):

Բազմամանդամ կոչականը փաստորեն շարահյուսական մի կառույց-
վածք է, մի ազատ բառակապակցություն. նրա գերադաս անդամը կամ
միջուկը (արտահայտված գոյականով կամ գոյականաբար առնված այլ
խոսքի մասով) ունի իրեն լրացնող անդամները: Կոչականի գերադաս
անդամին լրացնող բառերը պարզաբանում, որոշակի են դարձնում այն
անձը կամ առարկան, որին դիմում է խոսողը. առանց այդ լրացնող,
պարզաբանող բառերի անորոշ է մնում կոչականի ով կամ ինչ լինելը:
Այսպես, օրինակ՝ «Բարի գալուստ, բարեկամնե՛ր» նախադասության մեջ
խիստ անորոշ է, թե ովքեր են այդ բարեկամները, այդ անորոշությունը
մասամբ վերանում է, երբ բարեկամնե՛ր կոչականին վերագրվում են մի
երկու լրացնող բառեր՝ «Բարի գալուստ, մեր թանկագի՛ն բարեկամներ»: Սակայն, երբ այս բազմամանդամ կոչականին վերագրում ենք տեղ ցույց
տվող որևէ լրացում, արդեն շատ որոշակի է դառնում կոչականի գերու-
դաս անդամը՝ «Բարի գալուստ, մեր թանկագի՛ն վիետնամցի բարեկամ-
ներ» (ՍՀ, 19.12.1973):

Բազմամանդամ կոչականի լրացումները բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) բառեր, որոնք լրացնում են ծավալուն կոչականի գերադաս ան-
դամին. սա առաջին կարգի կամ առաջին աստիճանի ընդարձակում (ծա-
վալում) է, իսկ լրացնող բառերը՝ առաջին կարգի լրացումներ:

բ) լրացումներ, որոնք պարզաբանում են կոչականին լրացնող բա-
ռերի իմաստը. սա էլ երկրորդ կարգի կամ երկրորդ աստիճանի ընդար-
ձակում (ծավալում) է, իսկ լրացման լրացումները պարզաբանող բա-
ռերը՝ երրորդ կարգի ընդարձակում և այլն⁹

է) Մանթաշի նիշո՛ւն հավֆեր,

իմ դարդս որ ձերն եղնեղ,

⁹ Տե՛ս В. П. Проничев, Синтаксис обращения, Л. 1971, էջ 46:

Ձեր էդ զառ-վառ խառ փետուրներ
Կսենային, քանց գիշեր (Ավ. Իսահակյան):

Այս բաղմանդամ կոշականի գերադաս անդամը հավֆեր բառն է,
նրա լրացումը՝ նխշուն որոշիչը. սա առաջին աստիճանի ծավալում է՝
նխշուն հավֆեր. այս կապակցությանն է լրացնում Մանթաշի հատկա-
ցույցիչը, որը երկրորդ կարգի լրացում է, որի միջոցով կոշականը ձեռք է
բերել երկրորդ աստիճանի ծավալում

Մանթաշի նխշուն հավֆեր...

Բերենք ուրիշ օրինակներ.

Ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն ձեզ, հին ու նոր,

Արի՛, բարի՛ ընկերներ... (ՀԲ):

Կմեռնեմ, միայն թե դու դարերում ազատ խշշաս,

Իմ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, հեռո՛ւ նաիրյան զալա՛ր բարդի (Հ. Սահյան):

Առաջին նախադասության մեջ ընկերներ կոշականն ունի հին ու նոր և
արի, բարի բաղմակի որոշիչները. այստեղ կա միայն առաջին աստիճանի
ծավալում: Երկրորդ նախադասության մեջ կան նաև երկրորդ և երրորդ
աստիճանի ծավալումներ: Կոշականի բարդի գերադաս անդամին լրաց-
նում է զալա՛ր որոշիչը, սրանց էլ՝ նաիրյանը, իսկ ամբողջ կապակցու-
թյանն էլ՝ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, հեռո՛ւ կրկնվող որոշիչները, որոնք փաստո-
րեն երրորդ կարգի լրացումներ են: Իմ հատկացուցիչը այստեղ բարդի
կոշականի համար նույնպես առաջին աստիճանի լրացում է, որովհետև
այն անմիջապես կապվում է գերադաս անդամի հետ, թեև նրանից ընդ-
միջվել է մի քանի որոշիչներով:

Երրորդ աստիճանի ծավալում ունի նաև՝ «կապույտ երկնքի ոսկեղեն՝
ստողեր, Ձեր հեռվից դուք միշտ տեսնում եք նրան» (Վ. Տերյան) նախա-
դասության կոշական կապակցությունը:

Բաղմանդամ կոշականի գերադաս անդամը հիմնականում արտա-
հայտվում է գոյականով. այն կարող է արտահայտվել նաև այլ խոսքի
մասերով, որոնք գոյականաբար են առնվում:

Գոյականով արտահայտված կամ գոյականաբար առնված գերադաս
անդամը ունենում է պարզաբանող լրացումներ. դրանք կարող են լի-
նել՝

1) որոշիչներ, արտահայտված՝ ա) հիմնականում՝ որական և
նրանից ավելի պակաս՝ հարաբերական ածականներով, որոնք գերադաս

կոշականի նկատմամբ կարող են և՛ նախադաս գործածվել, և՛ վերջադաս
և իրենց հերթին կարող են ունենալ երկրորդ կարգի լրացումներ.

Արդյոք ո՞ւր ես դու, իմ անո՛ւշ երազ (Վ. Տերյան):

Դու քաղցր ես, հո՛ղ իմ հայրենի... (Ն. Զարյան):

Իսկ դու երբ պիտի ժպտաս, իմ խղճո՛ւկ սիրտ վիրավոր (Ավ.
Իսահակյան):

Լեռնայի՛ն ծաղիկներ, հսկեցեք նրան...

բ) կոշականի գոյական գերադաս անդամը կարող է ունենալ նաև
դերբայներով արտահայտված որոշիչներ. որպես որոշիչներ կարող են
հանդես գալ հարակատար, ենթակայական և անորոշ (սեռական հոլով)
դերբայները.

Դադրա՛ծ, բեզարա՛ծ յար ջան,

Ամպերն ելան, դե արի՛ (Ավ. Իսահակյան):

Ինչո՞ւ ես հիշում, հեռացա՛ծ ընկեր,

Մոռացա՛ծ ընկեր, ինչո՞ւ ես հիշում (Վ. Տերյան):

Վազո՛ղ տղա, մոտեցիր մարզիկին (Հայաստ. ֆիզկ.): Դեպի երկինք
ցայտող շատրվանե՛ր, զգո՞ւմ եք արդյոք սրտիս զովուժյունը (Հայրենի-
քի ձայն):

Օ՛, գարնա՛ն ամիս, ապրելո՛ւ ապրիլ... (Ս. Կապուտիկյան):

գ) թվականներով, որոնք կարող են և՛ նախադաս գործածվել, և՛
ետադաս.

— Ներիր, Լիլի՛թ առաջին, — ասում եմ ես, աղջկան մոտենալու (ՎՊԴԱ):

— Ինձ թվում է, դու լավ տղա ես, Կարե՛ն 13-րդ (նույն տեղում):

Ինճերո՛րդ բրիգադ, ավելի բարձր արդյունքներ էինք սպասում:

դ) գոյականի ուղղական, սեռական, բացառական, գործիական հո-
լովներով.

Աստվածամա՛յր, մայր իմ, դու հեզ,

Ձունես շարի ոչ մի թեկ (Շիրազ):

Դե, մնաս բարով, ծերունի՛ հայրիկ (Հ. Թումանյան):

Ծկ, գարնա՛ն անձրեկ, թափվիր հորդառատ (Ա. Մատուրյան):

— Հազար բարի, Ձեճո՛վ Գասպար (ՍԳ, 1978, 10, 24):

...Այ համո՛վ աղջիկ, այ ծամո՛վ աղջիկ... (Ժող. երգ):

2) Գոյականով արտահայտված գերադաս անդամը կարող է ունենալ նաև առաջին կարգի հատկացուցիչ լրացում՝ արտահայտված գոյականով կամ դերանվամբ.

Ես ձեզ եմ դիմում, աշխարհի՛ մարդիկ (Գ. էմին)...

Հայո՛ց արքա, հայա՛րա արքա,

Ինչ-որ երգ է գալիս դոսից.

Մի պահ ականջ արա երգին (Վ. Դավթյան):

Շատ համեղ ես դու, Երեանի՛ ջուր (Ժող. երգ):

Ավելի հաճախ բաղմանդամ կոչականի գերադաս անդամը միաժամանակ ունենում է և՛ որոշիչ, և՛ հատկացուցիչ լրացումներ, ըստ որում հատկացուցիչը կարող է որոշիչից և՛ առաջ, և՛ հետո դրվել, բայց միշտ վերագրվել գերադաս անդամին.

Օրինակներ՝

Մա՛յր իմ ժողովուրդ, դեպի քեզ կգամ (Ավ. Իսահակյան):

Մեկամղձո՛ւտ լնակ իմ, քեզ հետ ըլլանք մտերիմ (Դուրյան):

Օ՛, ծանր հոգսերի խղճո՛ւկ զավակներ,

Որքան համբերող, քաջ է ձեր հոգին (Ալ. Մատուրյան):

3) Բաղմանդամ կոչականի գոյականով արտահայտված գերադաս անդամը կարող է ունենալ նաև բացահայտիչ լրացում, որը ավելի է պարզաբանում այն անձը կամ առարկան, որին դիմում է խոսողը, գրողը.

Մենավո՛ւր իմ սիրտ՝ մոլորվա՛ծ թռչուն:

Կարոտիդ կանչը չի հասնի նրան (Վ. Տերյան):

Հրա՛շք աղջիկ, գիշերների՛ թագումի,

Ճառագայթող քո աչքերով դու եկար (Վ. Տերյան):

Հա՛, հա՛, հա՛, Շապո՛ւմ, արքայի՛ց արքա,

Հա՛, հա՛, հա՛, Շապո՛ւմ, արյա՛ց թագավոր,

Այդ ո՛ւր ես այդպես սուրում քաջածի (Վ. Դավթյան):

Երեան՝ իմ բարի՛ ֆաղաֆ, Երեան՝ իմ ֆարի՛ ֆաղաֆ... (Ժող. երգ):

Կապակցությամբ արտահայտված կոչականի գոյական գերադաս անդամը կարող է ունենալ բառակապակցութուններով (այդ թվում նաև դերբայական դարձվածներով արտահայտված) լրացումներ.

իմ հա՛յ ժողովուրդ, իմ բազմաշնորհ,
Աշխարհի այգու մի ծայրում բուսած
Ընկուզենի դարավոր ու նոր (Ս. Կապուտիկյան):

Կարմիր ու կապույտ ժապավեններով զարդարված մեֆենայի վա-
րո՛րդ, ազատիր ճանապարհը: Բարձրահարկ շենքի առաջին մուտքի մոտ
կանգնած փոքրի՛կ տղա, դիմացի մեքենայից բեղ են կանչում:

Կոշականը (խսկ եթե այն բազմանդամ է, նրա գերադաս անդամը)
կարող է արտահայտված լինել նաև այլ խոսքի մասերով՝ ածականով,
թվականով, դերանվամբ, դերբայներով, բառակապակցություններով և
այլևայլ արտահայտություններով, որոնք իրենց մեջ համատեղում են նաև
գոյականի իմաստ և կարող են հանդես գալ նաև փոխաբերական կիրա-
ռությամբ:

1) Ածականով.— ածականները որպես կոշականներ ավելի սակավ
կիրառություն ունեն. դրանք խոսքի մեջ կոշականի դեր են կատարում
հիմնականում երկու դեպքում.

ա) երբ խոսողը խնդրողի դերում է և խոսակցին դիմում է փաղաք-
շական, սիրալիր հնչերանգով և մեծ մասամբ ածականով արտահայտված
կոշականի հետ գործածում է ջան բառը (Փոքրի՛կ ջան, հայրիկիդ կան-
չիր: Մի բաժակ ջուր տուր, սիրո՛ւն ջան: Կմրսես, անուշի՛կ ջան, տուն
արի և այլն):

Ջան բառին նման դեպքերում համարժեք է ստացական հոդը¹⁰
(Փոքրիկս, անուշիկս, թմբլիկս, սիրունիկս, նաղելիս, սիրելիս—Բարձր են
երկնի ձեղունները, ճագելի՛ս, բայց իմ սերը բարձրաբարձր է նրանցից—
Ավ. Իսահակյան: Դու նայեցիր, սիրելի՛ս, սև, արցունքոտ աչքերով...—
Դեմ):

Իհարկե, նման դեպքում ածականները կոշականներ են դառնում նաև
առանց ա-ի և ջան-ի, սակայն այս դեպքում էլ դրանց փոխարինում է իկ-
փաղաքշական ածանցը (Փոքրի՛կ, արտասանիր սովորածդ ոտանավորը:
Անուշի՛կ, մոտ արի):

Նման սիրալիր արտահայտությունների դեպքում ածական կոշականը
կարող է հանդես գալ նաև իմ դերանվան հետ, որն այս դեպքում կապ
չունի հատկացուցիչ անդամի հետ. այն ձեռք է բերում փաղաքշականի
իմաստ.

Թե վիրավորվես մարտում, իմ անգի՛ն,
Այդ մասին գրիր ժամանակին (Ավանգարդ, 1978, 8, 10):

¹⁰ Այսպիսի դեպքերում Ս հոդը ստացականության հետ ձեռք է բերում նաև փա-
ղաքշական երանգ:

Մի՛ մոռալվիր, ի՛մ սիրելի, թե հոգնել ես, էլ մի մնա... (Ս. Կապուտիկյան):

բ) Ածականը կոչականի դեր է կատարում նաև այն դեպքում, երբ խոսողը խոսակցին դիմում է վերաբերելու, հանդիմանելու, անարգելու համար (Գարշելի՛, ինչո՞ւ այդպես վարվեցիր: Զգվելի՛, կորիր այստեղից: Անգամո՛ք, մեծերին հարգել չգիտես: Հիմա՛ր, մի՞թե դա էլ չես հասկանում (ՎՊԴԱ):

— Դմբո՛, ժամացույցդ թող, ախր ես ժամանակ շատ ունեմ:

— Դո՛դ, ես կարող էի քեզ ժամանակ պարտք տալ (Գարուն, 1978, 9):

Դե իմ անունով երգվիր, անգգա՛մ,

Որ էլ Սարգիսն դու չես սիրելու (ՀԹ. Անուշ):

2) Կոչականի դերում, շատ սակավ դեպքերում, կարող են հանդես գալ նաև դասական ու քանակական թվականները՝ նույնպես գոյականաբար գործածվելիս. Առաջի՛ն, դանդաղեցրու քայլերդ, երկո՛ւրդ, իսկ դու՛ արագացրու, որ հավասարվեք: Զահր վաճառված է, էյ չոքս հաբյուր հի՛նգ, մուծի՛ր դրամը և ստացի՛ր քո ապրանքը (Սով. Գր., 1978, 3, 10):

3) Դերանուններից որպես կոչականներ կարող են հանդես գալ միայն անձնական դերանվան եղակի և հոգնակի թվերը՝ դու և դուք: Պատճառն այն է, որ խոսողը կոչականին դիմում է որպես խոսակցի, որին էլ հատուկ է երկրորդ դեմքի բերականական կարգը: Նման դեպքում այդ կոչականները չպետք է շփոթել նույն դերանուններով արտահայտված ենթակաների հետ, որոնց ստորոգվում է գործողություն կամ հատկանիշ: Համեմատենք՝

Ես կգամ, երբ դու մենակ կմնաս (Վ. Տերյան):

Դու փրփուր ու պուրպուր մի աղջիկ ես (Զարենց):

Դուք էլ ինձ հետ ձեն տվեք,

Իմ դարդերի թա՛յ սարեր (ՀԹ, Անուշ):

Բերված նախադասություններում գործածված դու և դուք ենթականերանուններից (թե՛ իրենց դերով և թե՛ իմաստով) տարբերվում են նույն դերանունների հետևյալ կիրառությունները՝

Սուտ ես ասում, դու խաբեբա... Կորի՛ զնա, դու շա՛ր ազվես... (ՀԹ):

Ծո՛վ դու ժպտուն, հրաշատեսի՛լ կապույտ ծով,

Աչքերս ի քեզ հառած մնամ ժամերով (Մկրտիչ Աճեմյան):

Դու իմ վերջի՛ն, իրիկնայի՛ն, աստվածայի՛ն քույր (Չարենց):
Դու՛ հի՛ն, հնամյա՛, դու բիբլիական,
Ու հո՛ր Երեւան՝ պատմությամբ լի... (Ս. Կապուտիկյան):
Դուի, վեհ վկաներ մեր անմահ փառքի,
Մեր ստեղծագործ հոգու հանճարի... (Ավ. Իսահակյան):

Այս օրինակներում դու և դուի դերանունները պարզապես ցույց են տալիս այն առարկաները, որոնց միջոցով խոսողը դիմում է որևէ առարկայի՝ իր հույզերն ու զգացմունքները արտահայտելու համար:

Այսպիսի դերանուններից առաջ հաճախ գործածվում են ձայնարկություններ:

Ա՛խ դու կկո՛ւ, հիմա՛ր կկու,
Քանի՞ փոքրիկ ձագ ունես դու...
Ա՛յ դու կոկոս՛ն, շաբալեզո՛ւ... (ՀԹ, Չարի վերջը)
Է՛յ դու մահվան անմահ աշխարհ,
Դերեւմանի պես տխուր... (Ավ. Իսահակյան):

Քանի որ դերանունն ունի ընդհանուր, շտաբերակված իմաստ, այդ պատճառով էլ գրողը իր խոսակցին ավելի որոշակի ու շոշափելի դարձնելու համար հաճախ բացահայտում է, թե ով կամ ինչ է իր դիմած դերանուն-կոչականը.

Վառ ու հզոր քո ապագան կայծակում է իմ դեմ,
Դու՛ հավերժո՛ղ իմ Հայաստան, անուն քաղցր ու վսեմ (Ավ. Իսահակյան):

Իմ սո՛ւրբ մանկիկ, թող համբուրեմ
Թաթիկներդ ցեխոտած,
Դու՛ կյանք ու սեր, ծափ ու ծիծաղ,
Ուրախության դու աստված (Ավ. Իսահակյան):

...Ինչպե՞ս շտիրեմ—հեղությամբ լցված

Դու յոթնապատի՛կ խոցված տիրամայր (Վ. Տերյան):

4) Ընդունված ձև է նաև (սա ավելի շատ հատուկ է բանավոր խոսքին, այն էլ՝ հիմնականում հասարակաբանությանը) խոսակցին տեղանունով կոչելը: Այս դեպքում խոսողին լիովին հայտնի է, թե ինքը ում է ուղղում իր խոսքը, ում է դիմում, թեև նրա անունը չի տալիս.

— Դու քանի՞ գլխանի ես, որ Հացավանի կանանց վրա ձեռ ես բարձրացնում, մեղրաձուրցի՛... Լամբարյանին դիմում է Մացակ Ավագյանը (նՁ2):

...Մի ցույց տվեք խփողին, ա՛յ բարեկամներ, ա՛յ հացավանցիք (նույն տեղում):

— Ա՛յ լեւինականցի, բաւական չեղաւ գլուխ գոլես: Սասունցիներ, դե
ձեղ տեսնեմ:

Երբեմն էլ խոսակցին, որպէս կոշականի, դիմում են՝ նրա աղջու-
թյունը հիշելով:

...Կարող էի, հոռո՛ւմ, սակայն չարի, զի մենք
Սովորություն չունենք զարկել զարկված մարդուն
եւ ընկածին տանել...

Ու ես չարի, հոռո՛ւմ (վ. Դավթյան):

Գյուղի երեսաները վազելով զինվորականների հետեից ուրախ-
ուրախ աղաղակում էին:

— Ռո՛ւս, դրաստի, ու՛րս, դրաստի (Չ. Մկրտչյան):
Նեգրի ուղի, նե՛գր, բո՛ւս ես ինձ (Ռ. Դավթյան):

(5) Կոշականներ են դառնում նաև ցանկացած բաներ ու բառակա-
պակցութիւններ, որոնք կարող են հանդես գալ թե՛ եզակի և թե՛ հոգ-
նակի թվերով:

Դու օգտվեցիր, թվաբանություն (Պարույր Սևակ):

Սե՛ր, մնաս բարով, էլ քեզ չեմ նայի (Ավ. Իսահակյան):

— Ա՛խ, մանկավարժությա՛ն աստված, ինչ դարձրինք քո տաճարը
(Գարուն, 1978, 9):

Տունդ լցրել ես, ուռչում ես, տրաքվում ես, ընկե՛ր ֆերմայի վարիչ
(ՍԳ, 1978, 10):

Ժամի գմբեթից ներքև են ընկել

Իրիկնամուտի սովերնիերը թեք,

Օ՛, իմ խաղերի ուրախ ընկերներ,

Այլևս ես ձեզ չեմ տեսնի երբեք (Ս. Նսենին):

6) Եւ վերջապէս, կոշականներ կարող են դառնալ նույնիսկ առան-
ձին անվանումներ ու արտահայտութիւններ:

Մտտեցիր գրատախտակին, Ապարանի վերջին մոնիկա՛ն:

Ժամացույցի ժանգոտված մեխանի՛զմ, դե չու՛ծիր այս խնդիրը:

Օ՛, բնության ճիւղալի ստեղծագործություն, դու բոլորին շատ շու-
տով խելքահան կանես:

Այ դու դարմանի տակի ջո՛ւր, մտքումդ բան ես ունեցել, հա՛ (Պը-
ռոշյան):

Գեղարվեստական գրականության մեջ և բանավոր խոսքում գրողը և խոսողը կոչականներին դիմում են իրենց մտքերը, հույզերն ու տրամադրությունները արտահայտելու, ինչպես նաև խոսքը ավելի կենդանի ու աշխույժ, արտահայտիչ ու ուշադրության արժանի դարձնելու համար:

Կոչականը ոճավորում է խոսքը, այն օժտում հուղարտահայտչական երանգավորումով: Ահա հենց այս նպատակով է, որ ավելի հաճախ խոսքի մեջ կոչականները հանդես են գալիս իրենց լրացնող բառերի՝ լրացումների հետ. կոչականների հետ գործածվում են նաև զանազան ձայնարկություններ ու եղանակավորող բառեր: Կապակցվելով այդպիսի բառերի հետ, կոչականը շարաճյալապես կառուցվում գրավոր խոսքին հաղորդում է բազմազան երանգավորող նրբերանգներ, իսկ բանավոր խոսքում դրանք դրսևորվում են առանձնացող հնչերանգով:

Կոչականի գործառնական ուղորտները բազմազան են ու բազմաբնույթ: Կյանքի ցանկացած բնագավառի համար (լինի դա գիտահետազոտական հիմնարկություն, ուսումնական հաստատություն, բժշկություն, մրշակութային կյանք, արտադրություն, գյուղատնտեսություն, շինարարություն, հրապարակախոսություն, զինվորական ծառայություն, տրանսպորտ, առևտուր և այլն) մարդիկ մշակել են իրար հետ հաղորդակցվելու յուրահատուկ ոճ և որպես կոչականներ գործածում են սովյալ բնագավառին յուրահատուկ բառեր ու արտահայտություններ:

Ըստ այդմ էլ կոչականների ոճական դրսևորումների ուղորտները տարբեր են ու բազմազան.

1. Վարչագործառական ոճերում (այսինքն, երբ խոսքը պաշտոնական բնույթ է կրում և հանդես է գալիս պաշտոնական գրագրությունների մեջ) գործնական գրություններում, կոչելում, դիմումներում, հրամանագրերում, հրապարակախոսության մեջ կոչականներ լինում են՝

ա) անուն, ազգանուն, հայրանունները (կոչականի այսպիսի դրսևորումը հատուկ է հիմնականում բանավոր խոսքին): Երբ խոսակցությունը պաշտոնական բնույթ է կրում, հաղորդակցվողները սովորաբար իրար են դիմում անուն-հայրանունով¹.

¹ Հայերենում զարմանալի կերպով լայն տարածում է ստացել արական և իգական սեռերի անձնավորություններին հայրանվամբ կոչելիս ուսական հայրանվանական վերջավորություններ վերագրելը (Արամ Աշոտիչ, Արմենուհի Արշակունյա):

— Լեոն Տիգրանիչ, խնդրում եմ համապատասխան կարգադրություն անել:

— Աշոտ Արամիչ, կարգադրությունը վաղուց է արված (Զհ):

Իսկ եթե անուն-հայրանունով չեն դիմում, ապա անվան կամ ազգանվան հետ գործածում են ընկեր բառը (ընկե՛ր վարդանյան, ընկե՛ր Լեոնյան, ընկե՛ր Հասմիկ, ընկե՛ր Լեոն):

բ) Մասնագիտությունների, պաշտոնների, զբաղմունքների անվանումները (այս անվանումների հետ նույնպես հաճախ գործածվում է ընկեր բառը—Ընկե՛ր հրամանատար, հանձնարարությունը կատարված է: Ընկե՛ր ուսուցիչներ, մի մոռանաք, որ դուք վեհ ու պատվավոր աշխատանք եք կատարում: Հարցը ճիշտ հասկացեք, ընկե՛ր ինժեներ: Այս հարցում դուք ճիշտ չեք, ընկե՛ր պետ):

Որոշ մասնագիտությունների անվանումների հետ ընկեր բառը սովորաբար չի գործածվում (վարորդ, տոմսավաճառ, հաճախորդ, գնորդ և այլն). միայն եզակի դեպքերում, ինչ-ինչ նպատակներով են այս դեպքում դիմում ընկեր բառին:

գ) Վարչագործառական այլ ոճերում (կոչեր, ճառեր, զեկուցումներ) կոչականներ գործածելը, դրանք կոչականներով սկսելը սովորական բանաձև է դարձել (обычная формула)²: Հոետորական ոճում մի տեսակ հատուկ, հոետորական շեշտ են ստանում և առանձնահատուկ հնչերանգով են արտաբերվում ընկերներ, քանկագին ընկերներ, բարեկամներ, հարգելի բարեկամներ, քանկագին հյուրեր (հնում՝ տիկնայք և պարունայք)՝ կոչականները: Սա այնքան տարածված երևույթ է, որ կարելի է բավարարվել մի երկու օրինակով.

Քանկագի՛ն ընկերներ, բարեկամներ, այսօր մեծ ու լուսավոր տոն է հղբայրական Հայաստանում... (ՍՀ, 1978, 15, 10, է. Ա. Շեվարդնաձեի ճառից):

Քանկագի՛ն ընկերներ, հենց նոր մենք ձեզ հետ մեկտեղ դարձանք պատմական ակտի վկաներն ու մասնակիցները (նույն տեղում, Կ. Դիմիրճյանի ճառից):

— Ընկերներ՛, էն ինչ որ էստեղ խոսեցին, էդ բոլորը կեղծ է (Ս. Զորյան, «Դրադարանի ձղջիկը»):

Կոչերն էլ սկսվում են այնպիսի կոչականներով, ում որ դիմում են ամբիոնից. Դիտուքյան և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների աշխատողներ՛, պայքարեցեք գիտության հետագա ծաղկման, տեխնիկական առաջադիմության համար (ՍՀ, 14, 10, 1978):

² См. Грамматика русского языка, том II, Синтаксис часть II, под. ред. В. Виноградовой, М., 1954.

Իրավաբանական ոճերում որպես կոչական լայնորեն է գործածվում ֆաղափացի բառը.

— Քաղաքացի՝ Լամբարյան Լևոն, դուք ձեզ մեղավոր ճանաչո՞ւմ եք:

— Ոչ,— պատասխանեց Լևոնը:

— Իսկ դուք, Քաղաքացուհի՝ Արուսյակ Լամբարյան, հանցավոր համարո՞ւմ եք ձեզ: (ՆՁԶ):

2) Առօրյա-խոսակցական ոճերում կոչականները հանդես են գալիս.

ա) որպես ընտանեկան, բարեկամական, աղագիցական կապերի անվանումներ³.

— Հայրի՛կ, Ի՞նչն է քեզ այդպես տանջում (ՇՊԶ): Մայրի՛կ, զրսպիր նրան (Ն. տ.):

Քեռի՛, մայրիկն ուզում է քեզ տեսնել (Ն. տ.): Պապի՛կ, հայրիկը ե՞րբ է գալու:

— Մոռա՛մո՛ւյր, մի օր էլ դուք եկեք մեզ մոտ,— ասաց Սարգսի կինը (ԶԽ):

բ) Խոսքը ոճավորելու, խոսողի ներքին դատողություններն ու խոսակցի նկատմամբ ունեցած սիրալիրությունն արտահայտելու համար խոսողը որպես կոչականներ օգտագործում է հարգալից ու փառաբանական բառերը, մտերմական արտահայտությունները. այդպիսի բառերից ու արտահայտություններից հետո հայերենում սովորաբար գործածվում է ս փառաբանական հոդը⁴. «Դուք չեք կարող երևակայել, ջանիկնե՛րս, թե ինչքան եմ ձեզ կարոտել»... «Սիրելիս, ջանիկս, թանկագինս, անուշիկս, բալիկս, իմ ջանիկ-մանիկներս... (Հ. Թումանյան, Եժ, հ. 4, էջ 426):

— Աղավնյա՛կս, ո՛ւր էիր չքվել (ՎՊԴԱ):

...Ի՞նչ խաբար է, սանի՛կս, զարմանում եմ, ջանի՛կս,

Զաշխատեցի՞ր ամառը, ասա, Ի՞նչն էր պատճառը (Կոկիով):

Թեև հնացած ձև է, բայց խոսքի հուղարտահայտչական երանգը ավելի ընդգծելու, խոսակցին չափազանց սրտամոտ լինելու հանգամանքը

3 Շատ հաճախ բանավոր խոսքում (ավելի սակավ գրավորում) ընտանեկան, բարեկամական, աղագիցական, կապերի անվանումներ արտահայտող բառերը (հայրիկ, մայրիկ, քույրիկ, եղբայր, հորաքույր, մորաքույր, քեռի և այլն) որպես կոչականներ գործածվում են ոչ իրենց իսկական նշանակությամբ:

4 Ընտանեկան, բարեկամական հարաբերություններ արտահայտող կոչականներից աղա, աղջիկ, զավակ (ինչպես նաև բարբառային հեր, մեր, քուր, ախպեր) բառերը նույնպես գործածվում են Ս փառաբանական հոդով. օրինակ՝ լզիտեմ, աղաս, օր կա՝ կյանք արժե, կյանք կա՝ օր էլ չարժե (ՍԳ, 1978, 10): Խելոք ես ասում, աղջիկս, դու հազար անգամ խելոք ես (Ն. տ.):— Ի՞նչ կարող եմ անել, զավակս (ՇՊԶ):

— Այ եհես, այ մհես, ժամանակները փոխվել են: Ախպես, այդպես չի լինի:

շէշտակու համար կոշականը հրեմն էլ կարող է ստանալ նաև դ դիմորոշ հողը.

Սիրելի՛ Զիվան, ընկե՛րդ իմ հոգու,
Մարդկային սիրտը հասկանում ես դու (ՀԹ):

Քեզ ասեմ, Մուշե՛ղ, որդի՛ վասակա,
Քեզ ասեմ, հայոց քա՛ջ սպարապետ,
Քեզ ասեմ, արի՛ղ ու կոշեմ ոխի (Վ. Դավթյան):

Դ դիմորոշ հողը կոշականների հետ գործածության մեկ ուրիշ դեպք էլ ունի. դա այն է, երբ խոսողը ատելությունը է լցված իր խոսակցի նկատմամբ և ցանկանում է ավելի ստորացնել նրան: Ահա այսպիսի ոճով է դիմում Անտոնիոսը հայոց շղթայակապ Արտավազդ արքային.

—Հանդգնեցի՞ր, սառ՛ր արմեն,
Հանդգնեցի՞ր, սառն՛ւկդ նենգ,
Հանդգնեցի՞ր իմ կյանքի դեմ ու թագուհու (Վ. Դավթյան):

Ապա՝

Աղավնին եր թռան աջ ու ձախից.

—Գլուխ թեքիր, արմեն...

Բարբարո՛ւղ, թեքիր...

Թեքիր Էլենպատրա արեգակի առաջ (նույն տեղում):

Սիրաշիր ու փաղաքշական բառերի հետ, հատկապես բանավոր խոսքում, լայն տարածում ունի ջան բառը, որը գործածվում է կոշականի մտերմությունը ավելի ընդգծելու համար. այն դրվում է թե՛ անձնանունների և թե՛ փաղաքշական բառերի հետ. Բան չկա, բալա՛ ջան, հիմի ո՞վ է իրա խելքով ընդունվում (ՎՊԴԱ): Մայրի՛կ ջան, դեռ ինձ հարկավոր է շատ բան կարդալ... էդ բոլորը մենք չենք տեսնում, Վիկտոր՛ր ջան (Ստ. Զորյան): Չեն թողնում, որ նորը կառուցենք, տղա՛ ջան (ԶԽ):

Ջան բառը հանդես է դալիս գրեթե բոլոր կոշականների հետ և շատ լայն տարածում է ստացել⁵, բանավոր խոսքից էլ անցել է գրավորին:

⁵ Վ. Առաքելյանը ջան բառը որոշ կապակցություններում առանձին կոշական է համարում (Ամռան անուշ հուրհրացող տոթ ես, ջան—ԵԶ): Նույն բառը կոշականներից առաջ որոշիչ է համարում (է՛յ, ջան սարեր, Սասման սարեր—ՀԹ: է՛յ, ջան-հայրենիք, Ինչքան սիրուն ես-Ավ. Իս): Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. 2, էջ 425:

Այն ավելի շատ ազիզ բառի հետ է գործածվում (Բաց չեմ թողնի, Լևոն ջան, ազի՛զ ջան, — շարունակեց Անուշը:— Նջ, Հացավան): Ազի՛զ ջան, շուտ կգաս (Ձե):

Ազիզ բառն էլ իր հերթին մեկ ուրիշ կոշականի համար կարող է որոշիչ դառնալ (ազիզ ընկեր, ազիզ բալա, ազիզ ախպեր, ազիզ յար և այլն):

գ) Կոշականներ են դառնում նաև վարքագծի, հատկանիշների, բրնավորության գծերի (Թե՛ դրական և թե՛ բացասական), սեռի, հասակի, տարիքի անվանումներ, նույնիսկ ֆիզիկական արատներ ու թերություններ անվանող բառերը, այդպես էլ՝ ծաղրական բառերը ու հանդիմանական, վիրավորական մակդիրները.

...Անամո՛ք, անի՛րա՛վ, չէ՞ որ ես տեսել եմ այդ ֆիլմը: Տգե՛տ, չեղա՛մ մի դեպք, որ խելացի բան ասեիր: Դմբո՛, միևնույն է, չես հասկանա (Ձե): — Լկտի՛, անպատկա՛ռ, փոխանակ լաց լինի, ներողություն խնդրի... (Գարուն, 1978, 9):

— Ապո՛ւշ, ինչո՞ւ չես դանդահարել... Գի՛ժ, մեզ մոտ միասին կլինեն (ՎՊ ԴԱ):

Տղա՛, հեռացիր այստեղից: Աղչի՛, ինչ ես խոսում: Փոքրի՛կ, մոտ արի:

դ) Կոշականները առատությամբ են գործածվում նամակադրություններում. այստեղ նույնպես դրանց գործածությունը սովորական բանաձևի տեսք է ստացել, որովհետև, գրեթե չկա նամակ, որտեղ կոշականներ չլինեն. և սա բնական է, որովհետև նամակը գրավոր դիմում է խոսակցին, առանց որի անունը տալու կամ որևէ սիրալիք, փաղաքշական բառերով դիմելու, հնարավոր չէ հաղորդակցումը: Նամակներում որպես կոշականներ հանդես են գալիս անձնանունները և սովորաբար իրենց հետ ունենում են ջան, սիրելի, քանկազին, հարգելի և նման բառեր: Բերենք այդպիսի տողեր տարբեր նամակներից. «Այս օրերին շարունակ պատրաստվում էի գրել Ձեզ, սիրելի՛ Անտյա, ի պատասխան Ձեր հունվարի մեկի նամակի»: «Մի բարկացեք, սիրելի՛ Անտենկա, որ այդպես երկար չէի պատասխանում Ձեր նամակին» (Վ. Տերյանի նամակներից): «Անգի՛ն Բուրիկ, եղբայրս՝ Գրիգորը, մեռավ»: «Հարգելի՛ս, ներիր հպարտությանս համար» (Ն—Դ, Աննա Սարոյան): Ավելի մտերմական նամակներում շատ գործածական է ջան բառը. «Իմ սիրելի՛ ուղի Գիֆո՛ր ջան: Ի քաղաքն Թիֆլիզ...» (ՀԹ, Գրքորը): «Հայրի՛կ ջան, ես շատ լավ եմ, քննությունները հաջող եմ հանձնում: Մի քիչ փող ուղարկի» (Գարուն, 77): «Հեղինե՛ ջան, Լևոնի (Շանթի) հետ ուղարկում եմ իմ նոր տպած բրոշյուրից» (ՀԹ, նամակներից):

Կոշականները գործածվում են նաև հեռագրերում, սակայն դրանց ոչ բոլոր տեսակներում: Հայտնի է, որ հեռագիր ուղարկողը ձգտում է հնարավորության սահմաններում սեղմ տեքստ կաղմել, այդ պատճառով էլ

հեռագրերը մեծ մասամբ լինում են շոր ու պաշտոնական, դրանցում բացակայում են խոսքին հույզ ու արտահայտչականություն տվող բառեր ու կապակցություններ: Սակայն շնորհավորական հեռագրերում հեռագիր տվողը ավելի առատաձեռն է և աշխատում է իր ուղարկած խոսքի մեջ հույզ ու ջերմություն դնել. այս դեպքում նա առաջին հերթին դիմում է կոչականներին, այն էլ բազմաճյուղ կոչականների: Դիմենք մի երկու օրինակներ.

«Ռուսիա կողմից շատ սիրելի ու հարգելի Ռուբեն Մաթևոսյան, սրտանց շնորհավորում ենք քեզ վաղուց արժանի բարձր կոչման համար»—Մի խումբ ուսանողներ:

«Թանկագին բալիկս, ամբողջ սրտով շնորհավորում եմ ծննդյանդ օրվա առթիվ»:

«Սիրելի՛ ուսուցչուհի, իմ երկրորդ մայր, անշափ ուրախ եմ կազմարական ամենաբարձր պարգև՝ Լենինի շքանշան, ստանալու համար» Զեք սիրելի սան՝ Գագիկ Վարդանյան:

Երբեմն էլ, հատկապես բանավոր խոսքում, հասարակաբանություններում դիմացինին վիրավորելու, կոպտելու, արհամարհելու նըպատակով ոչ թե դիմում են նրան, այլ ուղղակի նրա երեսին են շարժվում ոչ միայն ֆիզիկական արատների անվանումներ (քոռ, քաշալ, շորսաչքանի, կուզիկ, քավթառ, պառավ, կաղ, սատանա, գիժ, աննորմալ, գող, ավազակ, չբեր), այլև զանազան կենդանիների, գազանների թռչունների, սողունների, հրեշների անվանումներով վիրավորում են խոսակիցներին: Բերենք մի քանի բնագրային և բանավոր խոսքում տարածված օրինակներ. Զհամարձակվես մոտ գալ, անասո՛ւն (վՊԴԱ), Խո՛գ, ինչո՞ւ չասացիր (ԶԽ): Լկտի՛ աղջիկ, դեռ անձնագրո՞ւ է ուզում երևալ (Գարուն, 1978, 9): Աղվե՛ս, նորից խոստումնե՞ր ես տալիս (ԶԽ): Օ՛ձ, ինչո՞ւ խփեցիր, չէ՞ որ նա քնզնից փոքր է: Բռե՛նի՛, չհամարձակվես նրան ձեռք տալ: Կաշաղա՛կ, շատ ես խոսում և այլն և այլն... Այսպիսի անվանումների հետ երբեմն էլ գործածվում են այդ կենդանիների բնութագրող որոշիչներ (վայրենի գազան, խորամանկ աղվես, ստոր սողուն, սև ագռավ, կատաղած շուն, սև օձ, կոպիտ արջ, հիմար ուխտոր և այլն):

Նման վիրավորական բառերն ու անվանումները հայերենում մի հետաքրքիր կիրառություն էլ ունեն. դրանք գործածվում են մեկը անորոշ դերանվան հետ և ավելի են սաստկացնում վիրավորանքն ու արհամարհանքը (հիմարի մեկը, տգետի մեկը, ապուշի մեկը, նույնիսկ՝ եզի մեկը, խոզի մեկը, իշու մեկը և այլն):

Խնդրանք, աղերսանք, ափսոսանք արտահայտող նախադասություններում նույնպես կոչականները առատորեն են գործածվում. դրանց միջոցով ավելի է ընդգծվում ու շեշտվում ենթակայի գործողությունը, որը

այսպիսի նախադասություններում ավելի շատ առնչվում է կոշական-
ների, քան ենթակաների հետ.

վա՛յ, վա՛յ, Մոսի՛ ջան, ինձ մի՛ սպանիր,
ինձ թող էս անգամ...

...նանի՛ ջան, նանի՛, կուժը՝ թող առնեմ,

Աղբյուրը՝ գնամ աղջիկների հետ...

Ընչի՞ շես խոսում, ընչի՞ շես նայում,

իմ օր ու արև, կյանք ու ջան որդի...

...Ափսոս, Անո՛ւշ, սարի՛ ծաղիկ,

Ափսոս իգիթ քո յարին.. (ՀԹ, Անուշ):

Գեղարվեստական գրականության մեջ, հատկապես պոեզիայում
կոշականները ավելի հաճախ հանդես են գալիս ձայնարկությունների հետ,
որոնք ավելի են ընդգծում, սաստկացնում կոշականների հուղարտա-
հայտական նրբերանգները:

Ձայնարկությունները մի դեպքում՝ ուրախություն, մյուս դեպքում՝
ղարմանք, մի այլ դեպքում՝ վախ ու ցասում և կամային ու զգացական
այլևայլ վերաբերմունք են հաղորդում կոշականներին: Կոշականների
հետ առավելապես գործածվում են, այսպես կոչված, կոշական ձայ-
նարկությունները, որոնք իրենց վրա են գրավում ուրիշների ուշադրու-
թյունը և դրանով էլ ուժեղացնում են կոշականների արտաբերման հնչե-
րանգը: (Այս մասին ավելի հանգամանորեն խոսվելու է «Կոշականի
հնչերանգը» և «Կոշականի կետադրությունը» բաժիններում):

Սովորական, առօրյա-խոսակցական ոճերում շատ գործածական են
մառդ, ընկե՛ր, եղբայ՛ր, աղջի, բույ՛ր բառերը, որոնք կոշականներ դառնա-
լիս երբեմն փոխում են իրենց իմաստները և սովորական խոսքին հա-
ղորդում են հուզականություն ու պատկերավորություն: Այդպիսի կոշա-
կանների հետ հաճախ հանդես են գալիս նաև եղանակավորող բառեր ու
ձայնարկություններ:

Շատ տարածված է ա՛յ մառդ կապակցություն կոշականը, որը խոս-
քը ուղղում է ոչ թե կոնկրետ անձնավորության, այլ ընդհանուրին, եր-
բեմն էլ նույնիսկ ոչ ոքի չի ուղղվում խոսքը, ասվում է հենց այնպես.
այդ պատճառով էլ ա՛յ մառդ կոշականը մի տեսակ միջանկյալ բառի
արժեք է ստացել. «Ա՛յ մառդ, հիմա ամենքը կրթություն են ստանում,
հիմա առանց կրթության ոչինչ շես անի» (ՄԳ, 1978, 10): «Ինչեր ես
ասում, ա՛յ մառդ, ասում եմ, որ ռուսերեն իմանաս, մինչև Լոնդոն էլ
կհասնես (նույն տեղում):

Նման կիրառություն ունի նաև լիսպե՛ր կոշականը, որը իր իսկա-
կան իմաստով չի գործածվում (լիսպե՛ր, ի՞նչ գործ ունես: Ախպե՛ր,

գնա քո բանին: Դու մի մոտենա, ախպե՛ր: Ես չեմ խառնվի այդ գործին, ախպե՛ր: Նույնիսկ կանանց էլ են դիմում այդ նույն բառով: Այս նույն բառի գրական ձևը՝ եղբա՛յր, նույնպես շատ գործածական կոչական է (Սա ինչ բան է, եղբա՛յր, մարդ գլուխ չի հանում: Չեմ հասկանում, եղբա՛յր, ես ինչ կապ ունեմ այս գործի հետ):

Իբրև խոսակցական կոչական լայն գործածություն ունի նաև աղջի բառը. սրանով շատ հաճախ դիմում են ոչ միայն աղջիկներին, այլ նույնիսկ կանանց ու պառաւններին՝

Աղջի, վարդիշա՛ղ, թե հոգիդ սիրես,
Մի գարիդ գցիր, տես ի՞նչ է ասում... (ՀԹ):

Քույր կոչականը բանաստեղծական բառ է դարձել և բաղմապիսի էպիտետների ու ձայնարկվածությունների հետ գործածվում է պոեզիայում. իհարկե, այդպիսի դեպքերում այդ բառը հաճախ իր իսկական իմաստով չի գործածվում, այդ բառով բանաստեղծները դիմում են սիրած աղջրկան.

Քո՛ւյր իմ նազելի, նայիր քո դիմաց,
Վիրավոր, ավեր սիրտս եմ բացել (Ավ. Իս.):
Դու իմ վերջին, իրիկնային, աստվածային քույր (Չարենց):
Իմ քո՛ւյր, իմ դանի՛ն, իմ սո՛ւրբ սիրեկան,
Ես քեզ սիրում եմ, դու դեռ չես մեռել (Վ. Տերյան):

Նույն բառի փաղաքշական (քույրիկ) գործածությունը* նույնպես շատ է տարածված պոեզիայում.

* Մի քանի բառերի իկ փաղաքշական մասնիկով որպես կոչական գործածվելը շատ սովորական երևույթ է (հայրիկ, մայրիկ, պապիկ, տատիկ, քույրիկ, թոռնիկ), բայց նման տիպի որոշ բառերի որպես կոչական գործածվելը հնացած է կամ բարբառային (հերիկ, մերիկ, մամիկ և այլն): Հնացած ձևեր են նաև յակ-ով վերջացող կոչականները՝ հոգյակ, պատանյակ, աղալնյակ, որդյակ... Թեև հնացած, բայց դեռևս գործածվում են տեղա՛ն, մաւղ աստծո կոչականները.

- Ո՞րտեղացի ես:
- Առյուծաշնն գավառից եմ:
- Առյուծաշն՛ն, դե, տե՛ղե՛ն, էդպես ասա (ԳԹ):

Յուրաք տարա՛վ, վա՛ն, տե՛ղե՛ն... (Հ. Թումանյան):

- Նպասիր, մա՛րդ աստծո, դեռ կհասցնես (Գարուն, 1978, 3, էջ 24):

Ես պանդուխտ եմ, էս տեղերին ծանոթ չեմ,

Քույրի՛կ, ասա՛, ո՞րն է ճամփեն Բինգյուլի (Ավ. Իս.):

էն ամպի նման ժողոտ սարերով, Քուրի՛կ ջան, քեզնից հեռու գնացի (Ավ. Իս.):

Իբրև կոշական շատ տարածված գործածություն ունեն ընկեր, բարեկամ, երիտասարդ, ֆաղաֆացի, օրիորդ, աիկի՛ն բառերը, որոնցով դիմում են անծանոթի՛ նրանից մի բան հարցնելու, խնդրելու, որոշ տեղեկություն ստանալու, ինչպես նաև նրան դիտողություն անելու համար (Ընկե՛ր, չե՞ք զգում, որ կարգ եք խանդարում: Երիտասա՛րդ, թույլ տվե՛ք առաջ անցնել: Տիկի՛ն, նրան լա՞վ եք ճանաչում: Քաղաֆացի՛նե՛ր, նա առաջինը քաղաք մտավ):

Վերջին տարիներին, հատկապես գիտական միջավայրում, որպես մեծին, ղեկավարին դիմելու կոշական առատորեն գործածվում է շեֆ բառը.

— Պայուսակդ մոռացար, շե՛ֆ, — կանչեց վարորդը (ՀՄՄ):

— Ե՛ն՝ֆ, մեր հաջորդ հանդիպումը, կարծում եմ, շուտ չի լինելու (Զե):

Նրան ես վաղուց էի տեղյակ պահել, շե՛ֆ, այստեղ իմ մեղքը թեթևանում է (Զե):

Հեռախոսադրույցի ժամանակ ամենատարածված կոշականն է ալլո-ն, որով իրար են դիմում, հաղորդակցման մեջ են մտնում երկկողմյան զրուցակիցները՝ անկախ իրար ծանոթ կամ անծանոթ լինելու հանգամանքից: Երբեմն էլ ալլո-ի հետ տրվում է նաև ծանոթի կամ բարեկամի անունը.

— Ալլո՛, — մեղմորեն հարցրեց նա, — ո՞ւմ եք ուղում:

— Դուք եք, Արփենի մայրի՞կը:

— Ալլո՛, լսե՛ք մի բոպե, ես սիմֆոնիկի Միսիսին եմ...

...— Ինչո՞ւ ես չարչարվում, նա արժանի չէ դրան... Ալլո՛, Արփե՞ն... (Զե):

Գեղարվեստական գրականության մեջ, հատկապես պոեզիայում բանաստեղծներն իրենց խոսքի ուժը ավելի ներգործուն ու արտահայտիչ դարձնելու համար հաճախ դիմում են ոճական մի գեղեցիկ միջոցի՝ անձնավարման. սրա էությունն այն է, որ բնությունը, նրա երևույթները, թուշուններն ու կենդանիները, նույնիսկ վերացական հասկացությունները ժամանակավորապես դառնում են բանական արարածներ, շնչավորվում են ու մասնակցում բանաստեղծի հույզերին ու ապրումներին, ընկնում նրա խոսքի կենտրոնում, նրա համար դառնում ունկնդիր-կոշական: Այսպիսի դեպքերում այս շնչավորված առարկաներն ու երևույթները կարող են լսել բանաստեղծին, պատասխանել նրան, դառնալ նրա զրուցակիցը, կարող են և միայն լուռ վկաներ ու ունկնդիրներ լինել:

Շնչավորված բնության ու բանաստեղծի երկխոսության լավագույն օրինակներից է Ռ. Պատկանյանի «Արաքսի առտասուքը» հայտնի բանաստեղծությունը, որտեղ անձնավորված Արաքսը պատասխանում է բանաստեղծի այն հարցին, թե ինչո՞ւ է ինքը տխուր, ինչո՞ւ ձկների հետ պար չի բռնում, ինչո՞ւ է բանաստեղծի նման սգավոր.

Արա՛քս, ինչո՞ւ ձկանց հետ
Պար չես բռնում մանկական...

Արաքսը պատասխանում է.

Խիզա՛խ, անմի՛տ պատանի,
Նիրհա ինչո՞ւ դարավոր
Վրդովում ես, նորոգում
Իմ ցավերը բյուրավոր...

Բերենք անձնավորման օրինակներ, որտեղ առարկաներն ու երեւոյթները լուսնյամբ են մասնակցում բանաստեղծների մտորումներին.

Դու հայրենի՛ք կարմրասիրտ, գրանիտյա անառ բերդ,
Դու շողշողուն ու շոայլ, շոգի, շոգու օթեան,
Իմ Երեւան, Երեւան, Արեւային Երեւան (Ս. Տարոնցի):

Քե՛ղ, հայ լեզու, կսիրեմ մրգաստանի մը նման (Վ. Թեքեյան):
Արի, նո՛ր տարի, գալուստդ բարի (Պարույր Սևակ):
Անձրե՛կ, դու եղիր սերմ ու բալասան (Գ. Քրիստինյան):

Վերացական գոյականների օրինակներ.

Գերեզ ես դու ինձ, հարազա՛տ հեռու (Գ. Քրիստինյան):
Ողջույն քեզ, բերկրա՛նք, ողջույն քեզ, տենչա՛նք (Գ. էմին):

Կոչականի ոճական կիրառություններից է նաև Հոստորական հարցը. սա բանաստեղծական մի հնարանք է, երբ բանաստեղծը հատուկ նպատակ է հետապնդում ընդգծելու այն անձը, առարկան կամ երևույթը, որին դիմում է ինքը և իր դիմումի, հարցման դիմաց պատասխան չի պահանջում: Հոստորական հարցերով բանաստեղծները մեծ մասամբ իրենց խոսքերն ուղղում են հայրենիքին, բնությանը, ժողովրդին, ինչպես նաև անհատ մարդկանց: Հոստորական դիմում-հարցադրումներով շատ հարուստ է մեր քնարերգությունը.

Մի՞թե դու չէիր, հայրենի՛ք իմ հեգ,

Որ տալճաներից, մթին յուրդերից... (Ավ. Իս.):

Աչք ենք բացել քեզնից հեռու, քո կարոտով ծերացել,

Մի՞թե պիտի մեռնենք մի օր քեզնից անմաս, Արարա՛ւ (Ս.

Կապուտիկյան):

Վաճա՛ն Տերյան, ինչպե՛ս երգեմ հիշատակը քո,

Թող լուռ փովի հիմա իմ դեմ, անլույս երեկո (Ն. Չարենց):

Իմ հա՛յ ժողովուրդ, իմ բազմաշնորհ... (Ս. Կապուտիկյան):

Հոնտորակա՛ն հարցում-դիմումի նման պոեզիայում լայն տարածում ունի նաև հոնտորակա՛ն բացականշուքյունը, որը նույնպես բանաստեղծական հնարանք է և զգացմունքային ընդգծված երանգ է հաղորդում խոսքին: Այս դեպքում նորից բանաստեղծի խոսակիցը հայրենիքն է, բնությունը, լեզուն ու ժողովուրդը կամ որևէ անձ ու իր, որը հանդես է գալիս որպես կոչական և իր պաթետիկ հնչերանգով ընթերցողի ուշադրության կենտրոնն է դառնում:

Ու պոետներ, որ չեն պղծել իրենց շուրթերն անեծքով,

Պիտի գովեն քո նոր կյանքը նոր երգերով, նոր խոսքով,

Իմ նո՛ր հայրենիք,

Հգո՛ւր հայրենիք... (ՀԹ):

Հեյ ագա՛ն մարդ, հեյ անգո՛ն մարդ, միտքդ երկար, կյանքդ կարճ,

Քանի քանիսն անցան քեզ պես, քեզնից առաջ, քո առաջ,

Խո՛նչ են տարել նրանք կյանքից, թե ինչ տանես դու քեզ հետ,

Խաղաղ անցիր, ուրախ անցիր երկու օրվան էս ճամփեդ (ՀԹ):

Դու իմ գարնա՛ն առավոտ—Խո՛նչպես կանչեմ քեզ հիմա...

Եվ դու ոսկի՛ իմ ամառ, հրանման, հրավառ,

Ամռան կեսո՛ւր դու իմ տո՛թ—Խո՛նչպես կանչեմ քեզ հիմա:

Եվ դու ոսկի՛ իմ աշուն... Խո՛նչպես կանչեմ քեզ հիմա (Ն. Չա-

րենց):

Ոճական մի գեղեցիկ հնարանք է նաև կոչականների կրկնությունը, որի միջոցով բանաստեղծը, խոսողը ավելի է ուժեղացնում իր խոսքի հուզական բովանդակությունը: Կրկնվող կոչականները ուժեղացնում են բանաստեղծության ռիթմը և ավելի աշխուժացնում խոսքը:

Քաղա՛ք իմ, քաղա՛ք իմ, քաղա՛ք իմ, Բաֆո,

Որքան հեքիաթներ կան այս գորշ քաղաքում (Ն. Չարենց):

Բրոնզե ֆո'յր իմ, բրոնզե ֆո'յր իմ, բրոնզե հա'րս,
Լուսավոր դու, հրասիրտ ու հրավարս... (Ծ. Չարենց):
Ի՞նչ ես գաղաղում, իմ վիրավո'ր սիրտ,
Տոկա, համբերիր, իմ վիրավո'ր սիրտ (Ավ. Իս.):

Այսպիսի կրկնվող կոչականները իրենց հետ կարող են ունենալ նաև տարբեր լրացումներ.

Հեյ ճամփանե'ր, ճամփանե'ր,
Անդա'րձ ու ճի'ն ճամփաներ,
Ուժքեր անցան ձեզանով,
Ո'ւր գնացին, ճամփանե'ր (ՀԹ):
Օ, սևագո'յն ֆաբեր, օ, սևավո'ր ֆաբեր,
Սուգեռով լի', ֆաբեր սևաֆանդակ (Ս. Կապուտիկյան):

Կրկնություն մի տեսակին է նաև վերջույթը (էպիֆոր), երբ կոչականները շարադասվում են միայն տողերի վերջում.

էնքան ըլի մե-մե անգամ տեսքդ տեսնեմ՝ վարդ ես, գոգա՛լ,
էս փուշ կյանքում սրտիս տված անմահական զարդ ես, գոգա՛լ,
էնպես արա, որ քեզ շասեմ՝ դու էլ ինձ պես մարդ ես, գոգա՛լ
(Չարենց)

Մահը, գիտես, մի լուսավոր առասպել է, ֆո'յր,

Կյանքը այնքան մեղկ ու անդույն ու անբեր է, ֆո'յր (Չարենց):

Բանաստեղծական խոսքում շատ է պատահում, որ կրկնվում են ոչ միայն նույն կոչականները, այլ խոսողը առանձին-առանձին դիմում է մի քանի անձնավորությունների, առարկաների կամ երևույթների, ըստ որում՝

ա) այդ տարբեր կոչականները կարող են ունենալ նույն կարգի լրացումներ (նույն խոսքի մասով արտահայտված, նույնաբնույթ որոշիչներ, հատկացուցիչներ կամ բացահայտիչներ).

Մայրենի՛ լեզու, մայրենի՛ բարբառ,

Ախորժ ընտանի իմ հոգու համար (Ստ. Նազարյանց):

Հայո'ց աշխարհ, հայո'ց երկիր, հայո'ց հող,

Լայն աշխարհում, քո գրկի մեջ ապրեմ թող (Ս. Կապուտիկյան):

բ) տարբեր կոչականները հաճախ տարբեր էլ լրացումներ են ունենում, որոնք բնութագրում են կոչականների տարբեր հատկանիշները. ահա մի քանի օրինակներ.

Մ'նաք բարով, արե՛, գարո՛ւն,
 Եվ խնկաբռ՛ւյր ծաղիկներ,
 Կարկաշանո՛ւս վտակ սիրուն,
 Կանաչագգեստ բլուրներ (Հ. Հովհաննիսյան):
 Դարդս լացե՛ք, սարի՛ սմբով, Ալվա՛ն-ալվա՛ն ծաղիկներ,
 Դարդս լացե՛ք, բաղի՛ բլբուլ, Ամպշող Երկնուց զո՛վ հովեր
 (Ա. Իս.)

Քեզ համար եմ ծաղիկներ հավաքում,
 Քո ճամփին եմ ես ծաղիկներ փռում.
 Օ՛ր, մա՛յր Ռուսաստան, Օ՛ր, անդո՛ւր իմ անկյուն (Ս. Եսենին):

Գեղարվեստական գրականության մեջ, հատկապես պոեզիայում, շատ է պատահում նաև, երբ կրկնվող, իրարից տարբեր կոչականներից կամ դրանց լրացումներից հաջորդը ուժեղացնում, սաստկացնում է նախորդի իմաստը, և այսպես, աստիճանաբար խոսքի ուժգնությունն ու հուզարտահայտչականությունը գնալով բարձրանում է այդ կրկնվող կոչականների միջոցով. այս երևույթը գրականության տեսության մեջ անվանվում է աստիճանավորում (գրադացիա, կլիմաքս)⁶:

Ահա աստիճանավորման օրինակներ՝ արտահայտված կոչականներով.

Գեղեցի՛կ լեզու, հրաշալի՛ լեզու,
 Այդ ինչպես քաղցր հնչում ես դու (Ստ. Նաղարյանց):
 Իմ հա՛յ ժողովուրդ, իմ մեծամա՛յր,
 Սիրում եմ քեզ, ի՛մ կենսատու (Ս. Կապուտիկյան):
 Երկիր Հայաստան, իմ գագաթ, իմ լույս,
 Հողմերին տրված դարավոր ի՛մ ձյուն... (Վ. Դավթյան):

ԿՈՉԱԿԱՆԻ ՀԵՉԵՐԱՆԳ

Հայտնի է, որ հնչերանգի միջոցով է ձևավորվում և իրական տեսք ստանում նախադասությունը: Հնչերանգը արտահայտում է նաև խոսողի վերաբերմունքը իր հաղորդածի նկատմամբ: Եվ վերջապես հնչերանգն է այն հիմնական միջոցը, որով խոսողն անմիջականորեն արտահայտում է իր զանազան զգացմունքները¹: Այս տեսակետից կոչականները, որպես նախադասության կազմի մեջ մտնող միավորներ, որոնք միաժամանակ նաև

⁶ Տե՛ս էգ. Զրբաշյան, Գրականության տեսություն, Երևան, 1972, էջ 268:

¹ Տե՛ս Հնչերանգը և շեշտը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978, էջ 5:

խոսողի վերաբերմունքն են արտահայտում խոսակցի նկատմամբ, օժտված են առանձնահատուկ հնչերանգով: Բառը կոչական է դառնում միմիայն հնչեղանգի միջոցով: Ցանկացած բառ ու բառակապակցություն դառնում է կոչական, եթե արտաբերվում է ձայնի մի առանձին բարձրացումով կամ ուժգնությամբ և ապա իջեցումով, ինչպես նախադասության հնչերանգն է: Միևնույն բառը տարբեր հնչերանգներով արտաբերելու պայմաններում տարբեր արժեքներ է ձեռք բերում: Համեմատենք այս նախադասությունները՝

1) Պարտեզում աճել է մի գեղեցիկ ծառ: 2) Մա՛ն, կարծեմ հիշում ես այն երեք մանուկներին (Գ. էմին):

1) Հեռվում մենք տեսանք մի մեծ անտառ: 2) Ինչ ասեմ, անտա՛ռ, քո ականջին, որ դու նրա առաջ չկոսնաս (Հ. Սահյան):

1) —Վարդա՛ն, տափսի կանչիր: 2) —Տափսի...

Բերված առաջին նախադասություններում ծառ, անտառ և տափսի բառերը արտաբերվել են շատ սովորական հնչերանգով և նախադասության տարբեր անդամներ են, բայց երկրորդ նախադասություններում դրանք բոլորովին այլ հնչերանգով են արտաբերվել և դարձել են կոչականներ: Վերջին բառը՝ տափսի—ն նույնիսկ դարձել է առանձին՝ կոչական անվանական նախադասություն:

Ըստ իրենց ռեալմաստային արտահայտչական բազմազանության էլ կոչականներն ունեն հնչերանգային հարուստ նրբերանգներ: Մի դեպքում կոչականներն արտաբերվում են ուժեղ, բարձրացող հնչերանգով, մյուս դեպքում՝ մեղմ կամ թույլ, մի այլ դեպքում՝ ձգվող կամ կտրուկ և այլն: Կոչականների հնչերանգային այս հարուստ բազմազանությունը պայմանավորված է նրանց արտահայտչական բազմաբնույթ առանձնահատկություններով՝ բնույթով, կատարած պաշտոնով, կազմությամբ, նախադասության մեջ դրաված տեղով, ինչպես նաև խոսակիցների մեջ գոյություն ունեցող փոխհարաբերություններով, նրանց աստիճանով, դիրքով, կրթությամբ, զբաղմունքով, միջավայրով, տարածությամբ և այլն²:

Ճիշտ է, հնչերանգի միջոցով է ձևավորվում նախադասությունը, հնչերանգն է մի ամբողջության մեջ առնում նախադասություն կազմող միավորները, բայց կոչականի հնչերանգը առանձնանում, ընդգծվում է նախադասության ամբողջական հնչերանգից. որոշ դեպքերում են միայն

² Грамматика русского языка, под. ред. В. В. Виноградова том 2, Синтаксис, часть 2, М., 1954 г. стр 138 և վ. Ասաբեյան, Հայերենի շարահյուսություն, 4. 2, Երևան, 1964, էջ 431:

դրանք միաձուլվում, այդ էլ այն դեպքում, երբ կոշականը հանդես է գալիս մի տեսակ թարմատար (միջանկյալ) բառի կիրառությամբ:

Ձայնի ամենաբարձր ուժգնությամբ են արտաբերվում նախադասութ-
յան սկզբում դրվող կոշականները, մասնավանդ եթե դրանք միանգամ
են: Այս դեպքում կոշականն ունենում է հուժկու, զորեղ շեշտ, և ձայնի
բարձրացող տոնայնությանը հաջորդում է զգալի դադար:

— Ադա՛մ, ահա քեզ ընկեր, գեղեցիկ կիլիթը (Ավ. Իս. կիլիթ):

— Նաճի՛, վախեցի,— գանգատվում է նա:

Եվ ուզում է լալ, չի կարողանում (ՀԹ):

— Լա՛ն-Մարգար, ջուրը բարակեց (Բակունց):

Կոշականը արտաբերվում է ավելի ուժգին հնչերանգով, երբ այն
հանդես է գալիս հրամայական նախադասություններում, ինչպես նաև
հոնտորական բացականչություններում:

— Մաճա՛ս, իմացիր առաջդ ով ա կանգնած: Ես դավոյեմք Առաքելն եմ,
բա դու ո՞ւմ լակոտն ես (Բակունց):

— Լիլի՛թ, հրեշտակներից չֆնաղ,— թոթովեց Ադամ,— այդ ի՞նչ ծաղիկ-
ներ էին, որ դու քաղեցիր (Ավ. Իս.):

Բացականչական նախադասություններում խոսողը որոշակի նպատակ
ունի, այն է՝ լսողի մեջ առաջացնել համապատասխան զգացմունքներ և
իր խոսքին մասնակից դառնալու ցանկություն. այդ բանը հիմնականում
իրականացվում է հնչերանգի միջոցով:

Է՛յ, հի՛ն ծանոթներ, է՛յ կաճա՛շ սարե՛ր,

Ահա ձեզ տեսա, ու միտս ընկան,

Առաջս եկան երջանիկ օրեր,

Սիրելի դեմքեր, որ հիմի չկան (ՀԹ):

Ա՛յ ժողովուրդ, բա չեք տեսնում ինչ է կատարվում (Վ. Փա-
փազյան):

Է՛հ մնաք բարով, Աստվա՛ծ և առե՛,

Որ կալկալաք իմ հոգվույս վերե... (Պ. Դուրյան):

— Ա՛խ, Լիլի՛թ, իրավ դու անգութ ես (Ավ. Իս.):

Ամենաբարձր հնչերանգով, թերևս, օժտված են այն կոշականները,
որոնք արտահայտված են մեկ բառով և նախադասություններ են, այս-
ինքն միակազմ անվանական-կոշական նախադասություններ: Այս դեպ-
քում, ինչպես ասվել է, այդպիսի նախադասությունները պետք է վերց-
նել խոսքաշարի հետ (տե՛ս էջ 248 և 268):

Դասի ժամանակ աշակերտներից մեկը ուշադիր չէ, ուսուցիչը դի-
մում է նրան՝ միայն անունը կամ ազգանունը տալով:

— Տիգրա՛ն... կամ՝ վարդանյա՛ն... (Հասկանալի է, որ ուսուցիչը դիտողութուն է անում—Տիգրա՛ն, կամ վարդանյա՛ն, ուշադիր եղիր, դասը լսիր...)։ Կամ երբ ուսուցիչը նայում է դասամատյանին և ցանկանում է դաս հարցնել, բավական է, որ արտաբերի աշակերտներից մեկի անունը կամ ազդանունը, դա կլինի առանձին նախադասութուն իր ավարտուն հնչերանգով ու ներքին ստորոգումով (այսինքն՝ Հասմի՛կ... կամ Տոնոյա՛ն, մոտեցիր գրատախտակին, կամ՝ դասդ պատմիր... և այլն)։

Այս կարգի նախադասութունները սովորաբար հանդես են գալիս խոսքային միջավայրում, մեծ մասամբ երկխոսություններում։ Ահա ևս մեկ օրինակ.

Նետո բիձու պատմությունը որ վերջացավ, վեր կացան, վերմակաները ետ քաշեցին։ Գուրդշին Օդեն բռնեց։ Բայց Կիրակոսը...

— Կի՛րակոս։

Ժաժ չի գալի։

— Կի՛րակոս...

Պատասխան չի տալի։

— Կիրակո՛ս,— ձեն տվին, շարժեցին, քաշքշեցին։ Կիրակոսը չկա (Թումանյան)։

Առաջին Կիրակոս կոչականը արտաբերվել է մյուսների նկատմամբ համեմատաբար թույլ հնչերանգով, այդ պատճառով էլ Թումանյանը շեշտել է առաջին ձայնավորը, սակայն երկրորդի դեպքում կա վախի զգացումը, հետևաբար հնչերանգը ավելի ուժգին է, իսկ երրորդում առկա է սարսափը, այդ պատճառով էլ մեծ արվեստագետը շեշտել է վերջին ձայնավորը։

Այս դեպքում հնչերանգը բարձրանում է ամենաբարձր աստիճանի և իջնում է աստիճանաբար, կարծես թե մնում է անավարտ. այդ է պատճառը, որ գրավոր խոսքում այդպիսի նախադասութուններից հետո սովորաբար բազմակետ է դրվում։

Հնչերանգի համար շատ կարևոր է այն հանգամանքը, թե խոսողը ինչ տրամադրությամբ է արտաբերում նախադասութունը, թե նա ինչ վերաբերմունք ունի խոսակցի նկատմամբ։ «...Հնչերանգի միջոցով կարելի է արտահայտել զգացմունքների մի ամբողջ գամմա, ինչպես՝ զարմանք, գրգիռ, զայրույթ, արհամարհանք, հարգանք, վստահություն, անվստահություն, ուրախություն, հրճվանք, ցնծություն և այլն»³։ Եվ իսկապես, հնչերանգը շատ մեծ դեր ունի մեկի նկատմամբ վերաբերմունք արտահայտելու՝ համար։ Այսպես, եթե խոսողը խոսակցին դիմում է կշտամբանքով, զայրույթով, նրան վիրավորելու, անարգելու, կոպտելու նպատակով, այդ դեպքում նա գործածում է հատկապես վիրավորական

³ «Հնչերանգը և շեշտը ժամանակակից հայերենում», Երևան, 1978, էջ 135։

բառեր ու բառակապակցություններ և իր խոսքի ամբողջ ուժգնությունը խտացնում է այդ բառի մեջ, որը և արտաբերվում է հզոր շեշտով, պայթող հնչերանգով: Այս է պատճառը, որ գրողը նման դեպքերում ուրիշի ուղղակի խոսքից հետո, որտեղ հենց այդ կոշականն է, հեղինակային խոսքում գործածում է պոռթկաց, պայթեց, գռաց և նման բառեր.

— Ո՛ւր էիր կորել այսբան ժամանակ, ապո՛ւշ,— պայթեց նրա գլխին կինը (ԳԹ):

— Հայվա՛ն, քեզ սալդաթ են ուղարկել... (Բակունց):

— Զհամարձակվես,— ճշում եմ ես,— շհամարձակվես, անասո՛ւն (ՎՊ ԴԱ):

Այսպիսի դեպքերում նույնիսկ կոշականի շարադասությունն էլ նշանակություն չունի հնչերանգի համար: Այդպիսի բարձր հնչերանգով են արտաբերվում նաև բառակապակցությամբ արտահայտված դայրացական, բացականչական կոշականները.

— Ստո՛ւր անասուն,— տեղից գռուաց վահանը,— տեղը դիր նամակը (Գարուն, 1978, 9):

Կորիր այստեղից, շա՛ն տղա... Ձայնդ կտրիր, հի՛մարի մեկը...

Իսկ եթե խոսողը խոսակցին դիմում է սիրալիր, քնքշությամբ, այդ դեպքում նրա տոնը կլինի շատ մեղմ, կոշականի հնչերանգը՝ թույլ, այդպիսի դեպքերում նույնիսկ բառերն էլ քիչ նշանակություն ունեն. նույնիսկ կոպիտ բառերն էլ արտաբերվում են մեղմ հնչերանգով. այս դեպքում կոշականը ստանում է ավաղաքշական հոգը (Հիմարի՛կս, շատ ես պարել: Շունի՛կս, մի՛ խաբիր):

Առանձնապես ուժեղ են շեշտվում և բարձրացող հնչերանգով են օժտված այն կոշականները, որոնք խոսողի կողմից օգտագործվում են խոսքին հատուկ շունչ հաղորդելու համար, երբ հեղինակը դրանց դիմում է հատուկ նպատակով: Այս դեպքում նույնիսկ նշանակություն չունի, թե այդ կոշականները ինչ դիրք ունեն նախադասության մեջ: Նման դեպքերում կոշականի հնչերանգը միանգամայն տարբերվում է մյուս բառերի հնչերանգից. այն բարձրացող է և աստիճանաբար իջնող: Եթե ընդգծվող կոշականը նախադաս է, նրանից հետո դադար է տրվում, ձայնը իջնում է, ապա նոր արտաբերվում են նախադասության մյուս միավորները.

Ո՛վ Արտաբազ, նայիր դու ինձ (Վ. Դավթյան):

Կլեռպատրա՛, գեղեցկությունդ մարմնավոր

Բազմապատկիր քո հոգևոր գեղեցկությամբ

Եվ տուր ինձ ծովան իմ ծխանի (Վ. Դավթյան):

Իսկ եթե շեշտվող, ընդգծվող կոշականը վերջադաս է, այս դեպքում նրանից առաջ ձայնի մեծ դադար է տրվում, որպեսզի ավելի բարձր շնչով արտաբերվի կոշականը.

Ես սիրում եմ աշունդ, Երևա՛ն...

Իմ լուսաբացին մրրիկը պայթեց,—

Ես քո զինվորն եմ, Երկի՛ր հայրենի (Գրիգոր Հակոբյան)։

— Փորձանք ա գալու, Պե՛տի... (Բակունց)։

— Բաղը մարդ կգա, Դիլա՛ն... (Բակունց)։

Միջադատի դեպքում կոշականի և՛ սկզբից, և՛ վերջից դադար է տրվում, իսկ կոշականը ավելի բարձր հնչերանգով է արտաբերվում։

Կանձրեհ, աղա՛ս... աշունը թաց է (Վ. Թեքեյան)։

— Ես քեզ եմ սիրում, հայրի՛կ, միայն քեզ (Հր. Քոչար)։

Մառդ պտուղ չի տար, յավրի՛ս, գողության մի վարժեցրու (Բակունց)։

Երբ կոշականի հետ հանդես է գալիս ջանքալու, դա ավելի է ամբողջականացնում (տե՛ս էջ 261) կոշականի հնչերանգը։

Մեր երկիրն ենք գնում, աղա՛ ջան, մեր երկիրը (Գարուն, 1978, 9)։

Բան չկա, բալա՛ ջան, թող այդպես լինի (ՎՊԴԱ)։

Նախադաս կոշականները բարձր հնչերանգով են արտաբերվում նաև այն դեպքում, երբ նրանց նախորդում են ձայնարկություններ։ Այս դեպքում ձայնարկությունը կոշականի հնչերանգին ավելացնում է համապատասխան երանգ⁴։

Է՛ն, աղա՛ ջան, դարդ մի արա՛,

Մովափին եմ ես ծնվել (Ալ. Մատուրյան)։

— Վա՛յ, Դավի՛թ, ասա՛վ, մահս տանի քեզ,

Դո՛ւ պետք է է՛ն հոր զավակը լինես (ՀԹ)։

Համադասական նախադասություններում հանդես եկող տարբեր կոշականներ, որոնք դրվում են նախադասության սկզբում, նույնպես արտաբերվում են բարձր հնչերանգով։

— Աղա՛մ, քո բոլոր օրերիդ մեջ՝ հետևիր Լիլիթին, և դու, Լիլի՛թ, հնազանդ եղիր Աղամին (Ավ. Իս.)։

— Արփե՛ն, լսի՛ր, դու սեղան կպատրաստես, Մարա՛տ, դու էլ շուկա կգնաս, իսկ դու, Մարգի՛ս, հյուրերով կզբաղվես (ԶԽ)։

Առավել հետաքրքրական հնչերանգ ունեն այն կոշականները, որոնց հետ հանդես են գալիս հարցական բառեր կամ հարցումը կատարվում է առանց հարցման բառերի։ Հարցում արտահայտող նախադասություննե-

⁴ «Ակնարկներ միջին դրական հայերենի պատմության», Երևան, 1975, հ. 2, էջ 189։

րում «Հարցման շեշտակիր վանկում (միջուկում) հիմնական տոնը կրտուկ աճում է, իսկ ետշեշտում՝ կտրուկ նվազում: Սա հարցման հնչերանգի ամենակարևոր առանձնահատկություններից մեկն է»⁵: Սա նշանակում է, որ հարցական նախադասություններում հնչերանգային ժանրաբեռնվածությունը կենտրոնանում է հարցում արտահայտող բառի վրա, հետևաբար նախադասության կազմում եղած կոչականին արտաբերման ավելի թույլ հնչերանգ է մնում:

— Ո՞ւր ես, հայրի՛կ, որոնիր ինձ (Հր. Քոչար):

— Ո՞ւր էիր երեկ ամբողջ օրը, Լիլի՛ք (Ավ. Իս.):

— Ե՞րբ կվերադառնաս, Աղա՛մ (Ավ. Իս.):

Ո՞րտեղ եք, շրջանավարտեն՛ր (Ավանգ.): Տո՞ւն ես գնում, Մամբրե՛ (ՎՊԴԱ):

Նույն բանը կարելի է ասել նաև հոետորական հարցման վերաբերյալ. միայն, եթե նախորդ հարցական նախադասություններում կոչականի հնչերանգը պատասխանի միտում ունի, ապա այս դեպքում դա էլ է վերանում:

Ո՞վ կարող է հլու և հեզ չաղոթել Ձեզ, օ, տիկի՛ն (Տերյան):

Մահն է արդյոք, թե նինչը քեզ պատել, պայծա՛ռ նաիրի (Տերյան):

Այս դեպքերի համեմատությամբ կրկնվող կոչականները ավելի զորեղ շեշտ են ստանում և արտաբերվում են ավելի բարձր հնչերանգով: Կրկնվողներից ավելի ուժեղ շեշտվում է այն կոչականը, որը միևնույն առարկայի կամ երևույթի տարբեր անվանումն է:

Փշատենի՛, փոքրի՛կ ծառ, Հայաստանի ճամփաներին

Օրորվում ես անդադար (Ս. Կապուտիկյան):

— Հայրի՛կ, սիրելի՛ ծնող, վերադարձրու ինձ այդ թղթերը (ՇՊՀ):

Բագրա՛տ, Բագրա՛տ, ինը տարի է այդ մարդը գերեզմանից անիծում է մեզ (ն.տ.):

Նկատելի է, որ երկրորդ կոչականը, եթե լրացում է ունենում, հնչերանգի արտաբերման ուժգնությունը կոչականից անցնում է լրացման վրա:

Փառքի երկի՛ր փառաճեղ, վերածնվա՛ծ հայրենի՛ք,

Նոր փառքերդ ավետող հնչուն փողը համբուրեմ (Դեմ):

Ափսոս, Շողի՛կ, սիրո՛ւն Շողիկ,

Մեր աչքի լո՛ւյս, մեր ալ ծաղիկ... (ՀԹ):

⁵ «Հնչերանգը և շեշտը ժամանակակից հայերենում», Երևան 1978, էջ 126:

Բազմանդամ կոշականի դեպքում հնչերանգը թուլանում է, և ինչքան ծավալուն է կոշականը, այնքան թույլ է նրա հնչերանգը.

Բախտի համար քո աշխարհի
Դու վառվեցիր լույսի նման,
Հայոց երգի, հայոց վերքի
Բոցով լցված, մե՛ր Արուսյան (Ս. Կապուտիկյան):
Կապույտ երկնքի ոսկեղեն աստղեր,
Ձեր հեռվից դուք միշտ տեսնում եք նրան (Տերյան):

Բերված օրինակներում բազմանդամ կոշականների գերադաս անդամը նույնիսկ չի առանձնանում իր հնչերանգով. միայն այդ բազմանդամ կոշականները նախադասության մյուս միավորներից են որոշ դարձված անջատվում:

Իրար հաջորդող երկու կոշականներից ուժեղ շեշտ ստանում է երկրորդ կոշականը, իսկ եթե միասին հանդես են գալիս մի քանի կոշականներ, այդ դեպքում ամենաբարձր տոնով շեշտվում է ամենավերջինը: Եվ ընդհանրապես, ընդարձակ կոշականները ավելի ցածր հնչերանգ ունեն, քան համառոտները, և ինչքան բազմանդամ է կոշականը, այնքան թույլ է հնչերանգը.

Լեռներ... բա՛րձր ու կանա՛չ լեռներ... սուր ցողերի ու շաղերի, աճմանակա՛ն սառն աղբյուրների, սև-սև ամպերի, երեղեն կայծակների, քրեղեն տարափների՝ լեռներ... (Հ. Թումանյան, Լեռների հովիվը):

Այդպիսի բազմանդամ կոշականներ են լինում նաև կոշերում, որոնցում կոշականը շատ երկար լինելու պատճառով թույլ հնչերանգ է ունենում.

Փիգկուլտուրայի և սպորտի՝ աշխատողներ, մարզիկներ և մարզուհիներ, ֆիզկուլտուրան ավելի ակտիվորեն արձատավորեցեք սովետական մարդկանց ամենօրյա կյանքում (ՍՀ):

Եթե կոշականներն ունենում են լրացումներ, հնչերանգային ուժգնությունը ընկնում է նախադաս լրացման վրա, իսկ եթե լրացումը ետագաւ է, լրացումը չի շեշտվում, այլ շեշտը մնում է կոշականի գերադաս անդամի վրա.

Ախ, ինչքան, ինչքան կարոտել եմ ձեզ,
Սիգապա՛նձ լեռներ ճայոց աշխարհի,
Վազել եմ, հոգնել ձեր լանջերում ես,
Իմ լեռներ, լեռներ, լեռներ ճայրենի (Վ. Արամունի):

Շատ հաճախ հեղինակը հատուկ նպատակով է դիմում այս կամ այն առարկային՝ շնչավորելով այն, այդ դեպքում դրանցից յուրաքանչյուրը առանձին շեշտ է ստանում և արտաբերվում է բարձր ու հատուկ հնչերանգով.

Հայոց երա՛գ, հայոց հո՛ւյս, հայոց պաշտպա՛ն, հայոց սյո՛ւն,
Արարատիդ բազմադար կապույտ կողը համբուրեմ (Դեմ):

Իմ տո՛ւն, իմ ուրդի՛, իմ երգերի գի՛րք,

Դու իմ մա՛յր լեզու, Արարատյան դաշտ (Ս. Կապուտիկյան):

Հաճախ խոսքի մեջ հանդես են գալիս այնպիսի կոշականներ, որոնք բավականին թույլ են շեշտվում և արտաբերվում են ցածր հնչերանգով. այդ պատճառով էլ այդպիսի կոշականի և նրան նախորդող կամ հաջորդող բառերի միջև երկար դադար չի լինում, դրանցում անցումը համեմատաբար թեթև է: Սա լինում է այն դեպքում, երբ կոշականը շունի հատկապես նպատակադրված անհրաժեշտություն, երբ այն գործածվել է խոսքին միայն երանգ տալու համար: Այդպիսի կոշականները արտահայտվում են ոչ թե անձնանուններով, այլ ընդհանրական, որևէ կոնկրետություն չարտահայտող բառերով (եղբայր, ազիզ, այ մարդ, ժողովուրդ, այ ժողովուրդ, տնաշեն, բալա, աղջի, քեռի, լակոտ, պապի, տատի, հորեղբայր, լաո, բալամ և այլն (վերջին երկուսը՝ բարբառային): Այսպիսի կոշականները կարող են և՛ նախադաս, և՛ միջադաս, և՛ վերջադաս դիրք ունենալ. այս դեպքում հնչերանգը շարադասության հետ չի կապվում, այդպիսի կոշականները մի տեսակ միջանկյալ բառերի արժեք են ստանում: Ահա մի քանի օրինակներ. Ձին պահի, բալա՛ս (Բակունց): Նաե՛ի՛, ես պսակված չեմ (ն.տ.):

— Ա՛յ պառավ, բա օբմին չի երևում, ներքեից ասաց Ավան ամին (ն.տ.):

— Սուրճ պատրաստիր, տիկի՛ն, խմելու բան բեր (Գարուն, 1978, 9):

— Լսում եք, ա՛յ ժողովուրդ, ի՞նչ է ասում (ՍԳ, 1978, 10): Հայ իս, հայերեն խոսա, լա՛ն (Վ. Սարոյան): Սուտ են ասում, ա՛յ մադդ, դրանց մի հավատա (Գարուն):

Նման միջանկյալ բառի դեր է կատարում նաև աստված կոշականը. — Փառք քեզ, աստվա՛ծ, դու ստեղծեցիր ամենագեղեցիկը և կատարյալը քո արարածների մեջ (Ավ. Իս., Լիլիթ):

Փառքդ շատ, որ ես դեռ կամ, աստվա՛ծ,

Ամեն ինչի հետ այսպես հաշտված (Հ. Սահյան):

Կոշականը թույլ հնչերանգով է արտաբերվում և ձայնային թույլ շեշտ է ստանում, երբ խոսակիցները իրար դիմում են նաև անուններով

կամ տխուրսով, և խոսակցությունը գնում է ոչ լարված, բարեկամական մթնոլորտում: Այդ նպատակներով է գործածվում նաև շեֆ կոչականը: Այսպիսի պայմաններում, ավելի մտերմիկ միջավայրում (երբեմն էլ հեգնանքով իրար դիմում են սիրելիս կոչականով:

Այս և ոչ պատասխանական բառերից հետո, որոնք իրենց վրա են վերցնում նախադասության ուժգնությամբ արտաբերվող հնչերանգային շեշտը, կոչականները նույնպես թույլ են արտաբերվում.

— Մի՞թե չգտար քեզ նման:

— Ոչ, իվի՛թ, դրա համար էլ աստված քեզ ստեղծեց ինձ համար (Ավ. Իս.):

...Առաջին անգամ՝ եք գնում Սիրիո:

— Այո՛, քեզի՛ Անդրանիկ, առաջին անգամ եմ գնում (Պ. Ղուկասյան):

Երբ նախադասության մեջ կան բարեմաղթանքի բառեր, նորից, նույն պատճառով, կոչականները թույլ են շեշտվում.

— Բարի գիշեր, Ռուբեն՛:

— Լույս բարի, Ցուլա՛կ (Գարուն, 1978, 10):

— Իվի՛թ, բարի լույս (Ավ. Իս.):

— Մնաս բարով, Լեո՛ն:

— Դնաս բարով, Վասա՛կ, գնա և հասիր նրան... (ՆԶ):

Եվ վերջապես, կոչականի հնչերանգի համար շատ կարևոր նշանակություն ունի խոսքի բնույթը (թե խոսակցությունը ինչ պայմաններում է տեղի ունենում. սիրալիր, բարեկամական, թե՞ ցասման, զայրույթի ու բարկության), ինչպես նաև կոչական պարունակող նախադասության կոնտեքստը: Կոչականի հնչերանգի համար շատ կարևոր է նաև, թե ինչ հանգամանքներից հետո կամ առաջ, առերես կամ մտովի է դիմում խոսողը իր խոսակցին:

Օրինակ, եթե «Գարուն» ամսագրի 1978 թ. № 9-ում ղեկեղված Վ. Պետրոսյանի «Վերջին ուսուցիչը» վիպակից անշատվի միայն «Ո՛չ, ճիշտ չի լինի, ուսուցիչ՝ նախադասությունը, ուսուցիչ կոչականը բոլորովին այլ հնչերանգ կունենա. կմտածվի, թե աշակերտը զայրացած է ուսուցչի դեմ և ուժգին հնչերանգով է արտաբերում այն: Մինչդեռ կոնտեքստում այդպես չէ: Նախորդ նախադասությունները կարդալիս կզգացվի, որ ընդհակառակը, ուսուցիչ կոչականը շատ մեղմ ու թույլ հնչերանգով է արտաբերվում, որովհետև վիպակի հերոսներից մեկը՝ 10-րդ դասարանի աշակերտ Արմենը ոչ թե զայրացած է ուսուցչի դեմ, այլ վերհիշում է նրա խորհուրդը և երկմտում. ճի՛շտ կլինի արդյոք, եթե այդպես վարվի. «Ինքդ պիտի որոշես,— երեկ ասաց Մամյանը,— միայն ինքդ, ինչպես

որ որոշես, ճիշտ կլինի»: Ո՛ր, ճիշտ չի լինի, ուսուցի՛չ, հետո մտածեց.
գուցե ուսուցիչը քեզ ավելո՞ւի է հասկանում, քան ինքդ քեզ»:

(Գարուն, 1978, № 9, էջ 41):

ԿՈՉԱԿԱՆԻ ՇԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախադասության մեջ կոչականի գրաված տեղը և նրա հնչերանգը հիմնականում փոխադարձաբար պայմանավորված են միմյանցով:

Ժամանակակից գրական հայերենում կոչականները գրեթե ազատ, շարահասություն ունեն. դրանք կարող են դրվել նախադասության սկզբում, մեջտեղում և նույնիսկ վերջում: Սակայն կոչականի տեղը նախադասության մեջ մեծ չափով ազդում է նրա կշռի և հուզական ներգործության վրա: Այսպես, նույն կոչականի՝ նախադասության սկզբում, վերջում կամ մեջտեղում լինելու դեպքում նրա հնչերանգային ու ներգործուն ազդեցությունը նույնը չի լինի.

— Գի՛ճ՛՛ր ջան, բա եկել եմ: Գիճո՛ր ջան... ես քո ապին եմ է...

— էստեղ եմ, Գի՛ճ՛՛ր ջան, նանը դարգել ա, որ քեզ տանեմ մեր տունը... գալիս չե՞ս... (Հ. Թումանյան, Գիճորը):

— Ուրդի՛, շատ մի մտածիր, համբերիր: Ասա, ինչ է պատահել, ուրդի՛ (ՇՔ):

Ավելի մեծ կշիռ, բարձր հնչերանգ, ու ներգործուն ուժ ունեն նախադասության սկզբում դրված Գի՛ճ՛՛ր ու ուրդի՛ կոչականները:

Նախադասության սկզբում դրվող կոչականները ուժեղ շեշտված լինելու պատճառով համեմատաբար ավելի են անջատելի, նրանց և մյուս բառերի միջև եղած դադարը ավելի մեծ է:

Կոչականի տեղը նախադասության մեջ ազատ է, բայց այնուհանդերձ, նայած խոսքի ոճին, նախադասության բնույթին, խոսողի վերաբերմունքին, կոչականը հաճախ ունենում է իր նախընտրելի տեղը: Այսպես, օրինակ, ճառերում, լողունգներում, կոչերում, որոշ օրծառական ոճերում կոչականը, որպես կանոն, դրվում է նախադասության սկզբում, և ինչպես ասվել է, դա այդպիսի ոճերի համար սովորական բանաձև է դառնել: Քանի որ նման օրինակներ բերվել են նախորդ բաժիններում, այստեղ կբերենք մեկական օրինակ. «Քանկագի՛ն ընկերներ, բարեկամներ, այսօր Երևանում սրտերի իսկական դաշինք է (ՍՀ, 15.10.1978), Երեխաներ, մի խաղացեք փողոցի երթևեկելի մասում: Վա՛րճճ, մի գեղազանցիք սահմանված արագությունը:

Կոչականները պարտադիր կարգով նախադաս են հատկապես պաշտոնական խոսքերում, երբ անհրաժեշտ է լինում հանդիսավորություն հաղորդել ասվածին. սա մեծ մասամբ լինում է կոչերում, երբ կոչա-

կանները բազմանդամ են և խոսքի հույզը իրենց վրա են վերցնում. հակառակ դեպքում (այլ շարահասության պայմաններում) շունչը չէր բավարարի բազմանդամ կոչականն արտաբերելու համար. «Մամուլի, ռադիոյի, և հեռուստատեսության, հրատարակչությունների և կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների աշխատողներ, ակտիվորեն օգնեցե՛ք կու-սակցությանը աշխատավորներին դաստիարակելու մարքսիզմ-լենինիզմի, սովետական հայրենասիրության և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզ-մի ոգով (ՍՀ, ՍՄԿԿ Կենտկոմի կոչերից)»:

Նամականերում նույնպես կոչականը նախադաս է դրվում. «Հայրի՛կ ջան, ստացա նամակդ և անմիջապես պատասխանում եմ»:

Կոչականը անհրաժեշտաբար նախադասության սկզբում է, եթե խո-սողը ցանկանում է, որ իր խոսքը անպայման ուշադրության արժանանա, լսելի դառնա շրջապատի համար.

— Լիպարի՛տ Արամիչ, մենք բարձրագույնն ավարտած տղաներ ունենք՝ չորս-հինգ տարի է հարյուրից պակաս են ստանում (ԶԽ):

— Երեխանե՛ր, հաջորդ դասին շարադրություն ենք գրելու ազատ թեմա-յով, — հայտարարեց Մամյանը (Գարուն, 1978, 9):

Կոչականը մեծ մասամբ նախադաս է նաև այն դեպքում, երբ դրա միջոցով խոսողն արտահայտում է հանդիմանություն, զայրույթ, սպառ-նալիք, խնդրանք և այլն.

— Տիգրա՛ն, չի վարելի, տեղը դիր...: Վաճա՛ւմ, դու սպասիր, դեռ հե-տո պատասխան կտաս դրա համար: Հասմի՛կ, ներիք խնդրում եմ, այլևս չի կրկնվելու (նՁՀ):

Կրկնվող կոչականները նույնպես նախադաս են գործածվում.

Սաֆն՛, Սաֆն՛, մեզ մոտ արի,

Արի մեզ մոտ հարսանիք (ՀԹ.):

Օ, Դե՛ր-Ձո՛ր, Դե՛ր-Ձո՛ր, դու հայոց շիրիմ,

Առա՞ջ էլ արդյոք անապատ էիր... (Վ. Դավթյան):

Կոչականները սովորաբար նախադասության մեջտեղում են շարա-դասվում, երբ նախադասության որևէ անդամը կրկնվում է. դա լինում է հատկապես ստորոգյալի կրկնության դեպքում.

Քշիր, կառապա՛ն, քշիր, քշիր,

Տար մեզ աշխարհի աչքից հեռու (Ս. Կապուտիկյան),

Վարի, գութա՛ն ջան, վարի,

Շատ է դժոխ էս տարի (ՀԹ):

Գնա, իմ խե՛ղճ գիրք, գնա մարդամեջ... (Խ. Աբովյան):

Կոչականները մեծ մասամբ նախադասության մեջտեղում են շարադասվում նաև այն դեպքում, երբ խոսակիցները տարածության մեջ իրար մոտիկ են գտնվում, և տեղի է ունենում հարց ու պատասխան.

Պատասխան տուր ինձ, մառնի՛չ սեաշյա,
Մի՞թե Թաթուլը քաջ չէր ու սիրուն... (ՀԹ):

— Դուք իմ ինչի՞ն են թվանշան դնելու, ուսուցի՛չ, իմ տառասխալներին, թե՛ անկեղծությանը (Գարուն, 1978, 9):

Կոչականը շարադասվում է հարցական և բացականչական բառերից հետո.

— Ձեզ ո՞վ կանչեց, Ընկե՛ր Մամյան (Գարուն, 1978, 9):

— Ի՞նչ է պատահել, Մարի, շատ ես տխուր (նույն տեղում):

Ինչքան լավացել ես, Մամբրե՛ ջան (ՎՊ ԴԱ):

Ողջույնի, հրաժեշտի, բարեմաղթությունների դեպքում կոչականները սովորաբար նախադասության վերջում են շարադասվում, իսկ երբեմն էլ՝ մեջտեղում.

Ողջույն քեզ, արե՛, ողջույն քեզ, գարո՛ւն...

Ողջույն ձեզ մութ ուղիներում երկնային,

Իմ եղբայրե՛ն, հեռուներում ու բանտում (Վ. Տերյան):

— Բարի ճանապարհ, սիրելի՛ բարեկամներ...

Դեհ, մենք բարով, ծեռունի՛ հայրիկ (ՀԹ):

Կոչականը միջադաս կամ վերջադաս է լինում նաև այն դեպքում, երբ նախադասությունները սկսվում են այդ կամ ոչ պատասխանական բառերով.

— Սուրճ պատրաստե՞մ:

— Ոչ, Անահի՛տ, կարիք չկա (Ձե):

Անպայման կղանգահարես, լա՞վ:

— Այո, Կար՛են, համարդ չեմ մոռացել (ՎՊԴԱ):

Նրբ կոչականը կորցնում է գործնական նշանակությունը, կիրառվում է իբրև թարմատար, ձեռք է բերում միջանկյալ բառի արժեք, շարադասվում է նախադասության մեջտեղում կամ վերջում. ձևով ես ասում, գավա՛կս, բայց ով է մեզ լսողը (ՍԳ, 1978, 10): ՁԻ՛նչ եք ասում, ա՛յ մարդ, նա այդ ժամանակ այստեղ չի եղել: ՁԻ՛ն հիմի դու գիտես, Գի՛մո՛ր ջան, տեսնեմ՝ ինչ տեսակ տղա ես դուրս գալի (ՀԹ, Գիքորը):

Եթե նախադասութիւններն սկսւում են որեւէ ձայնարկութիւնով, շաղկապով, եղանակավորող բառով, բնականաբար կոշականները միջադաս կամ վերջադաս դիրք են ունենում.

Վայ, խեղճ տղաս, ոչ մի տեղդ չցավա՞ց (Ավ. Իս.):

Ահա՛ւասիկ, պարոն Օտյան, ձեզի համար գործունեության գեղեցիկ ասպարեզ մը (Ե. Օտյան): Եվ դու, իմ ընթերցո՞ղ, հետեիր ինձ (ՎՓ):

Երբ նախադասության կազմում կան խրախուսական, հանդիմանական, աղաչական արտահայտութիւններ, կոշականները շարադասւում են դրանցից հետո.

Լսիր, տղա՛ս, ինձ կթաղես անհայտ մի տեղ աննշան,
Որ չիմանան, մարդիկ չգան՝ շիրմիս քարը գողանան (Ավ. Իս.):
Ամոթ քեզ, Մո՛սի, թուք ու նախատինք... (ՀԹ):

Կոշականները պարտադիր կարգով վերջադաս են, երբ հանդես են գալիս էպիֆորի ոճական դերում.

Մարդիկ են փուչ ու բեղամաղ-աշխարհը լին,
լավ է, Չարե՛նց,
Մարդու խոսքը մարդու սրտին անհանգչելի
ցավ է, Չարե՛նց,
Ականջ արա ազդու խոսքիս՝ ասում եմ, թե
բավ է, Չարե՛նց... (Ե. Չարենց):

ԿՈՉԱԿԱՆԻ ԿԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Եթե հնչերանգը բանավոր խոսքի ճիշտ արտաբերման հիմնական միջոցն է, որի շնորհիվ խոսքը օժտւում է արտահայտչական ամենաբազմազան առանձնահատկութիւններով, ապա այդ նույն դերը գրավոր խոսքում կատարում է կետադրութիւնը: Ահա թե ինչու մեծ գրող ու հոգեբան Անտոն Զեխովը կետադրության նշանները համարում է գրավոր խոսքի նոտաներ:

Ինչպես շարահյուսական շատ իրողութիւններ (նախադասության համադր անդամներ, տրոհվող լրացումներ և այլն), այնպես էլ կոշականներն ունեն իրենց առանձնահատուկ կետադրութիւնը:

Ականավոր լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանը շատ համոզիչ կերպով և բազմաթիւ օրինակներով ապացուցում է, որ կետադրական նշանները պայմանավորւած են շարահյուսական իմաստներով: Նա իր «Հայոց լեզվի վիակատար քերականութեան» Ծ-րդ հատորի «Ռիթմ և դադար» և «Կետադրութիւն» գլուխներում բերում է կետադրական նշանների բնա-

խոսական, հոգեբանական, տրամաբանական և բերականական գործոնները: Այս բաժիններում մեծ լեզվաբանը գիտականորեն հիմնավորում է, թե որ դեպքում պետք է վերջակետ դնել, որ դեպքում՝ միջակետ, որ դեպքում՝ ստորակետ ու բուլբ և այլն: Ստորակետի գործածության վերաբերյալ նա գրում է. «Ստորակետը դրվում է, երբ ձայնը կամաց-կամաց բարձրանում է, բայց ոչ բուլբի շարժի և մի տեսակ քարշ է գալիս, երկարում»¹: Այնուհետև նա բերում է ստորակետի գործածության դեպքերը, որոնց թվում նշում է նաև կոշականը. «Ստորակետը դրվում է կոշականի մոտ, նախադասության թե սկիզբը, թե մեջը և թե վերջը»²:

Մենք վկայակոչում ենք մեծ լեզվաբանին, որպեսզի ցույց տանք, որ կոշականը հայերենում ունի միայն մեկ տեսակի կետադրություն. այն է՝ ստորակետը, մինչդեռ մեր գրավոր խոսքում, չգիտես ինչ պատճառաբանությամբ կամ ինչ հիմնավորումով է կոշականներից հետո վերջակետ, միջակետ, ստորակետ-գծիկ դրվում:

Վերջակետ կամ բաղմակետ պետք է դնել միայն այն կոշականներից հետո, որոնք առանձին կոշական-անվանական նախադասություններ են (տես էջ 248, 268 և 273: Կիրակո՛ս:— Ձայն չկա:— Կիրակոս...):

Իսկ մամուլում բերված կոշերում կոշականներից հետո դրվող վերջակետերը բոլորովին չեն արդարացվում, որովհետև այդ կոշականները նախադասություններ չեն, հետևաբար պետք է տրոհվեն միայն ստորակետերով: Մամուլում տպագրվող կոշերում թե՛ միանգամ և թե՛ բաղմանգամ կոշականները տրոհվում են վերջակետով: Բերենք մեկական օրինակ. «Կոմունիստե՛ն: Եղեք ՍՄԿԿ 25-րդ համագումարի որոշումնե՛րի կատարման համար... մղվող համաժողովրդական պայքարի ավանգարդում» (ՍԶ, 1978, 14, 10, ՍՄԿԿ Կենտկոմի կոշերից): «Սովետական ռազմիկնե՛ր: Անդուլ կերպով կատարելագործեցեք ձեր մարտական ու բաղաճական պատրաստությունը» (նույն տեղում):

Մամուլը նման կոշականների կետադրությունը այնքան է ծայրահեղացնում, որ շատ հաճախ նույնիսկ նույն նախադասության մեջ եղած մեկից ավել կոշականները նույնպես իրարից վերջակետով է տրոհում.

Ընկեր զինվորներ և նավաստիներ, սերժանտներ և ավագներ:

Ընկեր պրպորշչիկներ և միշմաններ:

Ընկեր սպաներ, գեներալներ և ծովակալներ:

Սովետական զինված ուժերի ընկեր վետերաններ:

¹ Հր. Անտոյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Երևան, հ. 6, 1971, էջ 361:

² Նշվ. աշխ. էջ 362:

Այսօր սովետական ժողովուրդը և նրա ռազմիկները տոնում են Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 61-րդ տարեդարձը (ՍՀ, 1978, 7):

Մեր հրատարակչությունները նույնպես միատեսակ մոտեցում չունեն կոշականների կետադրության հարցում: Բերենք մի քանի օրինակներ մամուլից և գրականությունից, որտեղ կոշականները ստորակետով չեն տրոհվել կամ միջադաս կոշականները միայն մեկ կողմից են տրոհվել:

Ներքի հայրի՛կ, որ տխուր բաներ եմ հիշում (ԳԹ, 1978, 17, 3):
Ա՛յ ժողովուրդ կարգին խնայեք (Բակունց): Կտեսնեք Մացա՛կ Ավագյան (ՆՁՀ): (Ստորակետները բաց են թողնված):

Նրբեմն էլ կոշականները, չգիտես ինչու, անջատվում են գծիկով, որը նույնպես սխալ է:

Բուժֆույրե՛ր-սպիտակ աղավնի համբերող... (Դեմ):
— Չեն մոռացել այդ էլ գրեւ-ստաճակե՛ր, խելագարե՛ր (Դարուն, 1978, 9):

Ավելի խայտաբղետ է այն կոշականների կետադրությունը, որոնք հանդես են գալիս ձայնարկությունների, դու, դուք և ով դերանունների հետ: Այսպիսի դեպքերում արդեն գրականության մեջ և մամուլում կոշականների կետադրության միօրինակություն չկա: Բավարարվենք միայն մի երկու օրինակով, որտեղ մի դեպքում ձայնարկությունները կոշականներից տրոհվում են, մի այլ դեպքում՝ ոչ: Այս բանը նկատելի է նույնիսկ նույն հեղինակի տարբեր դորժերում:

Է՛յ, ջա՛ն-հայրենի՛ք, Ինչքան սիրուն ես (Ավ. Իս.):

Է՛յ դու ջանե՛լ, հայա՛րտ հասակ,
Թուր ոսկի աստղի պես (Ավ. Իս.):

Է՛յ աստղե՛ր, աստղե՛ր, երկնի՛ աստղե՛ր... (ՀԹ):

Ա՛խ, Անո՛ւշ Անո՛ւշ, էդ ի՞նչ ես ասում... (ՀԹ):

Ահա մի երկու օրինակ վահագն Դավթյանի «Ասք սիրո և սրի» պոեմից, որտեղ առաջին տողում դու-ն չի տրոհվում, բայց երկրորդում տրոհվում է:

Ով դու նավասարդյան խարտյա՛շ արևադալ,

Նվ դու, նավասարդյան ծիրանի ծառ (Վ. Դավթյան):

Ժամանակակից գրական հայերենի կոշականի ընդունված, կայունացած և շարահյուսական իմաստներով պայմանավորված կետա-

դրությունը, որը լրիվ կերպով փոխարինում է նրա բանավոր խոսքի հնչերանգային բազմազանությունը, հետևյալն է՝

ա) կոշականը իր վերջին վանկի ձայնավորի վրա շեշտ է կրում, որը փոխարինում է բանավոր խոսքի հնչերանգի բարձրացող տոնայնությունը:

բ) կոշականը նախադասություն կազմող մյուս միավորներից անջատվում է ստորակետերով:

Եթե այն նախադասության սկզբում է, ստորակետը դրվում է նրանից հետո՝ «Պապի՛կ, քո պապը իր պապի մասին քեզ ի՞նչ է պատմել» (Հայր. ձայն):

Եթե նախադասության վերջում է, ստորակետը դրվում է նրանից առաջ՝ «Վերջին ուսուցիչ չի լինում, Լուսի՛կ» (Գարուն, 1978, 9):

Եթե միջադաս է, երկու կողմերից անջատվում է ստորակետերով՝ «Կանգնիր, ֆառավա՛նս, ինձի կթվա, թե հայրենիքես ինձ մարդ կկանչե» (Ավ. Իս.):

Կոշականը նախադասության մյուս միավորներից տրոհող ստորակետը փոխարինում է բանավոր խոսքի հնչերանգի կտրատվելուն (նախադաս կոշականից), հետո և վերջադասից առաջ, իսկ միջադասի դեպքում՝ երկու կողմերից, ձայնը հասնում է կտրվելու աստիճանի, ինչպես գրում է Աճառյանը, մի տեսակ ծորում է, հենց այդ ծորալու տեղերում էլ դրվում են ստորակետեր):

Սակայն, երբ կոշականների հետ հանդես են գալիս նախադաս ուրուշի՜ կամ հատկացուցիչ լրացումներ, այդ դեպքում կոշականի և նրա լրացման միջև ձայնային դադար չի լինում և ավելի բարձր հնչերանգով արտաբերվում է ոչ թե կոշականը, այլ նրա լրացումը, այդ պատճառով էլ շեշտը կոշականից անցնում է լրացման վրա, և նրանք իրարից ստորակետով չեն տրոհվում:

Սիրո՛ւն գարուն, կանա՛չ գարուն,

Քեզ ի՞նչ սրտով ողջունեմ (Ալ. Մատուրյան):

Սիրելի՛ վիլլամ Սառոյան, այս դահլիճում հավաքվել է քո տաղանդի երկրպագուների շատ փոքրիկ մասը միայն (Հայրենիքի ձայն):

Մանիբ, մանիբ, ի՛մ ճախարակ (Ղ. Աղայան):

Իսկ եթե կոշականն ունենում է որոշիչ և հատկացուցիչ լրացումներ, հատկացուցիչը դրվում է որոշիչից առաջ և շեշտ չի ընդունում, շեշտը մնում է որոշիչի վրա. այդ եռանդամ կապակցությունը արտաբերվում է առանց ձայնային կտրվածության, միայն որոշիչը արտաբերվում է ավելի բարձր հնչերանգով:

Քեզ մոտ եմ գալիս իմ նի՛ն տրամություն (ՀԹ),
հաղադություն ձեզ, մեր անբա՛խտ պապեր... (ՀԹ),
Ինչպե՛ս շտիրեմ քեզ, իմ անգի՛ն լեզու (Դեմ):

Իսկ երբ կոչականների լրացումները վերջադաս են, այդ դեպքում նորից լրացում-լրացյալները իրարից չեն տրոհվում, սակայն այդ դեպքում շեշտը չի անցնում լրացման վրա, այլ այն կրում է կոչականը.

Անցիր, սև՛ ամպ, դու իմ սրտից,
Բացվիր, երկի՛նք կապուտակ,
Տխուր, խավար թուփալի միջից
Ցուա, գարնա՛ն արեգակ (Հ. Հովհաննիսյան):

Առաջին և շորորոր տողերում լրացումները նախադաս են և շեշտված, իսկ երկրորդ տողում՝ հտադաս է և անշեշտ:

Բազմանգամ կոչական կապակցության մեջ նույնպես լրացում-լրացյալները չեն տրոհվում. «Բիթլիսցի Թագուհու և Արմենակի գավակ վիլլա՛մ Սարոյան, քո սիրտը լեռներում է» (Հայրենիքի ձայն):

Եթե այդպիսի կառուցվածքում կան համապուր, համադաս լրացումներ, դրանք են միայն իրարից տրոհվում.

Լո՛ւ, լո՛ւ, լո՛ւ, Սև ջրի՛ շոբա՛ն, սար ու ձոր մղկտացնող ջիվան, գաղան մեղմացնող, քար ու ծառ հուզող շոբա՛ն... (Վ. Փափազյան):

Նախադասության մեջ մի քանի կոչականներ հանդես գալու դեպքում դրանք իրարից տրոհվում են ստորակետերով, և յուրաքանչյուր կոչական իր վրա շեշտ է կրում, իսկ եթե կոչականներն ունենում են նախադաս լրացումներ, շեշտը անցնում է լրացումների վրա.

— Սիրելի՛ հայրենակիցներ, սիրելի՛ բարեկամներ,— ասաց Վիլլամ Սարոյանը,— այսօր իմ կյանքի մեծագույն օրերից մեկն է (Հայրենիքի ձայն):

Դարդս լացեք, սարի՛ սմբուլ,
Ալվա՛ն-ալվա՛ն ծաղիկներ,
Դարդս լացեք, բաղի՛ բլբուլ,
Ամպշող երկնուց գո՛վ հովեր (Ավ. Իս.):

Ավելի բարդ է ձայնարկությունների հետ հանդես եկող կոչականների կետադրության հարցը: Ինչպես տեսանք վերևում, այս հարցում միասնական մոտեցում չկա. մի դեպքում կոչականը տրոհում են ձայնարկությունից, մյուս դեպքում՝ ոչ:

Ինչպես հայտնի է, կոշականների հետ ոչ բոլոր ձայնարկություններն են հանդես գալիս. կոշականների հետ հիմնականում գործածվում են կոշական ձայնարկությունները (ա՛յ, է՛յ, հե՛յ, ո՛վ, տո՛ ծո, ջա՛ն)³ և բացականչական ձայնարկություններից մի քանիսը (ա՛խ, ամա՛ն, է՛, է՛հ, վա՛խ, վա՛յ, օ՛ և այլն):

Մեր բազմազան ուսումնասիրությունները մեզ բերեցին այն եզրակացության, որ կոշականների և ձայնարկությունների միասնաբար հանդես գալու դեպքում դրանց կետադրության հարցերը վճռելիս պետք է ղեկավարվել հետևյալ սկզբունքով.

ա) Եթե կոշականները հանդես են գալիս կոշական ձայնարկությունների հետ, ապա դրանք չեն տրոհվում: Պատճառն այն է, որ այս ձայնարկությունները բարձր հնչերանգով, ուժգնությամբ չեն արտաբերվում և գրության ժամանակ, ի տարբերություն բացականչական ձայնարկությունների (որոնք կրում են բացականչական նշան), շեշտ են կրում.

Ա՛յ պա՛ղ ջրեր, զուլալ ջրեր,

Որ գալիս եք սարերից... (ՀԹ):

Ա՛յ սառեր, ջա՛ն սառեր, Ալմաստի սառեր... (Ավ. Իս.):

Է՛յ Մանթաշի երազ հովիտ... (Ավ. Իս.):

Է՛յ հի՛ն ծանոթներ, Է՛յ կանաչ սառեր... (ՀԹ):

Հե՛յ ուլատեր, հե՛յ գառնատեր,

Ելեք շուտով բացեք դռներ (ՀԹ):

Ով կոշական ձայնարկությունը կարող է հանդես գալ ինչպես առանձին, այնպես էլ դու դերանվան հետ. երկու դեպքում էլ չի տրոհվում.⁴

Ների՛ր, ո՛վ կույս, որ հուզեցի

Խաղաղ կուրծքդ կուսական (ՀԹ):

Ո՛վ դու միամիտ: Բայց երկնքի վկա (ՀԹ):

Ո՛վ դու իմաստուն, քեզ եմ դիմում (Ավ. Իս.):

3 Էյ-ը, երբ հանդես է գալիս որպես բացականչական ձայնարկություն, անպայման տրոհվում է և կրում է բացականչական նշան.

Է՛յ, եավավա՛ր, ինչ ես անում,

Ո՛ր ես նստում դու նավակ (Ա. Մատուրյան):

4 Բարբառային կոշական ձայնարկություններ են նաև առա, ծո, տո, ադա, գյա, գյադա, որոնք ավելի հաճախ բանավոր խոսքում հանդես են գալիս որպես կոշականներ (Առա, դեա էստեղից: Մո, արի բան ասեմ: Գյադա, հեռացիր...), իսկ որպես ձայնարկություն հանդես գալիս չեն տրոհվում (Արա Գագո, արի էստեղ: Գյադա Համբո, խի ես եկել: Մո հաշո, ինչ կես...):

բ) Եթե կոշականը հանդես է գալիս բացականչական ձայնարկությունների հետ, այդ դեպքում անպայման նրանից անջատվում է ստորակետով, որովհետև բացականչական ձայնարկությունները խոսքին տալիս են արտահայտչական բնույթ և արտաբերվում են բարձրացող հնչերանգով, կրում են բացականչական նշան և իրենցից հետո պահանջում են տեական դադար.

Ա՛խ, Անո՛ւշ, Անո՛ւշ, անասովա՛ծ Անո՛ւշ...

Արբեցա՛ծ, անո՛ւժ... (ՀԹ):

Ամա՛ն, քեզ մատաղ, ա՛յ Օհան օխտեր (ՀԹ):

է՛, է՛, ժողովուրդ, հավաքվեք, որ պատասխան տաք (ԴԴՎ):

Հե՛յ, հե՛յ, հե՛յ, Եգոր, հե՛յ,— դմբդմբալով պատեպատ գնում է նրա կանչի արձագանքը (Բակունց): Վո՛ւյ, վո՛ւյ, նաե՛ի՛, պոչը ծաղիկ ա,— կանչեց Սաքանի տղան (Բակունց):

— Վա՛խ, վա՛խ, իմ անմե՛ղ ոչխար,— մղկտաց Հանոն (Վ. Փափագյան):

Ջան կոշական ձայնարկությունը առատորեն է գործածվում կոշականների հետ (տե՛ս էջ 254, 261) և մեծ մասամբ լինում է ետադաս, բայց երբեմն էլ այն հանդես է գալիս նաև որպես բացականչական ձայնարկություն, այս անգամ անպայման լինում է նախադաս և տրոհվում է.

Ջա՛ն, հայրենի՛ աճառներ,

Դուք եք կանչում ինձ ձեր քով (ՀԹ):

Պետու ահանջին հասավ կովի բառաչի ձայնը.

— Ջա՛ն, Մարա՛լ, սոված ես մնացել,— ասաց ինքն իրեն (Բակունց):

Երբեմն էլ ջան-ը միանում է այլ ձայնարկությունների հետ (հե՛յ ջա՛ն, ա՛յ ջան, է՛յ ջան) և կոշականներից չի տրոհվում.

Ա՛յ ջան տղա, չորա՛ն տղա, ո՞ւմն ես դու (ՀԹ):

Հե՛յ ջան տղերք, ուժ տվեք... (ՀԹ):

Եվ վերջապես, հետաքրքրական կիրառություն ունեն այն կոշականները, որոնք հանդես են գալիս դու և դուք անձնական դերանունների հետ: Այս դեպքում նույնպես պետք է տարբերակել երկու հանգամանք՝

ա) եթե դերանունները կոշականների հետ գործածվելիս հանդես են գալիս որպես նախադասության ենթականեր, այդ դեպքում կոշականներից անջատվում են ստորակետով.

Դու էլ, սե՛ր իմ, հարություն առ... (ՀԹ):

էյ դու, ջանե՛լ, հպարտ հասակ,

Թռար ոսկի աստղի պես... (Ավ. Իս.):

էյ դուք, Ռոկֆելլեր, Ստինենս, Մորգան... (Չարենց):

— Լիպարիտ Արամի՛չ, դուք վաղուց էիք կարգադրել, իսկ դու, Մարտի՛ն, ինձ տեղյակ չէիր պահել (Ջե):

բ) Իսկ եթե այդ նույն դերանունները հանդես են գալիս կոչականների հետ որպես մի տեսակ թարմատար կոչականներ (տե՛ս էջ 255—256) այդ դեպքում չեն տրոհվում:

Մո՛վ դու ժպտուն, հրաշատեսիլ կապույտ,

Աջքերս ի քեզ հառած մնամ ժամերով (Մկրտիչ Աճեմյան):

Դու ճի՛ն երկիր, նոր ու պայծառ,

Իմ ժողովուրդ, իմ հաց (Ավ. Իս.):

Այսպիսով, կոչականների կետադրությունը պայմանավորված է ինչպես նրանց շարահյուսական ու ձևաբանական դանազան գործոններով, այնպես էլ հնչերանգով ու շարադասությամբ:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԲ—Ակսել Բակունց, Երկիր, հ. 1, 1976

Ավ. Իս.—Ավետիք Խաճակյան, Ընտիր Երկիր, Երևան-Մոսկվա, 1948

Ավ.—Ավանգարդ, լրագիր, 1977—78

ԳԹ—Գրական թերթ, լրագիր, 1978—79

ԳՔԾ—Կեդր. քրիստիյան, Շագանակենի, 1979

ԴԴ—Դ. Դեմիրճյան, Վարդանանք, 1951

Ջե— Ջորայր Խալափյան, Եվ վերագրանելով ձեր դիմանկարը, 1978

ՄՀԶ—«Մարգարիտներ հայ քնարերգության», հ. Ա, 1971

ՀԹ—Հովհ. Քոմանյան, Երկրի ժողովածու, հ. 1, 2, 1969

ՀՄՄ— Հրանտ Մաթևոսյան, Մառերը, 1978

ՆՋՀ—Նաիրի Զարյան, Հացավան, 1977

ՇՊՀ—Շիրվանզադե, Պատվի համար, 1956

ՍՀ—Սովետական Հայաստան, օրաթերթ, 1978—79

Սով. արվ.— Սովետական արվեստ, ամսագիր, 1976—79

ՍԳ—Սովետական գրականություն, ամսագիր, 1976—79

Սով. դպ.— Սովետական դպրոց, լրագիր, 1978—79

ՎՊԴԱ—Վարդես Պետրոսյան, Դեղատուն Անի, 1973

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ	5
Գ. Բ. ԲՈՍՈՒՆՅԱՆ, Գրքաբի նախադրությունները (V—XI դդ.)	5
Առաջաբան	5
Նախադրությունների ուսումնասիրությունը հայ բերականության պատմության մեջ	6
Նախադրությունները գրքաբի խոսքի մասերի համակարգում	18
խոսքի մասային արժեքը	18
Նախդիրների և նախադասությունների հարաբերակցությունը	33
Նախադրությունների և այլ խոսքի մասերի աղբյուրակցությունները	25
Նախադրությունների առաջացումն ու կազմությունը	30
Նախադրությունների առաջացումը	30
Նախադրությունների կազմությունը	40
Նախադրությունների դասակարգումը	44
Նախադրությունների դասակարգումն ըստ տեղադրման	44
Նախադրությունների դասակարգումն ըստ իմաստի	46
Նախադրությունների հոլովառությունը	49
Սեռական խնդրով նախադրություններ	49
Տրական խնդրով նախադրություններ	78
Հայցական խնդրով նախադրություններ	83
Բացառական խնդրով նախադրություններ	93
Գործիական խնդրով նախադրություններ	98
Նախադրությունների գործածությունը նախդիրների զուգակցությամբ	101
Նախադրությունների դերը նախադասության անդամների արտահայտման մեջ	103
Բնդհանուր եզրակացություններ	112
Նախադրությունների և որպես նախադրություն գործածվող բառերի ցանկ	114
Համառոտագրություններ	115
Լ. Շ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, XVII դարի գրքաբեր	116
Ներածություն	116
XVII դարի գրավոր աղբյուրների նիմնական տեսակներն ու նրանց լեզվական առանձնահատկությունները	121
1. Պատմագրություն	121
2. Փիլիսոփայական գրականություն	131
3. Հիշատակարանային գրականություն	136
ա. Ուղեգրություն	136
բ. Օրագրություն	139
Գրավոր աղբյուրների բառապաշարը	143
1. Նոր վկայված բառեր	146
2. Բարբառային կամ ժողովրդախոսակցական շերտ	153
3. Օտար աղբյուրություններ	155
Խոսքի մասեր	158
1. Գոյական անուն	158
ա. Հոլովում	158
բ. Թվի բերականական կարգը	161
2. Անվանական այլ խոսքի մասեր	164
3. Բայական համակարգ	166
Այլ առանձնահատկություններ	175
Հատինաբան հայերեն	180

Համառոտագրություններ	196
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՀԱՐՑԵՐ	197
Ք. Ա. ՂԱՐԱԳՅՈՒԼՅԱՆ, Դիպվածային և պոեզիայի բառերը ժամանակակից հայերենի բառաստեղծման համակարգում	197
Համառոտագրություններ	226
Խ. Գ. ԲԱԴԻԿՅԱՆ, Կոչականը ժամանակակից հայերենում	227
Ներածություն	227
Կոչականի քերականական հատկանիշները	237
Կոչականի շարահյուսական կառուցվածքը և արտահայտման միջոցները	249
Կոչականի շարահյուսական դերը և ոճական արժեքը	258
Կոչականի հնչերանգը	270
Կոչականի շարադասությունը	280
Կոչականի կետագրությունը	283
Համառոտագրություններ	290

ԼԵԶՎԻ ԵՎ ՈՃԻ ՀԱՐՑԵՐ

VII

Հրատ. խմբագիր Զ. Խ. Օրմանյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հարությունյան
Սրբագրիչ Զ. Գ. Նաբանյան

ИБ № 489

Հանձնված է շտրվածքի 5.0782 թ.: Ստորագրված է տպագրության 10.12. 1982 թ.:
ՎՅ 06304 Ձախը 60X90/16, Թուղթ № 1. Տառատեսակ «գրթի սովորական», բարձր
տպագրություն, Պայմ. 18,25 մամ., տպագր. 18,25 մամուլ: Հրատ.-հաշվարկ. 17,91
մամուլ: Տպաքանակ 1000: Պատվեր № 805, հրատ. № 5751: Գինը 2 ռ. 70 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ.

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24:
Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24.